Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний музей Голодомору-геноциду
Інститут дослідження Голодомору
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Фундація українського Голодомору-геноциду (Чикаго, США)
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Запорізький національний університет
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Хмельницький торговельно-економічний коледж
Київського національного торговельно-економічного університету
Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Світовий Конгрес Українців
Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса
Громадський комітет із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду
1932–1933 рр. в Україні
Хмельницька гімназія № 1 імені Володимира Красицького

МАТЕРІАЛИ

IV Міжнародної науково-практичної конференції

«МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ»

(Київ, 19 листопада 2020 р.)

ЖИТОМИР «ПОЛІССЯ» 2021

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:001.891(082)
М 58

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду (протокол № 4 від 28 грудня 2020 р.)

Рецензенти:

Берека Віктор Євгенович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач науково-методичного центру інформаційно-видавничої роботи Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Василенко Володимир Андрійович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту дослідження Голодомору

Засєкіна Лариса Володимирівна, докторка психологічних наук, професорка, проректорка з науково-педагогічної роботи та міжнародної співпраці Волинського національного університету імені Лесі Українки

Васильчук Геннадій Миколайович, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Запорізького національного університету

Патриляк Іван Казимирович, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, перший проректор з науково-педагогічної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України

Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Редакційна колегія:
О. О. Стасюк, *к.і.н.,* (голов. ред.), С. В. Маркова, *д.і.н., доц.* (відп. ред.),
І. М. Шугальова, *к.і.н., доц.* (упорядник), В. І. Марочко, *д.і.н., проф.,* Д. Д. Білий, *д.і.н., проф.,*
В. І. Сергійчук, *д.і.н., проф.,* О. М. Мовчан, *д.і.н., проф.,* Н. Р. Романець, *д.і.н., проф.,*
Р. Ю. Подкур, *к.і.н., с.н.с.,* І. М. Батирєва, *к.і.н.,* І. Є. Петренко *к.і.н.*

Відповідальні за випуск: С. В. Маркова, Д. Д. Білий, І. М. Шугальова

Літературне редагування
Т. М. Сопронюк

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори статей.

М58 **Міждисциплінарні** підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.). Житомир «Полісся», 2021. 208 с.

У збірці матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду» розкрито міждисциплінарний обмін результатами досліджень з тематики Голодомору-геноциду науковців у галузі історії, політології, права, медицини, статистики, соціології, криміналістики, педагогіки, антропології, історичної демографії, соціальної психології, історичної географії тощо. Така співпраця сприятиме появі фундаментальних досліджень українських і західних вчених, оновленню понятійно-категоріального апарату, кореляції власних дослідницьких практик науковців із сучасними уявленнями про методологію та наукові методи.

ISBN 978-966-655-985-5

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:001.891(082)

ISBN 978-966-655-985-5

© Національний музей Голодомору-геноциду, 2021
© Інститут дослідження Голодомору, 2021

ЗМІСТ

Аннусова В. Селянський повстанський рух початку 1920-х років на Біловодщині: спогади, дослідження, джерела 5

Байкєніч Д. Поширення інформації про Голодомор-геноцид: географічна візуалізація 12

Батирєва І. Діти Вінниччини в роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.: досвід виживання в екстремальних умовах 15

Білий Д. Голодомор і русифікація українців Кубані в 1932–1933 рр. 17

Брязгунов Ю. Голодомор 1932–1933 рр. на Воронежчині: співучасники злочину по вертикалі влади 23

Вашеняк І. Соціально-політичні процеси в українському суспільстві 1920–1930-х рр. крізь призму популяційної генетики 29

Галатир В. Внесок української діаспори в Парижі в організацію допомоги голодуючим в Україні у 1932–1933 рр. 35

Герасименко М. Криміналістична характеристика геноциду 1932–1933 рр: світовий досвід встановлення чисельності жертв 37

Гледіс А. В. З. Звуковий пейзаж Голодомору: прислухатися до звукової пам'яті жертв 43

Григорович І. (науковий керівник Шутяк Н.) Трагічні сторінки історії родини Коломієць в період колективізації 47

Засєкіна Л., Гордовська Т. Голодомор як психічна та моральна травма у сімейних жіночих наративах 49

Іванець А. Випуск у 1923 р. поштово-благодійних марок УСРР «Допомога голодуючим» як додаткове свідчення пригнобленого становища України в комуністичній тоталітарній імперії 53

Капустян Г. Колізійна боротьба за долю непу у керівництві ВКП(б) (за матеріалами стенограм пленумів ЦК ВКП(б) 1928–1929 рр.) 69

Кебець Д. Висвітлення подій Голодомору-геноциду в літературі 74

Козицький А. Інтердисциплінарні студії Голодомору-геноциду: проблеми та перспективи 78

Комарніцький О., Комарніцька Л. Документи державних обласних, міського та відомчих архівів ЗВО про опозиційні настрої студентів педагогічних закладів вищої освіти у 20–30-ті рр. XX ст. 88

Маркова С., Лапчинська Н. Використання комуністичним режимом школярів (піонерів) у злочинних хлібозаготівельних кампаніях під час Голодомору 1932–1933 рр. 95

Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер — фотограф Голодомору 99

Матвєєв А., Низенко Г. «Їдло» українських селян у роки Голодомору 1932–1933 рр. 102

Михайлик А. Становище Римсько-Католицької церкви на Поділлі в 1920–30-х рр. 104

Михайлова С. Причини та фактори морально-психологічних руйнацій свідків Голодомору 1932–1933 рр. 108

Мовчан О. Стратегії виживання українських селян в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 р. 111

Нікілєв О. Колективізація і Голодомор 1930-х рр. у долі селянина (на прикладі родини П. Кучерявого з Дніпропетровщини) 120

Петренко І. Боротьба комуністичного тоталітарного режиму в 1980-ті рр. проти намагань української діаспори поширити правду про Голодомор 1932-1933 рр. 126

Петрова Н. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як чинник деформації традиційної культури українців 132

Пилипенко В. До питання історичної пам'яті народу (на матеріалі спогадів про Голодомор 1932–1933 рр. мешканців Донбасу) 138

Романенко Ю. Людська пам'ять та роль української діаспори на дипломатичній арені 1921–1923 рр. 144

Романець Н. Санітарно-епідеміологічна ситуація на Дніпропетровщині в умовах Голодомору 1932–1933 рр. 146

Сергійчук В. Втрати вікових груп українського населення під час Голодомору-геноциду в 1933 р. 152

Смірнов Т. Репрезентація архівних документів про Голодомор 1932–1933 рр. на сайті Європіани – інтегрування до європейського історичного простору 168

Старовойт С. Радянська регіональна преса і пропаганда: журналістський дискурс 170

Стасюк О. Методологічні проблеми вивчення інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду української нації 175

Стецюк Н. Пам'ять про Голодомор як складова державної політики збереження національної памяті українського народу (історико-правові аспекти) 180

Теслюк Р. Складові демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду та його вплив на демографічну стійкість регіону 184

Філінюк А. Місця пам'яті Голодомору на Хмельниччині та суспільне переосмислення історії 1932–1933 рр. 188

Фрига І. Особливості висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні молодшим школярам закладів початкової освіти 193

Шеремета Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору-геноциду 196

Шугальова І., Молдавський Р. «...Будемо жити задля дітей»: концепції дитиноцентризму дитячих будинків української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині 200

Шупер В. (педагогічний керівник Антонова О.). Хлібозаготівлі як засіб упокорення селянства (за документами партійного архіву Хмельницької області) 204

УДК 94(477.61):323.22:63-051”192”

Аннусова Віра,
науковий співробітник науково-дослідницького відділу
Комунального закладу «Музей спротиву Голодомору»
Дніпровської міської ради

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ НА БІЛОВОДІЩИНІ: СПОГАДИ, ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛА

У статті на основі аналізу усноісторичних джерел авторка проаналізувала етапи селянського повстанського руху початку 1920-х рр. Зроблено висновок, що каральними методами з великими втратами влада на початку 1920-х перемогла селянські повстанські загони, пішовши на деякі поступки, замінивши продрозкладку продподатком. Під час кровопролитної боротьби більшовики зрозуміли: щоб перемогти вільне селянство, необхідно накреслити і втілити в життя шлях його деморалізації. Підкупивши селян непом, комуністи почали нищити український дух, українську традиційну культуру буття. За порівняно короткий час вони досягли успіху. За декілька років влада руками деморалізованих селян під чітким керівництвом присланих з міст уповноважених уже нищила церкви і храми, розкуркулювала заможних селян, а «красні бригади», в складі яких серед чужих були і місцеві активісти, забирали і вимітали з дворів до останньої зернини хліб, прирікаючи українські родини на голодну смерть.

Ключові слова: *повстанський рух, селяни, комуністичний режим, неп, Голодомор.*

Vira Annusova,
research fellow at Scientific Research Department
of Communal Institution «Museum of Resistance to the Holodomor»
of Dnipro City Council

FARMERS’ REBEL MOVEMENT OF THE EARLY 1920s IN BILOVODSK REGION: MEMORIES, RESEARCHES, SOURCES

In the article, the author analyzed the stages of farmers’ rebel movement of the early 1920s on the basis of oral history sources. It was found that by punitive methods and with huge losses, the authorities won over the farmers’ rebel groups by making some concessions and changing the prodrazvyorstka with product tax. During the gory struggle, the Bolsheviks understood that in order to overcome the free farmers, they have to plan and implement the way of demoralization of the latter. Having bribed the farmers by NEP, the communists started to destroy Ukrainian spirit, Ukrainian traditional culture of being. During relatively short period, they succeeded. In a few years, with the hands of demoralized farmers under the direct supervision of the authorized people sent from the cities, the authorities were destroying the churches and temples and dekulakizing wealthy farmers. «Red brigades», which, among foreign, included both local activists, took away the bread from the yards to the last crumb, urging Ukrainian families to starve to death.

Key words: *rebel movement, farmers, communist regime, new economic policy (nep), Holodomor.*

В історії селянського повстанського руху початку 1920-х рр. дуже багато «білих плям». Роками «носії цієї теми» стверджували, що партизанський рух на селі на початку 1920-х рр. був спрямований проти ворогів радянської молодої держави. Так сталося, що наша історія розділилася на написану (книжкову) і усну (народну), що зберігалася в спогадах очевидців тих подій. У 1920-х рр. селяни становили 81,5 % населення України. Більшовики, які розраховували на швидку побудову тоталітарної держави, усвідомлювали, що українське селянство є соціальною базою для створення самостійної незалежної української держави, і, тільки зламавши та деморалізувавши його, можна було добитися успіху. А ламати було що – сільський уклад життя мав міцні й здорові корені. Сільські громади діяли як цілісні соціально-економічні і правові організми.

«Непогано жив наш люд до перевороту, правда германська війна стала на перешкоді, але всі вірили в те, що вона скоро скінчиться і все наладиться. Землею в наших краях обділений не був ніхто. Кожен їдак мав три десятини землі. Люди наші бережно відносилися до своєї кормилиці і до всього того, що на ній росло і жило. Ті, хто не лінився, можна сказати, жили зажиточно. А це

того, що створювалися всі умови для того, щоб трудящий селянин ставав заможнім. Селяни, які одержували землю, але не мали ні тягової сили, ні реманенту, були об'єднані в різного типу товариства і гуртки. Реманент, тягову силу брали в кредит. Частину землі віддавали заможним під пополам, тобто половину врожаю за орендовану землю віддавали власнику. Заможний селянин кожного року, добровільно, віддавав в бідняцьке об'єднання годовалого бичка. По осені на сходці передавали майбутньому господарю, із незаможних, пару бичків. Він ростив їх ще років три-чотири, а як уже одягав ярмо на них і вони ставали воликами, його виключали із бідняцького гурту і включали в гурт хазяїв. Тому роботящі в бідняках не затримувалися. Часть вирощеного врожаю господар передавав у власність громади "на чорний день". З кожної пайки ще треба було віддати в казну, бо бараниківці відносилися до "конзаводских крестьян"; два пуди вівса, стільки ж пшениці, гарбу сіна, прядиво для верьовок, пів пуду меду і чверть воску, все це треба було відвести і здати самому в кладову кінного заводу. А ще були добровільні внески на школу, церкву, на вулицю»[1].

«Кожна сільська громада трималася на своїх порядках, звичаях і традиціях. Оце ж на території нинішнього Біловодського району було 5 волостей: Біловодська, Бараниківська, Городищанська, Литвинівська, Євсугська. В кожній з них було від 300 до 2000 душ "мужського пола". На 3 роки волосна сходка вибирала волосного, правління та волосний суд. У виборах приймали участь мудрі діди, сімейні чоловіки та жінки, які мали господарство і дітей, включаючи й прийомних.

Волосний старшина слідкував за роботою сільських старост, яких теж відкритим голосуванням вибирали на сходках, контролював виконання волосного суду, відповідав за розтрату земських і волосних грошей. Як проводився сход у волості: в перших рядах стояли, а хто не міг сиділи, мудрі діди, старики; за ними жонаті мужики; далі заміжні жінки з дітьми, а тоді вже парубки, дівчата, вольні без сім'ї жінки та чоловіки. Останнім волосним в Бараниківці був Іван Розумний, мудрий чоловік, вмів управляти і людьми і ресурсами. Воно ж благодаря роботі волосного та старост наші села та хутори були як картинки. Береги річок були чистими, в сінокос все викошувалися, а якщо весною і повінь чогось нанесе, гілок, чи бур'яну якогось, то зразу ж прибиралось, коли толокою, а було, що й наймали людей за гроші. Мости і кладки завчасно ремонтувалися. Ліси, гайки, криниці, живність, особливо бабаки – охоронялися, та й люди не сміли їх трогати, бо чітко з дитинства знали, що можна робити, а що ні. Місце де молодь на вулицю сходилася були впорядковані і знаходилися в самих красивих місцях села. Велику підмогу у розвитку села надавали купці. Врожаї в ті годи були хороші. У кожного їдака було три десятини безплатної землі, та ще можна було взяти дополнітєльно, за плату – 73 копійки за десятину в рік. В 1905–1913 в наших волостях по окрузі, при допомозі земства, було побудовано більше двадцяти шкіл. Кирпичні заводи були свої, так що проблеми в паленій червоній цеглі не було»[2].

Про боротьбу за владу, Біловодське повстання, безперервні мобілізації місцевих економічних і людських ресурсів, селянський спротив, колективізацію і голод в спогадах Г. Задорожнього.

«20-ті годи посіяли колот між нашими людьми. У торговців забрали магазини, у церкви – землю, а вони, торговці, зла для народу не робили та і церква, і те що пов'язане з нею, для людей було ще святим. А Біловодське восстаніє в конці 18-го, скільки біди наробило. Воно ж раніше, до Булавіна, наша земля відносилась до Донщини. А тоді, як пішов Булавін проти царя, а його піддержали і донські козаки, хутори і станиці, що знаходилися по наших річках цар Петро I наказав спалити. Землю у донських козаків відібрали, і потіснили їх ближче до Дону. Вже після революції, коли почалася дільожка імперської землі, донський генерал Краснов вирішив повернути свої землі назад. Прийшов він у Біловодськ і об'явив себе хазяїном, сказав, що це земля Війська Донського і мужики повинні записатися в його військо щоб защищать її. Наше насєлєніє не воїнственне, займалися землею, скотиною, ще й торгівлею, та це в основном в Біловодську. Біловодчани і отказалися наотрєз іти в його армію. Краснов наказав своїм солдатам силою взяти в Біловодську кожного десятого парубка призивного возроста. Взяли під арешт десь чоловік п'ятдесят. Красновці заявили, що будуть їх держать п'ять днів, поки всі мужики не запишуться в армію Краснова. А якщо за цей строк вони не запишуться, то цих парубків постріляють. Люди не повірили, подумали що це просто погроза, і в армію не записувалися. Красновських офіцерв така поведінка біловодчан привела в ярость і на шостий день вони вивели хлопців в Крейдяний яр і всіх постріляли. Біловодчани в печалі придумали як ото мстить вбивцям. Підіслали до козацької старшини, дівок, які вміли обращаться в такому обществі, щоб ті споїли їх і приспали. А родичі, знайомі, товариші, тих кого постріляли в Крейдяному яру, зібралися неподалік з косами, сокирами, вилами, ключками, щоб напасти на вбивць. Цього озброєння у

[1] Зі спогадів Новохацького С. К. 1892 р. н., с. Бараниківка, записано в 1979 р. Тут і далі збережено стиль мови оповідача.

[2] Спогади Козленка Архипа Пилиповича 1897 р. н., с. Нижебараниківка, записано в 1973 р.

людей було достаточно, щоб по сигналу дівок, напасти на п'яних і сонних козаків. Та лють розгорілася, вони накинулися і на простих козаків які спали і не ждали нападєнія, люди від злості і ярості подушили їх сонних. Часть кинули в ополонку в річку, це ж воно було після Свиридона, по сьогоднішньому це перед новим годом, зайняли склад з оружієм і продовольсвієм, тут і комуністи з нор повилізали, вони ж поховались зразу як увійшов Краснов[3]. А коли люди розправилися з убійцями, і вони тут об'явили себе організаторами восстанія против білогвардєйцев. Краснов, прислав з Чертково каратєльні отряди. В Біловодську влаштували бойню. Всіх тих, хто не зумів втекти і сховатися, мужиків і хлопчаків старше дванадцяти років, козаки арештовували і рубали. Багато людей спаслось в конзаводах. В 19-му Совєтська власть постепенно стала укрепляться, і теж без насілія і крові не обходилося. Чекісти і красноармєйці, які установлювали свою власть в селах, силою забирали у людей по продразвєрстці хліб, сало та й друге, що їм було до потреби. Було так: в тебе нагло все забирають, а ти стій і мовчи, бо за сказане одне слово получиш пулю в лоб. В те время в Бараниківці вже Блоха зі своїми хлопцями дєйствував, Блоха – це його так прозивали, а на самім ділі він – Погребняк Іван. До Блохи пішли ті мужики, кому молода власть встигла дошкулити, ті у кого добро забрали або ті хто не хотів в Красну армію йти, а їх силою заставляли, ті кому не подобалось, що правити ними беруться чужі прислані люди, яким нічого і нікого не жаль. Його хлопці одбирали у продотрядовців награбоване у людей добро, і вертали назад тим, у кого забрали. Понятно, що і там теж без крові не обходилося. В отряді Блохи людей було не так багато, трохи більше 50. Дядьки розказували, що він, Блоха ще до германської з села кудись счез, побалакували, що з анархістами зв'язався, а після біловодського восстанія вернувся додому, організував мужиків на защиту інтересів своїх людей. Казав батько Івана Широкого, дядько Парфило, що про те, що Блоха вбив Волобуєва в рупор кричать, в газеті пишуть, на сходках про це торочать, а чого ж не розказують людям скількох він, Волобуєв, постріляв хлопців просто за те, що вони не віддавали за даром свій хліб государству, відказалися йти в Красну армію або в народну міліцію. А як Блоху брали? Щоб взять декілька десятків отрядовців, сільських мужиків, мабуть дві сотні, а то й того більше, прислали обучених воєнних, та і то їм тільки хитрістю і брехнею вдалось взять Блоху і декілька його хлопців. Я ж Злодіївський[4], було ото біля Окритів, на Нестерівці,[5] стара груша стояла і колоди під нею лежали, там діди на "гузку[6]" збирались, і ми біля них, нас дітей вони не проганяли від себе, ото сидимо і слухаємо їх. То казали, що якби пощитать скільки убили людей бунтарі і скільки чекісти, то другі – в рази більше. Тільки власть одним клеймо бандитів приліпила, а другим ордени на груди почепляла. Під час колективізації мене дома не було, я в армії був, а вже як прийшов додому, то побачив зовсім другий край. В хатах де жили зажиточні люди, живуть другі, хазяйські двори їх розорені, розбиті, часть комор перевезені на колхозний двір, а часть розбито. На Нестерівці багато жило зажиточних: Лук'янці, Окрити, Любки, Панасенки, Скобляки їх всіх вивезли. А тоді в 31-му вийшла стаття Сталіна в газеті, де було вказано, що колхоз – діло добровольне і ті, хто не хочуть працювати в колхозі можуть забрати своє і вийти з нього. Наша молодьож, з розкуркулених, клюнула на цей крючок, старші, мудріші, не пішли на це, а молодьож прийшли забирати своє. Взялися одбирати своїх коней, а колхозники не віддають, почався мордобой, а тут і міліція. Забрали хлопців, "куркульських синів", які прийшли за своїм, більше їх ніхто й не бачив. А Порфилу Лук'янцівському вдалося втекти з декількома своїми товаришами. Вони обосновалися в Россохуватому лісі, в Великих вилах, біля криниці землянки викопали, навідувалися в село, без спросу брали своє, ще й трохи шкодили. Савченко, він з присланих, возглавляв совєт, став організовувати на них облаву з вооружонних активістів. Під час облави Савченка було вбито. Ой скільки шороху наробила ця смерть, скільки міліції наїхало, а хлопці розбіглися, нікого вони так і не взяли, тільки в землянці знайшли глечик накритий вишитим рушником. Визначили, що цей рушник вишивала Варька Панасенкова, ото і взяли її батька за связь з бандітами. В голодовку в 32–33-му багато людей померло, в основному мерли діти і жінки. В нашій сім'ї всі живі осталися, пухлі були, але живі осталися. Я в МТСі[7] робив, пайок додому приносив, і нам на обід кусок хліба давали і похльобку. Та й мати ж наша з Донщини, а там голоду не було, отак насильно хліб як у нас з домівок не забирали, так родичі передавали нам правдами й неправдами сидора. І вже коли "красноармійський раз'єзд"[8] і лижники стояли на границі між Донщиною і

[3] Краснов – отаман Всевеликого Війська Донського, Росія.

[4] Злодіївка – народна назва села Нижебараниківка.

[5] Нестерівка – назва крайку в селі Нижебараниківка.

[6] Гузка – це збори невеликої кількості односельців, де обговорювалися буденні проблеми села.

[7] МТС – машинно-тракторна станція.

[8] Красноармійський раз'єзд – військові загони, які вартували кордон між Старобільським повітом і Областю Війська Донського, не пропускали українських селян, які йшли міняти і просити милостиню.

не пускали нікого, мій дядько водкою і табаком підкупляв їх і проходив, доносив сидора[9] до крайньої хати, залишав там і йшов назад, а ми вже самі забирали, віддавши часть їжі за квартиру і за мовчання»[10].

В 1920 р. на Старобільщині став набирати сили повстанський селянський рух. Селяни були проти продрозверстки, вони ще й не могли терпіти над собою іншої влади, крім тієї, яку вони самі вибирали багато років поспіль, у свій традиційний спосіб, який удосконалювався з роками, та, тим більше, влади, яка відкрито грабує людей, забирає найцінніше – хліб і волю.

Повстанські загони, підтримувані махновськими силами через петропавлівського отамана Каменюку, охопили весь Старобільський повіт.

«В 20 році уєздний комітет видав приказ про ліквідацію волосних старшин і сільських старост. Селом стали керувати комуністи через своїх представітєлєй в совєтах, та ще й не з мєсних, а присланих пролєтаріїв з городів. В Бараниківську волость було призначено предсєдатєлєм ісполкома, теж не хлібопашця, Волобуєва. Він виповняв все те, що йому поручали комуністи з верху, та ще й сам по собі недобрим чоловіком був, до людей по варварські відносився, за що його першим і вбили хлопці з банди Блохи. З тим, що витворяла власть не могли согласиться сільські мужики, того і пішли в банди. В нашій окрузі пошти в кожній волості був свій атаман: в Бараниківці – Блоха, в Біловодську – Гавриш і Саєнко, в Литвинівці – Кузьменко, в Брусівці – Кокун і Засько, в Городищі – Бурдун. Вони відстоювали народну власть на селі, яку сами вибирали, яка раніше прикладала всі сили щоб людям добре жилося. При новій власті, під час продрозверстки, селянину треба було за безцінь віддати государству: хліб, м'ясо, мед, олію, прядиво, вовну, смухи. Ще й були інші повинності: воїнська, мобілізація в красну армію; кінська, заможний селянин об'язан був передати коня в армію або на проізводство; гужева, всім треба було приготувати і здати повсть під сідло, сирицю для упряжі. Парубки не хотіли йти в армію тому, що своїми очима бачили, як власть направляє красноармейців разом з продотрядовцями і продагентами грабити свій же народ.

Опікав наші отряди сам батько Махно, через петропавлівського атамана Каменюку. Махну подобався наш край, бо в ньому витав дух вольності, гордості і непокори. Він хотів навіть створити, тут у нас, селянську республіку зі столицею в Старобільську. Атаман Каменюка, допомагав хлопцям, які вчора ходили за плугом, а сьогодні взяли в руки оружиє, захищати своє, утримувати бойову міць своїх отрядів. Хлопці бараниківські, які були в отряді Блохи, розказували, що для Івана Блохи та і інших місцевих отаманів в окрузі Каменюка був взірцем. Вони, так же як і він, тримали в своїх отрядах жорстку дисципліну, слідили за виполнєнієм прийнятих рішеній, контролірували бойовий актив на зменшення случаїв п'янства, розгулу та грабіжа, а це було, чого його неправду казати. Воно в переломний час все недобре наверх спливає. Каменюка поміг нашим хлопцям створити систему оповіщення про небезпеку, службу св'язних. Навчав хлопців, як і де розміщати склади зброї і продовольства, як налагоджувати зв'язки з мєсним насєлєнієм, особливо з конзаводським начальством. Їх то конзаводів в Біловодській групі аж 4, і коні пошти у всіх наших бандах по окрузі були конзаводські, хто купував, хто крав, а хто силою брав, було по-разному»[11].

Події, які відбувалися на початку 1920-х, стають живими, зрозумілішими стають причини бунтарства, коли читаємо спогади Серафими Мефодіївни Меженської 1910 р. н. В її пам'яті чітко відбилися події того часу, прізвища й імена учасників.

«В моєї бабуськи, один син до красних, в красноармєйці пішов, а другий до білих, до козаків подався. І обидва вже дома, в наших степах так і погибли. А старший син вже жонатий був, хазяйство своє мав, жінку, дітей, так «воєнний комунізм» угробив і його. Воно ж як тоді, при тому воєнному комунізмі, як і в голодовку, силою вигрібали зерно і забирали худобу з селянських дворів. Додому до дядька Степана красноармєйці з продотрядовцями навідалися, залишки зерна забирати. Дядька саме дома не було, а жінка, Онисею її звали, стала не пускати їх до коморі, стала своє защищати, та тим, що під руки попалося, з рогачем кинулась на грабителів. Так він один з них і огрів її прикладом по голові і на смерть.

Приїхав дядько Степан додому, а діти біля вбитої матері плачуть. Похоронив він Онисю, а дітей, їх двойко було, віддав жінчиній бездітній сестрі. Вони не погано з чоловіком жили, а діток Господь їм не посилав. Сам же, не довго думаючи, подався в бандити. Оце ж він був у Блохи, він же Блоха, наш бараниківський Іван Погребняк, і до себе теж своїх брав. Вони, хоч і бандитами називалися, та великого зла не робили, своїх людей защищали, їх добро. Защищали як могли, билися з властю, оце ж тобі і война. У схватці з красноармєйцями і було вбито дядька Степана. А він же Блоха, бабуська розказували, не глупий чоловік був і отважний, розтолковував нашим людям, що треба вчитися по умному себе защищать.

[9] Сидір – велика торба з продуктами харчування.

[10] Спогади Задорожнього Гната Семеновича, 1906 р. н., записані в 1979 р. в с. Бараниківка.

[11] Спогади Горбаньова С. І. 1897 р. н., с. Бараниківка, записано в 1980 р.

А то як будуть по дворах по одиночці, тільки сам себе защищать, то таким макаром вони, ті що від власті, половину нашого люду переб'ють, а другу часть голодом виморять.

Так воно і вийшло по його словах, правий він був. Того мабуть і зараз Блоху не забувають в нас, і згадують. І братська могила, де люди з банди Блохи, та і він сам поховані, хоча поодалі кладбища знаходиться, а доглянута, та й пожилі люди на Великдень не проходять мимо неї, красне яєчко не забувають покласти. Було на току, я там довго робила, в обідню перерву сядемо у холодку відпочивати, а сторож, дядько Тиміш, нам і давай розказувати. Він сам був лічно в отряді Блохи. Так він казав, що сначала Іван Блоха був правою рукою у самого атамана Каменюки зі Станиці. Тоді відділився і став собирати біля себе своїх земляків. Недовольних тодішньою властю в селах було багато. Банда Блохи обосновалась на Жабівці[12], в очеретах. Та там і зараз болота топкі. Чужий, який не знає тієї мєстності, і сьогодні там не пройде. Банда Блохи вбила комнезама Волобуєва, Що саме й звірствував тут у нас. Він присланий, не з наших, силою відбирав у людей все, що йому було треба. Недобрий і жестокий був, багато людей від його рук постраждало. Жизні лишати людей – гріх, і радіти смерті – це ще більший гріх, а люди, як казали і моя бабуська, перехрестилися, що чорта прибрали. І саме в той час, з Черткової на Станицю[13] через Бараниківку слідував красноармійський раз'єзд конних развєдчиков. Командував тим отрядом Баклушинський, його фамілія на слуху у наших людей була, саме він і доклав у Старобільськ про смерть Волобуєва і про банду Блохи. Йому, Баклушинському, і було доручено захватить банду Блохи і унічтожить. Та зробити це було невозможно, хлопці ж у Блохи більше мєсні були, входи і виходи знали, та й серед своїх же були, люди їм вірили і піддержували їх. Тоді красноармєйці вдалися до обману, перерядилися, зняли з себе свою форму, наділи селянську одежу і стали себе вести як і наші хлопці. Ставали на защиту мєсного насєлєнія. Об'явили щоб люди несли їм жалоби на тих, хто силою забирав у них хліб, мед, худобу, кожухи. І люди повірили їм. Стали жалітися, а вони все записували та обіщали повернути награблене. Упросили щоб передали Блосі, що прийшла підмога і що треба об'єдіняться. А для цього понятно, що треба було зустрітися. Блоха зібрав своїх хлопців і сказав, що він сумнівається в тих людях, що це щось не те, і що піде він на переговори сам з трьома своїми ближніми товаришами. І якщо він не повернеться під обід, то щоб вони бросали все і розбігалися подалі від Бараниківки. Так воно й вийшло, він не ошибся.

Блоха зі своїми хлопцями прийшов в совєт, де должні були догаварюваться, як далі дєйствовать, та його прямо на порозі вбив лічно Баклушинський, а хлопців ще довго мучили, требували щоб вони назвали поіменно всіх хто був у банді. Їм вже було ізвєсно, що писарем в отряді був Степан з Бараниківки. Тоді Баклушинський приказав арештувати і розстріляти всіх взрослих Степанів. Оце під ту руку і попав батько Третяка Альошки Степановича, дядько Фанаська, та дід Бовтячка Кості. А тоді воно якось все притихло, успокоїлось. І власть перестала так звірствовать, і люди притихли, було воно так десь до 27-го.

А в 27-му опять почалося. Наїхало партійних активістів, стали агітіровать за колхози, споювать молодьож та настраювати їх проти церкви. Як об'явили записуватися в колхоз і здавать туди своє, мамка з вітчимом, та й і ми з бабуською здали все, що положено і в колхоз записались, бо були 20–21 налякані, бачили як власть розправлялася з непокірними. Мамка з вітчимом трошки поробилися в колхозі та й втекли на станцію в Шептухівку[14], там вітчима сестра жила і там голоду не було. А мене перед голодовкою Меженські просватали, я заміж пішла. В голодовку бабуська вмерли, вони ж самі в хаті осталась, я й старалася відірвати від свого рота та принести їм поїсти хоч трішки, хоча воно і в нас з їжею не густо було.

А в мене чоловік добишний був, з під землі було достане, а щось принесе додому поїсти. А сестра чоловіка Христя, комсомольська активістка, грамотна. В лікбезі колхозників грамоті вчила. Її чоловіка на учобу в 33-м визначили, а вона від голоду злягла, ноги в неї попухли. Приходить до неї парторжиха, Манька Коваленко, вона тоді секретарьом комсомольської ячейки була, з двома чоловіками з району, грамоту і значок приносять Христі. А вона та й каже їм, що ви б лучше в цю бумажку та сухарика мені загорнули. Та й стала просити їх, щоб їй хоч перед смертю вони розтолкували, що ж воно робиться, і по чиєму указу так над людьми іздєваються. Так вони швиденько розвернулися та ходу з хати. Та правда, поховали Христулю на центральному кладовищі в отдєльну могилу, ще й людей зібрали, і виступали з району і Манька Коваленко. Всім, хто прийшов хоронити її, ще й по два бублика роздали, щоб пом'янули»[15].

Повстанські загони, які захищали селян від пограбувань матеріальних та духовних, називали бандами. Слово «банда» в ті часи втрачало

[12] Жабівка – назва крайка, розташованого в с. Бараниківка.

[13] Станиця – скорочена назва с. Станично-Луганське.

[14] Шептухівка – залізничний полустанок в Ростовській області, Росія.

[15] Зі спогадів Меженської С. М. 1911 р. н. з с. Бараниківка, записано в 1984 р.

свій негативний зміст. Повстанські угрупування були для влади злочинцями, а для селян – захисниками. Та жорстокості у боротьбі «за правду», а вона, «правда», у кожного була своя, як з однієї сторони, так із іншої не було меж.

«Петро, брат мій, один лишився живий з двох десятків комсомольців-міліціонерів, тих, що в Суворовській хаті бандити перерубали. Дідусь наші померли, а Петро, прийшов на похорон. А в ту ніч бандіти пересікли хлопців всіх до одного, з якими він проходив учобу в школі міліції. В 20–21-му війна розгулялася. Одні – свої бунтарі захищали своє добро від продотрядовців, а другі – чужі і ненависні на нас хахлів, з людьми не церемонились, дєйствовали грубо і жорстоко. Вони дєйствовали по приказу, їм треба було любою ціною отстоять власть, государство большевиків. Боротьба була не на жизнь, а на смерть. Красноотрядовці без суда і слєдствія вбивали, рубали, вішали тих хто йшов проти власті. Отряди з місцевих теж звірствували в отмєстку. Вони теж вбивали продотрядовців, ревкомівців, активістів, комуністів, міліціонерів, комсомольців, всіх служителів нової власті, хто потрапляв їм під руку. Власть боролася з народними волнєніями при помощі армії і міліції, того вони й були врагами для людей. Молодьож не хотіла добровольно йти ні в армію, ні в міліцію, їх щитай силою брали. Ото і в Бараниківці набрали групу молоді в школу міліції, розмістили їх в Суворовській хаті, та вночі, коли вони спали, налетіла банда і пересікла всіх хлопців на м'ясо, один наш Петро уцілів. А чия банда? Хто її атаман?... ніхто не знає та мабуть уже і не узнає»[16].

Селянська війна на початку 1920-х рр. була жорстокою і кровопролитною. Це, щоправда, однобоко підтверджують і архівні документи. «На Беловодск было совершено нападение банды Терезова-Каменюки. Бандитами было убито трое милиционеров, роздано местным жителям около тридцати тысяч пудов (48 тонн) хлеба, изъятого у них за правилами продразверстки. Через несколько дней, на слободу был совершен налет банды Буданова. В последних числах июля через Старобельский уезд прокатилась банда Махно»[17].

«От рук бандитов Каменюки погибли направленный из Петрограда для заготовки хлеба рабочий Соколов, пропагандист Петров, крестьянка Ломакина. На Деркульском конезаводе бандитами зверски изрублен, но чудом оставшийся в живых КНС[18] Пастухов Иван Поликарпович»[19].

Кінець 1920-го і 1921-й – роки жорстокої розправи над повстанцями.

«20.12.1920 Старобельский уездный ревком принимает решение: "за участие в шайках бандитов, за их укрывательство, а также за сокрытие оружия и оказания активной помощи бандитам виновных лиц расстреливать на месте, а их имущество конфисковывать полностью"»[20].

«За связь с бандитами, за невыполнение приказа были расстреляны "тройкой особого отдела" жители Новодеркула: Деревянкина Петра, Лихачева Семена, беловодского милиционера Памазана Федора. В 1992 году они были реабилитированы»[21].

«На Харьковщину для борьбы с повстанцами прибыл первый Туркестанский интернациональный полк, 50 % его составляли венгры и немцы».

«24–25 июня 1921 года в результате совместной операции бойцов 14 стрелкового полка во главе с Баклушинским и 16 богучарской бригады ВЧК Кондратьева в Бараниковке был убит Иван Блоха и несколько его хлопцев»[22].

«До Блохи багато наших мужиків пішло: мій брат Гришка, Степан Старіков, Гришка та Сєргєй Розумні, та це тільки з моїх родичів і товаришів. Йшли не з добра, воно якось в ті годи з урожаєм було не дуже, з хлібом скуднувато було, а продотряди по домівкам з красноармейцями шастали, зерно вигрібали пошти все у людей з закрамів, дітей в сім'ях то по багато було, їх же чимось годувати треба. Та і в Красну Армію здорово не хотіли йти наші мужики, там шансів вижити теж було мало. Якщо на передову кинуть проти змалечку обучених воєнному ділу козаків, то погибнеш на полі бою, а якщо відправлять з продотрядами людей грабить то від совісті і від прокльонів зітлієш. З названих мною отрядовців Блохи всі живі осталися. Воно ж в 21, коли стали направлять в наші краї регулярні часті армії на подавлєніє селянського бунтарства, Іван Блоха відразу зрозумів, не глупий був і далекоглядний, що боротися проти них немає смислу, як то кажуть: "Плєть обуха не переб'є". Зібрав він своїх хлопців і стали вирішувати куди кому тікати, щоб не повбивали всіх відразу. І тоді ото, коли отой знаменитий чекіст Мєдвєдєв організував комедію, то і Блоха і навіть прості люди розуміли, що все те, не що інше як спектакль, який недобре закінчиться. Блоха через переговори з ним тягнув время, щоб його хлопці змогли подалі розбігтися і живими остатися. Старіков Степан у нього в штабі писарчуком був, вів весь учот, усю бухгалтерію, скільки у кого відібрали, скільки кому повернули, яку і хто допомогу оказав

[16] Спогади Півторяка Антона Хомича 1907 р. н., с. Нижебараниківка, записано в 1973 р.

[17] Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-1173. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 3.

[18] КНС – Комітет незаможних селян.

[19] ДАЛО. Ф. Р-143. Оп. 2. Спр. 297.

[20] ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 4. Спр. 44. Р. 13.

[21] Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1–3, Київ: Б. в., 2004–2007.

[22] *Наша газета*. 2009. 23 мая. С. 6.

отряду. Ці документи були саме цінні для чекістів, того Степан з Гришкою першими і рушили з цими документами, з Бараниківки прямо в город Шахти, де Степанів дядько жив, там і зосталися на деякий час, поки тут на місці все трохи угомонилося. Уже через время вони повернулися додому. А Іван Блоха, як справжній атаман, можна сказати народний герой, взяв все на себе і на своїх вірних бойових товаришів. І коли ішов на переговори з чекістами, він перед тим попрощався з рідним дворищем, бо знав, що його вб'ють. Так воно і сталось, главний чекіст зразу ж вбив його в совєті наповал, бо боялися вони його, як чорт ладана, а його товаришів ще мучили, вимагали щоб назвали фамілії тих хто ще в отряді був. Їх уже біля церкви, разом зі Степанами казнили. Хтось їм, чекістам, ще раніше доніс, що в штабі писарює Степан, ото вони і арештовували всіх з таким іменем. Ото ж нічого не добившись від хлопців Блохи, чекісти по варварські повбивали і їх, отрядовців, і ні в чому не винних Степанів. Народ зібрали до церкви, щоб донести, що з "бандитами" розправилися, а це ж село, не город, брешіть не брешіть, а люди то всю правду знають. Ще й вирішили покійників на скотомогильник витягти зі скотиною разом в землю пририти, та тут проти них виступили діди, бараниківський і зеликівський батюшки, а вони і слухать їх не хотять. І коней з барками вже подали, щоб своє рішеніє виполнить. Та тут привезли лекарьку Оришку Патієвну, вона саме від сказу лічила їхнього чекіста, його кішка скажена подряпала. Ото вона і сказала, що якщо вони не дадуть родичам захоронити убієнних, то на відріз відмовляється лікувати їхнього служивого і він від цієї страшної хвороби помре в муках. І тут то вони і здалися. Дозволили похоронити вбитих в братській могилі на краю кладовища. А Степан, якого вони шукали зостався живим, колєктивізацію і в голодовку 32–33 перевижив, погиб уже в 43 під Чугуївом»[23].

«12 августа отряд начальника тыла Станицы Луганской Стехина разбил банду атаманши Маруси». Така коротка інформація про знищення банди Маруськи зберігається в Станично-Луганскому краєзнавчому музеї.

«Банда Маруськи по степах наших літала, у продагентів і продотрядовців, які везли награбований хліб на станцію Зоринівка з сіл, що по річці Камишна, зерно відбирали та назад людям повертали. Їх же, продзагонівські брички з зерном, супроводжували красноармєйці і міліціонери, ото не рідко й зав'язувався і бій між ними. Якщо вдавалося відбити хліб, то його відвозили в села, щоб повернути награбоване людям. Розказували було і конюхи із Стрєлєцкого конзаводу, бо Маруська там була як своя. Було візьме в плєн її отряд красноармєйця і веде до тієї конюшні, що за гроші графа Воронцова построєна і ставить до стіни, вона й зараз та стіна "Маруськиною стіною" зветься. Маруська в зірочку на будьонівці цілилась, збивала одним пострілом будьонівку з голови і якщо боєць встояв непохитно, то вона сама ставала перед ним на коліна і вручала шаблю, запрошуючи його, тим самим, до свого отряду. А якщо красноармєєць падав на коліна і просив його помилувати, не вбивати, то розстрілювала в упор. Не любила вона боягузів. Кажуть, що сам Махно приїжджав познайомитися з атаманшою Марусею і подарував їй шаблю з золотою ручкою. Івана Блоху вбили, хлопці його розбіглися, а за Маруську не було нічого чути. І тоді якось під обід з'явилася вона і саме на нашій вулиці, хоч мені і було всього сім, та я це все чітко помню. Як летіла вона стрілою на буланому коні, за нею декілька таких же молодих хлопців верхових, а позаду тачанка з кулеметом. Аж через время, в слід за ними погоня, пішли красноармєйці, їх скільки було, що хлопці, трохи старші від мене, при лічбі зі счоту збилися. Уже пізніше в селі дізналися, що біля Хрестового ставка Маруську окружили, бо там була ще й засада, догадувалися чекісти, що вона додому, на Донщину, тікатиме. Маруську і її хлопців, без суда і слєдствія, порубали біля Хрестового ставка і там же в одній могилі похоронили. До самої війни ту могилу хтось обробляв і квітчав, може комусь із її бійців вдалося втекти, а можливо хтось із красноармійців розказав родичам, де захоронили Маруську. Та ось, вже зовсім недавно, розпахали вигін біля ставка і місце погребіння Маруськи і її хлопців – це тепер поле № 5. Так наші хлопці механізатори жаліються, що на тому місці де могила-поховання, трактор глохне і дуже часто щось виходить з ладу»[24].

Влада довго тримала під особливим контролем села, де активно діяли повстанські загони. «20 сентября 1921 года в Беловодск были введены войска Красной Армии. По приказу начальника гарнизона под охрану взятии мосты, магазины, склады. Военное положение объявили в 15 волостях Старобельского уезда»[25].

«На придушення повстанського руху на Луганщину були перекинуті з Росії військові частини, до складу яких входили: окремий винищувальний батальйон, кавалерійська винищувальна група та 3-й Заволзький полк. Останній свій бій отаман Каменюка прийняв біля с. Осинове, Новопсковський район. Переважаюча кількість військ Красної армії оточила загін. У кількагодинному бою загін повстанців майже повністю був знищений.

[23] Спогади Верескуна Константина Євсейовича 1899 р. н. з с. Бараниківка, записані в 1980 р.

[24] Старіков Андрій Миколайович 1914 р. н., с. Бараниківка, спогади записані в 1995 р.

[25] ДАЛО. Ф. Р-1180. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

Загинув і отаман Каменюка, який особисто повів повстанців у багнетну атаку. Після смерті легендарного отамана повстанський рух було фактично придушено. Окремі повстанські загони діяли на теренах Старобільщини до 1923 р., але фактично вони перестали існувати, як єдиний повстанський рух»[26].

Каральними методами з великими втратами влада на початку 1920-х рр. перемогла селянські повстанські загони, пішовши на деякі поступки, замінивши продрозкладку продподатком. Під час кровопролитної боротьби більшовики зрозуміли: щоб перемогти вільне селянство, необхідно накреслити і втілити в життя шлях його деморалізації. Підкупивши селян непом, комуністи взялися за нищення українського духу, української традиційної культури буття. За порівняно короткий час вони добилися успіху. За декілька років влада руками деморалізованих селян під чітким управлінням присланих з міст уповноважених уже нищила церкви і храми, розкуркулювала заможних селян, а «красні бригади», в складі яких серед чужих були і місцеві активісти, забирали і вимітали з дворів до останньої зернини хліб, спонукаючи українські родини на голодну смерть, Голодомор 1932–1933 рр.

[26] З матеріалів М. Ф. Дятченко, що зберігаються в архіві Біловодського краєзнавчого музею.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391]:001.9:912.43

Байкєніч Дмитро,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД: ГЕОГРАФІЧНА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ

У статті розглянуто поширення інформації про Голодомор-геноцид українського народу шляхом використання міждисциплінарного підходу – поєднання історії та географії. Йдеться про графічне відображення використання одного з інструментів Голодомору в Чернігівській області – «чорних дощок». Висвітлено засади створення картографічної інтерпретації результатів нового наукового дослідження, що спирається на архівні документи та пресу із застосуванням уже відомих, опублікованих матеріалів. Зазначено використані підходи при укладанні інформаційної складової картосхем. Окреслено перелік підібраного та використаного картографічного матеріалу. Показано потенціал створених картосхем у сприйнятті та поширенні інформації про Голодомор-геноцид на Чернігівщині сучасними практиками.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, інформація, візуалізація, поширення.*

Dmytro Baikienich,
senior research fellow
at the Holodomor Research Institute
of National Museum of the Holodomor Genocide

DISSEMINATION OF INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR GENOCIDE: GEOGRAPHIC VISUALIZATION

The article shows the dissemination of information about the Holodomor genocide of the Ukrainian people by using an interdisciplinary approach – a combination of history and geography, e.g. graphical representation of «black boards», one of the Holodomor instruments in the Chernihiv region. The basics of creating a cartographic interpretation of the results of new scientific research based on archival documents and periodicals with already known published materials are highlighted. The approaches used in the compilation of the information part of the schematic maps are indicated. A list of selected and used cartographic material is given. The potential of the created cartographic maps in the perception and dissemination of information about the Holodomor genocide in the Chernihiv region by modern practice is shown.

Key words: *Holodomor genocide, information, visualization, dissemination.*

Наразі дослідники Голодомору накопичили чималий досвід поширення інформації про геноцид 1932–1933 рр. До вже звичної друкованої форми поширення додалася більш потужна – цифрова, через інтернет. Щоб зацікавити темою Голодомору якнайбільшу аудиторію, реалії нашого часу вимагають дотримання «вимог» користувача: лаконічність, зрозумілість, презентаційність. Переліченим вище вимогам найкраще відповідає візуалізація, зокрема географічна (картосхеми), що водночас зацікавлює з перших моментів знайомства та дає поштовх до подальших пошуків і досліджень.

Карти та картосхеми швидко поширюються інтернетом, охоплюючи все більшу аудиторію і спонукаючи до створення нових візуальних матеріалів. Вже відомі нам проекти частково висвітлюють проблематику Голодомору-геноциду, а тому вимагають оновлення та розширення репрезентативної візуалізації злочину комуністичного тоталітарного режиму проти української нації у 1932–1933 рр.

У цій статті ставимо за мету показати поєднання географічного методу візуалізації історичної інформації, спрямованого на вивчення теми Голодомору-геноциду, зокрема в Чернігівській області.

Одним із перших проектів, що репрезентував дослідження теми Голодомору із залученням значної кількості наявного та новоствореного картографічного матеріалу, є «Геоінформаційна система "Атлас Голодомору"»[1]. Він був створений у рамках спільної програми наукових установ НАН України та Українського наукового інституту Гарвардського університету (США). Цифрові карти демонструють процес вилучення продуктів у населення УСРР в 1932 р. (у відсотковому відношенні по регіонах), рівень колективізації станом на 1933 р. та демографічні втрати України від Голодомору. Накладання отриманої науковцями статистичної інформації на адміністративні мапи УСРР 1930-х рр. значно розширило візуалізаційний ряд створених раніше наочних матеріалів і сприяло ознайомленню із темою ширшого загалу людей.

Карти для розповсюдження інформації про Голодомор-геноцид використовує Український інститут національної пам'яті, проєкт якого має назву «Голодомор 1932–1933»[2]. Інформаційне наповнення проєкту пов'язане із «Національною книгою пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні». Електронний ресурс дає можливість користувачеві віднайти населений пункт та перелік його мешканців, які стали жертвами геноциду, спонукає до пошуку інформації про свій населений пункт, а також постраждалих серед своєї родини.

У 2018 р. співробітники Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (нині – Національний музей Голодомору-геноциду) створили геоінформаційну систему «Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду»[3]. Завдяки цьому проекту на карту України графічно нанесено місця масового поховання жертв геноциду, які ретельно приховував комуністичний тоталітарний режим. Ця візуалізація спонукає користувача зрозуміти масштаби і шляхи приховування злочину.

Тему «чорних дощок» як таку в картографічних матеріалах окремо не виділяли. Наприклад, в Атласі історії України[4] на мапі «Голодомор 1932–1933 років в Україні» позначені всі складові геноциду та райони, центри районів і окремі населені пункти, занесені на «чорні дошки» в 1932 р., що лише поверхово знайомить користувача з реальним масштабом дії цього інструменту геноциду.

У 2020 р. співробітники Інституту дослідження Голодомору почали дослідження одного зі складових інструментів геноциду – «чорних дощок». Результатом цієї роботи науковці бачать випуск серії збірників джерел та матеріалів за областями УСРР 1931–1934 рр. Шляхом детального аналізу буде показано регіональну специфіку процесу. Перший том присвячено Чернігівській області.

Разом із повним переліком віднайдених фактів застосування «чорних дошок» видання міститиме блок картосхем районів із графічними позначеннями таких фактів. Для створення картосхем було використано міждисциплінарний підхід – поєднання історії та географії.

Наочне відтворення застосування режиму «чорних дошок» напередодні, під час та після Голодомору-геноциду на місцях, з чітким зазначенням хронології, поділом на «живі» об'єкти, установи й адміністративно-територіальні одиниці дає можливість відстежити локально динаміку та закономірності. Такий синтез передбачає зручний для сприйняття інформації формат картосхеми, що спонукало упорядників обрати за одиницю презентації район із зазначеними сільрадами та їх центрами.

---

[1] The Great Famine in Ukraine 1932–34. *Harvard University*. URL: https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3

[2] Голодомор 1932–1933 рр. URL.: http://194.44.11.173:8099/m?ls=Ground,Regions,Lakes,RegBounds-33,CouBounds-33,Roads2,Roads1,Cities,Points&fl=2&dl=12&x=0&y=0&w=759&h=513&z=7&s=82

[3] ГІС «Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду». *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: https://map.memorialholodomor.org.ua/map/

[4] Атлас. Історія України. 10 клас. Київ: Картографія, 2013. 28 с.

Для зазначення площі районів і кількості населення на картосхемах було використано архівне джерело з узагальненою інформацією станом на початок 1932 р.[5] Укладачі відібрали із загального переліку райони Київської та Харківської областей, із яких 15 жовтня 1932 р. було утворено Чернігівську область, та використали інформацію про кількість міських, селищних та сільських рад із незначним редагуванням відповідно до адмінзмін розглянутого періоду.

Попри значний хронологічний період охоплення території Чернігівської області (1931–1934 рр.) межі районів були сталими. Слід взяти до уваги, що найбільшого розповсюдження використання «чорних дошок» набуло саме у 1932–1933 рр. під час Голодомору. Саме тому винятком є розукруплення кількох районів у 1933 р. (Глухівський, Недригайлівський, Носівський, Олишківський, Чернігівський, Шосткинський). Однак періодичні видання розукрупнених районів довго не переформатовували згідно з адмінзмінами, і вони й далі виходили по-старому (це стосується кінця 1933 р. та всього 1934 р.).

Пошук та аналіз картографічних матеріалів першої половини 1930-х рр. виявив значний брак наочних джерел регіонального виміру. Найбільш поширеними у цей час були адміністративні карти областей із вкрай обмеженою інформацією про райони. Основні позначки таких карт відображають перш за все інфраструктурні об'єкти регіону – дороги, залізниці, вузлові населені пункти, річкові порти, центри районів тощо.

Упорядники віднайшли тільки друковану карту Недригайлівського (1935 р.) та рукописну економкарту Роменського (1934 р.) районів, що відповідають меті проекту. Вони містять всі населені пункти із зазначенням центрів сільрад, назвами артілей, комун і колгоспів.

Картографічні джерела, що були використані при створенні картосхем, зберігаються в ЦДАГО України, секторі географії НБУ ім. В. І. Вернадського, Державному архіві друку ДНУ «Книжкова палата України імені Івана Федорова», Роменському краєзнавчому музеї, особистих архівах краєзнавців та науковців Сумської та Чернігівської областей. Частина карт отримана з інтернет-джерел.

Допоміжним джерелом стало використання карт більш розширеного хронологічного періоду (сер. XIX ст. – 1941 р.). Це дало змогу ідентифікувати населені пункти, що неодноразово перейменовувалися або нині не існують. Інформаційно корисними стали військово-топографічна карта Російської імперії (Трьохверстовка Шуберта (кін. XIX ст.), «Карта Конотопського округа» (орієнтовно 1925 р.), адміністративні карти Сумської та Чернігівської областей (1939 р.) та інші.

За основу для створення блоку картосхем була взята карта Чернігівської області станом на 1 січня 1933 р. (масштаб 1:750 000)[6]. З неї виокремлені 36 районів, у яких довільно позначено межі сільрад. За допомогою додаткової літератури уточнено назви та графічну локалізацію центрів сільрад.

Легенду складає система використаних у картосхемах умовних позначок і пояснень до них (розшифровка). У легенді зосереджено складові логічної схеми візуалізації застосування в Чернігівській області «чорних дощок» до, під час та після Голодомору. Хронологія занесення на «чорні дошки» показана чотирма різними кольорами, кожен з яких відповідає одному року. Там, де об'єкт заносився протягом кількох років, використано штрихове забарвлення відповідних кольорів.

Картографічні зображення, використані при створенні картосхем, складаються з географічної основи (кордони адміністративно-територіального поділу; населені пункти; річки; шляхи сполучення) та тематичного змісту. Останній представлений як об'єкти, занесені на «чорні дошки» різних рівнів (всеукраїнську, обласні, районні) протягом 1931–1934 рр. До них віднесено: райони, сільради, населені пункти, артілі, комуни, колгоспи, радгоспи, установи та організації (МТС, лісництва, Укрм'ясо тощо), спілки та товариства (СКТ, КСМ та інші); одноосібники/хлібоздавці, радкерівники різних рівнів та інше.

Таким чином, для швидшого поширення результатів нових досліджень з теми Голодомору-геноциду результативним є використання наочного інформування. Воно більш прийнятне для користувача в час поширення цифрових технологій та глобального охоплення мережею Інтернет.

Використання карт дає змогу показати будь-який аспект Голодомору-геноциду в розрізі хронології, динаміки, статистики, демографії тощо. Від вибору масштабу адміністративно-територіальної основи для наочної презентації матеріалів залежить рівень ймовірної зацікавленості та спонукання користувача до подальшого пошуку інформації про Голодомор у своєму населеному пункті, районі чи регіоні.

[5] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). Ф. 1. Оп. 8. Спр. 234. Арк. 11–18, 22–27 зв.

[6] ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6202. Арк. 18.

УДК 94(477.44)"1932/1933":341.485:612.391:159.9.019.4-053.5

Батирєва Ірина,
кандидат історичних наук,
заступник директора
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ДІТИ ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 рр.: ДОСВІД ВИЖИВАННЯ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті на основі аналізу усноісторичних та архівних джерел проаналізовано досвід виживання українських дітей в період Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Діти були не лише найвразливішою віковою категорією, яка постраждала внаслідок геноциду, а й активною соціальною групою, що конструювала різні стратегії виживання в екстремальних умовах, здобула досвід, що вплинув на повсякденне життя та світоглядні установки, які вони передали наступним поколінням.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, діти, безпритульні, екстремальні умови, виживання, засоби харчування, дитячі будинки, інтернати.*

Iryna Batyrieva,
PhD in History, deputy director
of the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

CHILDREN OF VINNYTSIA REGION DURING THE HOLODOMOR GENOCIDE OF 1932–1933: EXPERIENCE OF SURVIVAL UNDER EXTREME CONDITIONS

The article analyzes the experience of survival of Ukrainian children during the Holodomor genocide of 1932–1933 on the basis of the analysis of oral history and archival sources. Children were not only the most vulnerable age group affected by the genocide, but also an active social group that constructed various survival strategies in extreme conditions, gained experiences that influenced their everyday life and worldviews, which they passed on to future generations.

Key words: *Holodomor genocide, children, homeless, extreme conditions, survival, food, orphanages.*

У соціальній історії дитинство як наукова проблема постала порівняно нещодавно. Серед невеликої кількості досліджень з історії дитинства 1920–1930 рр. можна виокремити студії Н. Гогохії[1]. Багато істориків порушували проблему соціального явища дитячої безпритульності та сиротинців УСРР у 1920-х – 1930-х рр.[2] Вивченням

[1] Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929–1939). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268; Її ж. Дискурсивні засоби творення ідентичності у повсякденному житті української дитини (1929–1939 рр.). *Життя по-радянськи: проблеми вивчення та інтерпретації (Із циклу «Повсякдення: візії та смисли»):* зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. семінару, 27–28 квітня 2018 р., м. Вінниця / за ред. О. Коляструк; Вінниця: Твори, 2019. С. 58–67; Її ж. Дитина в тоталітарному суспільстві: образ «вірного ленінця» в офіційному дискурсі УРСР в кінці 1920-х – 1930-х рр. *Вісник Луганськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.* 2009. № 21. С. 42–49; Її ж. Дискурс дитини у просторі суспільно-політичної комунікації УРСР (1929–1939 рр.): політика і повсякденність. *Істор. записки:* Зб. наук. праць / Гол. ред. В. Михайлюк. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. Вип. 29. С. 33–38.

[2] Кульчицький С. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (Документи, розповіді) / С. Кульчицький, Є. Шаталіна. Київ: Вища школа, 1989. 26 с.; Зінченко А. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2002. 189 с.; Харченко А. "...потрібні більш кваліфіковані робітники": колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору. *Україна Модерна.* URL: https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans; Турченко Ф., Шугальова І. Дитяча смертність в роки Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі Запорізького краю). *Ін-т дослідження Голодомору.* URL: https://holodomorinstitute.org.ua/dytyacha-smertnist-v-roky-golodomoru-1932-1933-rr-

пролонгованих наслідків індоктринації свідомості дітей та молоді в 1920-х – на початку 1930-х рр. займалася доктор історичних наук С. Маркова[3]. Науковий інтерес до вивчення практик радянського споживання дітей у 1920–1930-х рр. має дослідниця І. Скубій[4]. Підрахунком втрат українських дітей займається доктор історичних наук В. Сергійчук[5].Питання долі дітей під час Голодомору на Поділлі вивчав історик І. Шульга[6] та інші дослідники[7]. Про досвід виживання дітей під час Голодомору свідчать усні спогади, зібрані дослідниками за останні 15–20 років, записані переважно від очевидців, які пережили геноцид у дитячому віці[8]. Вони відображають образи дитячої пам'яті про геноцид українців.

Предметом цього наукового дослідження є українські діти в період Голодомору. Діти, які пережили Голодомор, використовували отриманий досвід у повсякденному житті в умовах тоталітарної держави, а також передали світоглядні установки у своїх родинах наступним поколінням.

В умовах Голодомору можна окреслити кілька категорій українських дітей, досвід виживання яких різнився залежно від соціального статусу та категорії населеного пункту (місто, містечко, село, хутір), де вони проживали: діти селян, які вступили до колгоспів; діти одноосібників; діти з родин так званих розкуркулених; діти сільської інтелігенції; діти міських робітників, діти міської інтелігенції; діти-напівсироти та сироти та ін. Цей перелік невичерпний, до того ж постійні політичні репресії, конфіскація продовольства призводили до втрати родиною будь-яких засобів існування, смерті батьків, відповідно, стратегії виживання у дітей змінювалися.

Найбільш характерним способом виживання дітей було споживання природних замінників їжі, які перетворювалися у джерела харчування. Сприятливе географічне розташування, проживання поблизу лісів, водойми давали можливість дітям вижити завдяки споживанню грибів, ягід, горіхів, риби, черепах тощо: «Людей у нашому селі виручала річка Сіб. В ній люди ловили жаб, скайки, рибу»[9].

Діти також згадують, що під час Голодомору вони споживали різні рослини (їх цвіт, листя, кору, насіння, коріння), ловили диких птахів, плазунів, дрібних гризунів, навіть домашніх тварин, траплялося трупоїдство: «всьо їли. Траву, слимаків, котів, собак. Лушпайки, полову варили. Тіко животи боліли»[10].

Фізіологічна потреба в їжі поставила дітей навіть більше, ніж дорослих, перед загрозою фізичного виживання. Одним із способів виживання був обмін та продаж різних речей (ювелірні вироби, ікони, посуд, одяг та ін.), що були у власності родини, на продукти. У розповідях про 1932–1933 рр. респонденти часто переповідали схожі історії виживання: «заможніші селяни їздили на ярмарку у Китайгород, міняли цінні речі на картоплю»[11].

Інформатори часто згадують такі місця обміну коштовностей як торгсини – мережу магазинів для торгівлі з іноземцями. «Моя сім'я пережила Голодомор завдяки тому, що наше село 7 кілометрів від Вінниці, – зазначає Надія Вітер із с. Стадниця Вінницького району Вінницької області. – Жителі Вінниці не голодували – їм видавали продуктові карточки. В місті євреї повідкривали "Торгсини", де можна було за обручку чи сережки отримати мисочку зерна. Щоб зайняти чергу до "Торгсину", мама раненько пішла до Вінниці. Повернулася вся в сльозах: "Боже, що я пережила!". Біля "Торгсину" лежали кілька мертвих опухлих людей, що не дочекалися своєї черги…»[12].

Відсутність їжі примусила багатьох дітей працювати з ранніх років: «Я, мій брат і дві глухонімі сестри осталися сиротами. Лише дивом нас оставили в селі. Мене та брата забрали до колгоспу. Спочатку ми збирали осельні. За це нам

na-prykladi-zaporizkogo-krayu-fedir-turchenko-inna-shugalova/

[3] Маркова С. Деякі пролонговані наслідки індоктринації свідомості дітей та молоді в 1920-х – на початку 1930-х. *Ін-т дослідження Голодомору*. URL: https://holodomorinstitute.org.ua/transgeneraczijni-naslidky-golodomoru-genoczydu-ta-demografichni-vtraty/

[4] Скубій І. «Діти – радість країни соціалізму, що будується»: товари для дітей в радянській Україні, *Україна модерна*. URL: http://uamoderna.com/md/skubii; Її ж. Проблема осмислення травми в радянському споживанні у 1920–1930-ті роки. *Наук. записки НаУКМА. Істор. науки*. 2018. № 1. С. 67–72.

[5] Сергійчук В. Українські діти в 1932–1933 роках. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду:* матер. Міжнарод. наук.-пр. конф. (20 лист. 2019 р.). Київ: Вид-во Марка Мельника, 2020. С. 80–108.; Його ж. «"Голодні, босі і роздіті…" Українські діти в 1932–1933 роках». Вишгород, 2020.

[6] Шульга І. Діти Голодомору: На арх. матеріалах Поділля. Київ. 1993. № 8. С. 87–90.

[7] Воронцов О., Кичак А. Подільські діти 1933-го: (За арх. даними). Камертон-Ікс. 1995. 14 груд. С. 4, 6.

[8] Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: Стилос, 2007. 288 с.; Рукоп. фонд Навч.-наук. лабораторії з етнології Поділля Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського (далі – РФ ННЛЕП).

[9] РФ ННЛЕП. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 100. Арк. 2.

[10] Там само. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 3.

[11] Там само. Спр. 100. Арк. 3.

[12] Тисячна Н. Болючі спогади. У Києві експонується виставка щоденників і листів очевидців Голодомору. *День*. URL: http://incognita.day.kyiv.ua/bolyuchi-spogadi.html

давали борщ з огірками, кашу з гомелясу та 1,5 фунта хліба»[13].

Подібні приклади вказують, що діти під час Голодомору докладали великих зусиль не тільки для свого виживання, а й для збереження життя своїх близьких. Архівні документи та розповіді очевидців свідчать про те, що старші діти нерідко опікувалися всією сім'єю, задля її порятунку зверталися за допомогою до представників місцевої влади.

Внаслідок репресивної політики тоталітарного режиму з кінця 1920-х – середини 1930-х рр. на Поділлі, як і всюди в Україні, з'явилися сотні тисяч осиротілих та безпритульних дітей. Особливо багато їх з'явилось у подільських селах. Із усіх районів Вінниччини надходили відомості про те, що немає куди поміщати сиріт. Бездоглядні сироти бродили поодинці, табунами селами, одні помирали на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій. Одним із головних способів виживання таких дітей стало жебракування. Діти діставалися міст, на вулицях, вокзалах вони просили милостиню. У Вінниці, Жмеринці, Козятині, Вапнярці, Могилеві-Подільському міліція затримувала багатьох безпритульних дітей і відправляла їх за місцем проживання чи у дитячі розподільники.

На українських дітей, яким в екстремальних умовах 1932–1933 рр. все ж вдавалося вижити в дитячих будинках, інтернатах, чекала доля чорнороба на незлічених «будівництвах совєцьких п'ятирічок», цілковита деукраїнізація, існування в переважно російському чи зросійщеному етнічному середовищі.

Очевидно, що у цій науковій розвідці перелік стратегій виживання дітей під час Голодомору не є вичерпним. Наведені приклади свідчать, що діти, які пережили геноцид, використовували різні міські та сільські простори, адаптуючи їх можливості для своїх екзистенційних потреб.

Проаналізувавши досліджений матеріал, можемо стверджувати, що діти були не лише найвразливішою віковою категорією, яка постраждала внаслідок геноциду, а й активною соціальною групою, яка конструювала різні стратегії виживання в екстремальних умовах, здобула досвід, що вплинув на їхнє повсякденне життя й світоглядні установки, які вони передали наступним поколінням.

[13] РФ ННЛЕП. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 79. Арк. 7.

УДК 94(477)"1932/1933":612.391:[323.12(=161.2)(470.62):811:161.1]

Білий Дмитро,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ГОЛОДОМОР І РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ У 1932–1933 рр.

На початку 1920-х рр., після спроб утворення на Кубані незалежної Держави, головними ініціаторами створення якої були кубанські українці і яка прагнула до возз'єднання з Україною, відбувалися процеси українізації. Придушення цих процесів розпочалося під час Голодомору. Тоталітарна система була спрямована на придушення будь-яких проявив незалежного і національного усвідомлення. Знищення інтелігенції, знищення національної культури, знищення більшості населення – все те, що відбувалося в той період в УССР, відбулося і на Кубані.

Ключові слова: *українізація, станиця, українці, Кубань.*

Dmytro Bilyi,
leading research fellow
at the Holodomor Research Institute
of National Museum of the Holodomor Genocide

HOLODOMOR AND RUSSIFICATION OF UKRAINIANS OF THE KUBAN IN 1932–1933

In the early 1920s, after the attempts to create an independent state in the Kuban, the main initiators of which were the Kuban Ukrainians and which sought reunification with Ukraine, the processes of Ukrainization took place. The suppression of these processes began during the Holodomor. The totalitarian

system was aimed at suppressing any manifestations of independent and national consciousness. Destruction of the intelligentsia, destruction of national culture, destruction of the majority of the population, that happened at that time in the Ukrainian SSR, happened in the Kuban, too.

Key words: *Ukrainization, stanytsia, Ukrainians, the Kuban.*

Після ліквідації Російською імперією Війська Запорізького в 1775 р. українські козаки доклали багато зусиль, аби зберегти його. Врешті-решт колишнім старшинам Війська Запорізького – Антіну Головатому, Сидору Білому і Захару Чепизі – вдалося добитися офіційного відновлення Війська Запорізького, але вже під новою назвою – Чорноморського козацького війська. Для новоутвореного угруповання потрібне було нове місце розташування. Більшість земель колишнього Війська Запорізького вже була розподілена між російськими можновладцями, тому козаки-чорноморці вирішили переселитися на Кубань, яку добре знали, де територія і клімат дуже схожі на звичні українцями сонячні степи. Переселення чорноморських козаків на Кубань почалося влітку 1792 р. і тривало до 1795 р. За цей час на Кубань переселилося близько 18 тис. козаків, більшість із яких становили колишні запорожці. Це був лише початок масового переселення українців на Кубань. Сотні тисяч вихідців із Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської губерній перебралися на Кубань, де і стали більшістю населення та основою Чорноморського козацького війська, а з 1860 р. – Кубанського козацького війська. Українці Кубані ніколи не поривали зв'язків з Україною і вважали рідну Кубань частиною України.

Переселення запорожців на Кубань

Згідно із загальноросійським переписом, проведеним у 1897 р., населення Кубанської області на той час становило 1 млн 911 133 особи[1], з них українців було 949 тис. 833 особи або 49,7 %, а росіян – 39 %, або 745 тис. 341 особа[2].

У відділах, розташованих на терені Чорноморії, тобто правобережної Кубані, яка була заселена колишніми запорожцями – чорноморськими козаками та іншими переселенцями з України, відсоток українського населення традиційно залишався значно більшим. Так, у Катеринодарському, Єйському, Темрюцькому відділах українці становили 81,1 %, або 702 тис. 931 особу, росіяни – 12,5 %, або 108 тис. 443 особи[3].

Враховуючи загальнонаціональну політику імперського керівництва, орієнтовану на пригнічення культури національних меншин, є всі підстави вважати, що велика кількість українців була в офіційному переписі віднесена до складу «великоросів». Уже після публікації даних перепису 1897 р. багато українських вчених піддавали сумніву їхню об'єктивність. Так, дослідники О. Русов і П. Чубинський вважали, що на Кубані на початку XX ст. українці складали не менш ніж 60 % населення, а на терені розташування колишнього Чорноморського Козацького Війська – не менше 80 %[4]. Три революції й громадянська війна у першій чверті XX ст. певною мірою вплинули на кількісний рівень населення Кубані, але загалом не змінили етнодемографічного становища та української більшості у краю.

У 1917–1920 рр. на Кубані була створена держава Кубанська Народна Республіка (Кубанський край), яка прагнула до возз'єднання з Україною, але окупація більшовицькими військами перекреслила ці намагання. Втім, процес розвитку української освіти та культури на Кубані не припинився.

Українське національне відродження на Кубані, яке підтримала Кубанська Краєва Рада, досягло найбільшого розвитку у 1920-ті рр., коли було взято напрям на забезпечення національно-культурних потреб (така ж ситуація була і в Україні).

Із 1923 р. в Україні запроваджувалася політика «коренізації» або «українізації», яка мала дати змогу українцям вчитися рідною мовою, а також перевести державні установи на українську мову – і не тільки в межах України, а й

[1] Македонов Л. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897. Екатеринодар, 1907. С. 546.

[2] Там же. С. 570.

[3] Там же. С. 571.

[4] Рудницький С. Основи землезнавства України. Прага: Видавництво Українського Університету в Празі, 1923. Т. 1. С. 232.

в інших районах із компактними групами проживання українського населення: Кубані, Воронежчині, Донщині, Сибіру, Казахстані. Головними провідниками цієї політики були наркоми просвіти України О. Шумський, Г. Гринько і М. Скрипник. Згідно з переписом 1926 р., серед населення Кубанського округу українці становили 66,58 %, тобто 850 тис. 985 осіб.

На терені всього Північного Кавказу проживало 3 млн 107 тис. українців[5].

У цей час зростання національної свідомості українців Кубані досягло високого рівня. У станицях швидко зростала кількість українських шкіл, аматорських і просвітницьких гуртків. У 1924 р. на Кубані вже діяло 148 українських шкіл. Жителі станиць і колишніх чорноморських районів, у яких українці становили від 75 до 95 %, майже всі виступали за переведення освіти на рідну мову.

Завдяки активним діям місцевих органів та активній підтримці населення до 1932 р. практично всі станиці та хутори Кубані мали українські школи, яких нараховувалося 746; вчительські кадри готували 12 педагогічних технікумів, у Катеринодарі і станиці Полтавській діяли українські педагогічні інститути.

Велику роботу проводило видавництво «Північний Кавказ». У 1931 р. для українських шкіл було видано цілу низку підручників. За цей рік на Кубані вийшло 149 українських книг загальним тиражем близько мільйона примірників. На 1932 р. планувалося видати 600 назв загальним тиражем 4 млн 800 тис. примірників[6].

Із початком суцільної колективізації у 1929 р. почалося винищення національної інтелігенції України і Кубані. Такий досвід керівники терору вже мали. Наприкінці 1920-х рр. була сфабрикована справа «Союзу Кубані й України», у зв'язку з якою по Україні і Кубані прокотилася хвиля арештів українських викладачів і студентів, безпідставно звинувачуваних у «буржуазному націоналізмі».

Головним ударом по інтелігенції була справа Спілки визволення України (СВУ). Ще у квітні 1929 р. видатних українських вчених і письменників звинуватили в підготовці збройного повстання, утворенні підпільної контрреволюційної організації СВУ. У липні в Україні у зв'язку із справою СВУ почалися масові арешти, а в грудні вони прокотилися і по Кубані. Чимало людей було заарештовано за справою «Союзу Кубані та України». З 9 березня до 20 квітня 1930 р. в

Капела кубанських бандуристів

Харкові відбувався процес над звинуваченими, а арешти й ув'язнення ще довго тривали на Кубані і в Україні. Всього було репресовано більше 5 тис. представників української інтелігенції Кубані та України.

У 1930 р. закінчилася перша стадія примусової колективізації. Небажання українських селян працювати в колгоспах, постійні повстання в селах і станицях, різке зниження врожайності свідчили, що серед більшості населення Кубані та України триває і зростає потужний опір намаганням збудувати колгоспну систему. Відступ партійного керівництва від проведення суцільної колективізації був лише тимчасовим – почався другий етап наступу на незалежного селянина, наступ, який призвів до жахливих наслідків. У вересні 1930 р. на селян-одноосібників були покладені надзвичайно високі зернові податки. Якщо зважити, що цілий рік вони не мали змоги вільно господарювати на своїй землі, то можна зрозуміти, що такі податки повністю розорювали одноосібників і практично перетворювали незалежних господарів у жебраків.

Решта українських селян знову опинилася в колгоспах на ницих трудоднях. За короткий час колгоспи були перетворені на ідеальне знаряддя для вилучення у селян зерна. Українське хліборобське населення вже майже нічого не мало в особистій власності, адже всі харчі і збіжжя ретельно контролювали керівники. Сталінський уряд нарешті здобув можливість у десятки разів збільшити вивіз хліба за кордон, за що мав отримати величезні кошти. Доки фермери Канади топили своє збіжжя, щоб на нього остаточно не впала ціна у країнах Америки та Європи, куди постачали відібраний у селян хліб, серед українців починався голод. Селяни в колгоспах перетворилися на безправних рабів, експлуатація та пригнічення яких набагато перевершили часи кріпацтва.

7 серпня 1932 р. вийшов закон «Про охорону державної власності», згідно з яким колгоспна

[5] Поселенные итоги переписи 1926 года по Северо-Кавказскому краю. Ростов-на-Дону, 1929.

[6] Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані. Київ: Україна, 1994. С. 94.

власність ставала державною. Пізніше цей закон отримав серед народу назву «закон про п'ять колосків», адже сотні тисяч українських селян були позбавлені волі, відправлені у сибірські табори або розстріляні тільки за те, що намагалися на колгоспному полі зібрати хоч трохи колосків для своїх голодних дітей.

Переважна більшість населення Кубані вже була поколективізована. Найупертіших козаків-господарів розстріляли або відправили до Сибіру, але ще мільйони селян України та Кубані продовжували чинити постійний опір колгоспній системі, не могли змиритися з тоталітарним устроєм, що утверджувався.

23 липня 1932 р. вийшла постанова політбюро ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлю на липень. Збіжжя, яке повинні були здати Україна й Кубань, сягало фантастичної цифри. Враховуючи те, що навесні 1932 р. Кубань охопив голод, що врожай значно знизився, ця постанова, в разі її виконання, прирікала українське населення Кубані й України на голодну смерть. Так, Сталін зі своїми помічниками свідомо раз і назавжди вирішував проблему з «непокірними» кубанськими козаками[7]. Для виконання хлібозаготівлі на Кубань стягували війська, каральні загони. Проти нащадків запорожців почалася війна, справжній геноцид. По хатах місцеві активісти проводили повальні обшуки, під час яких забирали харчі, викачували абсолютно все до останньої зернини. За спробу зберегти хоч трохи продуктів заарештовували або розстрілювали.

Безпосереднім керівником терору і розправи на Кубані був Л. Каганович. У цю комісію з проведення геноциду ввійшли також А. Мікоян, Я. Гамарник, Г. Ягода, М. Шкірятов і О. Косарєв.

На Кубані запроваджувався військовий стан. Вводилася система «чорних дощок». У кожній кубанській станиці висіла «чорна дошка» з реєстром станиць, які не виконували план хлібозаготівлі. Ці станиці опинялися у продовольчій блокаді. Повністю припинявся підвіз товарів у кооперативні і державні крамниці, а тих козаків, що дивом залишалися живими, виселяли до Сибіру. Так, на «чорну дошку» потрапили станиці Полтавська, Медведівська, Урупська, Уманська, Незамаєвська, Темиргоєвська, Ладозька, Новорождественська, Новодерев'янківська, Стародерев'янківська, Старокорсунська, Старощербинівська, Платирівська, Боковська і Мешковська. Таким чином, близько 30 районів Кубані – Невинномиський, Слов'янський, Брюховецький, Кушенський, Павловський, Усть-Лабінський, Кропоткінський, Новоолександрівський, Єйський, Краснодарський, Курганський, Кореньовський, Отрадненський, Канівський, Тихорецький, Тимошевський, Новопокровський – були приречені на жахливу смерть. У ці райони вводили каральні загони з ветеранів ОДПУ – латишів, мадярів, китайців, які поводилися як завойовники на окупованій території. Тільки у станиці Тихорецькій було розстріляно за три дні близько 600 козаків. Населення багатьох станиць у повному складі вивозили до Сибіру. Таким чином, з 1930 р. до 1933 р. з Північного Кавказу було **депортовано близько 300 тис. осіб**, дві третини яких депортовані саме з Кубані і переважно саме з тих районів Кубані, які були заселені українцями[8].

У станиці Старомінській висів плакат, який повісили приїжджі активісти з російських регіонів: «Сдадим хлеб и не попадем на черную доску». У жителів станиці забрали всі харчі. Навіть жменька гороху була забрана. Карателі й активісти нишпорили по дахах хат, зазирали у водостічні труби, штиряли ціпками городи, шукали закопане збіжжя. План заготівель станиця виконала, але, незважаючи на це, хлібороби, у яких позабирали всі харчі, почали вимирати з голоду. Вимирали родинами. Ті, хто пережив голод, згадували: «Приповзаєш в сусідню хату, опухлий від голоду, що-небудь попросиш поїсти, а там усі мертві. Старі на печі, дитя в колисці, хто де. Ховати було нікому. Закопували на цвинтарі сантиметрів на 20 в глибину. Копать нікому, люди слабі. Взимку заривали мертвих на цвинтарі прямо в сніг. Як ідеш повз цвинтар, зі снігу стирчать чорні ноги померлих від голоду. Ноги трупів гризли голодні собаки... Люди падали і помирали з голоду на ходу...»[9].

Вмираюча родина

Ця розповідь типова для всіх станиць.

Очевидці писали: «Смертність така, що ховають не тільки без домовин (дошок нема), а

[7] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 291–294.

[8] Білий Д. Голодомор та політика деукраїнізації на Кубані в 1929–1933 роках. *Геноцид України в XX столітті*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 2010. С. 364.

[9] Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані. С. 99.

просто викопана величезна яма, куди активісти і солдати звозять опухлих від голодної смерті і закопують – це в місті, а в станицях просто жах – там вмерлі лежать в хатах, поки смердюче повітря не приверне чиєїсь уваги. Хліба нема: в тих станицях, в яких є риба, люди сушать риб'ячі кістки, мелють їх, потім замішують з водою – роблять коржі – це замінює хліб. Ні кішок, ні собак вже давно немає – все це поїли... Стали зникати діти... їх ріжуть, роблять з них холодні котлети і продають, а топлений жир з них голодні купують... В колодязі знайшли кістки з людськими нігтями. В колишніх склепах знайдено засолене людське м'ясо... У нас тиф сипний, живемо без ліків...»[10].

Звісно, кубанські українці не корилися. По станицях спалахували повстання, які жорстоко придушувалися. Найбільш непокірною виявилася станиця Полтавська, козаки якої завжди відрізнялися взаємодопомогою, високим рівнем культури і національною свідомістю. З нею влада розправилася найбільш жорстоко. Ще в 1922–1930 рр. з 5600 родин, що заселяли станицю, 300 було вислано, а 250 осіб розстріляно. У 1930–1932 рр. багато козаків станиці заарештували у зв'язку зі справою СВУ. В грудні 1932 р. в станиці Полтавській доведені до відчаю люди підняли повстання. Тільки великі військові підрозділи після тривалих боїв придушили його.

Спогади вцілілих свідків Голодомору дають безліч підтверджень, що комуністичний тоталітарний режим цілеспрямовано виконував план із винищення голодом корінного українського козацького населення:

«Вночі Зайцев (начальник політвідділу, комендант Новодерев'янківської станиці в 1932–1933 рр.) викликав до себе голів колгоспів. Мене завжди виганяв з кімнати... Але я був допитливий – під вікно та підслуховувать. Не розумів, що він може запросто застрелити. Викликає голів колгоспів і питає:

– В тебе сьогодні скільки здохло?

– 70 чоловік.

– Мало! А в тебе?

– 50 чоловік.

– Мало!!

– Стою за вікном і не можу повірити – волосся дибки встає...»[11]

У той час Кубані склали пісню про Голодомор:

Ой ви наші комісари,
Що ж ви наробили?
Що загнали хліборобів,
В сирії могили...

Станиця Уманська перейменована була в Ленінградську. Станиця Брюховецька до колективізації мала 20 тис. людей, а після Голодомору, повстань і виселення повністю спорожніла. Тільки деінде по хатах лежали мерлі від голоду люди. «У станиці залишився один її житель – голий чоловік з довгим волоссям і бородою. Він бився з котами під акацією за здохлого голуба. Чоловік збожеволів, але солдат дещо зрозумів з його розповіді. Колишній цей божевільний був комуністом і головою сільської Ради. Під час колективізації він розірвав свій партійний квиток і приєднався до повстанців. Майже всі вони загинули, а він заховався у плавнях ріки Кубань, які кишіли комарами. Його дружину і дітей депортували. Якось перебувши зиму, цей нещасний повернувся до своєї хати – останній житель великого колись квітучого поселення»[12].

Втрати українського населення Кубані були величезні. Дослідники вважають, що під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні та Кубані померло до 11 млн осіб. Такого тотального винищення людей історія ще не знає. Про кількість людських втрат на Кубані можна лише здогадуватись. У 1932–1933 рр. тільки в станиці Кавказькій у каменоломні знаходили трупи, які привозили заповнені доверху поїзди з 5–10 вантажних вагонів. Винищуючи населення Кубані, особливого удару комуністична влада завдала національному розвитку краю.

У згаданій постанові від 14 грудня 1932 р. наказувалося: «Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов "украинизированных" районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК й СНК обязывают крайком й крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в "украинизированных" районах».

В станиці Уманській зберігся щоденник вчителя Уманського педтехнікуму Івана Полєжаєва, в якому він описував, як цей наказ втілювали в життя: «20 лютого (1933 р.). Був викликаний до НКВС, де мені запропонували зібрати всі українські підручники, літературу і передати все туди. Сказали, що моя місія – ліквідувати українізацію технікуму і всі її наслідки.

21 лютого. На залізничну станцію прибув ешелон з Білорусії з переселенцями, які повинні замістити нестачу населення внаслідок чотирьох літ колективізації, саботажу, репресій, голоду і переселень.

[10] Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані. С. 100.

[11] Варивода И. И я мог бы стать врагом народа. *Родная Кубань*. 2002. № 3. С. 126.

[12] Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. С. 309.

Скрипів душею і віддавав українські підручники і літературу, залишив собі "Кобзаря" Т. Г. Шевченка»[13].

Кубанцям, нащадкам запорожців, змінювали прізвища на російські. Так, Грім став Громовим, Малько – Малєвим і т. д. Із запровадженням паспортної системи всі корінні українці-кубанці отримали в графі національність «росіянин». Внаслідок такого радикального розв'язання «кубанської проблеми» офіційна кількість українського населення Кубані катастрофічно зменшилася. Згідно з даними Загальносоюзного перепису населення 1959 р. українців у Краснодарському краю офіційно було... 3,9 %. Але ж не могли безслідно щезнути мільйони українців, які населяли Північно-Кавказький край. Фактично українцям Кубані було заборонено бути українцями.

Слухняно виконуючи сталінську директиву про знищення української культури на Північному Кавказі, президія Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету видала відповідну постанову від 26 грудня 1932 р. Окремо в цій постанові наказувалося:

«... 2. Перевести к 1-му января 1933 г. все делопроизводство советских организаций в станицах й районах на русский язык.

3. В 3-дневный срок перевести все украинизованые газеты на русский язык, а также листовки, брошюрки, стенгазеты, многотиражки и прочую литературу, виходившую на украинском языке и в дальнейшем издавать их на русском языке. Перевести преподавание на всех работающих краткосрочных курсах (советских, педагогических, колхозных) на русский язык. Предложить КрайОНО подготовить необходимые мероприятия для перевода к осени 1933 г. преподавания во всех школах на язык...»[14].

Для виконання цієї драконівської постанови, що разом перекреслювала всі досягнення українського національно-культурного відродження на Північному Кавказі і Кубані, долю десятків тисяч вчителів, студентів, культурних діячів, була створена спецкомісія, яку очолив завідувач ПККВНО (Північно-Кавказький крайовий відділ народної освіти) Лизлов. 22 квітня 1933 р. в Наркомос РСФРР прийшов звіт про наслідки діяльності спецкомісії, в якому зазначалося: «В конце 1932 г... на Северном Кавказе на украинском языке работало 1609 школ I ступени с 221463 учащимися, й с 558 учителями, 259 школ II ступени с 42 тис. 148 учащимися й с 1 тис. 552 преподавателями, 12 педагогических техникумов, краткосрочные педагогические курсы и сеть политпросветучреждений.

К настоящему времени во исполнение решений директивних организаций по краю проведена следующая работа:

1) Срок окончательного перевода на русский язык работы начальной и средней школы установлен 1 сентября 1933 г. С февраля во всех школах края прекращено преподавание украинского языка как спецпредмета.

2) ...К 1 марта 1933 г. во всех украинских педагогических техникумах преподавание полностью переведено на русский язык...

В Уманском и Полтавском педтехникумах полностью обновлен преподавательский состав, а в других техникумах частично...

Работа всех краткосрочных курсов переведена полностью на русский язык в декабре 1932 г., тогда же переведена на русский язык работа всех политпросветучреждений...»[15].

Так і склався сумний парадокс на Кубані – у багатьох районах і досі більшість населення розмовляє українською мовою, зберігає українські традиції, але не має змоги ні вчитися рідною мовою, ні читати українські книжки, часописи і газети, ні навіть офіційно називатися українцями.

Колективізація, «розкуркулення» і Голодомор 1929–1933 рр. за своїми масштабами – жахливий злочин в історії людства. Якщо в історії траплялися випадки, коли завойовники або колонізатори проводили масовий геноцид населення підкорених земель, то в Україні і Кубані його здійснила влада, яка урочисто проголосила себе «робітничо-селянською».

Голодомор-геноцид виявився найжорстокішим актом у трагедії українського населення Кубані, але не останнім. Протягом 30-х – початку 50-х рр. одна за одною накочувалися хвилі репресій на цей багатостраждальний край, забираючи тисячі й тисячі людей. Раз-по-раз відбувалися процеси над «троцькістськими», «шпигунськими», «шкідницькими» або «повстанськими» організаціями. За далеко не повними даними, за цей час на Кубані було розстріляно 10 824 особи, відправлено у в'язниці і концтабори – 21 924, виселено – 6801. А скільки народу було просто розстріляно без суду і слідства! Про масштаби репресій на Кубані свідчить розмах роботи «трійок НКВС», які тісно співпрацювали з місцевими партійними органами. Так, тільки за один день 20 листопада 1937 р. вони розглянули 1252 справи, з них 307 вироків – смертні. 1 листопада 1938 р. одна з «трійок» винесла 619 смертних вироків[16].

[13] Полежаев И. Живем тревожно, но впереди мировая революция... Дневник из 1933 года. *Советская Кубань*. 1988, 17 грудня.

[14] Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані. С. 103.

[15] Державний архів Ростовської області. Ф. 64. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 13.

[16] Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані. С. 106.

Знищували колишніх козацьких старшин, вчителів українських шкіл, письменників, музикантів, знавців народних звичаїв і традицій. Надзвичайно жорстоко знищували будь-які прояви самобутньої української культури Кубані. Нерідко людей репресували за знайдену бандуру чи шевченківський «Кобзар».

Таким чином, **скорочення кількості українського населення Північного Кавказу від депортацій, репресій та Голодомору становить більше 50 % – приблизно 1 млн 500 тис. осіб**.

У 30-х роках кубанський поет І. Степовий, який тоді перебував в еміграції, присвятив своїм землякам-українцям Кубані вірш, який завжди має нагадувати про трагедію 1932–1933 рр.:

Один за одним, мов сокіл, підбиті,
Все нові жертви відходять у Рай,
Погаслії очі навіки накриті.
Збагнувши востанні, свій край.
О! Як же нелюдськи і тяжко страждали
Ці душі в пекельнім совітськім життю,
Й за те, що Кубань, свою неньку, кохали,
Випили повну чашу свою.

УДК 94(470.324):612.391»1932/1933»:343.22

Брязгунов Юрій,
заслужений журналіст України (Київ)

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ВОРОНЕЖЧИНІ: СПІВУЧАСНИКИ ЗЛОЧИНУ ПО ВЕРТИКАЛІ ВЛАДИ

Безперечно, головним організатором і винуватцем Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та регіонах за її межами, де компактно мешкали українці, є тодішнє керівництво СРСР і ЦК ВКП(б) на чолі із Й. Сталіним. Для проведення етногеноциду в Україну відрядили керівника уряду В. Молотова, а у Воронезький край, де на півдні області компактно мешкали мільйон українців, – де-юре голову держави М. Калініна. Також безпосередня вина за злочин проти людяності лягла на керівництво Воронезької області та партійних і радянських чиновників нижчої ланки.

Ключові слова: *місця компактного проживання українців, уповноважені, співучасники, виконавці.*

Yurii Briazghunov,
Honored Journalist of Ukraine (Kyiv)

THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN VORONEZH REGION: CRIME ACCOMPLICES ON THE POWER VERTICAL

There is no doubt that the main organizer and culprit of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and in the regions where Ukrainians compactly lived is the leadership of the USSR and Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), headed by J. Stalin. To commit the ethno-genocide, government head V. Molotov was directed to Ukraine, and M. Kalinin, who juridically was the state leader, to Voronezh krai, in the south of which a million of Ukrainians lived compactly. Also, the direct blame for the crime against humanity lies with the leadership of the Voronezh region and lower-level party and Soviet officials.

Key words: *places of compact residence of Ukrainians, commissioners, accomplices, executors.*

Безсумнівно, головними організаторами загибелі мільйонів людей під час Голодомору 1932–1933 рр. є тодішні керівники більшовицької партії та радянської влади на чолі з Й. Сталіним у Москві та держпартноменклатура в регіонах, охоплених тотальним знищенням населення. Продумана наперед і організаційно забезпечена акція етногеноциду почалася на Воронежчині ще на етапі так званої боротьби з куркульством і знищенням його «як класу», про що свідчать тодішні документи. Зокрема, рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 11 березня 1931 р. було створено спеціальну комісію на чолі з А. Андреєвим (у жовтні того ж року його змінив Я. Рудзутак), до якої входили також Г. Ягода та П. Постишев, котрі до кінця 1932 р. здійснювали

«спостереження та керівництво роботою з виселення та розселення куркулів»[1]. Пік цієї злочинної акції, зокрема й на території тодішньої Центрально-Чорноземної області (далі – ЦЧО), до якої входили Воронезька, Курська, Білгородська області та ще три регіони РРСФР, припав на весну – літо 1931 р. й був сприйнятий Москвою за основний і вирішальний фактор нового «піднесення» колгоспного руху.

Однак саме експропріація земельних наділів умілих господарів і виселення цієї найпродуктивнішої категорії селян у віддалені райони СРСР стали передумовою майбутнього голоду в краї. Із 33 районів Центрального Чорнозем'я, з яких виселяли селян, на одному з етапів акції, при плані інтернування 3500 сімей цього прошарку трудівників, було виселено й етаповано у Східно-Сибірський край 4160 родин загальною кількістю 20 735 осіб. У зведенні № 6 особливого відділу ОДПУ «Про хід виселення куркульства» від 12 червня 1931 р. йшлося про те, що залишилося виселити ще понад 9 тисяч сімей чисельністю 48 тис. осіб. Репресії проти цієї категорії східних слобожан найперше були зумовлені масовим виходом селян із колгоспів: на кінець літа 1930 р. рівень колективізації по всій території РРФСР знизився до 19,9 %[2], а цифри по ЦЧО ще за 1928 р. свідчать, що в колгоспах краю залишилося всього майже 2 % селян[3]. Для порівняння: очільник більшовиків України С. Косіор доводив, що ця цифра в УСРР становить 36 %. На середину квітня 1929 р. планувалося організувати 1025 колгоспів, які мали об'єднати 236 034 селянські господарства площею 377 654 гектари. Насправді постало лише 676 колгоспів, у них – 12 205 господарств із землею в 3,7 раза меншою за площею, ніж передбачалося[4]. Привертає увагу й інший факт, який свідчить про відсутність соціальної бази більшовиків на селі: у січні 1929 р. у сільському господарстві ЦЧО працювали 4869 комуністів, із них в індивідуальному секторі було 4151, а в колгоспах – всього 718 більшовиків[5]. У 77 машинно-тракторних станціях (МТС) ЦЧО, в 2/3 колгоспів не було жодного комуніста.

Позиція колгоспників Східного Подоння, котрі залишилися в артілях, щодо каральних дій проти заможних господарників і середняків, своєю чергою, була неоднозначною; про «неоднорідність» цієї «маси» говорив на пленумі ЦК ВКП(б) й перший секретар обкому партії ЦЧО І. Варейскіс[6]. Спецзведення ОДПУ, повноважним обласним представником якого у Центральному Чорнозем'ї був С. Дукальський, підтверджують ці факти. 17 червня 1931 р. в одному з них повідомляється, що у с. Кречетівка голова колгоспу, котрий був водночас і членом партії, відмовився брати участь у виселенні куркулів і навіть попередив ці родини про їх майбутню відправку. Кілька таких селян Грязівського району завдяки цьому зуміли сховатися. Місцевий агроном говорив, що «розкуркулення й виселення відбуваються надзвичайно жорстко й брутально». У Підгоренському районі, де переважали українці, та в деяких інших районах не лише відмежовувалися від такого свавілля, а й принципово запитували: «До яких пір виселятимуть? Зараз забирають заможних, а скоро доберуться й до бідноти». Підступною була й податкова політика щодо різних прошарків населення. Іще на рубежі 1923–1926 рр. у Воронезькій губернії оподаткування здійснювалося таким чином: на одне бідняцьке господарство припадало 26 копійок, малозабезпечені платили вже 4 руб. 56 коп. із двору, середняк – 22 руб. 19 коп., а заможні – 109 руб. 83 коп. податку[7].

Зрозуміло, що така брутальна політика щодо основного годувальника країни породжувала не лише обурення, а й жорсткий спротив. За даними прокуратури ЦЧО, за період лише із серпня по 15 грудня 1928 р. було порушено 157 справ, із яких 122 мали політичний характер; 57,6 % (66 фактів) із них – убивства та замахи на життя[8]. Потужні акції протесту були зафіксовані в ЦЧО в другій половині 1929 р. Офіційні документи велику кількість селянських виступів взимку й весною 1930 р. почали називати вже повстаннями, котрі на пленумі обкому партії в березні пропонували тамувати збройною силою. Пік повстань припав на березень-квітень: щодня в ЦЧО вибухало по кілька повстань, кожне з яких тягло за собою каральні заходи із людськими жертвами. І. Варейкіс у своєму повідомленні в Москву визнав існування в краї «єдиного антиколгоспного фронту», хоча насправді всі виступи були розрізненими й не мали єдиного керівного ядра[9].

[1] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 12.

[2] Трагедия советской деревни. Т. 3. С. 8.

[3] Загоровский П. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземье в первой половине 1930-х годов. Воронеж: Воронеж. гос. пед. ун-т, 1998. С.15.

[4] Коллективизация сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 1978. С. 70.

[5] Там же. С. 8, 19.

[6] Трагедия советской деревни.Т. 3. С. 166–167, 202.

[7] Жиромская В. После революционных бурь: население России в середине 20-х годов. Москва: Наука, 1996. С. 61.

[8] Коллективизация сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). С. 11, 57.

[9] Загоровский П. Социально-экономические последствия голода.... С. 20.

У 92 терактах за березень – травень і за 10 днів червня разом із 163 куркулями та заможними селянами взяли участь 25 середняків, 8 бідняків і троє службовців, що перевищує кількість осіб із кримінальним і антирадянським минулим (15 і 16 відповідно). Лише по одному факту спротиву зафіксовано на грунті несправедливого оподаткування, належності до ВКП(б) та комсомолу чи діяльності робсількорів. Значно більший гнів викликала практика землеустрою – 10 терактів, помста за розкуркулення – 15, а ось хлібозаготівля спричинила всезагальне обурення – 59 замахів[10]. Безпосередньо питання варварських методів хлібозаготівель і стало головною причиною прийдешнього Голодомору, що охопив Східне Подоння. На ньому, як і щодо України з Північним Кавказом, була сфокусована основна увага Й. Сталіна та В. Молотова. Вони надсилали до Воронежа величезну кількість депеш і телеграм, тиснули на обласне керівництво, прямо зобов'язуючи секретарів обкому безумовно виконувати плани збору зерна й навіть арештовувати директорів радгоспів, інших працівників, аби добитися наміченого[11]. Окрім Й. Сталіна та В. Молотова, у трагедії Голодомору слід назвати винними й інших кремлівських вождів. Зокрема, голову ВЦВК СРСР М. Калініна, котрого в лютому 1930 р. спеціально було направлено в ЦЧО для контролю й організації тотального вилучення хліба з осель слобожанців під офіційною версією підготовки до весняно-польових робіт. Після десяти днів такої діяльності по доповіді М. Калініна на об'єднаному пленумі облвиконкому і Воронезької міськради було ухвалено відповідну резолюцію. Голова облвиконкому ЦЧО Є. Рябінін, який разом із першим секретарем обкому партії І. Варейкісом підписував відповідні записки до Кремля про заходи щодо завершення колективізації та зміцнення артілей області, секретар Россошанського окружкому партії М. Малинов, інші подібні керівники, котрі причетні до організації трагедії на Східній Слобожанщині, мають також бути названі в цьому контексті[12].

Не надто часто згадують із-поміж головних організаторів Голодомору у Воронезькому краї, а ще й в межах України, Кубані, Казахстану А. Мікояна, котрий очолював Наркомпостач СРСР. Саме він запропонував проект постанови жовтневого пленуму ЦК ВКП(б) 1931 р., за якою ЦЧО отримала завдання здати більшовицькій державі 150 млн пуд., і це було третьою позицією за кількістю зерна після України (510 млн пуд.) і Північного Кавказу (210 млн пуд.). Нижня Волга, котра у цьому списку була четвертою, отримала завдання здати 88 млн пуд., Московська область – 38 млн., а Білорусь – 10,5 млн пуд. Присутній на пленумі І. Варейскіс не заперечував, як і представник України С. Косіор[13].

Водночас, називаючи імена інших подільників кремлівської верхівки в організації трагедії мільйонів, слід наголосити, що Голодомор здійснювався не лише через розкуркулення, тотальне вилучення хліба тощо, а й через програмування наперед відповідних кримінально-процесуальних акцій. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1932 р. було доручено комісії у складі Вишинського, Криленка, Ягоди, Акулова і Агранова представити проект **організації від 5 до 10 процесів у різних місцях СРСР** проти ворогів народу, котрі крадуть хліб, аби засудити їх до смертної кари[14]. Так званий «закон про п'ять колосків» (насправді всього лише спільна постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.) було ухвалено тільки через кілька місяців. Однак селяни продовжували обстоювати свої права, тож обком партії розіслав у райкоми ВКП(б) та фракціям райвиконкомів закритого листа з відповідними директивами й цифрами, адже на 5 листопада 1932 р. план заготівель по ЦЧО було виконано лише на 78,5 %, а пшениці – всього на 46,3 %. Ненависні більшовикам куркулі, вказувалося, здали продовольства лише на 17 %[15].

Відтак, вживали відповідних каральних заходів. Для придушення виступів знедолених мас були сформовані надзвичайні комісії, спрямовані восени 1932 р. в основні зернові райони СРСР. Іще раніше створювалися так звані робітничі бригади хлібозаготівель. Із Москви, Ростова, Сталінграда до Воронежа прибули 14 таких бригад, яких направили в села ЦЧО для проведення хлібоздачі; очікувалося на прибуття ще 11 таких угруповань. 17 бригад сформувала профспілка Тамбова. Із Льгова було відряджено 166 робітничих бригад загальною чисельністю 749 осіб. Формувалося 20 бригад у самій ЦЧО. Борисоглібська окружна рада шефських товариств послала 200 людей по селянський хліб, хоча завідувач місцевим союзхлібом Сердюков заявив, що створення робітничих бригад – непотрібна затія, адже йому вистачить і одного колективу з 4 осіб. Кооперативні організації й особливо залізничники також не захотіли брати участь у такому нашестi мешканців пролетарських міст на село, про що сповіщала місцева преса[16].

[10] Коллективизаця сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). С. 74–75.

[11] Загоровский П. Социально-экономические последствия голода.... С. 38–39.

[12] Коллективизаця сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). С. 125, 127, 256.

[13] Трагедия советской деревни. Т. 3.С. 204, 206.

[14] Там же. С. 357.

[15] Там же. С. 533–534.

[16] Коллективизация сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). С. 78–80.

До осені 1929 р. влада не використовувала громадських організацій для брутального пограбування селян, але цього разу було залучено комсомол і навіть жіночі організації. Учасниці 1-ї конференції жінок-колгоспниць Острогозької округи 6–8 лютого 1930 р. вітали заходи партії та радвлади з ліквідації куркульства як класу та в резолюції оголосили себе мобілізованими на боротьбу з ним. Дійшло до того, що до політики геноциду було залучено відомих осіб, які не мали прямого стосунку до організації колективного господарювання на селі й заготівель. У липні 1931 р. було опубліковано лист ученого-селекціонера І. Мічуріна із закликом до бідняків і середняків у тих колгоспах ЦЧО, котрі носять його ім'я, «без зволікання» долучатися до колективного землеробства[17].

Влада активно використовувала й так званих «двадцятип'ятитисячників», яких до березня 1930 р. в ЦЧО прибуло 2155 осіб. Вони почали втілювати настанови більшовицької партії не лише ідеологічно-пропагандистськими методами, а й адміністративним і навіть збройним насильством. У Давидівському районі в РК ВКП(б) чергував загін партійців і комсомольців із гвинтівками, а секретар райкому партії на чолі загону своїх поплічників пересувався районом і силою зброї змушував селян до рабської праці в колгоспі, погрожував виселити, арештувати й навіть розстріляти незгодних. 31 січня 1930 р. ОК ВКП(б) ЦЧО розпорядився привести в бойову готовність органи міліції та кримінального розшуку, яким директивно вказав «у виняткових випадках не зупинятися перед використанням усього особового складу» у відповідних операціях. На початку цього ж року у селах Східної Слобожанщини постійно діяли так звані судово-слідчі бригади з посівної кампанії та колективізації сільського господарства. Лише у січні – лютому вони засудили 4562 людини, з яких 14 – до розстрілу. Однак цього для компартійної верхівки було замало, тож І. Варейкіс, певне, наляканий потужним опором селян Чорнозем'я, телеграфним запитом просив у Й. Сталіна дозволу на використання кадрових частин Червоної армії проти повсталих мешканців краю. Восени 1932 р. обком партії вирішив створити ще й спеціальний комуністичний полк для придушення антирадянських виступів у ЦЧО[18].

До тотальних репресій та конфіскацій хліба у сільських мешканців Східної Слобожанщини активно долучалися багаточисельні уповноважені райкомів партії та виконавчих комітетів усіх рівнів, яким на допомогу були кинуті також працівники місцевих органів радвлади. Для цього контингенту виконання планів хлібозаготівель було напряму пов'язане з кар'єрним і особистим благополуччям. Повернутися на робочі місця вони могли лише після успішного завершення операцій із вилучення продовольства у місцевого населення, бо інакше їх чекало покарання аж до суду. Тому не дивно, що в Ліво-Россошанському районі голова Данківської сільради Фомін погрожував селянам: «Якщо не зачините церкву й не вступите до колгоспу, то я вас, сучих синів, буду вішати». У грудні 1930 р. співробітники ОДПУ повідомляли в ОК ВКП(б), що в с. Рождественське Борисоглібського району на Воронежчині йдуть повальні обшуки: у середняків і навіть в окремих бідняків відбирають останній хліб[19]. Особливо тяжким тягарем хлібозаготівлі лягли на плечі мешканців південних і південно-західних районів ЦЧО, де компактно мешкали українці. За 1931 р. до органів влади всіх рівнів ЦЧО надійшло майже 400 тис. скарг на свавілля, яке чинилося в краї[20]. Однак ніяких позитивних наслідків їхнього розгляду, судячи з трагічних подій вже наступного року, 1933–1934 рр., для населення області не відбулося. Дослідники Голодомору на Воронежчині на основі архівних документів доводять, що восени 1932 р. у селян конфісковували все без винятку зерно. Представники партійних і радянських органів відбирали продовольство у селян, попри їхній соціальний, майновий статус чи матеріальне становище. Навіть відібравши майже все зерно в оселях краян на кінець 1932 р., область усе одно не впоралася з планом хлібозаготівлі (лише 65 % або 1,306 млн тонн зерна), отож іще впродовж січня – червня 1933 р. влада продовжувала спустошувати село, відібравши ще понад 700 тис. тонн збіжжя. А з урожаю 1933 р. отримала норму здачі врожаю на 10–15 % більше від попереднього. Й. Сталін і В. Молотов упродовж усього 1933 р. надсилали до Воронежа телеграми із вимогою беззастережного виконання плану хлібозаготівель і передачі державі навіть хліба радгоспів, який вони виростили понад план. Задля реалізації нелюдських планів влада намагалася посилити контроль за діяльністю правлінь колгоспів, відтак 9 липня 1932 р. обком ВКП(б) секретним рішенням ухвалив переобрати керівництво тих із них, що незадовільно виконували поставлені завдання. Місцеві співробітники партійно-державних органів, які сумнівалися в лінії Москви на селі, були замінені більш лояльними та рішучими в пограбуванні народу[21].

[17] Коллективизация сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). С. 87, 121, 175.

[18] Загоровский П.. Социально-экономические последствия голода.... С. 16, 17, 19, 22.

[19] Там же. С. 31–32.

[20] Трагедия советской деревни. Т. 3. С. 300.

[21] Загоровский П. Социально-экономические последствия голода.... С. 33–34, 35–36, 39.

Водночас слід нагадати, що не лише партійно-радянська номенклатура всіх рівнів, органи держбезпеки, міліція чи військовослужбовці регулярної армії брали безпосередню участь у знищенні населення Воронезького краю. Місцева злидота та люмпенські прошарки, своєю чергою, були зацікавлені в безпрецедентному пограбуванні й репресіях щодо мешканців Подоння. У депеші № 3 секретно-політичного відділу ОГПУ «Про хід виселення куркулів» від 3 квітня 1931 р. йшлося про відправлення останнього ешелону з куркулями до місця розселення; план депортації 3500 сімей перевиконано, адже відправлено 3820 родин репресованих. «В основному, – доповідається, – виселення пройшло спокійно, за повної підтримки бідноти та колгоспників». Самі колишні жертви ставали катами та карателями: син розкуркуленого селянина, голова колгоспу із Велико-Михайлівського району ЦЧО процес залучення односельців до колгоспу супроводжував пограбуванням мешканців. Зокрема, у середняка-одноосібника Г. Бубнова за відмову вступати до колгоспу голова відібрав одяг і хліб. Працівники Іловайської сільради Олексіївського району погрожували мешканцям за відмову вступу до артілі твердими завданнями по хлібозаготівлі та конфіскацією майна. У цьому районі було вилучено хліб та майно в 30 селянських господарствах. Якщо була згода вступити до колгоспу, то речі й збіжжя повертали, але не все. У середняка М. Ожерельєва бригада вилучила 10 пудів хліба, та після його заяви про вступ до артілі було повернуто лише 2 пуди збіжжя на 9 членів сім'ї. У середняка Мехова вилучили хліб, кури, одяг, інші речі. Коли він вступив до колгоспу, йому нічого не повернули, бо все вже було поділено між «активом». Начальник СПВ ОДПУ Агранов повідомляв, що таким чином у колгосп вступило 116 селянських господарств[22].

Подібна тотальна практика нацьковування різних прошарків населення одне на одного була засвідчена самим Й. Сталіним, який у розмові з В. Черчиллем заявив, що під час колективізації значна частина незгодних із його лінією на селі, була відправлена в Томську, Іркутську області, ще далі на північ, але основна їхня маса була дуже непопулярна й була знищена своїми ж наймитами. Водночас, наголосимо, що цей діалог від 16 серпня 1942 р. двох представників так званої «трійці» керівників антигітлерівської коаліції, найімовірніше, засвідчив точну кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. На запитання В. Черчилля, чи так само важко позначився тягар війни для Сталіна, як і політика колективізації, останній відповів, що вона була страшною боротьбою. І на слова прем'єр-міністра Великої Британії, що вождь тоді мав справу з «мільйонами маленьких людей», Сталін підняв обидві руки і жестом уточнив: мовляв, «із десятьма мільйонами». Далі додав: «Це було щось страшне, це тривало чотири роки...»[23]. Після деякої паузи уточнив: «Усе це було гидко й трудно, але необхідно». Нагадаємо, що ці факти були оприлюднені в багатотомних мемуарах В. Черчилля «Друга світова війна», відзначених Нобелівською премією.

Брутальність, що супроводжувала колективізацію, потягла за собою черговий після кінця 1920-х рр. масовий вихід селян із колгоспів. У секретному спецзведенні ОДПУ по ЦЧО в кінці червня 1932 р. доповідалося про зростання антиколгоспного руху в області: із артілей вийшло понад 16 тисяч селянських господарств, із яких згодом повернулося лише 6 тисяч. Таким протестом було охоплено 50 районів області; лише за період із 29 червня по 8 липня в 21 районі вийшло з колгоспів 4 тис. господарств. Виступи селян почали набирати особливої гостроти, тож для угамування протестів влада застосовувала зброю. У с. Високому Глушківського району 700 обурених селян арештували трьох міліціонерів, одного комуніста й одного комсомольця. Бригада комуністів із 13 осіб на чолі з головою райвиконкому спочатку зробили постріли в повітря. Коли ж натовп не злякався й не розійшовся, більшовики відкрили вогонь на ураження, що змусило повстанців розбігтися. За перший квартал 1932 р. в області було арештовано 1281 протестувальника, серед яких названо 223 особи з контрреволюційних організацій і 1058 вважалися представниками куркульських угруповань[24].

Керівники області також взялися до збільшення лав комуністів і своїх представників у всіх органах влади. На 1 січня 1933 р. у селах ЦЧО вже було 1906 партосередків, у яких нараховувалося 21418 комуністів або 29,4 % всіх членів ВКП(б) області. У 182 МТС таких було понад 60 %. Комсомольців на селі стало 24 929 осіб, із них 813 були головами колгоспів, бригадирами – 468, обліковцями – 452, трактористами та комбайнерами – 2211, рядовими в полі й на фермах – 1281, конюхами – 1460. Відтак на початку 1932 р. в ЦЧО було колективізовано понад 70 % селянських господарств, яких об'єднали в 17 тис. колгоспів[25]. Отож не дивно, що у середині березня 1933 р., на піку Голодомору у Східній Слобожанщині, перший секретар обкому ВКП(б) І. Варейскіс заявив 600 делегатам І-го регіонального з'їзду колгоспників-ударників про повну перемогу колгоспного ладу в Центральному Чорнозем'ї.

[22] Трагедия советской деревни. Т. 3. С. 155–156.

[23] Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х кн. Кн. 2. Т. 3–4. Москва: Воениздат, 1991. С. 526.

[24] Трагедия советской деревни. Т. 3. С. 324, 397, 422, 423.

[25] Коллективизация сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.). С. 13, 15–16, 19.

За даними вчених Воронежчини, лише 1933-го безпосередні втрати від голодної смерті у краї становили мінімум 195 тис. загиблих. Особливістю Голодомору на Східному Подонні було те, що він, як повторний удар землетрусу в природі, мав іще одну, зворотню, хвилю в 1934 р., яка зачепила значною мірою міста й містечка області. Недоїдали й гинули вже не лише робітники, а й міліціонери та члени їхніх родин, залізничники, інші міські прошарки населення. Значною мірою – в південних і південно-західних районах краю, де компактно проживали українці. Одним із опосередкованих свідчень саме антиукраїнської спрямованості в організації Голодомору у Воронезькому краї є, приміром, факт у подальшій кар'єрі очільника більшовиків ЦЧО І. Варейскіса, котрий навесні 1935 р. став секретарем Сталінградського крайкому партії. Ледь переїхавши на береги Волги, де переважав великоросійський етнічний прошарок населення, І. Варейскіс одразу звернувся до Й. Сталіна з проханням знизити норми зернопостачання з місцевих колгоспів у державні засіки[26]. Перебуваючи на керівній посаді у Воронежі, він, навпаки, запевняв вождя, що намагатиметься зібрати в області з колгоспів та в одноосібному секторі стільки продовольства, скільки взагалі можливо, і в 1932 р. повторити торішній досвід і призначити колгоспам додаткові плани хлібозаготівлі понад уже виконаних[27].

Однак не всі представники партійно-радянської номенклатури проявляли надмірний запал у проведенні людиноненависницької політики більшовизму. Було чимало фактів свідомого невиконання злочинних настанов і завдань Кремля й навіть саботажу. Приміром, представник союзхліба у слободі Никитівка Острогозької округи потрапив до секретного зведення ОДПУ, бо за півмісяця заготовив аж 5 кг хліба. Загалом окружний союзхліб закупив на корню 25 800 пудів хліба, але отримав лише 8000 пудів. Коопхліб цієї ж округи, де чисельно переважали українці, попри закупівлю на корню 1 068 300 пудів соняшника, заготував його лише 488000 (46 %), зернових культур взагалі засипав у комори лише 2,3 %, та й то винятково овес. Іншою формою протесту було вивезення продовольства й реалізація його за межами краю. Аби не віддати за безцінь зерно більшовицькій владі, члени машинного товариства «Інтернаціонал» у Воронезькій окрузі продавали його на приватному ринку. Масовим явищем став рух мішочників, які скуповували збіжжя у селян за високими цінами, а потім вивозили й реалізовували його не лише в населених пунктах краю, а й у Харкові[28].

Проте жахливі наслідки Голодомору на Воронежчині лише підтверджують, що московський режим за своєю жорстокою суттю був спрямований не лише безпосередньо на територію України, а й на терени за її межами, де компактно проживали українці. На тлі перепису 1926 р., коли на Воронежчині було зафіксовано 1 078 552 українців (32,6 % від усіх мешканців краю), наступний перепис 1937 р. засвідчив уже цифру 482 774 українців на Слобожанському Подонні. Отож через три роки після піку етногеноциду 1932–1933 рр. втрати української спільноти у Воронезькому краї становлять мінімум понад 595 тис. осіб[29].

[26] Трагедия советской деревни. Т. 4. С. 33.

[27] Загоровский П. Социально-экономические последствия голода.... С. 93–94.

[28] Трагедия советской деревни. Т. 1. С. 498–502.

[29] Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 92.

УДК 94(477)"1920/1930":323.2:575.113.1

Вашеняк Ірина,
кандидат історичних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи
Хмельницького ОІППО

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ 1920–1930 рр. КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОПУЛЯЦІЙНОЇ ГЕНЕТИКИ

У статті проаналізовано події 20–30-х рр. XX ст., що відбувалися на теренах українських земель, які входили до складу СРСР, крізь призму популяційної генетики. Виокремлено головні процеси, що вплинули на генетичну рівновагу популяції українців та спричинили зміни у її генофонді. Зроблено спробу аналізу якісних змін у генофонді української нації, причиною яких стали означені події.

Ключові слова: *Голодомор, селекційний процес, популяція, популяційна генетика, генотип, генофонд.*

Iryna Vasheniak,
PhD in History, associate professor,
vice-rector on scientific and educational work
of Khmelnytskyi Region Institute
of Pedagogical Post-Graduate Education

SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY OF THE 1920–1930s THROUGH THE PRISM OF POPULATION GENETICS

The article attempts to analyze the events of the 1920–30s, which took place on the territory of the Ukrainian lands that were part of the USSR, through the prism of population genetics. The main processes that affected the genetic balance of the Ukrainian population and caused changes in its gene pool are highlighted. An attempt is made to analyze the qualitative changes in the gene pool of the Ukrainian nation, which were caused by these events.

Key words: *Holodomor, selection process, population, population genetics, genotype, gene pool.*

Українці – титульна нація великої держави з багатою та складною історією. Крім них, тут проживає і має за батьківщину велика кількість національностей, як і в інших державах у наш глобалізований час. Але історія України не була сприятлива для українців упродовж багатьох періодів свого існування. Однією з найтрагічніших сторінок стали події 20–30-х рр. XX ст., особливо Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. Україна зазнала неймовірних людських втрат, було винищено цілі пласти національної культури і духовності. Аналіз причин та наслідків, відтворення перебігу тих подій були неможливі на території колишнього СРСР упродовж тривалого періоду. У радянській науці загалом і в Радянській Україні зокрема ці питання перебували під офіційною дуже суворою забороною. Лише за їх межами науковці мали змогу публікувати результати своїх досліджень. Багато уваги науковій розробці цієї проблеми приділили науковці української діаспори М. Вербицький, Г. Герасимович, В. Голубничий, В. Гришко, Т. Гукало, П. Ілушаниця, М. Лаврінко, Р. Млиновецький тощо[1]. Виділяється своєю ґрунтовністю праця відомого західного дослідника радянської історії Р. Конквеста[2]. Своєрідним поштовхом для всебічного наукового дослідження стали висновки Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр., оголошені у 1989 р. Провідні правознавці світу визнали, що в Україні упродовж 1932–1933 рр. вчинено акт геноциду. У вітчизняній історичній науці важливе місце серед тих, хто розпочинав вивчати Голодомор 1932–1933 рр.,

[1] Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць 2000. 292 с.; Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. / Кер. кол. упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.

[2] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Київ: Либідь, 1993. 280 с.

займають С. Кульчицький, С. Діброва, Л. Коваленко, В. Маняк, В. Марочко, Р. Пирога, Ю. Шаповал, О. Шевчук, Є. Юрійчук, М. Якименко, Є. Яценко та ін.

Станом на тепер висвітлено історичні аспекти Голодомору у всіх регіонах України. Щодо Поділля, то одним із перших втрати населення під час Голодомору 1932–1933 рр. оцінив І. Шульга. Повний аналіз передумов, перебігу та наслідків Голодомору 1932–1933 рр. у монографії «Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі» зробила С. Маркова. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували також В. Мацько, В. Васильев, О. Воронцов, С. Гальчак, В. Жезицький, О. Завальнюк, В. Малий, Л. Місінкевич, П. Слободянюк, А. Філінюк, П. Ящук.

За останні роки кількість праць із зазначеної проблематики неухильно зростає. У своїх наукових дослідженнях українські та зарубіжні вчені торкаються різних аспектів проблеми: з'ясовують причини, виявляють винуватців та оцінюють це жахливе явище в історії українського народу, намагаються відтворити детальний перебіг подій та створити якнайповніший мартиролог. Більшість вчених та політиків намагаються виміряти, кількісно оцінити трагедію українського народу, заподіяну сталінізмом у роки колективізації, та підрахувати кількість життів, відібрану Голодомором 1932–1933 рр. За оцінкою різних авторів, вона коливається від 3,5 до 10 млн осіб, що свідчить про складність проблеми, яка досліджується. Значні розбіжності у кількості жертв головним чином пояснюються багатьма причинами: майже не збереглися записи про смертність у 1932–1933 рр. в сільрадах та в РАГСах, офіційні документи фальсифікували, нищили. Архівні документи дають лише розрізнені дані, а конкретних статистичних матеріалів, які слугували б базою для обґрунтованих обчислень, не існує. Одна з перших оцінок кількості жертв належить Вільяму Чемберлину, московському кореспонденту газет «Manchester Guardian» та «Christian science Monitor». Йому вдалося відвідати Україну та Північний Кавказ у складі групи іноземних журналістів. Результатом поїздки стало видання у Бостоні книги, в якій повідомлялось, що голод охопив територію, де проживало 60 млн осіб, а число жертв може бути не менше 3–4 млн осіб[3]. Англійський журналіст В. Дюранті, кореспондент американської газети «New York Times», був обережніший у своїх висловлюваннях та оцінках. У бесіді з керівниками посольства Великобританії він заявив, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн, населення України – на 4–5 млн, а загальна кількість померлих прямо чи опосередковано через відсутність їжі сягає близько 10 млн осіб[4]. Американець російського походження А. Тавдул після поїздки по Україні опублікував у газеті «New York American» статтю, де зокрема відзначив, що за повідомленням голови ДПУ УРСР В. Балицького в 1933 р. у країні загинуло від голоду 8–9 млн, і цю цифру доповіли Й. Сталіну[5]. Американська журналістка Л. Ленг у книзі, виданій у Нью-Йорку 1948 р., стверджувала, що за заявою одного з «високих українських чинів» від голоду вмерло 6 млн осіб[6]. Відомий дослідник Голодомору британсько-американський дипломат та історик Роберт Конквест оцінював втрати у 4–5 млн в Україні та 2–3 млн на Північному Кавказі і Поволжі (загалом 6–8 млн). Учений визнав, що сталінське керівництво використовувало голод як засіб терору, а також помсту селянству, уточнюючи, що «українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що були українцями». Виконавчий директор Спеціальної комісії Конгресу США з питань дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні Джеймс Мейс дійшов висновку про знищення 7 млн українців[7]. У 1983 р. канадський журналіст Тарас Гукало створив історико-документальний фільм «Незнаний голод» та довів, що у 1932–1933 рр. знищено 10 млн українців[8]. Аналіз наукових джерел показав, що і вітчизняні, і зарубіжні дослідники сьогодні одностайні в оцінці кількості жертв Голодомору – їх мільйони.

Метою цієї публікації є аналіз якісних змін у генофонді української нації, причиною яких стали події 20-х – 30-х рр. XX ст.

Генофонд – це поняття популяційної генетики, що описує сукупність всіх генних варіацій (алелей) певної популяції. У науковий обіг цей термін запровадив відомий генетик О. Серебровський. Багатство генофонду безпосередньо залежить від різноманітності його алелей, а також від різноманітності комбінацій цих алелей. Дослідження в галузі генетики популяцій розпочав російський вчений С. Четвериков ще у 1920-х рр. В Україні подібні дослідження проводила група вчених під керівництвом С. Гершензона[9].

[3] Кульчицький С. 1933 – Трагедія голоду. Київ: Знання, 1989. 48 с.

[4] The Foreign office and the famine Kingston. N.Y., 1988. 320 p.

[5] Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні.

[6] Там само.

[7] Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 185–200.

[8] Тисячна Н. «Незнаний голод» Канадський продюсер та режисер Тарас Гукало про свій фільм та Джеймса Мейса. *День*. 2009. 28 травня. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/ podrobici/neznaniy-golod

[9] Александров А. Психогенетика: Учебное пособие.

Людина як біологічна істота, що стоїть на найвищій сходинці еволюції (Homo Sapiens), живе за біологічними законами, і закони генетики популяцій стосуються також і її. Популяція (сукупність особин одного виду, які мешкають на одній території, але так чи інакше ізольовані від особин інших сукупностей того самого виду) має важливе значення для розвитку еволюційної теорії: завдяки її дослідженням встановлено, що популяція є не лише одиницею виду, а й еволюції, оскільки в ній відбуваються всі еволюційні процеси. У людини, крім територіальної ізоляції, досить ізольовані популяції можуть виникати на основі соціальних, політичних, етнічних та релігійних бар'єрів. І якщо така популяція характеризується, окрім великої чисельності та відсутності мутацій, ще й відсутністю міграції з інших популяцій та відсутністю добору за певними ознаками, то таку популяцію можна вважати ідеальною. Популяцію можна характеризувати частотами генів, генотипів і фенотипів (вони являють собою сукупність ознак і властивостей організму). Українців, що проживають на території України, з позицій популяційної генетики можна вважати однією великою популяцією. Генофонд української нації, як і будь-якої іншої, складається з усіх наявних у популяції станів усіх генів. Кожна з ознак особини (людини) трапляється як мінімум у двох станах (алелях), які можуть бути альтернативними. Позначимо їх А і а. Частоту цих алелей в популяції позначимо відповідно p і q. Тоді

$$p + q = 1 \qquad (1)$$

Згідно з законами генетики (закону Харді–Вайнберга для ідеальної популяції), в умовах популяції, що вільно схрещується (АА, Аа, аа), сума всіх відносних частот комбінантних генотипів буде завжди залишатися рівною одиниці.

$$(p + q)^2 = p^2 + 2\,pq + q^2 = 1 \qquad (2)$$

При цьому частоти генотипів залишаються незмінними з покоління в покоління. Цей закон пояснює причини стійкості популяцій у різних умовах життя[10].

Тут виникає логічне запитання: чи можуть змінюватися сталі співвідношення генів і генотипів? Можуть, якщо популяція втрачає рівновагу. Порушення рівноваги може бути викликане різними причинами, наприклад, появою нових мутацій, що мають певну адаптаційну значущість, чи зміною умов існування, за яких ознака втрачає своє пристосувальне значення. Тоді особини з такою ознакою, втративши переваги, елімінуватимуться добором, а ген, який визначає цю ознаку, буде скорочуватися у своїй чисельності. Через кілька поколінь установиться нове співвідношення генів, що відповідає пристосувальній значущості їх у нових умовах; міграційні процеси, в результаті яких з популяції вибуває певна кількість алелей або додаються нові, як наслідок, – співвідношення (1) змінюється; штучний добір, коли з популяції свідомо вилучаються або додаються до неї особини з певними алелями; асортативність (вибірковість) шлюбів. Але вона впливає лише на співвідношення (2). Співвідношення (1) при цьому не змінюється[11].

Як можна оцінити стан популяції українців в Україні у період 20–30-х рр. XX ст.? У цей період найхарактернішими були три процеси, які безумовно, вплинули на генетичну рівновагу.

Перший процес – зміна умов існування (голод, відсутність їжі). Умови життя були розраховані на повне фізичне знищення саме українського селянства. В окремих регіонах в українських селах вимирало від 25 до 70 % усього населення. Відомо, що більшовицьке керівництво завжди пов'язувало національне питання з селянським. Так, Й. Сталін у своїй промові 30 березня 1925 р. наголошував, що селянство становить основну армію національного руху[12]. Без селянської армії не буває і не може бути сильного національного руху. Саме це і мають на увазі, коли говорять, що національне питання – це питання селянське. Загострювало цю проблему, висувало її на порядок денний те, що селянство становило переважну більшість населення України. З такої постановки питання природно випливає взаємопов'язаність організованого більшовиками геноциду з українським національним питанням. До того ж, оскільки селянство, що мало найширший ареал, майже ототожнювалось на теренах України з корінною, титульною нацією та було основною частиною населення, то воно підпадало під основний удар голоду – геноциду (за даними перепису 1926 р., в Україні налічувалося трохи більше 29 млн осіб[13]. З них, за даними Д. Гринь, у містах проживало 5373,6 тис. осіб[14], що становило близько 18 %.).

Санкт-Петербург: Питер, 2006. 192 с.; Равич-Щербо И. и др. Психогенетика: Учебник. Москва: Аспект Пресс, 2008. 448 с.

[10] Александров А. Психогенетика.

[11] Там же; Равич-Щербо И. и др. Психогенетика.

[12] Сталин И. Сочинения. Центр гуманитарных наук 21-ого века Зеркало Библиотеки Михаила Грачева, Архив И. Сталина. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/

[13] Романцов В. Історія України: Україна в 20-ті – на початку 90-х років XX століття: Короткий демографічний огляд: Конспект лекцій. Київ: НМК ВО, 1992. 30 с.

[14] Гринь Д. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-і рр.): Дис. ... канд. іст. н. 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2000. 247 с. додаток А. 2. 4.

Другий процес – штучний добір, тобто свідоме вилучення з популяції тих її представників, які вважалися, на думку більшовицьких «селекціонерів», «несвідомими українцями», «куркулями та підкуркульниками», «ворогами революції та Радянської влади», «петлюрівцями» тощо. В результаті такого процесу фактично було здійснено «ліквідацію куркульства як класу». Тих, хто чинив найзапекліший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на Північ чи до Сибіру[15]. Під пильне око більшовицьких «селекціонерів» потрапляли також кращі представники української керівної еліти, справжні патріоти, яких було названо «буржуазно-націоналістичними елементами». З метою збереження специфіки ідеологічних суджень більшовиків, наводимо цитату мовою оригіналу: «Ввиду того, что в ряде сельпарторганизаций, особенно в период хлебозаготовок, вскрылось смыкание целых групп коммунистов и отдельных руководителей партячеек с кулачеством, петлюровщиной и т. п., что на деле превращает такого рода коммунистов и парторганизации в агентуру классового врага и является наглядным доказательством полного отрыва этих ячеек и коммунистов от бедняцко-середняцких колхозных масс, ЦК и ЦКК КП(б)У постановляет немедленно произвести чистку ряда сельских парторганизаций (читай, штучний добір), явно саботирующих выполнение плана хлебозаготовок и подрывающих доверие партии в рядах трудящихся»[16]. Процеси «добору» тривали ще досить довго, оскільки у 1932–1933 рр. не вся українська інтелігенція повмирала з голоду, Й. Сталін у 1934 р. виголосив формулу: «Українська інтелігенція не заслуговує на довіру». Це був смертний вирок. Почалися масові репресії: до початку Другої світової війни імперська людожерська машина репресувала близько 500 тис. осіб[17]. Репресували не лише вчених, а й просто активних, національно свідомих, відважних і рішучих людей. До масового знищення українців прислужилася і Друга світова війна, якою Москва скористалася повною мірою.

На генетичну рівновагу вплинули також міграційні процеси, які відбувалися у двох напрямах. Перший напрям – з України виселяли «куркулів та підкуркульників», «петлюрівців», «шкідливих елементів». Найпоширенішою формою стала депортація. Сотні тисяч селян виганяли разом із сім'ями з домівок, садили у товарні потяги і вивозили за тисячі кілометрів від України, де їх покидали серед степу, пустелі, тайги, нерідко без їжі та притулку. Близько 850 тис. осіб було депортовано на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинуло. Нерідко між депортацією та фізичним знищенням не можна було знайти межу[18].

Другий напрям міграційних процесів – в'їзд в Україну. Для проведення політики колективізації уряд направив тисячі міських робітників, російських та єврейських комуністів і комсомольців. Так, восени 1929 р. в українські села було направлено 15 тис. робітників, у січні 1930 р. – близько 47 тис. Також для проведення компанії розкуркулення та керівництва щойно утвореними колгоспами в Україну прибули так звані 25-тисячники (більшість з яких були російськими робітниками). Як свідчать живі спогади та архівні джерела, на місце вимерлих від голоду українських сіл переселяли жителів Івановської, Горьковської, Центральних чорноземних областей Росії, Білорусії та інших регіонів СРСР. Про кількість мігрантів можна судити з термінового секретного «Повідомлення Всесоюзного переселенського комітету при Раднаркомі СРСР про переселення на Україну колгоспників з інших територій країни» від 29 грудня 1933 р., адресованого начальнику ГУЛАГу Берману: «...ВПК при СНК СССР сообщает, что преподанный план переселения выполнен на 104,76 %. Всего переселено 21 856 колхозных хозяйств, 117 149 человек, 14 879 лошадей, 21 898 коров, 38 705 голов разного скота...». Однак це лише дані за 1933 р., а переселення тривало до останнього дня існування радянської імперії – СРСР[19].

Саме за таких несприятливих обставин розвивався генофонд української нації у період 20–30-х років XX ст. в Україні[20]. Цей період можна вважати одним із найактивніших селекційних періодів української нації. М. Вавілов зазначав: «Селекція по суті є втручанням людини у формоутворення тварин і рослин; іншими словами, селекція являє собою еволюцію, що спрямовується волею людини». На жаль, метою більшовицьких «селекціонерів» було аж ніяк не поліпшення генофонду українців... Їхня мета подібна до мети нацистських «селекціонерів». Якщо в гітлерівській Німеччині соціально-біологічна селекція населення здійснювалася за расовою ознакою, то в сталінському СРСР – за ідейно-класовою ознакою, а пізніше, упродовж 30-х років, «селекціонери» винайшли нову категорію винних – «ворог народу». Більшовики говорили прямим текстом, що їхня мета – формування

[15] Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

[16] Сталин И. Сочинения.

[17] Субтельний О. Україна: історія.

[18] Субтельний О. Україна: історія.

[19] Соболь П. Голодомор 1932–1933 років: Особливості соціальних патологій. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* Матер. Всеукр. наук. конф. Київ: МАУП, 2003. 280 с.

[20] Балановская Е., Балановский О. Русский генофонд на Русской равнине. Москва: Луч, 2007. 329 с.

нового типу людини (з позицій генетики тварин – нова порода). Вони не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний «совєцький народ» (зросійщений етнічний сурогат). У КПРС здійснювалася партійно-елітарна селекція на «нестійких» та «істинних» комуністів. Саме останні і мали представляти правлячу комуністичну еліту, для яких потрібен був благодатний життєвий простір. Українське населення через його велику чисельність неможливо було переселити в інші малозаселені регіони СРСР (а такий задум, як відомо, у Сталіна був). Тому найпростішим для влади було їх умертвіння (винищення), у першу чергу, – з допомогою голоду. Голодомор став зручним засобом реалізації політичних амбіцій, а для населення України – страшною межею між життям і смертю.

Результатом роботи більшовицьких «селекціонерів» в Україні за період 20–30-х років XX ст. можна вважати невідтворні зміни у генофонді української нації. Перш за все, максимально було винищено найкваліфікованіший прошарок сільськогосподарських виробників: фактично було здійснено «ліквідацію куркульства як класу». Куркулями на той час вважали найзаможніших господарів у селі, навіть якщо вони не використовували найманої праці. «Куркуля» кінця 20-х років з повною впевненістю можна вважати продуктом нової економічної політики. Вона створила умови для того, щоб найпрацьовитіші середняки стали заможними господарями[21]. Саме така політика відповідала споконвічному прагненню українського селянина – бути господарем на своїй землі. У реальному житті куркуль був серед найощадливіших і найпрогресивніших селян на селі, серед тих, хто працював найважче... Політика розкуркулення, яка передувала Голодомору та супроводжувала його, знищила кращі, найпрацьовитіші та найкваліфікованіші прошарки селянства. Ліквідацією справжнього господаря землі, який від своїх древніх слов'янських предків знав усі хліборобські премудрості, зберігав, примножував і передавав глибинні знання унікальної етнічної, хліборобської, селянської культури, був нанесений невиправний збиток українській нації. Після такого апокаліпсису вона ще довго не зможе відновити свій етнокультурний генофонд, свою автохтонність, піднятись із духовної, а після Другої світової війни – і з фізичної руїни.

Наступним об'єктом більшовицьких «селекціонерів» була українська національна інтелігенція, яка відігравала провідну роль у творенні національних форм державного життя, розвитку національної духовної культури, була провідником і реалізатором політики українізації, важливим її чинником і каталізатором. Найвідчутніше потерпала від голоду освітянська інтелігенція як наймасовіша, що формувала і виховувала майбутнє української нації – молоде покоління. Зі знищенням української інтелігенції на селі було внесено деструктивні зміни в духовну культуру, викорінено давні традиції селянства – взаємоповагу і взаємодопомогу. «Селянство могло бути національною силою лише в тісному зв'язку з національною інтелігенцією, – зазначають В. Даниленко і П. Бондарчук, – а отже, чинити сильний національний опір. Саме тому удар по селянству повинен був відбутися одночасно з ударом по інтелігенції, із згортанням політики українізації»[22].

Аналіз політичних заходів більшовиків дозволяє зробити висновок, що селянство та інтелігенція – найрепродуктивніші, націовідтворюючі соціальні групи українського народу – стали об'єктом спланованого селекційного процесу, що загрожувало появою якісних змін в популяції українців України.

Традиційними рисами українського ідеалу людини були працелюбність, лагідна вдача, щирість, гостинність, духовний аристократизм (не визнавання над собою жодного володаря, окрім Господа Бога), віра в Бога та Боже Провидіння, пошана до старших, гуманне ставлення навіть до ворогів, перевага духовного над фізіологічним у родинному житті, любов до своєї батьківщини й народу. Німецький філософ Й. Ґердер, російський письменник М. Лєсков, російський антрополог Д. Анучин звертали увагу на такі особливі риси характеру українців: інтелектуальність, брак раціоналізму і непрактичність, індивідуалізм, нерішучість в ситуаціях, які потребують вибору одного з кількох варіантів, але одночасно твердість у досягненні мети. Українську ментальність характеризують емоційність, романтичність, цнотливість стосунків між чоловіком і жінкою та інші.

Тогочасний «селекційний процес», насамперед Голодомор 1932–1933 рр., вичавлював з людських душ такі чесноти (риси, ознаки), як постійну природну схильність і силу волі людини робити добро, а особливо милосердя щодо тіла ближніх, яке навчає: голодного нагодувати.

Організатори Голодомору намагалися прищепити українцям інші риси – вірність радянській владі, ненависть до її ворогів. Культивували, жорстоко насаджували, утверджували, заохочували політичну покірність, соціальну

[21] Олійник М. Політика «ліквідації куркульства як клас»": мета, реалізація, наслідки. *Трагічні події 30-х років XX ст. як засіб формування тоталітарної системи в Україні (у зв'язку із 70-ми роковинами Голодомору в Україні).* Хмельницький, 2004. Вип. 1. С. 60–62.

[22] Соболь П. Голодомор 1932–1933 років: Особливості соціальних патологій.

апатію і байдужість, політичну одноманітність, зрадництво, лицемірність, жорстокість, відступництво, які повною мірою проявилися в 1937 р. У психіці людей за період 20–30-х рр. XX століття утвердилася рабська ментальність із нехристиянськими моральними нормами: «Кради, але не попадайся», «Бреши, але знай міру», або сьогоднішнє: «Хочеш жити – умій крутитись»[23].

Голодомор 1932–1933 рр. відзначався також надзвичайними проявами тваринно-хижацької природи людини – людоїдством і трупоїдством. А канібалізм, підвищений стан агресивності, викликані голодом, взагалі створювали небезпечний прецедент руйнування людської популяції, зокрема українців[24]. Генетики пояснюють, що «агресивний тип» знищував інші типи і давав більшу кількість нащадків.

Окремі науковці намагаються заперечити деструктивний вплив подій 20–30-х рр. XX ст. на генофонд української нації. Їхні аргументи полягають у тому, що в людині психічні та соціальні аспекти домінують над біологічними, тобто вплив середовища (соціально-економічного, культурного, політичного тощо) відіграє домінантну роль і визначає людські риси характеру, поведінку, ментальність. Ми не заперечуємо важливу роль соціального середовища у формуванні особистісних якостей та властивостей, але поряд з цим підкреслюємо, що базовою детермінантою людського розвитку є генотип. Шлях від гена до будь-якої соматичної чи психофізіологічної ознаки лежить через морфофункціональний рівень, а значить носієм соціального та психічного в людині завжди буде біологічний субстрат.

Аналіз політичних заходів 20–30-х рр. XX ст. в Україні дозволяє припустити, що розкуркулення, Голодомор, репресії мали на меті не лише фізичне та психологічне знищення окремих представників української нації. Головна мета була значно глибшою – викликати якісні зміни у генофонді популяції українців шляхом вилучення з неї особин, які були носіями ознак, що не вписувалися в усереднений образ «українця радянського».

Закономірно постає питання щодо того, чому ці «селекційні процеси» найактивніше реалізовувалися саме на теренах України. Головна причина полягає в тому, що за кількістю населення вона була найбільшою з усіх неросійських республік СРСР та мала великий досвід національно-визвольної боротьби. Для України уроки Центральної Ради, Гетьманату, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. була створена та існувала розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, набула значного розвитку культура, поширилася сфера вживання української мови на пролетаріат та органи державного управління. Щоб перетворити СРСР у монолітну сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. Це Сталін і здійснив шляхом організації у ній «селекційного процесу». У результаті цього було внесено якісні зміни у генофонд української нації. Наступна генерація вже суттєво відрізнялась від попередньої, і наслідки цих змін Україна відчуває дотепер.

[23] Огірко О. Духовно-моральні наслідки Голодомору в Україні. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу:* Матер. Всеукр. наук. конф. Київ: МАУП, 2003. 280 с.

[24] Соболь П. Голодомор 1932–1933 років: Особливості соціальних патологій.

УДК 94(477)"1932/1933":612.391]:364.4:314.151.3(=161.2)(443.61)

Галатир Віталій,
кандидат історичних наук,
доцент, головний науковий співробітник
відділу інформаційних технологій
Державного архіву Хмельницької області

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ПАРИЖІ В ОРГАНІЗАЦІЮ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ В УКРАЇНІ У 1932–1933 рр.

У статті висвітлено зусилля представників української діаспори в Парижі у наданні допомоги голодуючому населенню України в 1932–1933 рр. Показано що основними напрямками діяльності було створення відповідних організацій, збір коштів для подальшого перерахунку в Україну для допомоги голодуючим, звернення до міжнародних організацій та представників з інформацією про гуманітарну катастрофу, що склалася в Україні, широке розповсюдження та публікація в пресі відомостей про жахливі наслідки та перебіг голоду.

Ключові слова: *Париж, Голодомор 1932–1933 рр., Головна Еміграційна Рада, Комітет по організації допомоги голодним на Україні.*

Vitalii Halatyr,
PhD in History,
associate professor, leading research fellow
at Informational Technology Department
of State Archives of Khmelnytskyi Region

THE CONTRIBUTION OF UKRAINIAN DIASPORA IN PARIS INTO THE ORGANIZATION OF AID TO THE STARVING IN UKRAINE IN 1932–1933

The article highlights the efforts of the Ukrainian diaspora in Paris to provide relief aid to the starving population in Ukraine in 1932–1933. It was shown that the main directions of their activity were creating of special organizations, collecting funds to help the starving, appeals to international organizations and representatives with the information about the humanitarian catastrophe that has developed in Ukraine, wide dissemination and publication of information about the terrible consequences and the course of the famine in printed media.

Key words: *Paris, the Holodomor of 1932–1933, Main Emigration Council, Committee for Organization of Aid to the Starving in Ukraine.*

В червні 1929 р. після з'їзду української діаспори у Празі було утворено Головну Еміграційну Раду. До Президії Ради входили голова О. Шульгин, заступники професор Славінський, генерал Удовиченко, генеральний секретар І. Косенко і секретар М. Ковальський. У 1930-х рр. місцем розташування Головної Еміграційної Ради був Париж. До неї входили організації: Український Центральний Комітет в Польщі, Союз українців у Франції, українські громади в Бельгії, Люксембурзі, Туреччині, Болгарії, Югославії, Шанхаї, український комітет в Румунії, Товариство колишніх вояків армії УНР у Франції, об'єднання в ЧСР, демократичний клуб у Празі. Із початком Голодомору в Україні у 1932–1933 рр. Головна Еміграційна Рада не залишалася осторонь і в межах своїх можливостей намагалася зробити свій внесок у організацію допомоги голодним.

20 липня 1933 р. Головна Еміграційна Рада, виславши мемуари (які не були опубліковані) в Женеву до Червоного Хреста та Голові Ліги Націй, випустила коротку відозву про голод в Україні французькою мовою до всього світу, видала наказ всім українським організаціям заснувати комітети і збирати кошти для допомоги, подала додаткові мемуари на засідання Ліги Націй; вела широкий розголос в закордонній пресі. Також було видано брошуру про голод французькою мовою, зібрано адреси голодуючих в Україні, підготовлено ще кілька мемуарів про голод в Україні. З ініціативи Головної Еміграційної Ради виникли «голодові Комітети» в

Болгарії, Шанхаї, Люксембурзі, Варшаві. По всіх організаціях проводилися збори коштів[1].

Головна Еміграційна Рада, численні українські громадські організації, український греко-католицький єпископат, чернівецькі і львівські Комітети порятунку України, члени Французького Товариства Українознавства заснували 24 серпня 1933 р в Парижі «Комітет по організації допомоги голодним на Україні». Заходи віденського архієпископа кардинала Інніцера, доктора Амменде, меморандум якого в справі голоду в Україні був зразковим документом цього роду, виступи Мовінкеля, норвезького прем'єра та міністра закордонних справ, в Раді Ліги Націй і в пресі та активна діяльність українських політичних і громадських діячів (О. Шульгина, сенатора Залозецького, послів з Буковини Сербинюка і Левицького, Пеленської та Рудницької з Галичини, Яковліва у Бельгії, професора Бочковського у Празі, Єреміїва у Парижі) значно зрушили та активізували цю справу. На той час виникла необхідність переведення технічної діяльності в Парижі, поширення отриманої інформації шляхом закликів і розповсюдження в зарубіжних часописах документів про голод, які передавалися як окремим особам, так і установам (Ліга Товариств Червоного Хреста, Державна Унія Допомоги, Французький Червоний Хрест).

Спочатку при організації комітету в тимчасовій управі керівництво справами було доручене голові Я. Токаржевському-Карашевичу, заступникам ґрафу д'Аст, Бернардіні Шестеду, секретарю К. де Пейре-Шапюї, помічникам – Б. Ґоутону, Б. Лотоцькому та членам – капітану Бранку, Ф. Мійяру та В. Никитюкову – ґенеральному секретарю Союзу українських емігрантських організацій у Франції. Згодом у складі тимчасової управи відбулися зміни і на 1933 р. до неї входили: голова – генерал Анріс, заступники: баронеси фон-Ейнем (Австрія) та Бетнардіні Шестед, генеральний секретар – Я. Токаржевський-Карашевич, помічники: К. де Пейре-Шапюї, Б. Ґоутон (Анґлія) та Б. Лотоцький, члени: ґраф д'Аст та В. Никитюков, міністр Ферран, посол Евен, Мазад, генерал Табуї, Шоден, Моро, полковник Я. Бальзан, Ф. Бальзан, Вернер, Нуланс, посол Франції у Петербурзі, протоієрей І. Бриндзан, І. Косенко, М. Ковальський.

Одним із перших завдань перед управою було скликання загальних зборів, на яких потрібно було обрати постійну управу, створити фінансову комісію під головуванням скарбника та взятися до збору коштів на допомогову акцію з надією передати їх спеціальній місії, коли була можливою її організація.

Архікнязь Вільгельм Австрійський (В. Вишиваний) із першого дня існування Комітету надавав йому свою всебічну допомогу і погодився стати його почесним головою. Комітет надіявся, що його зусилля підтримає українське суспільство та всі небайдужі, які не залишаться осторонь страшної трагедії українського народу, а Генеральний Секретаріат просив надсилати йому інформацію, документи, побажання і постанови з інформацією про голод в Україні. Комітет був розташований за адресою Comite d'organisation de secours aux affames de I'Ukraine. 99, rue des Petits Champs, Paris I[2].

Українська спільнота розробила інструкцію діяльності, в якій йшлося, що, крім подяк усім, хто долучився до спільних дій, потрібно було ще й доводити Конгресу (мав відбутися в 1933 р.), що зменшення голоду не буде, а буде лише збільшення; більшовики замовчують голод; звертатися до урядів, тому що Червоний Хрест не в змозі допомогти; змусити більшовиків впустити анкетну комісію в Україну, дозволити ввозити посилки для голодуючих без мита, створити в Україні розподільчу комісію голодуючим тощо[3].

У вересні 1933 р. Я. Токаржевський-Карашевич в газеті «The New York Times» закликав офіційну місію відвідати радянську Україну та провести повний допит про умови проживання населення на «гуманітарній», а не «політичній» основі[4]. Також він видав брошуру французькою мовою «La Famine in Ukraine», де висвітлив зміст дописів у європейській пресі про Голодомор 1932–1933 рр. Зокрема завдяки активній діяльності української діаспори в Парижі французькі газети («Le Temps», «Le Journal du Commerce», «Le Républicain Orléanais et du Center», «La Dépêche de Toulouse» тощо), англійські («Morning Post», «Manchester Guardian», «Daily Telegraph»), австрійські («Reichspost», «Neues Wiener Journal»), польська («Czas», «Ilustrowany Kurier Çodzienny», «YA.B.Ç.»), німецькі («Berliner Börsen Courier», «Germania», «Hamburger Nachricheten», «Hamburger Fremdenblatt»), голландські («Telegraf», «Neuwe Rotterdamsche Courant»), італійські («Österservatore Romano», «Stampa di Torino»), швейцарські («Courrier de Genève», «Gazette de Lauzanne», «Neue Zürcher Zeitung», «Basl.er Nachrichten», «Basler Volksblatt», «Neue Basler Zeitung», «Rorschacher Zeitung» тощо) та інші публікували повідомлення

[1] Tokarzewski-Karaszewicz J. Papers, 1895–1955. Subject files; Famine in Ukraine, 1933. Box 4, Folder 43, Seq. 14–15. *Ukrainian Research Institute, Harvard University, Cambridge, Mass*. URL: https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51307016$14i

[2] Ibid. URL: https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51307016$14i

[3] Ibid. Seq 18. URL: https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51307036$18i

[4] Asks inqury in Soviet Ukraine. *The New York Times*. Saturday. September 2. 1933.

та статті про трагічну ситуацію в Україні, що склалася[5].

Таким чином, дізнавшись про трагедію, яку організували більшовики в Україні у 1932–1933 рр., українська діаспора, зорганізувавшись, створила Головну Еміграційну Раду, а згодом Комітет по організації допомоги голодним на Україні та інші схожі організації в європейських країнах. Тимчасова, а згодом і постійна управа розпочала збір коштів для подальшого перерахунку в Україну для допомоги голодуючим, звернення до міжнародних організацій та представників з інформацією про гуманітарну катастрофу що склалася в Україні, широке розповсюдження та публікація в пресі про жахливі наслідки та перебіг голоду, розробила чітку інструкцію своєї діяльності. Ці дії допомогли розповсюдженню правдивої інформації про злочини більшовиків та страшний перебіг Голодомору в Україні у 1932–1933 рр.

[5] Tokarzewski-Karaszewicz J. Papers, 1895–1955. Subject files; Famine in Ukraine, 1933. Box 4, Folder 43, Seq. 48. URL: https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:51307016$48i

УДК 94(477)»1932/1933»:341.485:612.391]:343.98

Герасименко Микола,
заслужений юрист України

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНОЦИДУ 1932–1933 рр.: СВІТОВИЙ ДОСВІД ВСТАНОВЛЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ЖЕРТВ

Розкриваючи питання організованого комуністичним тоталітарним режимом геноциду української нації у 1932–1933 рр., автор досліджує правові аспекти криміналістичної характеристики злочину. Цінність цього наукового дослідження полягає в тому, що вивчені світова практика визнання геноцидів на міжнародному рівні та методологія встановлення чисельності жертв геноцидів, вчинених тоталітарними режимами в різних країнах впродовж XX ст.

Окремо проаналізовано висновок судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 р. та матеріали архівної кримінальної справи № 475. Також висвітлено проблеми встановлення чисельності жертв Голодомору-геноциду.

Ключові слова: *українці, геноцид, злочин, жертви, світовий досвід, етнічна група, міждисциплінарний підхід, комуністичний тоталітарний режим, криміналістика, трибунал.*

Mykola Herasymenko,
Honored Lawyer of Ukraine

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF THE GENOCIDE OF 1932 AND 1933: WORLD EXPERIENCE OF ESTABLISHING VICTIMS NUMBER

While studying the question of the crime of genocide of Ukrainian nation, organized by communist totalitarian regime, the author analyzed legal aspects of criminalistic characteristic of the crime. The value of this research is that the world practice of recognizing genocide at the international level and the methodology for determining the number of victims of genocide committed by totalitarian regimes in different countries during the twentieth century were studied.

The results of the forensic demographic examination of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine from November 30, 2009, were analyzed, as well as the materials of archival criminal case No. 475. Also, the problems of establishing the Holodomor genocide victims number were clarified.

Key words: *Ukrainians, genocide, crime, victims, world experience, ethnic group, interdisciplinary approach, communist totalitarian regime, criminalistics, tribunal.*

Постановка проблеми. Геноцид – особливо тяжкий злочин, за вчинення якого передбачена кримінальна відповідальність за статтею 442 Кримінального кодексу України. Досудові розслідування злочину геноциду, встановлення чисельності жертв та осіб, причетних до його вчинення, потребують спеціальних знань та умінь. Слідчі та криміналісти повинні чітко розуміти природу та характер особливо тяжкого злочину геноциду, а також використовувати сучасні методи та методики його розкриття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковою основою для підготовки вказаної статті стали праці таких українських науковців як В. Василенко, М. Антонович, В. Скавронік, В. Сергійчук, А. Козицький, В. Шепітько та відомих американських вчених та дослідників Голодомору українців А. Лозинського і Б. Футея.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття криміналістичної характеристики злочину геноциду та дослідження світової практики встановлення жертв геноцидів світу. Крім того, зроблено аналіз окремих матеріалів архівної кримінальної справи № 475.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи криміналістичну характеристику особливо тяжкого злочину, необхідно зрозуміти наступне.

Криміналістика – це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою встановлення осіб, причетних до вчинення протиправних дій, розслідування, судового розгляду та запобігання злочинам.

Саме використання криміналістики надає можливість застосувати різні методи, методики, дослідження, розробки, засоби та прийоми для розкриття злочинів комуністичного тоталітарного режиму під час досудових розслідувань у кримінальних провадженнях.

Завданням криміналістики є розроблення та застосування засобів, що дозволяють збирати, досліджувати та використовувати інформацію, тобто створювати доказову базу з метою розкриття злочинів.

Історичними прикладами реального притягнення до відповідальності осіб за геноцид є рішення Нюрнберзького військового трибуналу щодо осіб, причетних до злочинів та масових убивств під час Другої світової війни, Міжнародних трибуналів по Югославії й Руанді. Звинувачення у вчиненні злочину геноциду стало доволі поширеним у міжнародних та національних судових трибуналах упродовж останньої половини сторіччя. Судові інстанції встановлювали факти вчинення геноциду, винних осіб, обвинувачено та засуджено вчинення актів геноциду. Визнання на міжнародному рівні факту того, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом, має позитивне значення як для України, так і для майбутнього розвитку міжнародного гуманітарного права[1].

Необхідно також пам'ятати, що геноцид належить до злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Стаття 25 Римського статуту Міжнародного кримінального суду встановлює, що особа за причетність до злочину геноциду, пряме і публічне підбурювання інших до вчинення злочину геноциду буде нести індивідуальну кримінальну відповідальність. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду вже частково визнана Україною.

Загальновизнано, що термін «геноцид» запровадив у науково-правовий обіг Рафаель Лемкін у листопаді 1943 р. (у друкованому виданні з'явився у 1944 р.). Термін походить з грецької γένος (рід, сім'я, плем'я) та латинської caedere (вбивати).

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ООН) у резолюції 96 (I) від 11 грудня 1946 р. оголосила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права, суперечить духу і цілям Організації Об'єднаних Націй; цивілізований світ засуджує його, визнаючи, що протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству.

Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., набула чинності 12 січня 1951 р. відповідно до статті XIII. (витяг):

Стаття I. Договірні сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того відбувається він у мирний чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення.

У статті II Конвенції під геноцидом розуміються такі дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

a) убивство членів такої групи;

b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;

c) навмисне створення для будь-яку групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;

d) заходи, спрямовані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи;

e) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

У статті III визначено дії, що підлягають покаранню:

a) геноцид;

b) змова з метою вчинення геноциду;

[1] Футей Б. Відповідальність за геноцид. *Сучасність*. 2008. № 11. С. 58. URL: http://khpg.org/1226340836

c) пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду;

d) замах на вчинення геноциду;

e) співучасть у геноциді.

Особи, що чинять геноцид чи будь-які з перерахованих у статті III дій, підлягають покаранню незалежно від того є вони відповідальними по конституції правителями, посадовими чи приватними особами (стаття IV).

У статті V Конвенції передбачено проведення необхідних конституційних процедур з метою розробки ефективних заходів покарання осіб, винних у вчиненні геноциду чи інших згаданих у статті III злочинів.

Відповідно до Конвенції ООН «Про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 р., ратифікованою УСРР 25 березня 1969 р. (Ст. 1), строки давності не застосовуються щодо злочину геноциду[2] .

Частиною п'ятою статті 49 Кримінального кодексу України давність як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності не застосовується у разі вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114[1], проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437–439 і частині першій статті 442 Кримінального кодексу України.

На підставі Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Верховною Радою України встановлено кримінальну відповідальність за злочин геноцид, передбачену статтею 442. Геноцид.

1. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

2. Публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів – караються арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років[3].

Конвенція ООН імплементована в диспозицію статті 442 КК України та є вирішальним критерієм для юридичної оцінки злочину геноциду.

Криміналістична характеристика злочину геноциду використовується як інструмент для висунення слідчих версій та встановлення обставин вчинення протиправних дій.

Об'єктом злочину геноциду 1932–1933 рр. є українська нація – спільнота людей, об'єднана назвою, символами, географічним, етнокультурним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, духовно-культурними і політичними цінностями.

Об'єктивна сторона злочину геноциду 1932–1933 рр. характеризується суспільно небезпечними діями комуністичного тоталітарного режиму, спрямованими на знищення української нації як такої, що створювали для українців життєві умови, розраховані на повне або часткове їх фізичне знищення, позбавлення реальної можливості забезпечувати себе достатнім харчуванням, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, масових вбивств та насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу.

Місце вчинення злочину – це територія УСРР, українські історичні етнічні території та місця компактного проживання українців в РСФРР, де відбувалися суспільно небезпечні діяння – геноцид української нації.

Час вчинення злочину – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого відбуваються суспільно небезпечні діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. В цьому випадку злочин геноциду вчинений комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 рр.

Обставини вчинення геноциду – злочин проти українців вчинено за обтяжуючих обставин.

Потерпілими від злочину геноциду є українці, на знищення яких і були спрямовані злочинні дії керівників комуністичного тоталітарного режиму.

Суб'єктивна сторона злочину геноциду 1932–1933 рр. характеризується прямим умислом, спрямованим на знищення комуністичним тоталітарним режимом української нації як такої.

Спеціальний намір злочину – знищення української нації.

Спеціальна мета злочину – знищення національно-визвольного руху та недопущення відновлення незалежної Української держави.

Так, у травні 1933 р. в аналітичному звіті «Голод і українське питання» консул Королівства Італії в Харкові С. Ґраденіґо констатував: політика московського уряду «має на меті за кілька місяців ліквідувати українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонами душ... не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а, отже, не буде й української

[2] Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (995_168) від 26 листопада 1968 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text

[3] Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. С. 131.

проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії»[4].

Суб'єкт злочину геноциду (загальний) – це фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Спеціальний суб'єкт злочину геноциду – керівництво комуністичного тоталітарного режиму СРСР, керівники Комуністичної партії (більшовиків) України та каральних органів, які є організаторами та виконавцями злочину геноциду.

Геноциди світу, підрахунки втрат. За результатами проведених досліджень автор проаналізував світову практику встановлення чисельності жертв геноцидів вірмен, євреїв, казахів, ромів та тутсі.

Так, під час вчинення злочину геноциду вірмен у 1915–1916 рр. на території Османської імперії за різними джерелами знищено від 600 тис. до 1,2 млн осіб. У той час на території Османської імперії проживало понад 1,5 млн вірмен. Турецька влада визнала, що в 1915–1916 рр. загинуло 300 тис. вірмен (вбиті, загинули від голоду і хвороб). Згідно з даними Міжнародної асоціації дослідників геноциду (IAGS), загиблих було понад 1 млн. Вірменія заявила, що загинуло 1,5 млн осіб. Сполучені Штати Америки визнали геноцид вірмен в Османській імперії та верхню межу жертв геноциду – 1,5 млн осіб[5].

У часи Другої світової війни (1939–1945 рр.), за різними джерелами, було знищено, зникли безвісти та зазнали переслідувань до 6 млн євреїв, з них 1,5 млн дітей та 1,5 млн євреїв, котрі були виселені у 1941–1945 рр. углиб території СРСР. У цьому випадку за основу також взята верхня межа, яка становить 6 млн осіб[6].

Комуністичний тоталітарний режим у 1932–1933 рр. вчинив злочин геноциду проти казахів. Казахські дослідники у 1989 р. визначила втрати у 1 млн 750 тис. осіб. мігрантів. Офіційна комісія парламенту Казахстану в грудні 1992 р. зробила висновок про те, що від колективізації та голоду загинуло 2 млн 200 тис. казахів.

Остаточну чисельність жертв геноциду в Казахстані ще не визначено. Казахи продовжують розсекречувати архіви, проводять історико-правові дослідження та здійснюють пошук документів, з метою встановлення історичної правди. Сучасні дослідження казахських вчених свідчать про знищення під час геноциду понад 4 млн осіб[7].

За різними дослідженнями, у 1939–1945 рр. нацисти знищили від 200 до 500 тис. ромів. Під час визначення остаточної чисельності жертв геноциду ромів взята верхня межа – 500 тис. осіб. Постановою Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» від 8.10.2004 р. № 2085-IV жертвами геноциду визнано 500 тис. ромів[8].

Геноцид у Руанді розпочався 7 квітня 1994 р. В цей день урядові війська, поліція та воєнізовані підрозділи етнічної більшості країни – гуту – розпочали знищення етнічної меншості країни – тутсі. Масові вбивства тривали 100 днів.

Міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch» зробила висновок, що під час геноциду було знищено 507 тис. тутсі. Експерти ООН визначили загальні втрати у 800 тис. осіб, тобто верхню межу досліджень.

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) виніс обвинувальні вироки проти 93 обвинувачених. Станом на жовтень 2017 р. 62 особи було засуджено, 14 виправдано, 10 справ з 93 було передано Трибуналом із обвинувальними висновками до національних юрисдикцій для судового розгляду. Троє обвинувачених залишаються на свободі, двоє померли до судового розгляду, у двох випадках провадження було припинене до судового розгляду. Велика кількість країн (понад десять держав, більшість із яких – країни Африки) заарештували та передали підозрюваних до МКТР[9].

Понад 1 млн кримінальних справ розглянуто в Руанді. Ще 4 організаторів засудив суд Бельгії до довічного ув'язнення. Бельгійські суди активно використовують міжнародне законодавство. Спеціальні слідчі підрозділи мають право розслідувати військові злочини, геноциди та злочини проти безпеки людства, вчинені за межами країни. Це позитивний світовий приклад притягнення до кримінальної відповідальності організаторів та виконавців геноциду.

Аналіз архівних кримінальних справ, що стосуються розслідувань злочинів нацистського

[4] Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Італ. ін-т к-ри в Україні. Харків: Фоліо, 2007. С. 159.

[5] Атанесян Г. США визнали геноцид вірмен 1915 року. Чому зараз? *BBC News Україна*. 30.10.2019. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-50232044; Карни Дж. Сенат принял резолюцию о геноциде армян. *The Hill*. 12.12.19. URL: https://thehill.com/homenews/senate/474306-senate-passes-armenian-genocide-resolution

[6] Козицький А. Демографічні втрати українців від Голодомору 1932-1933 років у контексті підрахунку геноцидних жертв XX ст. Матер. Міжнар. наук.-пр. конфер. *«Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ, 2017. С. 50–67.

[7] Казахстан. *Коммерсантъ Власть*. №16. 25.04.2016. С. 10. URL: https://www.kommersant.ru/doc/2968021

[8] Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» від 8.10.2004 р. № 2085-IV. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-IV#Text

[9] Вибір заради справедливості. Посібник зі створення механізмів притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини. У 2 т. Т. II. Б. м.: Open Society Foundations, 2018. С. 133.

режиму, також свідчить про те, що слідчі, криміналісти та експерти при встановленні наслідків злочинів використовували спеціальні криміналістичні методи і брали за основу верхню межу жертв.

Голодомор-геноцид українців 1932–1933 рр., вчинений комуністичним тоталітарним режимом, досі чекає свого визнання. Лише 2 кримінальні справи за 30 років незалежності та неспроможність української влади організувати роботу щодо встановлення обставин і наслідків вчинення особливо тяжкого злочину проти української нації.

На підставі викладеного автор зробив висновок, що під час проведення історико-правових досліджень чи судових експертиз для встановлення чисельності жертв геноциду українців у 1932–1933 рр. слідчим, криміналістам, експертам, історикам та дослідникам за основу потрібно брати (враховувати) верхню межу жертв. Це світова практика. Крім того, жодна із країн світу до цього часу не змогла встановити індивідуально кожну жертву злочину геноциду, незважаючи на скрупульозні дослідження чи кримінальні розслідування.

Важливо також звернути увагу на те, що злочини геноциду відбувалися під час воєн та збройних конфліктів. В Україні злочин геноциду був вчинений під час боротьби українців за відновлення Української держави.

У ході проведення дослідження автор проаналізував судову науково-демографічну експертизу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 р. та дійшов висновку, що дані, викладені в експертизі, не відповідають реальній чисельності знищених комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 роках українців. За результатами експертизи, прямі втрати населення УСРР внаслідок злочину геноциду становили 3,941 тис. (через надсмертність), непрямі – 1,122 тис. (дефіцит народжень), сукупні демографічні – 5,063 тис., а з урахуванням кумулятивних втрат – 10,063 тис. осіб[10].

Дослідження демографів та статистиків 1930-х рр., а саме М. Птухи, О. Асаткіна, А. Хоменка та М. Курмана, які, використовуючи статистичні дані, провели демографічні розрахунки та визначили втрати української нації відповідно: 6 млн 700 тис., 7 млн 100 тис., 7 млн 700 тис. та 8 млн українців. Офіційні документи іноземних дипломатів вказують про знищення 9–16 млн українців. Невідповідність даних експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (3 млн 941 тис.) щодо першоджерел є очевидною та свідчить про недостовірність висновку.

Співробітники СБ України неодноразово стверджували, що експертиза не відображає повної картини сукупних та кумулятивних демографічних втрат, а дослідження щодо встановлення чисельності жертв необхідно продовжувати[11].

Під час розслідування кримінальної справи слідчий зробив помилку, доручивши проведення експертизи щодо встановлення чисельності жертв геноциду Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, тобто установі, яка взагалі не повинна цим займатися. Демографічні методи та методики не стосуються питань розкриття злочинів та їх наслідків.

Генеральна прокуратура України ще у вересні 2009 р. звернула увагу слідчого на те, що призначена судова науково-демографічна експертиза не вирішує спектр питань для надання правової оцінки у кримінальній справі та надала вказівку залучити до її проведення економістів, юристів, судових медиків, істориків і політологів[12].

Відповідно до вимог чинного законодавства України та міжнародного права, розкриття злочинів, встановлення їх наслідків та притягнення винних до кримінальної відповідальності є винятковою компетенцією слідчих, криміналістів та судових експертів, а не будь-яких інших фахівців. Демографічні методики, якими користується класична демографія, не застосовуються при підрахунку жертв злочину геноциду, воєн, епідемій, соціальних та природних катаклізмів. Демографічні розрахунки опираються винятково на сталі демографічні фактори, тобто коли сталими є всі внутрішні демографічні процеси та кількісні показники відтворення населення (коефіцієнт народжуваності, смертності, зміни населення), також сталими залишаються закономірності їх зміни.

Використання під час проведення судової науково-демографічної експертизи для встановлення чисельності жертв геноциду недопустимим є використання демографічних розрахунків «надсмертності», «середньої смертності» тощо. Термін «надсмертність» не відповідає вимогам кримінального та процесуального права. Він має медичне походження і застосовується для опису рівня та динаміки смертності із природних

[10] Вісник Служби Безпеки України. Спец/ випуск. За матеріалами кримін/ справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. Київ, 2010. Ч. 57.

[11] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. За матеріалами кримінальної справи № 475. Київ, 2014. С. 8; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: Монографія / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Вид. 4-те, допов. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. Акад.», 2016. С. 361.

[12] Архівна кримінальна справа № 475. 2010. Т. 3. С. 28–29.

причин серед осіб із вродженими патологіями або набутими важкими захворюваннями (туберкульоз, малярія, рак, діабет та ін.), через шкідливий вплив зовнішніх обставин (хімічне або радіаційне забруднення навколишнього середовища, стрес тощо), ускладнення при пологах.

У медичному значенні термін «надсмертність» вживає у своїй документації Всесвітня організація охорони здоров'я[13]. Саме у такому значенні термін вживає Організація Об'єднаних Націй, наприклад, в останньому звіті «Зміна рівнів та тенденцій смертності: роль патернів смерті за причинами», який присвячено аналізу тенденцій природної смертності у світі у період 2008–2010 рр.[14] Українська медична термінологія також містить це визначення у медичному значенні, не пов'язаному із зумисною політикою масового винищення[15].

Будь-який термін, що претендує на об'єктивність, має бути універсально придатним для всіх аналогічних ситуацій, у цьому конкретному випадку – всіх прикладів масового винищення людей тоталітарними режимами або всіх випадків геноциду. Отже, спроба експерта застосувати до встановлення чисельності знищених українців під час геноциду 1932–1933 рр. термін «надсмертність» не відповідає стандартам наукової номенклатури та є непридатною для надання криміналістичної оцінки злочину.

Крім того, слід зауважити, що термін «надсмертність» категорично не вживається щодо геноцидів євреїв, вірмен, ромів, казахів, тутсі як в науковому середовищі жодної країни, так і серед політиків, правників, публіцистів, громадських діячів тощо. У цьому випадку йдеться про масове винищення національних, етнічних груп, тому вживаються правові терміни й визначення.

Чому не можна використовувати демографічні закони для встановлення наслідків злочину та гіпотетично вираховувати чисельність жертв, пояснив судово-медичний експерт вищої кваліфікаційної категорії за спеціальністю «судово-медична експертиза», кандидат медичних наук А. Кісь: «Не можна огульно виокремити серед тих померлих, хто складав би так званий "середній річний показник смертності"... хоча б тому, що аж ніяк неможливо прийняти те, що стара або хвора людина, яка можливо, ще й дожила б до листопада 1933 р., помирає у травні з голоду, а ми за "правилами демографії та статистики" викреслюємо її зі списку загиблих. Звучання мотиву "все одно помер (-ла, -ли) би того ж року" як пояснення демографічних законів має дуже поганий присмак»[16].

Під час проведення судової науково-демографічної експертизи при розрахунку втрат за основу взято чисельність населення УСРР 31 млн 700 тис. осіб (станом на 01.01.1932 р.). Однак, згідно з «Довідником з основних статистично-економічних показників господарства районів», чисельність населення України на початок 1932 р. фактично становила 32 млн 680 тис. 700 осіб., з них сільське населення – 25 млн 553 тис. осіб (78,2 %), міське – 7 млн 127 тис. 700 осіб (21,8 %)[17]. Крім того, слід звернути увагу, що при проведенні демографічних розрахунків експерт взяв період 1932–1934 рр. В той час, як слідчий поставив питання щодо встановлення жертв геноциду у 1932–1933 рр.[18]

Також слід врахувати, що за даними сільгоспподаткового обліку наркомату фінансів станом на червень 1934 р. сільське населення України становило 19 млн 374 тис. 100 осіб. Отже, навіть за радянськими статистичними даними, лише сільське населення УСРР протягом січня 1932 р. – червня 1934 р. скоротилося на 6 млн 178 тис. 900 осіб. Крім того, до цієї цифри необхідно додати 1 млн випадків необлікованих зафіксованих смертей (за даними відділу населення ЦУНГО)[19]. Отже, офіційна радянська статистика свідчить, що втрати української нації становлять 7 млн 178 тис. 900 осіб.

Крім того, про те, що «дані про кількість "прямих втрат" українських селян від геноциду, що містяться в матеріалах кримінальної справи, в інших надійних, загальновизнаних, авторитетних джерелах, яких дотримується більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказаного злочину тоталітарної сталінської системи, суттєво різняться...», зазначив у своїй статті В. Скавронік,

[13] Excess mortality in persons with severe mental disorder. Geneva: World Health Organization, 2016. 81 p.

[14] Changing Levels and Trends in Mortality: the role of patterns of death by cause. New York: United Nation, 2012. XVIII. 61 p.

[15] Рингач Н. Надсмертність чоловіків: нагальна проблема українського соціуму. *Журнал укр. лікарської еліти*. 2009. № 1(7). С. 75–78; Її ж. Проблема надсмертності чоловіків в Україні: ґендерний аналіз у державному управлінні охороною громадського здоров'я. *Стратег. пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 142–148.

[16] Кісь А. Судово-медична експертиза Голодомору 1932–1933 в Україні. Матер. Міжнар. конференції *«Штучні голоди в Україні XX століття»* (Київ, 16 травня 2018 р.). Київ–Дрогобич: Коло, 2018. С. 149.

[17] Територія та населення станом на 1 січня 1932 р. *Довідник основних стат.-екон. показників господарств р-нів Харківської обл*. Харків, 1933 р.

[18] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. За матер. кримін. справи № 475 / Упор. М. Герасименко. Київ, 2014. С. 329–343.

[19] Жиромская В., Киселев И., Поляков Ю. Численность населения: прогнозы и действительность. *Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года*. Москва: Наука, 1996. С. 42–43. URL: http://www.pseudology.org/ state/Perepis1937.pdf

заслужений юрист України, суддя у відставці, який розглядав кримінальну справу № 475[20].

З огляду на вищевикладене, слід зробити висновок, що проведена судова науково-демографічна експертиза не надала відповіді на питання слідчого щодо встановлення чисельності жертв геноциду українців у 1932–1933 рр. Історикам, правникам та дослідникам з метою встановлення чисельності жертв геноциду необхідно продовжити історико-правові та криміналістичні дослідження.

[20] Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 16 травня 2018 року). Київ–Дрогобич: Коло, 2018. С. 296.

УДК 94(477)»1932/1933»:534.8:159.953-058.64

Гледіс Анхеліка Васкес Зарате,
аспірант мистецтв та гуманітарних наук
Університет Кадіса (Іспанія)

ЗВУКОВИЙ ПЕЙЗАЖ ГОЛОДОМОРУ: ПРИСЛУХАТИСЯ ДО ЗВУКОВОЇ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ

У статті проаналізовано звуковий пейзаж українського села у контексті Голодомору. З метою здійснення нашого дослідження були проаналізовані спогади 19 свідків, зібрані музеєм Національним музеєм Голодомору-геноциду в 2017-2019 роках. Вивчення цього матеріалу створило можливості відтворити чотири звукових пейзажі у період з 1929 по 1933 рік, які містять інформацію про соціокультурне та соціополітичне становище, а також про навколишнє середовище епохи. Кожен такий звуковий пейзаж є носієм емоційного коду, який розкриває досліджувані історичні події з точки зору очевидців.

Ключові слова: *звуковий пейзаж, Голодомор, спогади, очевидці.*

A. V. Zarate,
Art and Humanities PhD student
University of Cádiz (Spain)

SOUNDSCAPE OF THE HOLODOMOR: LISTEN TO THE AUDIAL MEMORY OF THE VICTIMS

In the article the soundscape of the Ukrainian village in the context of the Holodomor was analyzed. The author studied the memories of 19 witnesses, collected by the National Museum of the Holodomor Genocide in 2017–2019. By studying of this material, the researcher reconstructed four soundscapes of 1929–1931, which contain the information about the social, cultural and political state, and also the surroundings of the time. Each soundscape conveys an emotional code, which develops the studied historical events from the point of view of the witnesses.

Key words: *soundscape, Holodomor, memories, eyewitnesses.*

Під звуковим пейзажем певної місцевості ми розуміємо сукупність усіх звуків, що лунають у ньому і можуть мати природнє (флора, фауна, кліматичні умови) або людське походження (фізіологія), а також тих звуків, які виникають унаслідок культурної і технологічної діяльності людства. Як окремі звуки, так і їх сукупність надають можливість охарактеризувати епохи та історичні місця, що, своєю чергою, дозволяє виокремити цілі території та народи[1].

[1] Schafer, R. Murray. The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world. Simon and Schuster, 1993; Truax, B. Acoustic communication. Greenwood Publishing Group, 2001; Smith, Mark M. "Futures of hearing pasts." *Sounds of Modern History: Auditory Cultures in 19th-and 20th-Century Europe*. 2014; Birdsall C. "Earwitnessing: sound memories of the Nazi period." *Sound Souvenirs: Audio Technologies, Memory and Cultural Practices, ser. Transformations in Art and Culture* 2, 2009. Birdsall C. Nazi Soundscapes: sound, technology and urban space in Germany, 1933-1945. Amsterdam University Press, 2012; Domínguez R., Ana Lidiea M. "El oído: un sentido, múltiples escuchas. Presentación del dosier Modos de escucha." *El oído pensante*, 2019. № 2; Merleau-Ponty M. Fenomenología de la percepción. Barcelona: Península, 1975.

З кінця 80-х рр. XX ст. звуковий пейзаж став об'єктом дослідження такої науки, як історична акустомологія, яка займається вивченням історії звуку. Ця галузь знань відкриває доступ до акустичного виміру досвіду людства, коли ми прислухаємося до подій минулого. Ця наука проблематизує те, що ми знаємо про історію, додаючи нові елементи для поля дискусій, ставить під питання історичні факти задля поглиблення та надання їм текстури, розширює розуміння того, що сталось[2].

У процесі відтворення звукових пейзажів виокремлюється кожний звук, який відіграв певну роль у життєвому досвіді свідків, з метою визначення вкладеного у нього значення. Слухання як маркер для інтерпретації, що породжує звукове сприйняття, вибудовує зв'язки з іншими відчуттями за допомогою сенсорної системи, з метою сприйняти і пізнати навколишній світу з феноменологічної перспективи.

Кожне чуття має власну пам'ять, де зберігається враження від почутого, побаченого, а також від того, що ми відчули на запах або до чого доторкнулися. У випадку із звуковою пам'яттю, суб'єкти фіксують у ній семантичні значення звуків, що стали частиною їх життєвого досвіду. Часто значення почутого залежить від емоційного характеру пережитої ситуації[3].

Враховуючи вищевикладене, аналіз слухового матеріалу дозволив реконструювати чотири звукові пейзажі, які існували у період з 1929 р. по 1933 р. у лісостеповій зоні України у різні пори року. Особлива увага, яка приділяється у статті звуку і шуму, дозволила наблизитися до звукового середовища жертв Голодомору і визначити, яким чином тиша стала домінантним поняттям у контексті українського села протягом аналізованого періоду. Надалі у роботі ми розглянемо кожен із них.

Перший пейзаж належить до лісостепової зони влітку (до 1929 р.). У цьому пейзажі згадуються вітряки, що оберталися на заході сонця, звук вітерця, котрий торкався видовжених стебел жита та тріскіт колосків, що виникав під час їх зрізання. Особлива увага приділяється опису аромату гречки, який полонив усе село під час жнив. Широкі, родючі лани чорнозему були оточені лісовими горіхами. А поруч розкинулися білі фасади домівок, в квітучих садах яких росли пахучі яблуні та груші. Оживають також і спогади про дітей, які, бігаючи серед посівів, зривали сині квітки, аби сплести собі віночки, а тим часом їх батьки рибалили у Дніпрі чи слухали місцевих музик, що грали на скрипці.

У проаналізованих спогадах було виявлено три звуки, жертви Голодомору асоціюють із роботою і відповідальністю. Перший з них – це звук, який коні видають, коли бігають в упряжі або коли орють землю. Другий – звук ціпків у процесі молотьби. За спогадами одного із свідків, ці дві палиці створювали особливу мелодію, яка лунала безперестанку протягом періоду збору врожаю. І нарешті третій – це звучання ткацького верстата. Одна жінка згадує, як разом із матір'ю ткала килими, сукно для хусток та сорочки.

Окрім того, інтерв'юйовані пов'язують повсякденне життя зі співом. Один із свідків Голодомору оповідає, як його мати та тітка співали, коли займалися щоденними справами, наприклад, коли ходили у поле або доїли корів. Поза тим, у їхньому селі Роза (13 км від міста Бердянськ) діяли три хорові колективи, які збиралися ввечері, щоб поспівати. Як він згадує, голоси лунали селом, на кожному кінці можна було почути цей спів, і складалося враження, неначе вони змагалися за першість у майстерності. Свідок думає, що люди співали, тому що це їм приносило задоволення, бо вони були щасливі і жили добре, і навіть у своїй розповіді називає українців співучим і працелюбним народом.

Другий пейзаж відтворює осінь 1932 р., період реквізицій. Свідки згадують, що коли бригада сільської ради вривалась у їхні домівки, то мала при собі кочерги та рогачі, які під час обшуків лунали у кожному куточку оселі, у сараї, хлівах та на горищах. Коли найманці проходили городом, то щоразу палицями проколювали землю. І кожного разу, як струшувалася земля, лунало «можливо, щось та й сховав тут». Не знайшовши нічого, вони поверталися до хати, заходили на кухню, відкривали піч і починали заглядати у кожен горщечок. І знову лунає відповідь, що тут нічого немає. Проте якось між снопами віднаходять залізну бочечку, і хтось мовить: «о, а ось і мед»[4].

Від цього періоду у пам'яті очевидців збереглись голоси людей, які відчайдушно кричали і голосили, коли з їхніх домівок виносили харчі. В одному із спогадів оповідають про жінку, яка запитувала комісію, причетну до виїмки: «А як я нагодую власних дітей?»[5]. В. Гроссман стверджує,

[2] Feld, S. Sound and Sentiment: Birds, Weeping, Poetics, and Song in Kaluli Expression, with a new introduction by the author. Duke University Press, 2012; Smith, Bruce R. "How sound is sound history? A response to Mark Smith." *Journal of the Historical Society*. 2002. P. 307–315.

[3] Lutowicz A. "Memoria sonora: una herramienta para la construcción del relato de la experiencia concentracionaria en Argentina". *Revista Sociedad y equidad*. 2012. P. 4; Minsburg R. "El recuerdo del que escucha". *Revista Afuera: Estudios de Crítica Cultural*. 2015. 15. P. 1–11; Polti V. "Memoria sonora, cuerpo y bio-poder. *Un acercamiento a la experiencia concentracionaria en la Argentina*, 2014.

[4] Інтерв'ю з Величко Марією Никифорівною. *Фонди Національного музею Голодомору-геноциду*.

[5] Інтерв'ю з Сорокою Ганною Никифорівною. *Фонди Національного музею Голодомору-геноциду*.

що вози, котрі перевозили вилучені предмети, скрипіли вдень і вночі, піднімаючи багато пилу мимохідь[6]. Він зазначає, що обшуки доводили людей до відчаю, змушували худобу ревіти, собак вити, а землю – розходитися.

Третій пейзаж мав місце у період із зими 1932 р. по весну 1933-го. Свідки згадують, що затихли релігійні ритуали, оскільки не святкували ані Різдво, ані Великдень. На Різдво 12 полін, що запалюються на припічку для приготування 12 страв (які, своєю чергою, містили найкращі плоди матінки-землі), так і залишилися не запаленими. Не можна було запросити до столу померлих, а взимку на жодному столі не стояла кутя. По подвір'ю не бігали радісні діти, які співали б і бажали б сусідам міцного здоров'я (а влітку бажали гарного врожаю жита, пшениці та і взагалі всього побільше). Перестали промовлятися ігри і загадки. Раніше кожного дня всі односельчани веселилися на льоду, змагалися один з одним, сміялися, співали, про те все це було відкладено. Під час Великодніх свят молоді люди не чекали сонця з молитвою у саду; у неділю страсного тижня ніхто не зрізав вербове гілля, аби побажати один одному: «Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» У страсну п'ятницю не проводилися жодні релігійні обряди і не лунали дзвони, що сповіщали протягом трьох днів про Воскресіння Христа. Ніхто не ходив до церкви, аби посвятити кошик, в який клали найкращі дари землі, ніхто не обмінювався писанками, крашанками, ніхто не залишав пасочку на печі для мертвих і ніхто не відвідував їх на кладовищі[7].

У контексті цього звукового пейзажу кожен пам'ятає щось своє: один очевидець оповідає, що коли у колгоспі коні починали вити з голоду, то одразу надходив наказ погодувати їх. Інший свідок згадує, що як тільки він перестав чути дихання матері, то одразу стало зрозуміло, що вона померла. Наступний спогад пов'язаний зі звуком, який лунав, коли дитячі тіла кидали до візка, і який вселяв страх. І останній розповідає, як під час перевезення тіл до могили коні починали хропіти від запаху, який утворювався унаслідок розкладання тіл.

Вищезазначені події описують, яким чином звукова активність пейзажу у період із зими 1932-го до весни 1933-го поступово приглушалася, допоки не запанувала гнітюча та болісна тиша. В. Гроссман оповідає, як чув стогін людей, що стали свідками власної смерті. Але цей стогін лунав не людським голосом, а вітром, що шепотів. Ось як він це описує: «Бувало, вийду в поле, і прислухаюся: виють. Підеш далі, ось-ось, здається, стихло, пройду ще, і знову чутно стає, – це вже сусіднє село стогне. І здається, що вся земля разом з людьми застогнала»[8]. Він стверджує, що коли запанував абсолютний голод, котрий почав косити людей, ось тоді і «настала тиша»[9].

І четвертий пейзаж мав місце протягом збору врожаю 1933 р. Свідки згадують, як разом з іншими дітьми вони бігали лугами у надії зібрати опалі колоски і скласти їх у свої ганчір'яні торбинки. Один із них згадує, як вартовий з колгоспу ляскав батогом з метою залякати дітей, аби ті не збирали зерна. Ще один свідок пригадує звук поводдя коней, коли охоронці шукали їх у лісі, і третій – голос, який кричав їм, дітям, ховатися у лісі, аби вберегтися від переслідування вартових.

У попередньому пейзажі почуті звуки попереджають про небезпеку. Важливо зазначити, що під час небезпеки усі чуття загострюються. За умови відсутності бар'єрів, які унеможливлюють сприйняття звукових хвиль, людське вухо може вловити інформацію, яка перебуває поза полем зору. Слух забезпечує сприйняття навколишнього середовища, тобто він може попередити людину щодо будь-якої несприятливої ситуації і таким чином дати шанс на виживання. Окрім того, здатність сприймати звуки дозволяє нам описати оточення, людей і тварин. Постійний пошук таких звукових джерел надає можливість зберегти наше аудіальне сприйняття.

Значення, яке суб'єкти надають почутому, прямо пропорційно програмує їх подальшу поведінку. І незважаючи на те, що кожна людина може сприймати й інтерпретувати всі ці звуки по-різному, у конкретних ситуаціях вони набувають спільного соціального значення і перетворюються у звукові сигнали[10]. Наприклад, у вищезазначеному пейзажі звуки батога і віжок коней ознаменували небезпеку. Щойно почувши їх, свідки одразу ж бігли до лісу у пошуках схованки, де вони намагалися не шуміти, аби не привернути на себе увагу. І чекали у своїх схованках, допоки не панувала абсолютна тиша, і тоді поверталися усі до себе додому, щоб перемолоти зібрані

[6] Grossman V. Todo fluye. Barcelona: Debolsillo, 2010.

[7] Чебанюк О. україна, держава: словесний фольклор. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2018. 608 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=1.9 (дата доступу: 21.10.2020)

[8] Grossman V. Todo fluye. Barcelona: Debolsillo, 2010. P. 93.

[9] Grossman V. Todo fluye. Barcelona: Debolsillo, 2010. P. 95.

[10] Domínguez R., Ana Lidiea M. "El oído: un sentido, múltiples escuchas. Presentación del dosier Modos de escucha." *El oído pensante*. 2019. no. 2. P. 7; Lutowicz, A. "Memoria sonora: una herramienta para la construcción del relato de la experiencia concentracionaria en Argentina." *Revista Sociedad y equidad,* 2012. P. 4; Minsburg R. "El recuerdo del que escucha." *Revista Afuera: Estudios de Crítica Cultural*. 2015. № 15. P. 1–11.

колоски. Ось як мовиться в одному із спогадів: «Так вони викосять оце молотарки, а ми вже ж... (була я другому, третьому класі) соберемо чоловік двєнадцять дітей, беремо такі мішочки (нам матері дадуть) і йдемо колосочки собирать. Ну ми хитро. А об'їждчик ходи на лошаді, б'є батогом, шоб не собирали. Так ми йдемо так рано як устаємо дуже рано, до схід сонця, так ми йдемо на середину – там більше колосків комбайн потєряв, дивлюсь до ліса – там менше колосків. Так ми так уже надвечір ідемо до ліса з такими торбиночками з полотна... і як їде об'їждчик вже дивимось з одной сторони, з другой сторони. Їде об'їждчик, сідає ето...і батогом такий длінним як вжаре. Я кричу де менші: «Тікайте отуди до лісу». Він туди лошадю ж не поїде... (...) Так не раз по плечах получала, били. Тоді приношу ті колосочки... (...) І ложу їх на піч, воно підсохне, тоді беремо праник або ету палку таку і б'ємо ті колосочки»[11].

Попередні пейзажі показують, яким чином соціо-культурне, соціо-політичне та навколишнє середовище українського народу видозмінилися у радянський період. Такі зміни були зумовлені трансформацією земельних відносин: зникало право власності на неї і з'явилися нові методи сільськогосподарського виробництва. Це призвело до припинення вшанування традицій та обрядів, яких дотримувалися люди під час сівби та збору врожаю.

Такі історичні факти важливі з огляду на те, що всі ці цикли буденних справ, особливості кожної пори року, специфіка календаря збору врожаю утворюють звукову інформативну базу щодо повсякденного життя певної території, тобто дають можливість описати та охарактеризувати спільноту. По ходу того, як змінюються способи дії, змінюються також звуки і територіальна самоідентичність. Ця ситуація виникає, оскільки звук, що виконує функцію посередника між людиною та навколишнім середовищем, дозволяє конструювати аудіальні простори[12].

У межах цих просторів звуки мають функцію об'єднувати членів спільноти або нагадуючи, або повідомляючи про щось, що станеться. Відтак, вилучення цього звуку може вплинути на рівень згуртованості всередині певної соціальної групи. У досліджуваному матеріалі було виявлено, що одним із таких вилучених звуків із життя людей був звук церковних дзвонів. Василь Барка у своєму романі «Жовтий князь» згадує про ці події так: «Дзвін летів, як блискавка; світнув, обкинутий сонцем, і з громовим гуркотом ударився об цеглу біля дзвіниці (...). Нечутно, але з страшною луною духовною, відгукнувся той звук навколо – в цілому селі (...). І ніби все село, крім дзвіниці, заніміло, стративши голос»[13].

Б. Кіндратюк стверджує, що, окрім власне інформативної функції, звук дзвонів мав також і художній потенціал: їх використовували у прозі, поезії та музиці[14]. Дослідник додає, що вищезазначений звук був основоположним для національної ідентичності народу, оскільки відображав силу віри, яка панувала серед населення; саме тому селяни завжди хотіли, аби у них в селі були гучні та великі дзвони.

З іншого боку, посилення шуму під час обшуків приглушило характерні звуки навколишнього та культурного середовищ, що призвело до підвищення фізичного і емоційного рівнів стресу як у людей, так і у флорі та фауні. Як результат, рідне село сприймалося селянами як галасливе, небезпечне місце, що втратило свою індивідуальність, тому народ приймав рішення мігрувати. Своєю чергою, активне полювання восени ставало наслідком применшення присутності характерних звуків тварин навесні та взимку. М. Долот зазначає, що з приходом весни соловейко вже не співав, оголошуючи про пробудження землі та цвіт садів[15].

Отже, вищеописані пейзажі показують, як відновлення звукової пам'яті тих, хто вижив, дозволяє нам розширити межі нашого розуміння досліджуваних подій, надаючи текстури історичним фактам з точки зору звуку. Таким чином ми виявили, що звук, що виникає від роботи коня в упряжі під час орання землі знаменує роботу; у період збору врожаю ціпки створювали справжню мелодію, що лунала усім селом; селяни супроводжували щоденну роботу співом і щовечора збиралися всі разом, аби щось заспівати; спів солов'я зник зі звукового пейзажу епохи, і мало пройти чимало часу, аби селяни знову отримали можливість його почути.

[11] Інтерв'ю з Величко Марією Никифорівною. *Фонди Національного музею Голодомору-геноциду*.

[12] Schafer, R. Murray. The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world. Simon and Schuster, 1993; Truax, B. Acoustic communication. Greenwood Publishing Group, 2001; Smith, Mark M. "Futures of hearing pasts." *Sounds of Modern History: Auditory Cultures in 19th-and 20th-Century Europe*. 2014.

[13] Барка В. Жовтий князь. Роман. Directmedia, 2013. С. 25.

[14] Кіндратюк Б. Образи дзвонів і дзвонінь у хорових творах т капеллах українських композиторів. Львів, 2014.

[15] Dolot M. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. *Introduction by Adam Ulam*. New York; London, 1985. 248 p.

УДК 94(477)"1928/1930":323.282:929.52

Григорович Ірина,
учениця 10-Б класу Хмельницької СЗОШ №12
(науковий керівник Шутяк Н.В.,
викладач Центру слов'янських мов та культур)

ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ РОДИНИ КОЛОМІЄЦЬ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Розкрито насильницьку політику комуністичного тоталітарного режиму на прикладі родини Коломієць. Висвітлено процес знищення селян-власників, господарів за власні переконання, за відмову прийняти колгоспно-радгоспну систему ведення сільського господарства. Результатом спротиву для родини Коломієць стало розкуркулення і виселення з території України у віддалені північні райони СРСР.

Ключові слова: *колективізація, селянство, куркуль, Поділля, виселення.*

Inna Hryhorovych,
student of 10-B form
of Khmelnytskyi Secondary School No. 12
(supervised by Shutiak N. V.,
instructor of Center of Slavonic Languages and Cultures)

TRAGIC PAGES OF THE HISTORY OF KOLOMIIETS FAMILY DURING COLLECTIVIZATION PERIOD

The violent policy of the communist totalitarian regime is analyzed on the example of the Kolomiiets family. The process of destruction of owners and farmers for their convictions, for refusing to accept the kolkhoz-sovkhoz farm of agriculture is covered. The result of the resistance for the Kolomiiets family was dekulakization and eviction from the territory of Ukraine to the remote northern regions of the USSR.

Key words: *collectivization, farmers, kurkul, Podillia, deportation.*

У 1927–1928 рр. почалося примусове насаджування колгоспів. Селяни неохоче йшли до них, тому створювалися фіктивні колгоспи, в які без письмової згоди, нерідко шляхом обману, записували селян. Активістам радянської влади потрібні були високі показники так званого «усуспільнення». На цьому етапі місцеві владні структури використовували насильницькі методи здійснення колективізації через арешти, залякування, цькування. Все це призвело до руйнації аграрного сектору, зміни соціальної структури села, деформації родинних зв'язків. Наслідки цих процесів ми відчуваємо дотепер. Родина не може існувати поза суспільством, тому трагедія конкретної родини під час колективізації відбувається під впливом суспільно-політичних процесів, що потребує комплексного вивчення всіх чинників, які мали негативний вплив на руйнування сталої заможної української сім'ї.

Вивченням цього питання займалися відомі українські науковці. Серед них – С. Кульчицький, який розкрив штучне розпалювання більшовиками класової боротьби в українському селі та цілеспрямованість підриву продуктивних сил сільського господарства в Україні. Автор визначив складність встановлення об'єктивних даних про кількість розкуркулених селян в Україні та депортованих з них на Крайню Північ, Сибір, Урал, Казахстан[1].

Науковці В. Васильєв та Л. Віола детально проаналізували перебіг селянського опору політиці розкуркулення одноосібних господарств в Україні, зокрема на Поділлі, констатували його масштабність та різноманітність за формами, вказали на механізми руйнації українського села в 1929–1930 рр.[2] Важливе значення на сьогодні має монографія С. Маркової, де проаналізовано руйнацію українського селянського суспільства та радикальний злам на селі внаслідок більшовицької модернізації аграрного суспільства, одержавлення суспільно-політичного життя вітчизняного соціуму[3]. На регіонально-

[1] Кульчицький С. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с.

[2] Васильєв В, Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: Логос, 1997. 536 с.

[3] Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський, 2015. 544 с.

му рівні заслуговує передусім на увагу праця І. Рибака та А. Матвєєва. Подільські дослідники зробили висновок, що саме колективізація та розкуркулення призвели до руйнації традиційної селянської громади, інших інституцій сільської автономії, а на їхнє місце прийшла примусова структура аграрного виробництва – колгоспна система. Автори акцентують увагу й на тому, що масовий державний терор сталінщина розв'язала за активний спротив, за переконання, за відмову скоритися тоталітарному режиму[4]. Важливе значення на сьогодні має науково-документальне видання Служби безпеки України, в якому представлені документи радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ. Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій в Україні, в тому числі в ході розкуркулення селянства. Йдеться і про масштабність «операції» з розкуркулення, і опір селянства підрозділам ГПУ[5]. Збірник документів М. Мухіної, основою якого стали матеріали, зібрані Комісією конгресу США та Міжнародною комісією з розслідування голоду, документи дипломатичної служби та повідомлення світової преси про голод[6]. Важливим джерелом були спогади та свідчення людей, які пережили геноцид. Перш за все, це книга «33-й: голод. Народна Книга-Меморіал», що вмістила, крім спогадів свідків, документи, коментарі публіцистів та істориків[7]. Серед цієї групи джерел варто також назвати «Голод на Поділлі. Книга свідчень»[8]. Цікавим став проєкт Радіо Свобода, який було реалізовано спільно із Національним музеєм Голодомору-геноциду, – «Як сталінський режим нищив українське вільне селянство», де зібрані спогади розкуркулених родин[9]. Всі названі дослідження порушують ті чи інші аспекти багатопланової проблеми реакції українського села на заходи сталінського режиму в аграрному секторі.

У радянській Україні небезпечно було писати про колективізацію, розкуркулення, штучний голод у пресі, листах до партійних «вождів» або ж родичам за кордон і навіть у приватних щоденниках. Будь-який необережний запис міг зруйнувати життя, вилитися в десятиліття таборів ГУЛАГу. Та попри всі небезпеки були люди, які не могли замовчати цей злочин. Вони намагалися в різний спосіб розповісти та зберегти правду, донести її до світу. Український інститут національної пам'яті називає їх «Людьми Правди»[10]. Про це потрібно розповідати аби подолати історичну травму наслідки якої відчуваються і сьогодні.

Мета статті полягає у розкритті трагічних сторінок родини Коломієць в контексті процесів колективізації та розкуркулення на території Поділля та проаналізувати наслідки для нащадків цієї родини.

Комуністичний режим, намагаючись перебудувати аграрний сектор, керувався власними інтересами в ім'я збереження своїх політичних позицій. На Поділлі колективізація та розкуркулення відбувалися за розкладкою, тобто за попередньо встановленими планами для кожного району і навіть сільської ради. До них ретельно готувалися партійні і державні структури. Режим поставив собі за мету знищити селянина-власника і перейти до колективного ведення господарства. Розпочалось усуспільнення сільськогосподарського реманенту та худоби.

У 1929 р. голова родини Коломієць, який проживав у с. Головчинці зі своєю родиною з шести осіб (батько, доньки Марфа, Мотрона, Наталія, Євдокія, Анна, син Іван), відмовився вступати у колгосп. Він разом зі своєю родиною вів власне господарство (родині належало 5 га землі). Незважаючи на формування колгоспної системи, Авер'ян Євграфович допомагав усім охочим заробити «власну копійку»: платив за обробку землі, допомогу у веденні господарства[11].

Перша хвиля суцільної колективізації і розкуркулення наштовхнулась на потужний, хоч і стихійний опір українців. Як розповідала донька Авер'яна Євграфовича Наталія, ті, кого силоміць записали до колгоспу, псували колгоспний інвентар, оголошували про вихід з колгоспу і поверталися до своїх господарств.

22 січня 1930 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор надіслав до всіх округів України телеграми-директиви, де вимагав негайно розпочати заходи

[4] Рибак І., Матвєєв А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 140 с.

[5] Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ: Стилос, 2007. 604 с.

[6] Мухіна М. Упокорення голодом. Зб. док. Київ: Акад. наук України, Ін-т укр. археографії, 1993. 312 с.

[7] 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал / Упор. Л .Коваленко, В. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.

[8] Голод на Поділлі: книга свідчень / ред.-упоряд. В. Мацько. Кам'янець-Подільський, 1993. 102 с.

[9] Подільські хроніки сталінської спецоперації «розкуркулення»: роз'єднали і знищили. 15 травня 2020. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rozkurkulennya-na-podilli-stalinizm/30425358.html

[10] День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933. Методичні рекомендації для навчальних закладів. *Український інститут національної пам'яті*. URL: https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/den-pamyati-zhertv-golodomoru-1932-1933-metodichni-rekomendatsii-dlya-navchalnikh-z

[11] З родинного архіву.

проти куркулів з таким розрахунком, щоб до 15 березня їх завершити. Розкуркулити мали близько 150 тис. господарств по всій Україні, з них майже 60 тис. підлягали виселенню за межі України, інші після конфіскації майна – розселенню в районах свого проживання. Надавалась інструкція, щодо проведення розкуркулення[12]. Під дію цієї постанови родина Коломієць не потрапила, адже в родині було п'ятеро дітей.

Проведення повторної кампанії розкуркулення, як і першої, покладалося на працівників ДПУ. Використовуючи власну мережу спецінформування і свою агентуру, вони повинні були забезпечити виявлення «куркулів та антирадянських елементів». До основних групи селян, які підлягали депортації згідно зі складеними списками, були додані ті, кого намітили місцеві «власті» – за небажання увійти до колгоспу, ухиляння від сплати податків, невиконання завдань по хлібо- і м'ясозаготівлях. У перший половині 1931 р. було розкуркулено і депортовано за межі республіки 23,5 тис. селянських сімей. Зауважу, що ця кількість поступалася планованій цифрі. Для «стимулювання» колективізації було запроваджено штучний податково-пільговий перепад. Колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали податками, не рахуючись із будь-якими нормами[13]. Саме несплата непомірних податків призвела до оголошення родини Коломієць куркулями. На початку 1932 р. батько родини та його донька Наталія були виселені до м. Архангельськ. Євдокія, Мотрона і Марфа Коломієць – вислані до м. Воркута, а малолітні Анна та Іван – відправлені до дитячого будинку. Родина вже ніколи не була разом[14].

Кампанію розкуркулення 1931–1932 рр. готували і проводили на Поділлі ретельно з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Депортація подільських селян здійснювалася блискавичними темпами. Базовим районом виселення сільських трударів краю став Північний Урал. В результаті терору в колгоспах краю влітку 1932 р. було об'єднано половину селян, що тут проживали і третину орної землі. На основі цього можна стверджувати, що в колективізації сільського господарства наступив корінний перелом. Більшість селян краю з примусу стали колгоспниками, а колгоспи – домінантним типом господарського об'єднання у подільському і східноволинському селі.

[12] Державний архів Вінницької області. Ф. П-29, Оп. 1. Спр. 577. Арк. 151–153.

[13] Кульчицький С. Ліквідація куркульства як класу. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі.* Ін-т історії України. Київ: Ін-т Історії України НАН України, 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_kurkulstva

[14] З родинного архіву.

УДК 94(477)"1932/1933':159.922:17.02]:316.362:801.81-055.2

Засєкіна Лариса,
доктор психологічних наук, професор
проректор з науково-педагогічної діяльності та міжнародної співпраці
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Гордовська Тетяна
аспірантка кафедри практичної та клінічної психології,
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ГОЛОДОМОР ЯК ПСИХІЧНА ТА МОРАЛЬНА ТРАВМА У СІМЕЙНИХ ЖІНОЧИХ НАРАТИВАХ

Метою дослідження є теоретико-емпіричне вивчення трансгенераційної природи Голодомору як моральної травми у сімейних наративах матерів і дочок. У дослідженні взяли участь вибірка першого покоління – матерів (10 осіб) віком від 65 до 77 років (74,25±6,49) та другого покоління – дочок (10 осіб) віком від 37 до 49 років (44,75±2,71), разом – 20 осіб з Вінницької, Донецької, Київської, Херсонської, та Луганської областей, з якими здійснювалося групове інтерв'ю у фокус-групах. Результати дослідження свідчать, що інтерв'ю дочок вирізняються значно більшою кількістю слів про події Голодомору, категоріями афектів й негативних емоцій порівняно із матерями, що вказує на більшу готовність дочок висловлювати свої емоції стосовно цих подій. Серед індикаторів моральної травми спостерігаємо наявність емоцій злості, смутку, тривожності, що свідчить про необхідність вивчення Голодомору не лише як психічного, а й морального ушкодження українців.

Ключові слова: *Голодомор, психічна травма, моральна травма, трансгенераційна травма.*

Larysa Zasiekina,
Doctor of Psychology, professor
vice-rector in scientific and teaching activities
and international cooperation
at Lesya Ukrainka Volyn National University,
Tetiana Hordovskya,
PhD student at Practical and Clinical Psychology Department
at Lesya Ukrainka Volyn National University

THE HOLODOMOR AS MENTAL AND MORAL INJURY IN FAMILY FEMALE NARRATIVES

The objective of the article is to examine transgenerational transmission of the Holodomor as mental trauma and moral injury. Using snowball sampling strategy, two female nonclinical samples, particularly sample of the first generations named as sample of mothers, and the second generation, named as a sample of daughters, were recruited through Holodomor Research Institute in Ukraine to conduct focus groups. Inclusion criteria for sampling include being female and above 18 years old, having family experience of the Holodomor of 1932–1933. A total 10 woman (mothers and daughters) participated in each focus group. Mothers ranged in age from 65 to 77 (74,25±6,49) and daughters ranged from 37 to 49 (44,75±2,71). Participants were from Kherson, Poltava, Luhansk, Donetsk, Vinnytsia, and Kyiv oblasts. The results of this study indicate that daughters' narratives have more word counts, higher indices of categories of affects and negative emotions, which might be aligned with higher preparedness to narrate these events comparatively with mothers. The categories of anger, sadness, anxiety are markers of moral injury in Holodomor offspring of the first and second generations.

Key words: *Holodomor, mental trauma, moral injury, transgenerational trauma.*

Постановка проблеми. Культурні та колективні травми, пов'язані з історичними подіями, які мають ознаки геноциду, впливають на соціальне життя та психічне здоров'я не лише прямих свідків цих трагедій, а й їхніх нащадків. Перенесення травми з першого покоління людей, що пережили травму, до другого та наступних поколінь нащадків називають трансгенераційною травмою або травмою поколінь. Така травма може включати емоційні реакції, наприклад, страх, безпорадність і неадаптивні моделі поведінки[1].

Незважаючи на те, що існує значна кількість досліджень Голодомору як історичної та соціокультурної травми, констатуємо брак досліджень психологічних наслідків Голодомору, зокрема його трансгенераційну природу. Водночас останні дослідження з проблеми, зокрема й у вітчизняній психології, В. Горбунової, Л. Засєкіної, С. Засєкіна, В. Климчука та ін., свідчать про значний негативний вплив переживання травматичного досвіду на прямих нащадків свідків цих подій[2].

Аналіз останніх публікацій з проблеми. А. Маслюк описує п'ять факторів Голодомору, які мають трансгенераційну природу: депривація інформації, обмеження, голод, заборона на духовні практики та руйнування традицій[3].

Як зазначають М. Обушний, Т. Воропаєва, особи, яким під час Голодомору виповнилося від 1 до 7 років, вирізняються вищим рівнем конформізму, тривожності, фобій, та внутрішніх конфліктів[4].

За результатами дослідження Б. Безо та С. Меггі, поведінка нащадків свідків Голодомору має такі особливості: нераціональне накопичення речей та надмірних запасів їжі; «порушені відносини з їжею» – надзвичайна повага до їжі або ж переїдання. Психологічні наслідки Голодомору для людей із наступних поколінь виражаються через когнітивні і поведінкові зміни. Схильність до переживання страху, жаху, смутку, байдужості до оточуючих, сорому, гніву, що призводить до дефіциту психічного благополуччя, є психологічними наслідками[5].

[1] Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. T. 7. № 2. P. 33–68.

[2] Zasiekina, L., & Zasiekin, S. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*. 2020. T. 28. № 1. P. 41–58.

[3] Маслюк А. Різновиди деприв'ючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини XX століття. *Наук. записки Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Максименка. 2010. № 38. С. 238–246.

[4] Обушний М., Воропаєва Т. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років. *Соціальна психологія*. 2009. № 2. С. 39–48.

[5] Bezo B., Maggi S. The Intergenerational Impact of the Holodomor-Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*. 2015. Vol. 3, № 3. P. 1–4.

Дослідження впливу вимушеного голодування-геноциду українців засвідчило відчутний вплив масової травми на фізичне здоров'я та добробут людей. Ті, хто вижив, відзначали несприятливі наслідки для фізичного здоров'я, пов'язані з їхнім досвідом масової травми 1930-х. Переважно нащадки тих, хто вижив, зазначали, що масова травма спричинила біологічні, психологічні та соціальні процеси, які, своєю чергою, негативно впливали на фізичне здоров'я поколінь.

Одне з перших досліджень голодомору як моральної травми здійснене Л. Засєкіною, С. Засєкіним[6]. Моральна травма описана як глибокий психологічний дистрес, що може виникнути після вчинення, неможливості запобігти або стати свідком подій, які порушують моральні чи етичні переконання людини[7].

Оскільки під час переживання Голодомору люди змушені були вдаватися до дій, які не завжди відповідали їхнім моральним стандартам і судженням (наприклад, крадіжка їжі, поїдання тварин, залишання сім'ї в селі для пошуку роботи в містах), можемо припустити виникнення негативних моральних емоцій, зокрема сорому, провини, злості, огиди тощо у свідків та прямих нащадків Голодомору.

Термін «моральна травма» пов'язаний з проблемами психічного здоров'я і включає посттравматичний стресовий розлад, депресію та суїцидальність. На противагу ПТСР, моральна травма не є психічним розладом, але вона може виникнути поряд із ПТСР, а також спричиняти розвиток ПТСР та інших психічних проблем[8]. Досвід потенційно морально травматичних подій може призвести до негативних думок про себе, глибокого почуття сорому, провини чи огиди, що може поглибити проблеми психічного здоров'я, зокрема депресію, ПТСР та тривожність.

Виникнення моральної травми пов'язане з різними видами травм, коли вчинки або бездіяльність порушували важливий для особи моральний кодекс, наприклад, у ситуаціях катастроф з масовими жертвами. Між різними групами населення можуть існувати істотні відмінності в переживанні моральної травми, які залежатимуть від того, як люди інтерпретують порушення важливого морального кодексу в їхньому соціальному контексті[9].

Люди, для яких характерна моральна травма, часто відмовляються і уникають розмов про свої переживання, водночас для відновлення психологічного благополуччя та психічного здоров'я робота з моральною травмою є необхідним етапам психологічної допомоги. Таким чином, вважаємо, що моральна травми є підвидом психічної травми, яка має свою специфіку, передусім в емоційному переживанні (емоції сорому, провини, огиди, злості, смутку) і потребує окремого дослідження. За результатами наших попередніх досліджень наративів свідків Голодомору, ця трагічна подія має «жіноче обличчя» і часто переповідається із згадуванням жінок: матерів, дочок, сестер, бабусь і т. ін. Також про важливість трансгенераційної природи емоційного дистресу, зокрема депресії, у стосунках матерів і дочок зазначає С. Гудман, що узгоджується із нашою ідеєю дослідження сімейних жіночих наративів[10].

Метою нашого дослідження є теоретико-емпіричне вивчення трансгенераційної природи Голодомору як моральної травми у сімейних наративах матерів і дочок.

Вибіркою дослідження стали дві неклінічні вибірки, вибірка першого покоління – матерів (10 осіб) віком від 65 до 77 років (74,25±6,49) та другого покоління –дочок (10 осіб) віком від 37 до 49 років (44,75±2,71), разом – 20 осіб з Вінницької, Донецької, Київської, Херсонської та Луганської областей. Досліджувані залучалися з допомогою Інституту дослідження Голодомору в Україні та отримували фінансову винагороду за участь в межах гранту «Моральна травма: крос-культурне дослідження нащадків свідків Голодомору та Голокосту» (2020) за підтримки дослідно-освітнього консорціуму з вивчення Голодомору (Канадський інституту українських студій, Альбертський університет, Едмонтон, Канада). Основними критеріями для включення у вибірку була належність жінок до першого чи другого покоління свідків Голодомору 1932–1933 рр.

Методи дослідження. Для здійснення дослідження було використано метод фокус-групи (45 хв.), під час яких в режимі онлайн проводилися групові інтерв'ю окремо з матерями і дочками. В основу дослідження було покладено сім запитань: (1) Який досвід Ви мали щодо пе-

[6] Zasiekina, L., & Zasiekin, S. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. P. 41–58.

[7] Litz B., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W., Silva C., Maguen S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. T. 29, № 8. P. 695–706

[8] Williamson V., Stevelink S., Greenberg N. Occupational moral injury and mental health: systematic review and meta-analysis. *British Journal of Psychiatry*. 2018. P. 339–346.

[9] Currier J., McCormick W., Drescher K. (2015). How do Morally Injurious Events Occur? A qualitative analysis of perspectives of Veterans with PTSD. *Traumatology*. 2015. 21. P. 106–116.

[10] Goodman S. H. Intergenerational transmission of depression. *Annual Keview of Clinical Зsychology*. 2020. 16. P. 213–238.

реживання Голодомору? (2) Як Голодомор вплинув на Вас як особистість? (3) Враховуючи важкість досвіду Голодомору, чи міг він вплинути на Ваше сприйняття себе, уявлення про фізичне й психічне здоров'я? (4) Чи вплинув Голодомор на Ваші стосунки в родині? (5) Чи вплинув Голодомор на вибір Вашої професії? (6) На які теми про Голодомор Ви говорите у родині? (7) З усього, що ми обговорили, що є найважливішим для Вас?

Після транскрибування інтерв'ю було здійснено категоріальну обробку текстів за допомогою комп'ютерної програми Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC). Кожен текстовий файл аналізувався за 73 категоріями, зокрема, словник містить психологічні категорії: афект, когнітивні процеси, харчування, мотиви, робота, дім, відпочинок і т.ін.

Результати дослідження. Розглянемо категорії, які мають найбільші відмінності у ступені вираження в інтерв'ю матерів і дочок (див. табл.1).

Таблиця 1

Відмінності у категоріях стосовно досвіду Голодомору в інтерв'ю матерів (n=10) і дочок (n=10)

Категорії	Вираження категорії матері	Вираження категорії дочки
Афекти	0,71	0,89
Негативні емоції	0,29	0,35
Тривожність	0,01	0,05
Злість	0,01	0,07
Смуток	0,01	0,05
Харчування	0,19	0,24
Смерть	0,12	0,11
Кількість слів	7.998	10.636

Як видно з таблиці 1, інтерв'ю дочок вирізняються значно більшою кількістю слів про події Голодомору, порівняно із матерями, що може вказувати на те, що їм легше переповідати ці події. Такий висновок також узгоджується із тим, що категорія афектів й негативних емоцій більше виражена на вербальному рівні у дочок порівняно із матерями. Це, ймовірно, вказує на більшу готовність дочок виражати свої емоції стосовно цих подій. Якісний аналіз інтерв'ю матерів свідчить про те, що, на їхню думку, Голодомор мало вплинув на їхнє уявлення про себе, їхнє здоров'я та вибір професії. Тоді як дочки більшою мірою вважають, що переживання Голодомору їхньою родиною мало значний вплив на особистісне і професійне життя. Так, серед відповідей дочок знаходимо: «Я завжди хотіла полегшити душевний біль людей, можливо, це пов'язано із сімейним нашим болем, тому, мабуть, я стала психологом», «Думаю, що Голодомор вплинув на те, чим ми займаємося, ми – фермери і дуже любимо землю. Якщо є урожай, є життя».

Важливим **висновком** нашого дослідження є те, що дочки досить багато знають про Голодомор і часто повторюють ті події, які були розказані матерями. Водночас їхні оповіді значно ширші й емоційніші. Таким чином, можемо стверджувати про наявність сімейних наративів у прямих нащадків подій. Серед індикаторів моральної травми спостерігаємо наявність емоцій злості, смутку, тривожності, що свідчить про необхідність вивчення Голодомору не лише як психічного, а й морального ушкодження українців. Водночас у наративах обох вибірок не було визначено категорій сорому та почуття провини, які є найтиповішими емоціями моральної травми. Емоції сорому і провини пов'язані із вираженням негативних емоцій стосовно себе, тоді як емоції злості – стосовно інших. Таким чином, у прямих нащадків спостерігаємо яскраво виражене негативне ставлення до комуністичного режиму, до місцевих органів управління, які демонстрували відхилення від прийнятих моральних стандартів. Досліджувана М. зазначала: «Мій батько ходив до поля й викрадав колоски, аби врятувати нас, але одного разу його зловили й арештували, більше я його не бачила. Я ненавиджу радянську владу, яка усе це з нами зробила». Відтак, порушення моральної поведінки, наприклад, крадіжка, не породжує негативних моральних емоцій в термінах провини чи сорому, якщо такі дії зумовлені, по-перше, необхідністю збереження безпеки і життя, а по-друге, «неморальними умовами життя», які створили інші.

Перспективами подальших досліджень вважаємо вивчення моральної травми у свідків та прямих нащадків Голодомору як геноциду українського народу.

УДК 656.835:745+ 94(477) «1921/1923»

Іванець Андрій,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту досліджень Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ВИПУСК У 1923 р. ПОШТОВО-БЛАГОДІЙНИХ МАРОК УСРР «ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ» ЯК ДОДАТКОВЕ СВІДЧЕННЯ ПРИГНОБЛЕНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ В КОМУНІСТИЧНІЙ ТОТАЛІТАРНІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуто місце єдиної серії марок УСРР «Допомога голодуючим» (1923 р.) в історії обігу та створення знаків поштової оплати в Україні, їх роль у допомозі постраждалим від голоду. Ці поштові мініатюри стали першими випущеними на українських землях марками поштово-благодійного типу. Завдяки вдалій роботі художників О. Маренкова та Б. Порай-Кошиця, а також розміщенню замовлення на виготовлення марок у державній друкарні в Берліні вони відрізняються від синхронних однотипних марок республік, які перебували у складі комуністичної ідеократичної імперії з центром у Москві, високим мистецьким і технологічним рівнем, алегоричністю зображень та українським національним колоритом. Разом з тим, через політику замовчування комуністичним режимом голоду в Україні 1921–1923 рр. у початковій його фазі, протидії представників цього режиму процесу виготовлення та впровадження в обіг марок серії «Допомога голодуючим» вони не змогли повноцінно виконати ані своїх благодійних, ані поштових функцій, так і не ставши допоміжним інструментом подолання масового штучного голоду. Запізніле та обмежене запровадження в обіг цих знаків поштової оплати є додатковим свідченням пригнобленого становища України після її насильницького включення до складу комуністичної тоталітарної імперії, яка формувалася та здійснювала політику експлуатації українських ресурсів у своїх інтересах.

Ключові слова: *масовий штучний голод в Україні у 1921–1923 рр., поштово-благодійні марки, серія марок УСРР «Допомога голодуючим», комуністична тоталітарна імперія.*

Andrii Ivanets,
PhD in History,
senior research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

RELEASE OF CHARITABLE POST STAMPS "AID TO THE STARVING" OF THE UKRAINIAN SSR IN 1923 AS EXTRA EVIDENCE OF OPPRESSED STATE OF UKRAINE IN THE COMMUNIST TOTALILARIAN EMPIRE

The article considers the place of the stamps of the Ukrainian SSR (1923) from the series "Aid to the Starving" in the history of circulation and creation of postage stamps in Ukraine and their role in helping the victims of famine. These postal miniatures became the first post charitable stamps issued in Ukraine. Thanks to the successful work of artists O. Marenkov and B. Porai-Koshyts, as well as the production of stamps in the state printing house in Berlin, they differ from the identical stamps of the republics, which were part of the communist ideocratic empire centered in Moscow with a fairly high artistic and technological level, allegorical images and Ukrainian national image. At the same time, due to the policy of silence of the 1921–1923 famine in its initial phase by the communist regime in Ukraine, opposition of the representatives of this regime to the process of production and circulation of stamps of the series "Aid to the Starving" they could not fully perform their charitable and postal functions. They did not become an auxiliary tool to overcome the mass artificial famine. The belated and limited introduction of these postage stamps is further evidence of Ukraine's oppressed position after its forcible incorporation into the communist totalitarian empire, which formed and exploited Ukrainian resources in its own interests.

Key words: *mass artificial famine of 1921–1923 in Ukraine, charitable post stamps, stamps series "Aid to the Starving" of Ukrainian SSR, communist totalitarian empire.*

Час від часу у колі науковців обговорюється питання ступеня інформативності та корисності філателістичних матеріалів як історичного джерела. У цьому контексті цікаво звернутися до короткочасної появи в обігу влітку 1923 р. перших знаків поштової оплати Української Соціалістичної Радянської Республіки – серії з чотирьох поштово-благодійних марок «Допомога голодуючим». Аналіз цих матеріалів, обставин їх появи і функціонування може пролити додаткове світло не лише на вузькофілателістичні питання (в сенсі опису та класифікації для колекціонування цих марок за перфорацією, гумованістю, різновидами друку чи паперу тощо) чи історію поштової справи в Україні, а й на більш масштабні процеси в історії українського народу. Поштові марки загалом можна розглядати як комплексне історичне джерело, адже вони містять візуальну та текстову інформацію, дають певне уявлення про рівень технології, про мистецтво, культуру, комунікації, фінансову систему, політику держави, державного чи квазідержавного утворення, які їх випустили.

Показово, що марки із серії «Допомога голодуючим» 1923 р. стали не тільки першими, а й єдиними подібними знаками поштової оплати УСРР. 6 липня 1923 р. було завершено перший етап утворення СРСР, коли II сесія ЦВК СРСР затвердила та ввела в дію Декларацію та Договір про створення СРСР від 30 грудня 1922 р., а невдовзі було сформовано РНК СРСР. Вже у серпні 1923 р. в обігу з'явилися марки щойно проголошеної комуністичної квазіфедеративної держави[1], тому республіки, включені до неї, припинили випускати власні марки на десятиліття. У тому числі й радянська Україна, хоча вона у 1930 р. робила спробу випустити власну марку, а з 1947 р. була членом Всесвітнього поштового союзу. Лише після проголошення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України влада в Києві вирішила відновити випуск власних знаків поштової оплати. Та трапилася майже детективна історія. Міністерство зв'язку УРСР, ймовірно, через брак належної поліграфічної бази у республіці надіслало замовлення на випуск до першої річниці Декларації про державний суверенітет України спеціальної марки (за проектом художника О. Івахненка) на честь цього знакового документа у московську друкарню «Держзнаку». У 1991 р. замовлення було виконане, але з одним принциповим нюансом: у проект поштової мініатюри у Москві внесли зміну – замість тексту «Пошта УРСР» було надруковано… «Почта СССР»[2]. Так 10 липня 1991 р. в обігу з'явилися україномовна марка СРСР, а не суверенної України. Центральна влада протидіяла «параду суверенітетів» і на поштовому фронті, адже поштову марку через її символічну значущість можна розглядати як один із атрибутів державності.

Поштова марка «Державний суверенітет України» (1991 р.)

Поштові знаки із серії «Допомога голодуючим» так і лишилися єдиними марками радянської України. Вони є цікавими з багатьох точок зору – їх поштових та благодійних функцій, мистецького рівня, технології виготовлення, суспільно-політичного значення тощо. Відповідно, ці марки привертали постійну увагу філателістів, а часом і науковців.

Філателісти в Україні, СРСР та за кордоном почали описувати їх одразу у 1920-х рр., наприклад, можна згадати статті Є. Бачинського[3], В. Онишкевича[4], Ф. Януша[5], і продовжували це робити у другій половині XX ст., наприклад, філателіст з української діаспори Ю. Максимчук[6] та радянські шанувальники марок Р. Юр'єв[7] і А. Черногор[8]. Природно, що ці поштові мініатюри

[1] Каталог почтовых марок. Российская Империя, РСФСР, СССР. Часть I. 1857–1969. Под общ. ред. В. Загорского. Санкт-Петербург, 2012. С. 43.

[2] Укрпошта. Марка СРСР, присвячена суверенній Україні. Як таке можливо? *Facebook*. *Укрпошта*. URL: https://www.facebook.com/ukrposhta/posts/2351348161578491/

[3] Бачинський Є. Перша добродійна марка Радянської України. *Український філателіст*. (Відень). 1926. № 5–6.

[4] Онишкевич В. Добродійні марки на Україні. *Український філателіст*. (Відень). 1929. № 7–8.

[5] Януш Ф. Поштові марки Радянської України. *Український філателіст*. (Відень). 1931. № 1–2.

[6] Максимчук Ю. Українська поштова марка. Б. м.: Нове життя, 1949. С. 19–20.

[7] Юрьев Р. Марки УССР. *Филателия СССР*. 1987. № 5. С. 33–34.

[8] Черногор А. Интересный документ. *Филателия СССР*. 1974. № 2. С. 8.

потрапили до каталогів марок, які випускали в Україні, СРСР і світі з 1920-х рр. Щоправда, у каталогах, статтях і книжках, підготовлених філателістами з кола української діаспори чи жителів західноукраїнських земель у період між світовими війнами, їх переважно трактували як видані совєцькою окупаційною владою[9], а іноземці часто зараховували їх до марок України[10]. Звісно, що останній погляд був безальтернативним в СРСР.

Цікаво, що вже у незалежній Україні державний оператор поштового зв'язку «Укрпошта» запровадив 13 серпня 2012 р. в обіг поштовий блок № 101 «Поштові марки УСРР» із чотирьох марок: № 1222 «20+20 карбованців. Допомога голодуючим» (номіналом 4,80 грн), № 1223 «150 карб.+50 карб. Допомога голодуючим» (2 грн), № 1224 «10+10 карб. Допомога голодуючим» (2,50 грн), № 1225 «90 карб.+30 карб. Допомога голодуючим» (4,30 грн). Багатоколірний блок був надрукований офсетним способом накладом 132 тис. примірників[11]. На його полях розташовано текст: «Поштові марки УСРР», «Благодійні марки 1923 року», «Спеціальні поштові благодійні марки, частина коштів від реалізації яких ішла на допомогу голодуючим», «Збір коштів на допомогу голодуючим». Для захисту марок у блоці надруковано мікротекст «С. Бондар», а в ультрафіолетових променях зображення поштових знаків УСРР світяться. Художниця С. Бондар здійснила дизайн цього блоку, а друкували його на ДП «Поліграфічний комбінат "Україна" по виготовленню цінних паперів». Для погашення у перший день використовувався спеціальний штемпель (дизайн Є. Бородая) з написом «ОДЕСА. 65001. 13.08.2012 ПОШТОВІ МАРКИ УСРР ПЕРШИЙ ДЕНЬ PREMIER JUOR» та рамкою, яка імітувала перфорацію. Таке вшанування виходу поштово-благодійної серії марок УСРР, здійснене, до речі, на честь 90-літнього ювілею їх появи у обігу дещо передчасно, пояснюється, ймовірно, не лише намаганнями режиму В. Януковича поступово повернути державну гуманітарну політику в бік прорадянського і проросійського дискурсів, а й благодійним характером марок, їх безсумнівними мистецькими якостями та відбиттям української національного колориту.

Відзначимо, що «Укрпошта» використала термін «поштова благодійна марка», очевидно, йдучи за нормами сучасного українського законодавства про благодійну діяльність[12]. У 1920-х рр. у офіційному вжитку в УСРР був термін «добродійні марки»[13], відповідно, у каталогах марок і статтях про філателію вживалися терміни «поштові добродійні марки», іноді – «доброчинні». Часом і сучасні дослідники використовують ці тотожні терміни, але ми у цій статті зупинились на варіанті «поштові благодійні марки», який зафіксовано у каталогах оператора поштового зв'язку України.

Поштовий блок № 101 «Поштові марки УСРР» (2012 р.).

У наш час триває вивчення марок УСРР. Невелику, але змістовну статтю про їх створення й обставини впровадження в обіг, у тому числі про перепони з боку Уповноваженого ЦК Допгола ВЦВК РСФРР з марочних пожертвувань у Росії і за кордоном, оприлюднив філателіст В. Могильний.[14] Філателіст, дослідник філателії та багаторічний популяризатор знань з цієї сфери В. Чередниченко підготував спеціальну статтю про висвітлення у філателії теми масових штучних голодів та Голодомору в Україні у XX ст., яка розпочинається із аналізу марок УСРР[15], а також звертався до цієї проблематики у своїй книзі про

[9] Наприклад, Максимчук Ю. Українська поштова марка. С. 19.

[10] Каталог почтовых марок и цельных вещей. Выпуск IV. Украина. Под ред. Ф. Чучина. Москва: Издание Советской филателистической ассоциации, 1927. С. 95–97.

[11] Мулик Я. Каталог поштових марок України. 1918–2014. Дрогобич: Коло, 2015. С. 270.

[12] Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. База даних «Законодавство України». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/5073-17

[13] Наприклад, Про заборону продажу в роковини смерті В. І. Леніна (Ульянова) усякого роду добродійних марок, значків та інш. *Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 7 лютого 1925 р. Ч. 3. Відділ Перший. С. 40.

[14] Могильний В. Поштові марки УСРР. *Філателія України*. 2003. № 4. С. 14–17.

[15] Чередниченко В. Філателістична грань пам'яті голодомору. *Філателія України*. 2004. № 1. С. 8–11.

філателію[16]. У довідкових статтях про філателію та історію пошти в України дослідників філателії Г. Лобка[17] та Л. Пирога[18], Л. Маркітана[19] та інших авторів також згадується серія марок «Допомога голодуючим». Канадський історик Р. Сербин вмістив коротку довідкову інформацію про цю серію у збірнику про голод в Україні 1921–1923 рр. та українську канадську пресу, дещо неточно вказуючи час їх друку у Берліні та подаючи скорочений перелік міст (Харків, Київ, Полтава), у поштових закладах яких можна було придбати ці знаки оплати кореспонденції[20]. Побіжно згадує український науковець Ю. Бокарєва про їх існування у статті про соціальну тематику на поштових марках України[21]. Йдеться про них у статті старшого наукового співробітника Національного музею історії України Т. Форманюк про шевченкіану у філателії (одна з марок УСРР містить портрет Т. Шевченка)[22]. А старший науковий співробітник Національного музею історії України В. Гуртова присвятила спеціальну статтю поштовим маркам 1923 р. як засобу благодійної допомоги голодуючим в Україні (за матеріалами НМІУ)[23], у якій зробила, на нашу думку, досить вдалу спробу описати ці поштові знаки та проаналізувати їх у контексті розвитку української та радянської поштової справи і філателії. Кандидат історичних наук С. Орехова оприлюднила статтю про відображення на поштових марках національної пам'яті про, за її визначенням, «голодомори в Україні 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр.»[24], яка містить цікаву інформацію, однак має і дискусійні моменти (віднесення поштових марок до монетарної системи держави) і не позбавлена неточностей щодо деяких ключових питань. Так, наприклад, у матеріалі: 1) масовий штучний голод в Україні датовано 1921–1922 рр., хоча він тривав і у 1923 р.; 2) стверджено, що філателістичною особливістю серії «Допомога голодуючим» є виготовлення накладу на папері з водяними знаками, хоча цей різновид марок УСРР був не єдиним і не найбільш поширеним; 3) зображення непоштових марок, які випускали організації української діаспори, підписані як «поштові емісії різних держав»[25].

Попри багаторазове звертання низки авторів до проблематики перших марок УСРР, ціла низка питань, пов'язаних з їх випуском та обігом, лишається недостатньо дослідженими. Так, наприклад, дослідники по різному визначають час поштового обігу марок (червень–липень чи червень–серпень 1923 р.), територію їх використання (від 3[26] до 11 міст[27]), наклади, різновиди марок тощо. У цій статті ми почасти торкнемося цих сюжетів.

Як мінімум з середини 1920-х рр. ведуться дискусії у світі щодо того, чи є філателія наукою, чи лише сферою колекціонування. У другій половині XX ст. все частіше її (іноді під назвою маркознавство) почали розглядати як спеціальну історичну дисципліну. Зокрема, саме так трактували філателію у 1960 р. учасники І-го Всесвітнього конгресу філателістів у Барселоні[28]. Доктор історичних наук О. Потильчак переконаний, що філателія не поступається напрацюваннями нумізматиці, боністиці, сфрагістиці, геральдиці, фалеристиці чи палеографії, а тому належить до класу спеціальних історичних дисциплін, які займаються вивченням окремих типів (видів) історичних джерел[29]. Науковець під

[16] Чередниченко В. Про філателію всім. Для юнацтва, дітей, спадкоємців філателістичних колекцій. Київ: Смолоскип, 2015. С. 19.

[17] Лобко Г. Марка поштова. 2018. *Енциклопедія сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65928

[18] Пиріг Л. Поштова марка – про Україну у світі. *Українознавство*. 2012. № 4. С. 110.

[19] Маркітан Л. Філателія: [з історії поштової марки]. *Енциклопедія історії України*. Т. 10. Київ, 2013. С. 297.

[20] Сербин Р. Голод 1921–1923 років і українська преса в Канаді. Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр. Ін-т укр. археографії Акад. наук України. Київ, 1992. С. 686.

[21] Бокарєва Ю. Соціальна тема на поштових марках України. *Вісник Харків. держ. Акад. дизайну і мистецтва*. 2009. № 5. С. 8–9.

[22] Форманюк Т. Шевченкіана на поштових марках та картках з колекції НМІУ. *Наук. вісник Нац. музею історії України*. 2016. Вип. 1. Частина перша. С. 132–137.

[23] Гуртова В. Марки поштові 1923 р. як засіб благодійної допомоги голодуючим України (за матеріалами НМІУ). *Наук. вісник Нац. музею історії України*. 2016. Вип. 1. Частина перша. С. 121–125.

[24] Орехова С. Національна пам'ять Голодомору в Україні на тлі поштових марок. *Наук. вісник Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія: Історія. Філософія. Політологія*. 2019. № 17. С. 25–29.

[25] Там же. С. 27.

[26] Сербин Р. Голод 1921–1923 років і українська преса в Канаді. С. 686.

[27] Kuzych I. Focus on philately. Ukraine's 1923 Famine relief issue. *The Ukrainian Weekly*. January 4, 2004, No. 1, Vol. LXXII.

[28] Метелкин Е. Филателия – вспомогательная историческая дисциплина. *Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития:* Матер. XXVII Междунар. науч. конф. Москва, 9–11 апр. 2015 г. / Редкол.: Ю. Шустова (отв. ред.) и др.; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Высшая школа источниковедения, спец. и вспомогат. ист. дисциплин. Москва: РГГУ, 2015. С. 305.

[29] Потильчак О. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні

час класифікації марочного джерела пропонує розрізняти відкриту та закриту (латентну) інформацію[30]. Перша отримується через вивчення його форми та змісту, для виявлення другої потрібні інші підходи, зокрема, необхідно поставити дослідження марок у більш широкий історико-культурний, соціально-економічний та політичний контекст.

Об'єктом цього дослідження є випуск серії марок УСРР «Допомога голодуючим», а предметом – обставини їх випуску та ступінь інформативності щодо статусу України у складі комуністичної тоталітарної держави під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. Часто цю емісію поштових знаків розглядають як прояв суверенітету влади радянської України. Так, наприклад, В. Чередниченко вважає: «Після утвердження більшовицької влади неприховані прояви духу суверенності в українському суспільстві ще якийсь час зберігалися, про що свідчать чотири мініатюри 1923 р. Української Соціалістичної Радянської Республіки: "Пошта У.С.Р.Р. Допомога голодуючим"[31]. Аналіз зовнішньої інформації призводить саме до такого висновку, адже на марках вказано державу-емітент – «У.С.Р.Р.», ціну в українському варіанті назви валюти – «карбованцях», використано українську мову, зображення великого національного поета Т. Шевченка та людей в українських строях. Втім, аналіз латентної інформації, пов'язаної з випуском цих марок, якраз здатний поставити під сумнів тезу про випуск цих знаків поштової оплати як свідчення суверенності української радянської квазідержави.

Для того, щоб з'ясувати обставини їх випуску, реальне поштове і благодійне значення, а також суспільно-політичну роль у подоланні голоду в Україні, потрібно визначити тип цих марок, їх місце у процесі використання та емісій знаків поштової оплати у нашій країні, а потім накласти цю інформацію на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в УСРР на початку 1920-х рр., пов'язані з першим масовим штучним голодом, який виник насамперед з вини комуністичного режиму. Для розв'язання останнього завдання варто, зокрема, залучити дослідження щодо голодотворної політики тоталітарної комуністичної держави та перебіг голоду загалом на початку 1920-х рр. здійснені українськими істориками С. Кульчицьким[32], О. Мовчан[33], О. Веселовою[34], В. Марочком, Ю. Котляром і І. Мироновою[35], В. Сергійчуком[36], М. Томенком[37], Ф. Турченком[38], О. Биковою[39], М. Шитюком[40], В. Кириленком[41], В. Сокирською[42] та іншими науковцями.

Для вивчення місця марок УСРР у процесі функціонування знаків поштової оплати у світі та в Україні буде застосовано історико-генетичний та історико-типологічні методи, а для стану випуску марок на допомогу голодуючим у підконтрольних комуністичному режимові Кавказі, Росії та України – історико-порівняльний.

ознаки та критерії систематизації. Істор. джерела в укр. інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. д.і.н. проф. О. Салати. Вінниця: Твори, 2018. С. 81.

[30] Там само. С. 83.

[31] Чередниченко В. Про філателію всім. С. 19.

[32] Кульчицький С., Мовчан О. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. 70 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : в 3 кн. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

[33] Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України; Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.

[34] Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Відродження, 2008. 273 с.

[35] Котляр Ю., Міронова І. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: монографія / НАН України; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили комплексу «Києво-Могилян. акад.»; Ред. колегія Миколаїв. обл. книги науково-документальної серії видання «Реабілітовані історією». Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. 204 с.

[36] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 4-те, доповнене. Броди: Просвіта, 2008. 392 с.

[37] Томенко М. Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949 рр.). *Документи, факти, архівні матеріали, свідчення очевидців, листи-відгуки на епічно-психологічну поему народного болю «Трудова книжка матері»: Книга третя трилогії*. Київ: Деміург, 2003. 76 с.

[38] Турченко Г. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наук. праці істор. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту*. 2012. Вип. XXXII. С. 206–210.

[39] Бикова О. Регіональні особливості голоду 1921–1923 рр.: Поволжя, Крим, південь України. *Наук. праці істор. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. Запоріжжя*, 2011. Вип. XXXI С. 134–145.

[40] Шитюк М. Голодомори XX століття; 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947. Київ: Геліон, 1997. 60 с.

[41] Кириленко В. Голод 1921–1923 років у Південній Україні. Дис. ... канд. іст. наук. Мін-во освіти і науки України; Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. 230 с.

[42] Сокирська В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. *Укр. селянин*. 2018. Вип. 20. С. 35–39.

Вперше в світі поштові марки почали використовувати в 1840 р. у Великобританії, а невдовзі цей винахід поширився у Бразилії (1843), двох кантонах Швейцарії (1843), США (1847), Франції (1849) та в інших державах. Українські етнічні землі у сер. XIX ст. перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій, де у поштовий обіг стандартні марки була запроваджені у 1857 р. і 1858 р. відповідно. Випуск перших поштових марок на території України пов'язаний зі створенням в імперії Романових органів самоврядування – земств, повітові управи яких отримали право ведення місцевої пошти. Так у 1867 р. у Дніпровському повіті Таврійської губернії та Верхньодніпровському повіті Катеринославської з'явилися перші в Україні земські знаки поштової оплати. Загалом у 1867–1918 рр. земства в Україні випустили 827 купюр у 43 повітах і 15 повністок[43] у 4 земствах (всього земства в імперії видали 2427 марок)[44].

Десятиліттями на українських землях використовувалися марки імперій Габсбургів і Романових, невеликий період часу – революційної Росії / Російської Республіки, але у 1917 р. на хвилі революційних трансформацій було відроджено українську державність – на центральних, східних та південних землях Наддніпрянської України було утворено Українську Народну Республіку. Вона вже у січні 1918 р. – однією з перших серед країн, що входили раніше до Російської імперії та Російської республіки – проголосила свою незалежність. Нова держава потребувала, зокрема, і своїх поштових марок. Розробкою їх дизайну займалися один із засновників Української Академії Мистецтв, художник, непересічний митець, автор зображення українського державного герба Г. Нарбут та художник А. Середа. Вже навесні 1918 р. потрапили в обіг 5 купюр (10, 20, 30, 40 і 50 шагів), які були надруковані марочними кліше на цупкому папері з перфорацією і написом на звороті «Ходить нарівні із дзвінкою монетою». Їх через нестачу дрібної монети та паперових грошей влада пропонувала використовувати як марки-гроші, а не наклеювати на поштову кореспонденцію. Тим не менше, випадки франкування марками-грошима все ж траплялися. 29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту до влади прийшов гетьман П. Скоропадський та проголосив замість УНР Українську Державу. Саме за гетьманату в липні 1918 р. з'явилися перші державні стандартні поштові марки України авторства Г. Нарбута та А. Середи, на яких містився напис «Українська Народня Республіка». При гетьманаті також у серпні 1918 р. почали ставити наддруки українського державного гербу на старі російські марки для їх використання поштою в Україні. Від жовтня на території Української Держави визнавалися законним засобом оплати кореспонденції лише 5 стандартних поштових марок та марки з «тризубом».

Наступна стандартна поштова марка з'явилася у січні 1919 р., коли вже була відновлена УНР, але на поштовій мініатюрі номіналом 20 гривень (художник Л. Обозненко) стояв напис «Українська Держава». З проголошенням у листопаді 1918 р. ЗУНР та перетворенням її у січні 1919 р. на Західну область УНР українська влада ставила наддруки на марки Австро-Угорської імперії, а також замовила у Відні знаки поштової оплати з написом «Західна область УНР», які через війну з Польщею не були використані для оплати поштових послуг. 26 серпня 1920 р. уряд УНР вирішив вилучити з поштового обігу всі марки, вживані до того на українських землях, і замінити їх серією із 14 поштових мініатюр номіналом від 1 до 200 гривень. Художник М. Івасюк виконав ескізи для 6 із них, а інші – портретні – художньо обробив. Марки на замовлення Міністерства пошт і телеграфів УНР були виготовлені у друкарні Військово-географічного інституту у Відні, а тому серія отримала неформальну назву «віденська». Нові марки мали ліквідувати марочний хаос, який виник через часту зміну військово-політичної ситуації та революційні події в Україні, відповідати новим тарифам, запровадженим у червні 1920 р., та відображати українську тематику. Втім друк марок було завершено лише 31 травня 1921 р., а війська УНР під тиском багатократно переважаючих сил Червоної армії з боями залишити Наддніпрянщину 21 листопада 1920 р. Тому більшість дослідників вважає, що віденська серія в обіг не потрапила, хоча відомо, що саме у листопаді уряд УНР перебрав частину накладу марок номіналом 10, 20 і 40 гривень[45].

З кінця листопада 1920 р. всі центральні, східні та південні землі України були окуповані російською Робітничо-Селянською Червоною Армією та опинилися у складі УСРР, яку цілковито контролював комуністичний режим з центром у Москві. Формально УСРР ще у 1918 р. була оголошена самостійною, хоча у травні 1920 р. на IV Всеукраїнському з'їзді рад йшлося, що радянська Україна входить до Всеросійської Федеративної Радянської Республіки, а 28 грудня 1920 р. між формально самостійними УСРР і РСФРР було укладено союзний договір, за яким червоний Харків «добровільно» передавав Москві регулювання низки важливих сфер політики, економіки, транспорту тощо. У результаті поразки боротьби за незалежну державність

[43] Повністки – конверти й картки з надрукованими на них знаками поштової оплати.

[44] Кікта С. Філателія: [з історії поштової марки]. *Енциклопедія Українознавства*. Т. 9. Львів, 2000. С. 3504.

[45] Кікта С. Філателія. С. 3505.

України більша частина її території опинилася у складі т. зв. «радянської договірної федерації».

У 1921 р. Поволжя, Казахстан, Північний Кавказ, частину Південного Кавказу, Крим, південь та частину Лівобережжя УСРР охопив масштабний голод. Серед засобів для його подолання були використані й філателістичні. 16 серпня 1921 р. на шпальтах газети ВЦВК і Московської РРСД «Известия» з'явилася пропозиція московського філателіста: «випустити у продаж з підвищеною ціною особливі поштові марки», що може дати «значні суми для допомоги голодуючим».

На той час марочна справа у світі була вже досить розвинена. Окрім стандартних поштових марок, на яких були зображені герби або правителі, у другій половині XIX ст. з'явилися поштові комеморативні (художні марки, які випускаються до пам'ятних дат, ювілеїв або з певної тематики), а у 1897 р. в британських колоніях Новий Південний Уельс і Вікторія (Австралія) й перші поштово-благодійні марки[46] (один з різновидів напівпоштових марок). Додаткові надходження від їх продажу йшли на будівництво лікарень, тому вони отримали назву «госпітальні». У вартість цього типу знаків оплати поштових послуг, окрім номіналу, включена і націнка на благодійні потреби. Як правило, на марці вказано два номінали: поштовий та доброчинний. Цей тип марок варто відрізняти від благодійних марок, які не використовуються для оплати послуг пошти, а є винятково засобом збирання коштів доброчинців.

Вже на початку XX ст. поштово-благодійні марки з'явилися на українських землях, адже їх випускали як в імперії Романових, так і в державі Габсбургів у зв'язку з участю у війнах. У Російській імперії перший поштово-благодійний випуск було здійснено у грудні 1904 р.[47] Чотири марки цієї серії продавалися з націнкою до поштового тарифу у 3 копійки, що мали йти у фонд допомоги дітям воїнів, які загинули під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр. Випуски другої і третьої поштово-благодійних серій марок (ідентичні за зображенням, різняться відтінками кольорів та папером) були здійснені на початку Першої світової війни у листопаді 1914 р. та березні 1915 р.[48], націнка йшла на користь родин воїнів. Всі три випуски виходили з ініціативи та під егідою Імператорського жіночого патріотичного товариства. У жовтні 1914 р. поштова служба Австро-Угорської імперії випустила серію із двох марок із зображенням імператора, націнка від яких у 2 гелери йшла на користь вдів і сиріт військового часу. 1 травня 1915 р. вийшла друга серія із 5 марок із зображеннями різних родів військ у боях, доброчинна націнка від яких (від 1 до 3 гелерів) мала передаватися до фонду вдів і сиріт військового часу[49].

Посуха, післявоєнна розруха та політика комуністичного режиму призвели у 1921–1923 рр. до безпрецедентного за масштабами голоду, який за людськими втратами можна порівняти з великою війною. У жовтні 1921 р. ЦВК Азербайджанської СРР (далі – АзСРР) і Центральний комітет допомоги голодуючим ухвалили рішення провести Тиждень допомоги голодуючим губерній Поволжя та Азербайджанської провінції Курдистан. Азербайджанські філателісти ініціювали перед владою АзСРР випуск поштово-благодійних марок для збору коштів на боротьбу з голодом. Народний комісаріат пошт і телеграфів АзСРР для участі у Тижні допомоги голодуючим у терміновому порядку надрукував у Бакинській експедиції заготівлі державних паперів накладом по 2,5 млн примірників дві поштово-благодійні марки номіналом у 500 і 1000 рублів. Більшість з них є негумованими[50], і весь наклад є неперфорованим. Малюнки для марок підготував бакинський графік Б. Телінгатер, який навчався в Одесі. За інформацією російських дослідників А. Якуб і Н. Якуб, у якості сюжетів для них були використані малюнки плакатів, який випустив ЦК Допгол[51]. Поштова мініатюра номіналом 500 руб. містить зображення селянина, який на санях везе продовольство голодуючим. Виконана вона у сіро-синьому кольорі на синьому фоні. На марці номіналом 1000 руб. зображена жінка з трьома дітьми (голодна родина). Зображення виконане коричнево-жовтим кольором на жовтому фоні. Написи на азербайджанських мініатюрах виконані російською мовою (лише назва державного утворення-емітента – «АССР» та номінали продубльовані азербайджанською мовою арабицею) і містять гасло «В Пользу Голодающих Губерний Поволжья». Попри ці слова азербайджанський Народний комісаріат пошт і телеграфів у зверненні через пресу повідомляв, що марки «на допомогу голодуючим Поволжя і Курдистану» (очевидно, тут ідеться про т. зв. «Червоний Курдистан», тобто райони АзСРР з переважанням етнічних курдів) будуть в обігу протягом

[46] The Charity stamps of New South Wales. The information from Australasian Stamp Catalogue. *Australian Stamp Covers*. URL: http://www.australian-stamp-covers.info/NSWCharityStamps.pdf.

[47] Каталог почтовых марок. Российская Империя, РСФСР, СССР. Часть I. С. 23.

[48] Там же. С. 26.

[49] Austrian Empire. Issues of 1914–1918. *Stamp Collecting World*. URL: https://www.stamp-collecting-world.com/austrianempire_1914.html

[50] Войханский Е. Страница истории. *Филателия СССР*. 1975. № 5. С. 42.

[51] Якуб А., Якуб Н. ЦК Помгол и советская филателия: 1921–1922 гг. *Вестник Омск. ун-та. Серия «Исторические науки»*. 2019. № 4 (24). С. 88.

тижня з 22 жовтня 1921 р. і закликав їх купувати. Всі доходи у період благодійної акції від продажу поштових знаків цієї серії йшли на користь голодуючих. Протягом Тижня допомоги використати цілком п'ятимільйонний наклад цих знаків поштової оплати не вдалося, тому їх реалізація у окремих поштових відділеннях АзСРР ще певний час продовжувалася, але дохід йшов поштовому відомству[52]. Так у межах комуністичної «договірної федерації» з'явилися перші поштово-благодійні марки.

Марки АзСРР «В Пользу Голодающих Губерний Поволжья» (1921 г.)

У липні 1921 р. була утворена Центральна комісія по боротьбі з голодом при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті (скорочено ЦК Допгол або ЦКДГ при ВЦВК) на чолі з головою ВЦВК М. Калініним. У зв'язку із зверненням цієї комісії Народний комісаріат пошт і телеграфів (НКПТ) РСФРР дозволив випустити серію російських поштово-благодійних марок «ПОМОЩЬ ГОЛОДАЮЩИМ ПОВОЛЖЬЯ». Працівники Управління фабрик заготівлі державних паперів (Держзнаку) виготовляли їх безкоштовно у неробочий час. Відомо, що ці поштово-благодійні марки друкували на полях аркушів із поштовими марками РСФРР другого стандарту. Три з чотирьох поштових мініатюр серії на допомогу голодуючим Поволжя мали збільшений формат та ідентичний малюнок – баржі, які везуть хліб по Волзі. Відрізнялися вони лише кольором: відповідно до гами стандартних марок, вони були червоними, зеленими та коричневими. Четверта марка серії була наближена за розміром до стандартних марок, мала скорочений напис: «ПОМОЩЬ ГОЛОДАЮЩИМ» і малюнок, на якому чоловік годує людину, що одягнена у селянський одяг і сидить на землі. Всі марки серії були неперфоровані та мали один номінал – 2250 рублів, із яких 250 рублів складав поштовий тариф, а 2000 рублів йшли у фонд ЦК Допгол при ВЦВК. Марки потрапили в обіг 31 грудня 1921 р., але пізніше через високу інфляцію були переоцінені і з 15 квітня 1922 р. вже коштували 22 500 рублів, з яких 10 000 йшло поштовому відомству, 12 500 – на благодійні завдання[53]. Відправники замовних листів, франкованих цими марками, могли здавати у поштових конторах цю кореспонденцію без черги.

Вже у лютому 1922 р. у РСФРР була випущена друга серія поштово-благодійних марок. Для цього використали перший випуск радянських марок номіналами 35 і 70 копійок, надрукованих у 1918 р. за ескізами Р. Зариньша для поштових знаків Тимчасового уряду (рука, що розрубує мечем ланцюг і напис «Россія»). На них зробили типографський наддрук: «Р.С.Ф.С.Р. ГОЛОДАЮЩИМ» і нового номіналу «100 р. + 100 р.» (синьою, чорною і червоною фарбою) або «250 р. + 250 р.». (чорною, червоною і жовтою фарбою)[54]. Появу цих марок філателісти розцінили як прояв прямої філателістичної спекуляції, а Народний комісаріат зовнішніх справ РСФРР взагалі вважав випуск цієї серії політичною помилкою, оскільки її використання за кордоном нібито серйозно підривало імідж радянської Росії, яка демонструвала нездатність самостійно боротися з наслідками голоду[55] (останнє, до речі, цілком відповідало дійсності).

[52] Марки – Азербайджанская Республика. *Ambilive*. URL: https://ambilive.ru/articles/387-marki-azerbaidzhanskaja-respublika.html

[53] Выпуск специальных марок в фонд помощи голодающим. *История развития почтовой марки на разных континентах*. URL: http://post-marka.ru/stati/pochtovye-marki-v-polzu-golodayushchikh-povolzhya.php

[54] Каталог почтовых марок. Российская Империя, РСФСР, СССР. С. 34.

[55] Якуб А., Якуб Н. ЦК Помгол и советская филателия. С. 89.

У листопаді 1922 р. вийшла третя серія поштово-благодійних марок РСФРР, вона не мала перфорації і була дещо незвичайною – її зображення не містили ані слова «пошта», ані номіналу (через що іноді її називають «безвалютна»). Були написи «Р.С.Ф.С.Р.» і «ГОЛОДАЮЩИМ». На марках були малюнки засобів доставки пошти – пароплава, поїзда, автомобіля та літака. Проекти цих поштових знаків розроблялися ще на початку Першої світової війни, а були застосовані у період голодної катастрофи. Продавали марки цієї серії за 25 рублів, із яких поштовий тариф складав 20, а відрахування у фонд ЦКДГ при ВЦВК – 5 рублів. Вони використовувалися на пошті для франкування кореспонденції до 1 квітня 1923 р.

Окремо стоїть серія із чотирьох марок «Юго-Восток – голодающим», кожна мініатюра якої містила написи «Почта» або «Почтовая марка», але була, по суті, лише благодійною. Ці марки були випущені у лютому 1922 р. уповноваженим народного комісаріату фінансів РСФРР по південному сходу з ініціативи Південно-Східної комісії Допгола і потрапили в обіг 19 квітня 1922 р. у Ростові-на-Дону, Новочеркаську та Міллєрово. Їх наклеювали на поштову кореспонденцію лише як додаткові до поштового тарифу, а всі кошти від продажу цих марок йшли у фонд боротьби з голодом. Втім, ця місцева ініціатива не отримала схвалення у центрі, а тому вже 2 травня 1922 р. марки серії «Юго-Восток – голодающим» були вилучені[56].

Іноді в літературі згадують ще поштово-благодійні марки Грузинської СРР на користь допомоги голодуючим, на яких не було вказано доброчинної надбавки[57], однак ця інформація потребує додаткового підтвердження.

25 червня 1923 р. у поштовому обігу з'явилася серія із чотирьох поштово-благодійних марок УСРР «Допомога голодуючим». Вони мали чотири номінали, вказані у карбованцях «10+10», «20+20», «90+30», «150+50» (друга цифра – розмір благодійної допомоги; карбованці, за постановою РНК РСФРР, були прирівняні до рублів у грошових знаках взірця 1922 р.[58]), і були надруковані у січні 1923 р. у державній друкарні в Берліні[59].

Запровадження цих марок в обіг супроводжувалося продажем колекціонерам надрукованого у Харкові спеціального аркуша з рамками для наклеювання поштово-благодійних знаків і текстом звернення від імені Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВК та уповноваженого Народного комісаріату пошт і телеграфів Ігнатьєва. Звернення містило заклик до «товаришів і громадян» купувати ці марки, повідомлялося, що «голод переможений зусиллями трудящих Союзу Радянських Республік і всього світу», але одним з найтяжчих його наслідків є безмежне море дитячих страждань: «необхідно нагодувати, одягнути, дати прихисток сотням тисяч голодних дітей, безпритульним сиротам і напівсиротам, потрібно виховати і створити з них гідних громадян Радянського Союзу – послідовників і спадкоємців досягнень революції». «Для збільшення коштів Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВК видані художні добродійні поштові марки, дозволені до оплати різних листів як внутрішніх, так і закордонних, на користь дітей іде від однієї третини до половини продажної ціни цих марок», – йшлося у зверненні[60]. Текст документа завершувався словами: «Кожна продана марка – кусень хліба голодній дитині».

На поштовій мініатюрі з найменшим номіналом є написи – згори «УСРР ПОШТА», знизу «10 + 10 карб.» і малюнок у синьому і чорному кольорах, на якому є алегоричне зображення України, яка однією рукою притискає до себе підлітка-селянина та іншою рукою відхиляє від нього косу Царя-Голода[61]. Більшовик Ф. Чучін, який курував філателістичну галузь на різних посадах, писав, що на малюнку Україна має «червоноармійський головний убір». Втім, розглядаючи згадане зображення, можемо запропонувати й іншу інтерпретацію цього елементу, наприклад, як народного українського або княжого.

Марка номіналом «10+10 карб.» із серії УСРР «Допомога голодуючим»

[56] Выпуск специальных марок в фонд помощи голодающим. URL: http://post-marka.ru/stati/pochtovye-marki-v-polzu-golodayushchikh-povolzhya.php.

[57] Филателистический словарь / Сост. О. Басин. Москва: Связь, 1968. 163 с. URL: https://web.archive.org/web/20090605180205/http://www.philately.h14.ru/FS/B.html.

[58] Чучин Ф. Благотворительные марки УССР. *Советский филателист*. № 5–6. С. 12.

[59] Могильний В. Поштові марки УСРР. С. 13.

[60] Цит. за: Черногор А. Интересный документ. *Филателия СССР*. 1974. № 2. С. 8.

[61] Чучин Ф. Благотворительные марки УССР. *Советский филателист*. № 5–6. С. 10–13.

Наступна марка у серії містить написи «Т.Г.ШЕВЧЕНКО» «ПОШТА У.С.Р.Р.», «20+20 карбованців», «допомога голодуючим» та зображення у коричнево-помаранчевій гамі, за описом Ф. Чучіна – «портрет національного революціонера-поета Т. Шевченка». Це єдина марка, яка має не алегоричне, а портретне зображення. Цікаво, що у такій саме іконографії – Кобзар у старшому віці у смушковій шапці та кожусі (прототипом, ймовірно, був посмертний портрет Т. Шевченка пензля І. Крамського) – виконана і марка із віденської серії УНР. Є версія, що дизайн цієї марки УНР М. Івасюк та О. Маренков робили разом[62].

Марки із зображенням Т. Шевченка із серії УСРР «Допомога голодуючим» (1923 р.) і «віденської» серії УНР (1921 р.)

На марці «Селянин, який роззброїв смерть» у коричневому та чорному кольорах є зображення селянина у ромбі, який вириває косу із кістлявих рук скелета. По кутах зображення розташовані заголовні букви «У», «С», «Р», «Р» всередині кіл, утворених листям. Напис над малюнком – «ПОШТА 90 карб.», унизу – «Допомога + 30 карб. голодуючим».

Марка номіналом «90+30 карб» із серії УСРР «Допомога голодуючим»

На марці з найбільшим номіналом зображено, за описом Ф. Чучіна 1923 р., молоду селянку у національному вбранні, яка однією рукою подає хліб голодним – жінці та дитині, а іншою підтримує сніп стиглого колосся пшениці[63]. Як правило, цей малюнок інтерпретують як алегорію України, що роздає хліб[64].

Марка номіналом «150+50 карб» із серії УСРР «Допомога голодуючим»

Поштові мініатюри є прямокутними, три з них – з алегоричними зображеннями – мають вертикальне розташування, а портретна – горизонтальне. Перфоровані примірники останньої також відрізняються розмірами зубцівки. Марки серії «Допомога голодуючим» мають чотири різновиди за особливостями друку: абсолютну більшість за кількістю становлять поштові знаки з перфорацією та без водяних знаків, незначну

[62] Мизгіна В. Маренков Олексій Васильович (статтю оновлено: 2018). *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=65695.

[63] Чучин Ф. Благотворительные марки УССР. *Советский филателист*. № 5–6. С. 12.

[64] Kuzych Ingert. Focus on philately. Ukraine's 1923 Famine relief issue. *The Ukrainian Weekly*. January 4, 2004, No. 1, Vol. LXXII.

частину – з перфорацією та водяними знаками, також без перфорації та без водяних знаків[65], а найрідкіснішими, ймовірно, є примірники без перфорації та з водяними знаками, які на аукціонах продаються за найбільшу ціну. На частині марок вже, ймовірно, у радянській квазіфедерації зробили наддрук «ВЗІРЕЦЬ» різними фарбами. Різновиди марок за друком з'явилися тому, що виготовлення у берлінській державній друкарні поштових знаків здійснювалося офсетним способом, який призводить до зволоження паперу. Через це використовуваний на початку папір з водяними знаками довелося невдовзі замінити на звичайний, оскільки перший по-різному зминався при висиханні у цупких і тонких місцях, що при двоколірному друці та наявності дрібних деталей малюнків призводило до зсувів та певних спотворень зображень. Ф. Чучін повідомляв, що в середньому кожна марка була надрукована накладом у 1 млн примірників[66]. Сучасний дослідник Я. Мулик наводить уточнену інформацію: наклад поштових знаків без водяних знаків і з зубцями «10+10» – 995 тис. одиниць, «20+20» – 1195 тис., «90+30» – 945 тис., «150+50» – 845 тис. Інші каталогізовані різновиди марок цієї серії загалом налічують від 100 до 2250 примірників[67].

За мистецьким рівнем та якістю друку двоколірні марки УСРР були найкращими серед поштово-благодійних марок республік «договірної федерації», кошти від продажу яких частково йшли на допомогу голодуючим. Навіть радянський російський функціонер Ф. Чучін, якого називають засновником радянської філателії, охарактеризував у 1923 р. ці чотири поштові знаки УСРР як «надзвичайно оригінально задумані та чудово технічно виконані»[68] і висловив впевненість в успіху цієї серії у колекціонерів.

Своїм зовнішнім виглядом вона завдячує художникам Олексію Васильовичу Маренкову (1886–1942) і Борису Володимировичу Порай-Кошицю (1886–1964). О. Маренков працював у галузі станкової та книжкової графіки (обкладинки та ілюстрації до творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Яновського, В. Блакитного, Ю. Будяка), плаката та монументального мистецтва. Малювати вчився у О. Гофмана. У 1905–1912 рр. навчався у Київському художньому училищі у І. Селезньова, Г. Дядченка та Ф. Кричевського[69]. У 1920–1930-х рр. О. Маренков викладав у Харківському художньому технікумі/Харківському художньому інституті. Був членом Асоціації художників Червоної України (1926). У 1938 р. художника репресували, оскільки Головліт УРСР виявив у плакатах О. Маренкова «грубі контрреволюційні спотворення»: «на прапорі у зображенні товариша Сталіна кінець вуса був намальований на подобу якогось звірка; з правої сторони шиї намальована сокира, що впиралася в шию, з лівої сторони шиї – друга сокира, котра поглядала на товариша Леніна на прапорі». Службовцю НКВС Рошалю, «Держлітвидав», на місці Сталіна на плакаті Маренкова привидівся... «козел з рогами, лапами та хвостом»[70]. Помер митець у Києві. Реабілітований.

Б. Порай-Кошиць народився у дворянській родині на хуторі Порай-Абазівка Валківського повіту Харківської губернії. Батько був доктором медицини. У 1908–1911 рр. навчався у Королівській академії мистецтв у Мюнхені, закінчив Вищу художню школу[71]. Після Першої світової війни повернувся в Україну. 29 січня 1920 р. був заарештований ЧК і засуджений до розстрілу за «контрреволюційну» діяльність – організацію концерту Добровольчої армії та перетворення свого маєтку Порай-Абазівки на притулок для сиріт війни та революції, який продовжив функціонувати при білих. Завдяки зусиллям друзів-художників[72] йому винесли більш м'який вирок – конфіскація майна (маєток забрали під санаторій для дітей працівників Управління Південної залізниці) та один рік виправних робіт. 8 квітня 1920 р. Б. Порай-Кошиць був направлений до Харківського губернського відділу народної освіти на 1 рік для використання за спеціальністю. Викладав в Архітектурному та Художньо-промисловому інститутах, був заступником директора Харківського художньо-історичного музею. Емігрував у 1943 р. до Німеччини. Викладав у Мюнхенській вищій школі живопису. Похований у м. Байройт (Баварія). Реабілітований 30 квітня 1996 р.

Аналіз радянських поштово-благодійних марок для допомоги голодуючим показує, що УСРР випустила поштові знаки останньою серед радянських республік, через рік і дев'ять місяців після АзСРР і на півтора року пізніше за перші марки такого типу РСФРР. Через це в зовнішнього спостерігача може скластися враження,

[65] Мулик Я. Каталог поштових марок України. 1918–2014. С. 62–63.

[66] Мулик Я. Каталог поштових марок України.

[67] Там само. С. 63.

[68] Чучин Ф. Благотворительные марки УССР. *Советский филателист*. № 5–6. С. 12.

[69] Андрейканіч А. Антологія українського плаката першої третини XX століття. Косів: Довбуш, 2012. С. 69.

[70] Цит. за: Кручук Н. У шепетівському музеї зберігаються дві марки періоду Голодомору. 20.05.2020. URL: https://denzadnem.com.ua/istoriya/57267.

[71] Гуртова В. Марки поштові 1923 р. як засіб благодійної допомоги голодуючим України (за матеріалами НМІУ). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Вип. 1. Частина перша. С. 124.

[72] Кручук Н. У шепетівському музеї зберігаються дві марки періоду Голодомору.

що голод у Наддінпрянській Україні, захопленій російським комуністичним режимом, розпочався набагато пізніше, ніж в Росії. Втім, у січні 1922 р. у секретній доповідній голові Політбюро ЦК РКП(б) В. Леніну голова РНК УСРР Х. Раковський писав про «неможливість далі заплющувати очі перед жахами голоду в українських губерніях»[73], який почався у 1921 р. Ще у 1923 р. радянський функціонер Ф. Чучін також відзначив «певне запізнення при появі на світ» серії марок УСРР, хоча не написав, що й сам доклав рук до виникнення цієї затримки.

Для того, щоб з'ясувати причини такого «запізнення», варто розглянути суть тоталітарного комуністичного режиму на Наддніпрянській Україні, який радянська Росія встановила у 1920 р. після військової окупації території УНР. Російський комуністичний режим мав ліворадикальний диктаторський характер і два тісно пов'язані контури влади – державно-радянський та партійний, причому де-факто вертикаль жорстко централізованої РКП(б) була домінуючою владною конструкцією. Така побудова системи влади в умовах війн і революцій виявилася доволі ефективною для побудови нової ідеократичної імперії, адже поєднувала реальну централізацію через структури РКП(б) із декларативним визнанням суверенності та навіть незалежності державних утворень у національних регіонах. Така імітація визнання національно-державницьких прагнень та прав народів колишньої імперії Романових допомагала комуністичному режиму втримувати контроль за багатьма інкорпорованими та окупованими країнами і регіонами, в умовах вибухової активізації націє- та державотворчих процесів.

Одним із головних об'єктів експансії радянської Росії була Україна, адже через свої людські, продовольчі, природні ресурси, промисловість, вигідне географічне розташування вона мала стратегічне значення для виживання російського комуністичного режиму та поширення його впливу у світі. Після захоплення Наддніпрянської України у 1920 р. російською Робітничо-Селянською Червоною Армією, у якій абсолютну більшість становили неукраїнці, керівництво РКП(б) та її невід'ємної складової КП(б)У (діяла на правах обласної організації) відновили квазідержавну структуру – УСРР. Формально вона проголошувалася самостійною радянською державою, яка у грудні 1920 р. уклала «союзний робітничо-селянській договір» з РСФРР, згідно з яким офіційно передала Москві управління низкою важливих галузей економіки та військовою справою. Владні структури УСРР цілком контролювала КП(б)У, серед кількох десятків тисяч членів якої українці становили абсолютну меншість. Отже, завойована російською Червоною Армією, контрольована РКП(б) та її територіальним підрозділом КП(б)У Наддніпрянська Україна була втягнута Кремлем у комуністичний експеримент зі створення тоталітарної держави.

Влада радянської Росії одразу намагалася перетворити Україну насамперед на джерело ресурсів і плацдарм для реалізації своїх геополітичних амбіцій. Хоча цей курс частково корегувала потреба рахуватися із силою національних почуттів і організацій українців. Втім, втрата власної суверенної державності створила для українців фундаментальну проблему – відсутність можливості розпоряджатися своєю долею та, зокрема, неможливість використовувати ресурси своєї країни насамперед на користь її народу породили загрози підвалинам українського національного життя.

Ситуація із голодом в Україні показала, що влада УСРР, нав'язана комуністичною Росією, ігнорувала базові інтереси українського народу навіть за найтрагічніших обставин. Знаючи вже у червні 1921 р. про насування голоду, комуністична партійна та державно-радянська адміністрація України взялися виконувати вимоги керівництва РСФРР про викачування українського хліба, причому обсяги вилученого зерна визначалися не можливостями українських виробників, а потребами комуністичного режиму Росії. Так, наприклад, 29 липня 1921 р. голова РНК УСРР і член політбюро ЦК КП(б)У Х. Раковський на засіданні політбюро заявив: «ми, за всяку ціну, повинні дати Півночі 60 млн пудів» і запропонував підвищити ставки оподаткування селян[74]. А 3 вересня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У у присутності і за наполяганням члена колегії Наркомпрода РСФРР М. Фрумкіна ухвалило рішення: «встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язана дати Росії як мінімальну, у 30 млн пуд., навіть на шкоду власному забезпеченню»[75].

[73] Доповідна записка Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні. 28 січня 1922 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 84.

[74] З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про продподаток в Україні та допомогу Росії в зв'язку з голодом. 29 липня 1921 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 30.

[75] З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про розміри державного хлібного фонду і кількість хліба для постачання Росії та заходи щодо посилення продовольчої кампанії. 3 вересня 1921 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 35.

Між тим, жорстка посуха, повоєнна руїна та ще більш руйнівна аграрна політика більшовиків, побудована на антиринкових репресивно-реквізиційних засадах, на 1921 р. створили умови для голодної катастрофи, яка вразила хлібородні та деякі інші регіони в радянських республіках. В УСРР найбільше постраждали 5 південних губерній, частково Полтавська, Катеринославська та Кременчуцька губернії. Врожай в інших губерніях, хоча й на більшості територій не був високим, але дозволяв забезпечити мінімальні потреби голодуючих українського Півдня[76].

Партійні та державні структури, утворені після захоплення радянською Росією Наддніпрянської України, виконували вказівки Москви щодо використання українських ресурсів насамперед для забезпечення виживання комуністичного режиму, постачання продовольства російським столицям – Москві та Петрограду, Червоній Армії, вугільнодобувним і промисловим центрам. У липні 1921 р. ЦК РКП(б) закликав допомогти голодуючим РСФРР. Відповідно до цього влада УСРР вела до весни 1922 р. у питанні порятунку населення вражених голодом територій насамперед «поволзьку лінію». Так, 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У в резолюції «Про кампанію боротьби з голодом» дав чітку вказівку губернським комітетам партії: «під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами». Утворена ВУЦВК 17 серпня 1921 р. за російським взірцем Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол ВУЦВК) на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським мала на меті збір продовольства та інших допоміжних засобів на території України для голодуючого Поволжя. Комуністична держава створювала інформаційний вакуум щодо голоду в Україні – газетам і журналам про нього писати було заборонено до 1922 р. Поставки хліба в Росію з формально незалежної УСРР, де люди вмирали через відсутність продовольства, виглядали б аномально.

В радянській Україні розгорнулася кампанія допомоги голодуючим жителям Поволжя – ешелони продовольства йшли практично із всіх губерній, у тому числі навіть із голодуючих, на Наддніпрянщині приймали десятки, а, можливо, й сотні тисяч росіян із уражених голодом регіонів, які їхали в організованому порядку та стихійно, з населення українських міст збирали спеціальні внески, стягували кошти з тарифів на перевезення вантажів залізничним і водним транспортом, грошові відрахування з продажу квитків у театри та кіно тощо. Загалом із УСРР в Росію було відправлено лише у серпні–грудні 1921 р. не менше 16,5 млн пуд. хліба[77], що становило третину від всього обсягу зібраного збіжжя. Попри формальне проголошення комуністичним режимом запровадження замість продрозверстки продподатку, в Україні де-факто у 1921 р. продовжували стягувати з селян хліб через механізм розверстування з широким застосуванням карально-репресивних засобів – у хлібозаготівлях були задіяні продзагони (проддружини), регулярні війська, до селян застосовували колективну відповідальність, були запроваджені інститути п'яти- і десятихатників, заручників, «відповідальних», занесення сіл на «чорні дошки» тощо. Червона Москва при цьому завищувала плани хлібозаготівель для українських губерній, які навіть Х. Раковський називав «фантастичними», та всупереч своїм обіцянкам практично не поставляла товари як компенсацію за вивезений український хліб[78] та виділяла недостатньо коштів на придбання продовольства. У жовтні 1921 р. відносно врожайні губернії УСРР зобов'язали надавати продовольчу допомогу Уральській та Царицинській губерніям, а також спільно з Білорусією – Саратовській, а разом з кількома регіонами РСФРР – Самарській губернії.

Між тим, представник УНР вже у вересні 1921 р. звертався до Ліги Націй по допомогу для боротьби з голодом в Україні. У жовтні 1921 р. на півдні УСРР фіксували не тільки опухання, а й смерті від голоду. Голодна катастрофа швидко охопила Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Миколаївську та Одеську губернії, кілька повітів інших губерній. Спроба Української економічної ради направити слідчі комісії для вивчення ситуації з хлібозаготівлями на місця, що могло б призвести до зменшення завдань з вилучення продовольства та вжиття інших заходів для зменшення масштабів голоду, була зупинена ВУЦВК нібито для уникнення паніки.

Вперше широко про голод в Україні партійна верхівка КП(б)У заговорила 9–13 грудня 1921 р.

[76] Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Відродження, 2008. С. 54.

[77] Доповідна записка Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні. 28 січня 1922 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 76.

[78] Доповідна записка Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні. 28 січня 1922 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 81.

на VI Всеукраїнській партійній конференції. Член ЦК КП(б)У, нарком землеробства УСРР Д. Мануїльській у доповіді «Голод і посівна кампанія» заявив: «На жаль, наші російські товариші до цього часу впевнені, що Україна являє собою ту країну, де "все обильем дышит". А між тим, я наразі це стверджую, що Україна стоїть напередодні страшної катастрофи, яка буде нагадувати собою Поволжя»[79]. Він розповів про різке скорочення посівних площ, випадки голодної смерті у Запорізькій та Одеській губерніях, стихійне масове залишення місць проживання у Донецькій та Катеринославській губерніях, падіж худоби, нестачу насіння та інші проблеми. На справедливі дорікання однопартійців про відсутність своєчасної реакції ЦК КП(б)У на катастрофу Д. Мануїльський демагогічно заявив: «коли ми готувалися до продовольчої кампанії, коли ми мобілізували всю партію, щоб врятувати Поволжя від голоду, коли ми думали про сьогоднішній день, коли ми відчували, що відповідальність за сьогоднішній день велика, тоді ми не могли почати демобілізації нашої партії. Але зараз, коли перша страдна пора продподаткової кампанії пройшла, тепер, ми хочемо поставити цю рокову проблему...»[80]. У секретній доповідній В. Леніну Х. Раковський у січні 1922 р. більш відверто констатував: «стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми проявили злочинну недбалість»[81].

VI Всеукраїнська конференція КП(б)У ухвалила постанову про допомогу неврожайним губерніям із обмеженою кількістю заходів, які не могли запобігти розгортанню голодної катастрофи. Партійне рішення дало змогу обговорити проблему голоду з більш широкою аудиторією на VI Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1921 р.), який розглянув потребу допомоги голодуючим у контексті підготовки до сівби ярових культур і підтримав рішення партконференції про надання допомоги.

14 січня 1922 р. уряд УСРР нарешті ухвалив постанову про визнання неврожайними кількох губерній. Щоправда голодуючими були визнані цілком лише Запорізька і Донецька губернії, а також 3 повіти Миколаївської, по 2 повіти Катеринославської та Полтавської, 1 повіт повністю та 2 частково – Одеської губернії. Між тим, за інформацією Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, у 1922 р. у понад 30 повітах (фактично у всіх) степових губерній був зерновий дефіцит[82]. У січні 1922 р. голодуючих у неврожайних українських губерніях, лише за офіційними радянськими даними, було майже 1,9 млн, у березні – 3,25 млн, а у червні – 4,1 млн; представник місії Нансена В. Квіслінг оцінював у лютому 1922 р. їх кількість у 7 млн людей, які «вмирають з голоду у всьому страшному розумінні цих слів»[83].

Офіційне визнання владою УСРР голодуючими південних губерній та повітів значною мірою було декларативним, адже попри цей статус вони так і не отримали рівних прав і пільг з офіційно визнаними голодуючими регіонами РСФРР. Останні, наприклад, звільнили від продподатку, а українські неврожайні регіони продовжували його сплачувати.

У 1922 р. влада УСРР отримала дозвіл на допомогу голодуючим українських губерній, але винятково за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. ЦК Допгол ВУЦВК повинен був забезпечувати продовольством 1108 тис. голодуючих в Росії та 632 тис. – в Україні. Причому у 1922 р. УСРР зобов'язали допомагати ураженому страшним голодом Криму, який тоді входив до складу РСФРР, і лише влітку після кількох прохань Х. Раковського звільнили від обов'язку надавати допомогу Поволжю.

16 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу та ЦК Допгол ВУЦВК вжити заходів для розповсюдження у пресі «побільше відомостей» про голод на півдні України. Це рішення стало свідченням зняття заборони в УСРР на розповсюдження такої інформації.

Втім, представники РСФРР і після цього прагнули блокувати інформацію про жахи голодування на українському півдні та потребу постраждалих у допомозі. Так, у квітні 1922 р., коли на українському півдні голодували мільйони людей і чимало вже померло, у Берліні на нараді трьох Інтернаціоналів (двох соціалістичних і комуністичного) член ЦК РКП(б) К. Радек заявляв: «Ми можемо вас заспокоїти. Україна у доброму здоров'ї

[79] Голод и посевная кампания. (Доклад т. Мануильского на VI-ой Всеукрпартконференции). *Известия Центрального Комитета Коммунистической Партии (большев.) Украины*. 1922, январь. № 10. С. 32.

[80] Там же.

[81] Доповідна записка Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні. 28 січня 1922 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 79.

[82] Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. С. 53.

[83] Сергійчук В. І. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. 2. вид., доп. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 18.

і бореться разом з Радянською владою»[84]. У липні 1922 р. в Берліні на Міжнародному з'їзді організацій і комітетів допомоги голодуючим представники РСФРР здійснили спробу замовчати інформацію про голодну катастрофу в Україні. Лише присутність представників УСРР дозволила викласти проблеми голодуючих[85].

Після публічного прохання російської громадськості та уряду РСФРР міжнародні організації та структури вже з осені 1921 р. надавали голодуючим Росії значну допомогу. Причому російська влада наполягала, щоб її направляли переважно на Поволжя. Для України ж комуністичний режим заблокував на довгі місяці це джерело допомоги. Х. Раковський у доповідній В. Леніну у січні 1922 р. так охарактеризував ситуацію: «Україна не робила ніякого звернення за допомогою ані до Росії, ані до закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише у січні і лише після того, як вони самі туди полізли із згоди РСФРР»[86]. Влада УСРР на наполегливі прохання менонітів із США, Канади та Нідерландів ще у жовтні 1921 р. уклала з ними угоду про надання допомоги менонітам неврожайного півдня України. У грудні 1921 р. була підписана угода про поширення допомоги на голодуючих України з місією Ф. Нансена, яка була утворена з ініціативи Міжнародного Червоного Хреста та об'єднала півтора десятка благодійних організацій та комітетів, а у січні 1922 р. – з Американською Адміністрацією Допомоги (АРА – American Relief Administration), яка була найбільшим донором допомоги для постраждалих під час голоду в Росії та Україні. Суттєва деталь: у договорі АРА з УСРР вказувалося, що чистий дохід, отриманий від складських операцій, буде використаний для годування дітей у голодуючих областях Росії.

Ці та інші благодійні організації змогли повноцінно розгорнути свою діяльність лише з весни 1922 р., а до того влада РСФРР чинила спротив цьому. В апогей активності іноземних благодійних організацій – у серпні 1922 р. – вони харчували 1,8 млн мешканців голодуючих українських губерній, тоді як комісії допомоги голодуючим при радах – понад 400 тис.[87] Загалом АРА надала постраждалим у неврожайних губерніях України 180,9 млн пайків, місія Ф. Нансена – 12,2 млн, а прокомуністичний «Міжробдоп» лише 383 тис. пайків. Можна стверджувати, що АРА врятувала сотні тисяч життів українців.

Проте у другій половині 1922 р. ситуація змінилася насамперед через політику комуністичного режиму, який восени офіційно заявив про майже повне припинення голоду з новим врожаєм, відновив експорт хліба та закликав іноземні благодійні організації надавати переважно виробничу допомогу. До того ж це відбувалося на фоні продовження спроб розпалити світову революцію або принаймні створити для цього умови. Міжнародні організації згортали свою діяльність, масштаби продовольчої допомоги змінювали характер підтримки. Насправді, люди продовжували гинути від голоду як в Росії, так і в Україні. Попри це, у жовтні 1922 р. ЦК Допгол ВУЦВК перетворили на Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду (ЦК Наслідгол при ВУЦВК). Саме ця комісія та Народний комісаріат зовнішньої торгівлі УСРР звернулися, ймовірно, наприкінці 1922 р. до НКПТ за дозволом видати поштово-благодійні марки УСРР, частина від виручки яких мала йти голодуючим[88] і наштовхнулися на бюрократично-великодержавні перепони. Російське бюро філателії при Наркомпоштелю погодилося на видання серії марок УСРР, але відмовило у праві друкувати їх за кордоном нібито через неможливість встановити контроль за друком цих поштових знаків. Представники УСРР провели переговори з наркомом пошт і телеграфів РСФРР В. Довгалевським і добилися дозволу на виготовлення своїх марок у Берліні.

На початку 1923 р. (орієнтовно у лютому) наклад марок УСРР було доставлено у Харків, і тут знову виникли проблеми з їх юридичним визнанням. Як вважає В. Могильний, основою конфлікту була позиція Уповноваженого ЦК Наслідгол з марочних пожертвувань в Росії та закордоном Ф. Чучіна, який ще з 1920 р. виступав за державну монополію у сфері внутрішньої та зовнішньої торгівлі філателістичними матеріалами. Ця пропозиція старого більшовика, який до того не займався колекціонуванням

[84] Совещание трех Интернационалов. *Известия Киевского Губернского Комитета КП(б)У*. 1922. № 9. С. 15.

[85] Лист Повноважного представництва УСРР в Німеччині до Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК про ігнорування представниками Росії інтересів України на Міжнародному з'їзді організацій і комітетів допомоги голодуючим у Берліні. 13 липня 1922 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. С. 151.

[86] Доповідна записка Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні. 28 січня 1922 р. *Голод 1921–1923 років в Україні:* Зб. документів і матеріалів. Упоряд.: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлєва; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 84.

[87] Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. Вид. 3-тє, доп. Дрогобич: Відродження, 2008. С. 76.

[88] Чучин Ф. Благотворительные марки УССР. *Советский филателист*. № 5–6. С. 10.

марок, лягла у річище загальної політики монополізації державою різних сфер життя та була підтримана. Зрештою, після міжвідомчої боротьби в Росії монопольне право торгувати марками на зовнішньому ринку отримав Наркомзовнішторг РСФРР. Тому Ф. Чучін, серед іншого – й голова Експертної комісії НКЗТ РСФРР, був незадоволений діями Наркомзовнішторгу УСРР, який через своє Філателістичне бюро викинув на ринок запаси російських і радянських марок, поштові знаки періоду війн і революцій. Такі дії засновник радянської філателії таврував як… «сепаратні», вважав їх шкідливими через конкуренцію радянських організацій, але НКЗТ УСРР спочатку категорично відмовився передавати свої запаси марок Уповноваженому ЦК Наслідгол при ВЦВК для їх подальшої реалізації. Втім, час працював на Ф. Чучіна, адже інфляція та зміна поштових тарифів могли повністю знищити сенс використання поштово-благодійних марок УСРР. До того ж з ідеологічних мотивів, за постановою уряду РСФРР, з 1 квітня 1923 р. були анульовані всі російські поштово-благодійні марки на допомогу голодуючим, які ще лишалися в обігу, оскільки нібито «голод вже пройшов і попередня гостра потреба у допомозі минула» (насправді навесні 1923 р. в деяких регіонах РСФРР та на півдні України ще продовжували вмирати від голоду). Тому, ймовірно, НКЗТ УСРР змушений був зректися права самостійного філателістичного торгу в обмін на юридичне визнання поштово-благодійної серії марок[89]. До того ж довелося змінити отримувачів благодійних коштів від її реалізації – з голодуючих на дітей.

Марки УСРР були в обігу з 25 червня по 18 серпня 1923 р.[90] (за іншою версією – лише до 15 липня[91]), ймовірно, у 9 губернських містах – Бахмут, Вінниця, Житомир, Катеринослав, Київ, Одеса, Полтава, Харків, Чернігів. Такий короткий термін вживання для оплати кореспонденції марок пов'язаний із затягуванням їх визнання. Їх номінали відповідали десятому поштовому тарифу (Карлинському), запровадженому у листопаді 1922 р., а потрапили вони на пошту, коли були чинними уже шістнадцятий та сімнадцятий тарифи, які перевищували десятий у 20 і 30 разів відповідно. Тому на поштових відправленнях марки цієї серії знайти непросто, переважно вони трапляються на посилках від філателістів[92].

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що єдині марки УСРР займають особливе місце в історії обігу та створення поштових марок в Україні – вони стали першими поштово-благодійними знаками, випущених на українських землях. Від марок аналогічних серій в інших радянських державних утвореннях їх відрізняє високий мистецький та технологічний рівень. Серія марок «Допомога голодуючим» завдяки малюнкам художників О. Маренкова та Б. Порай-Кошиця відбиває український національний колорит, разом з тим, вона несе символіку УСРР, яка у той період здебільшого слугувала прикриттям панування в Україні комуністичної ідеократичної імперії з центром у Москві та експлуатації нею українських ресурсів. До того ж через політику замовчування комуністичним режимом голоду в Україні у його початковій фазі, протидію та затягування комуністичними функціонерами з випуском знаків поштової оплати цієї серії вони не змогли повноцінно виконати ані своєї поштової, ані благодійної функції. Їх короткочасна поява у продажу лише у декількох містах влітку 1923 р. припала на момент, коли у кілька десятків разів зросли поштові тарифи порівняно з вказаним на марках і голод на українських землях вже затухав, а тому довелося змінювати офіційно оголошених бенефіціарів допомоги з голодуючих на дітей. Ця невдача із використанням поштово-благодійних марок «Допомога голодуючим» як інструмента протидії голоду стала додатковим свідченням того, що Україна у комуністичній тоталітарній імперії, яка формувалася, займала пригноблене становище.

У подальших дослідженнях серії марок УСРР «Допомога голодуючим» потрібно з'ясувати точні час обігу та перелік міст, у яких вони продавалися, обставини створення зображень на цих поштових знаках, обсяги їх продажів.

У статті використано зображення марок з колекції автора

[89] Могильний В. Поштові марки УСРР. С. 14.

[90] Мулик Я. Каталог поштових марок України. 1918–2014. С. 63.

[91] Чередниченко В. Про філателію всім. С. 19.

[92] Могильний В. Поштові марки УСРР. С. 14.

УДК 94(477)"1928/1929":329.15(47+57)ВКП(б)

Капустян Ганна,
доктор історичних наук, професор
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського

КОЛІЗІЙНА БОРОТЬБА ЗА ДОЛЮ НЕПУ У КЕРІВНИЦТВІ ВКП(б) (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТЕНОГРАМ ПЛЕНУМІВ ЦК ВКП(б) 1928–1929 рр.)

Стаття присвячена змісту міжпартійної дискусії, яка відбувалася протягом 1928–1929 рр., стосовно відходу від принципів нової економічної політики у політичному та соціально-економічному житті СРСР. Стенографічні звіти пленумів ЦК ВКП(б) 1928–1929 рр. розкривають боротьбу серед вищого партійного керівництва за долю нової економічної політики. Злам основ непу і, до певної міри, його ліберальних принципів впроваджував командно-репресивне розв'язання економічних проблем у суспільстві. Експорт зерна став головним джерелом надходження валюти, яка мала би забезпечити проведення прискореної індустріалізації та зміцнити оборону держави. Й. Сталін намагався переконати партійних і державних керівників у необхідності реалізувати ці можливості та примусово забрати у селян зерно, щоб провести індустріалізацію. Натомість М. Бухарін залишався прихильником нової економічної політики. Листопадовий пленум 1929 р. директивно зламав неп і утвердив командно-репресивну систему управління.

Ключові слова: *Україна, примусові хлібозаготівлі, пленуми ЦК ВКП(б), Бухарін, командно-репресивна система управління.*

Hanna Kapustyan,
Doctor of History, professor
at Mykhailo Ostrohradsky
Kremenchuk National University

STRUGGLE FOR THE FATE OF THE NEP AMONG THE LEADERSHIP OF THE CPSU(b) (ON THE BASIS OF STENOGRAPHIC REPORTS OF THE CPSU(b) OF 1928–1929)

The article is devoted to the content of the inter-party discussion that took place during 1928 and 1929 on the issue of moving away from the principles of the new economic policy in the political and socio-economic life of the USSR. Stenographic reports of the CPSU(b) Central Committee plenums of 1928 and 1929 reveal the conflict in the top party leadership concerning the struggle for the fate of the new economic policy. Breaking the foundations of the new economic policy and, to some extent, its liberal principles introduced a command-repressive solution to economic problems in the society. Grain export became the main source of receiving foreign currency, which was supposed to ensure accelerated industrialization and strengthen national defence. J. Stalin did his best to persuade the party and state leaders of the need to realize these opportunities and to forcibly take grain away from the farmers in order to carry out industrialization. However, M. Bukharin remained a supporter of the new economic policy. The November plenum of 1929 directively broke the NEP and approved a command-repressive system of government.

Key words: *Ukraine, forced grain procurement, the CPSU(b) Central Committee plenums, Bukharin, command-repressive system of government.*

У листопаді 1921 року «Інформаційний бюлетень» Всеукраїнської надзвичайної комісії зазначав, що «значних змін у настроях селянства за листопад не помічено, але все ж можна установити деяке зрушення стосовно співчуття і довір'я Радянській владі. Змінилось також судження селян про нову економічну політику, яку вони стали визначати не як поступку буржуазії, вимушену безсиллям, а як нову форму господарчого державного будівництва»[1].

Як так сталося, що ідеї нової економічної політики, які висували нову форму господарювання,

[1] Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). Ф. 1. Оп. 5. Спр. 446. Арк. 5.

не змогли зреалізуватися в українському селі протягом 1920-х рр. в умовах радянського політичного режиму? Чому потуги поставити село на рейки вільної ринкової економіки обірвала сталінська «революція зверху» з її надзвичайними заходами: примусовими хлібозаготівлями, непомірними податками, брутальним ставленням до селянина-виробника?

У зв'язку з цим, цікавою постає можливість дослідити відхід більшовиків від запропонованої ними спроби лібералізувати соціально-економічне і політичне життя країни та українського села у 1920-х рр. і, як наслідок, – утвердження командно-репресивної системи управління, грубе порушення прав людини.

Науковий аналіз історичних подій, пов'язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х рр., радянська історіографія змушена була трактувати в чільній колії компартійної доктрини на базі відфільтрованих джерел, котрі вкладалися в запропоновану директивами концепцію. Дослідження 1970–1980-х рр., що стосувалися цих проблем, обумовлювалися жорсткими ідеологічними рамками[2].

«Архівна революція» на тлі пострадянського суспільства суттєво розширила джерельну базу конкретно-історичних досліджень теми становлення командно-репресивної системи управління в українському селі на кінець 1920-х рр.. До ряду видань за унікальністю опублікованих джерел за період відновлення української державності слід віднести: «Колективізація і голод на Україні 1929–1933» за редакцією С. Кульчицького. Робота міжнародного колективу істориків-аграрників у міжнародних проєктах над раніше засекреченими фондами московських архівів впродовж більше ніж десяти років під загальним керівництвом історика-аграрника В. Данілова завершилася багатотомними виданнями: чотиритомним «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939» та п'ятитомником «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939»[3].

Оприлюднені стенограми пленумів ЦК ВКП(б) 1928–1929 рр.[4] вказують на динаміку становлення основ командно-репресивної системи управління селом, і українським зокрема, усунення Сталіним політичних опонентів на шляху досягнення одноосібної влади, підміну законів економічного розвитку політичним волюнтаризмом із застосуванням жорстоких заходів задля досягнення бажаного.

Ці публікації систематизують директиви вищого партійно-державного керівництва в масштабах СРСР та УСРР, котрі визначали основні напрями радянської політики на селі, відкривають завісу кремлівської сцени, де створювалися політичні спектаклі, за сценарієм яких доводилося жити країні і селу, розтаємничують діяльність органів спецслужб (ДПУ–ОДПУ–НКВС) по виявленню суспільно-політичних настроїв селянства, здійсненню ними політичного контролю над селом та виконанню репресивних заходів на місцях, починаючи з кінця 1920-х рр.

Поява солідних джерелознавчих праць закладає фундамент майбутньої історіографії з питань широкого аспекту суспільно-політичного життя селянства, особливостей формування командно-репресивної системи управління.

Важливо простежити особливості динаміки політичних дискусій у середовищі вищого партійного керівництва стосовно долі НЕПу безпосередньо за матеріалами першоджерел.

Формально атака «на залам» НЕПу в сільському господарстві була проголошена в грудні 1927 р. XV з'їздом ВКП(б). Наскоком кавалерійської атаки Сталін прагнув примусом за безцінь взяти хліб у селян.

З цією метою політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом Сталіна надіслало 5 і 14 січня 1928 р. директиви місцевим партійним організаціям, головний посил яких полягав у примусовому вилученні хліба. Професор Данілов класифікує їх як документи, «які поклали початок, по-перше переходу до політики розкуркулювання і, по-друге, введення прямої наруги і насилля в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань згори – всього того, що отримало назву "перекручень"»[5].

Партійні документи характеризують соціальний прошарок, що спокусився на соціальні ідеали, нав'язані комуністичною політичною системою згори і активно їх насаджував на місцях

[2] Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: у 2 т./ Київ: Наук. думка, 1973. Т. 1. / заг. ред А. Скаба (відпов. ред). 498 с.; Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне: сб. науч. труд. / редкол.: В. Данилов (ответ. ред.) и др. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. 306 с.

[3] Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 1998–2012; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 1999–2006.

[4] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928-1929. В 5-ти т. Ред. коллегия В. Данилов, А Ватлин, О. Хлевнюк и др. Москва: МФД, 2000.

[5] В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание.Т. 1. С. 38.

під керівництвом тих же комуністів, причому далеко не гуманними методами. Партійне керівництво держави створило винятковий тренд, орієнтований на соціальну новизну політичної форми. Більшовики у 1921 р. здійснили вимушений тимчасовий відхід від репресивного «воєнного комунізму». Однак своєрідна «пружина» їхнього магістрального поступу стискалася в часі проголошеного ними НЕПу з його, до певної міри, ліберальними принципами, щоб згодом, принагідно, випрямитися і зруйнувати потяг «продуктивного населення» до зацікавленості в результатах власної праці і водночас примусовими методами насадити режим одноосібної влади. У сталінському сценарії впровадження примусових хлібозаготівель на селі органам ОДПУ, суду, прокуратурі відводилась каральна роль.

Про те, що насилля і знущання на селянами під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. набували широкого розповсюдження, змушений визнати квітневий 1928 р. пленум ЦК КП(б)У: «Ряд працівників ми зняли, ряд працівників попали на лаву підсудних, – зауважував на пленумі. Л. Каганович, – в нашому низовому сільському і радянському апараті, в низових осередках знаходяться ще люди, котрі проявляють садистські нахили, котрі використали цю ударну кампанію для того, щоб показати свою владу, чи для того, щоб помститися тому чи іншому за те, що він колись сказав йому те чи інше слово»[6].

Враховуючи вагому політичну складову у згортанні НЕПу і утвердженні сталінської моделі, стенограми пленумів ЦК ВКП(б) являють собою цікаве історичне джерело, адже «на пленумах, – як стверджував професор Данілов, – 1928–1929 рр. відбулося політичне закріплення нового курсу і утвердження влади Й. В. Сталіна, якому вдалося переграти своїх опонентів у Політбюро – А. Рикова, М. Бухаріна, М. Томського – так званих лідерів «правого ухилу»[7].

Першим і головним у порядку денному квітневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б) стояло питання «Хлібозаготівлі біжучого року та організація хлібозаготівельної кампанії наступного року». Головним доповідачем був А. Мікоян. На заувагу доповідача щодо взятих Україною зобов'язань із перевиконання річних хлібозаготівельних планів українські партійні делегати з місця викрикували протилежне: про завищені хлібозаготівельні плани.

Важливими з погляду формування репресивної владної вертикалі залишається репліка доповідача про підпорядкування судової гілки влади партійній: «... суд перебуває під керівництвом партії, як і всі важливі питання повинні вирішуватися під керівництвом партії»[8]. Однак надзвичайні заходи та методи їх впровадження на місцях члени партії.не сприймали одностайно. Їхню позицію характеризував Мікоян: «ЦК скасував неп», «Де ж у вас неп?», «Непу немає, у вас не хлібозаготілі, а хлібоздирство, не торгівля, а розкладка, не боротьба з куркулем, а розкуркулення і т.п.»[9]. Піддали нищівній критиці на пленумі і економіста М. Кондратьєва – прихильника поглиблення НЕПу – та економічного потенціалу заможного селянства – основного продуктивного виробника та стержня середнього класу на селі[10].

Певною мірою критичний виступ В. Чубаря показував, що «обстановка під час проведення хлібозаготівель... сприяла посиленню антирадянських настроїв і я дивлюсь на це песимістично ... Ми маємо ще тиснути, повинні заготовити на Україні ще 21 млн пудів. Нам Наркомторг накинув план на квітень 15 млн із тих 21 млн, які залишились до кінця року. Абсолютно нерозумний план, адже коли селянин сіє, непотрібно його примушувати везти хліб продавати»[11]. Однак емоційні обурливі виступи доходили лише до певної межі. Більшовицькі спікери, породжені радянською політичною системою, були неспроможні до принципової заяви про зміну цього ж системного партійного курсу.

Дискусії про долю НЕПу тривали у партійній пресі. Газета «Правда» 18 і 19 квітня вперше публічно виклала дві принципово-важливі позиції: сталінську і бухарінську, що прозвучали на квітневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) під час обговорення результатів хлібозаготівельної кампанії зими 1928 р. Суть першої – командно-репресивні методи управління і боротьба навіть з неіснуючими ворогами, необхідність посилення надзвичайних заходів; бухарінська лінія була спрямована на удосконалення роботи партії та держави, поступове здійснення індустріалізації країни і кооперування сільського господарства, удосконалення механізму економічного стимулювання товаровиробника[12].

На липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) відбувалася запекла дискусія між М. Бухаріним та Й. Сталіним щодо доцільності продовження «надзвичайщини». Й. Сталін обгрунтовував необхідність проплати селом «данини», подібної

[6] Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). Ф. 81. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 273.

[7] В. Данилов. Введение. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.: исторический источник в контексте эпохи / Как ломали нэп. Т. 1. С. 11.

[8] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 1. С. 47.

[9] Там же. С. 49.

[10] Там же.

[11] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т .1. С. 91.

[12] В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово. С. 48–49.

до надподатку для розвитку індустрії[13]. Попри те, що липневий пленум ЦК ВКП(б) накреслив заходи щодо відродження нової економічної політики і стабілізації обстановки на селі: скасовували надзвичайні заходи, надавали підтримку дрібному і середньому індивідуальному селянському господарству, відбулося незначне підвищення хлібозаготівельних цін, а Бухарін був основним автором резолюції пленуму ЦК ВКП(б) – «Політика хлібозаготівель в зв'язку із загальним господарським становищем» (згодом він не без жалю назве її не менше ніж «літературним твором»)[14] – досягнутий позитив не зміг подолати командно-репресивного натиску сталінського керівництва в суспільно-політичному і економічному житті країни.

Професор В. Данілов зазначав, що «незважаючи на зовнішнє мирне завершення пленуму, в надрах політбюро продовжувалася прикрита боротьба і підготовка до більш рішучих відкритих зіткнень. Усе більш очевидною ставала «бухарінська альтернатива» – несталінський варіант здійснення індустріалізації країни і соціалістичного перетворення селянської економіки, в основі якої лежало збереження і розвиток нової економічної політики»[15]. Зіткнулися представники двох таборів, носіїв полярних суспільних цінностей.

Події зими – весни 1928 р. і примусові хлібозаготівлі завершують «перший акт сільської трагедії»[16].

Нова хвиля «надзвичайщини» накотилася на село в листопаді 1928 р. 16–24 листопада 1928 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б).

Голова Раднаркому Риков доповіддю відкрив роботу пленуму. Відкрито не став ігнорувати сталінські вимоги, але схилявся до збереження і розвитку НЕПу як системи стосунків у багатоукладній економіці, у першу чергу взаємодії селян, економіки та економіки державної промисловості.

Розв'язання цієї проблеми він вбачав через налагодження ринкових зв'язків міста та села. Селянин-одноосібник має бути впевненим, що, продаючи хліб, він зможе купити собі знаряддя праці і предмети особистого споживання. Також проблема товарного обміну має значення і для колгоспного виробництва. Колгоспник буде розбудовувати колгосп у тому разі, коли після продажу хліба державі він зможе собі купити чоботи.

На «ножиці цін» та дороговизну хліба скаржився Чубар: «У Ленінграді в черзі за хлібом стоїть не тільки міське, але і сільське населення... Це не тільки в Ленінграді... хлібний ринок після «надзвичайних заходів» першої половини ще не відновився»[17].

Поволі дискусія скотилася до розвитку тези, яка містила стержневий момент: індустріалізація неможлива без рішучого піднесення сільського господарства! У подальших виступах відсутня помітна підтримка «правих» і критика сталінської політики. Ті, хто на липневому пленумі критикував сталінську позицію, у листопаді мовчали!

Сталінська стратегія щодо унеможливлення групою Бухаріна «коригування» «генеральної лінії» на листопадовому пленумі вдавалась до удаваного пом'якшення гострих кутів між Сталіним та «правими». Однак кінець року позначився атаками на позиції Бухаріна, Рикова, Томського. Організовані напади зсередини у структурах, які вони очолювали, змусили «правих» відповісти 30 січня 1929 р. заявою Бухаріна[18] та «заявою трьох» 9 лютого 1929 р.[19] «Праві» вказували на факт нищення колективного керівництва у ЦК, «бюрократизацію партії», «всеохоплюючу владу» Сталіна як генсека, яка стала ще більш потужною. У цих заявах крайній захід – вимога власної відставки або переведення на іншу роботу, у чому автори вбачали, можливо, чи не єдину можливість обстоювати власну позицію.

Розмах і сила удару другої хвилі «надзвичайщини» перевершили попередню вже в перші місяці 1929 р., вважає професор В. Данілов.

Квітневому 1929 р. об'єднаному пленуму ЦК і ЦК ВКП(б) передувала підготовка спектаклю одностайного осуду позиції Бухаріна та його соратників на партійному форумі. Про перше питання порядку денного роботи пленуму – «Внутрішньопартійне становище» – доповідав Ярославський. Доволі агресивною критикою «правих» були сповнені виступи Мікояна, Молотова, Орджонікідзе. Режисура пленуму повністю перебувала у руках сталінської фракції. Нечисленні промови членів ЦК, солідарних з «правими», потонули у потужному потоці виступів прихильників «генеральної лінії». 8 днів на

[13] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. Т. 1. С. 320; Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 2. 719 с.

[14] В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово С. 50.

[15] Данилов В., Ватлин А., Хлевнюк О. Введение. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 2. С. 22.

[16] В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово С. 52.

[17] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 3. Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. С. 171.

[18] Заявление тов. Бухарина от 30 января 1929 г. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. Пленум ЦК ВКП(б). 16–23 апреля 1929 г. / С. 572–577.

[19] Заявление Н. Бухарина, А. Рыкова, М. Томского от 9 февраля 1929 г. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). *1928–1929*. Т. 4. С. 604.

13 засіданнях пленуму обговорювали поведінку групи Бухаріна–Рикова–Томського. Їх звинувачували у небаченні нової розстановки класових сил у країні, зростаючого опору капіталістичних елементів та необхідності переходу до нового етапу соціалістичного будівництва, а їхню позицію обізвали дрібнобуржуазною[20].

Бухарін у відповідь обстоював концепцію НЕПу, засуджував сталінську «надзвичайщину» останніх років. Суть НЕПу полягає у збереженні та розвитку ринкових відносин, що забезпечують складну комбінацію особистої, масової, громадської та державної ініціативи, мобілізують «максимум господарських чинників, які працюють на соціалізм». Головне для Бухаріна – заперечення «надзвичайщини» як системи вибивання із села «данини», заперечення позаекономічного примусу у стосунках міста та села. На противагу «надзвичайщині» він пропонував програму «розгортання товарообігу» на базі піднесення сільського господарства і розв'язання проблеми через «ринкові стосунки»[21].

Сталін же як «мантру» повторював вигадане ним так зване «теоретичне положення» про загострення класової боротьби на шляху до соціалізму. Бухарін гостро критикував сталінську позицію про класову боротьбу.

Сталін наголошував на необхідності збору «данини» із селянина на користь індустріалізації, зауважував, що цей додатковий податок при першій нагоді буде зліквідовано. Однак радянсько-колгоспна система, як засвідчив економічний розвиток СРСР, так і не була зліквідована аж до останнього колгоспу. Подібний радянський економічний підхід зіграв негативну роль у розвитку сільського господарства і економіки СРСР у цілому. Тональність сталінської мови свідчила про нову роль генсека. Не утримався Сталін і від особистих образ на адресу Бухаріна.

Обговорення резолюції про внутрішньопартійні справи – «фінал злагодженого спектаклю». Лунали пропозиції за вивід «правих» із політбюро ЦК ВКП(б), але Сталін майстерно маніпулював свідомістю делегатів, вдаючи із себе толерантного генсека: «Ми – прихильники миру і єдності у партії»[22]. На зміст резолюції пленуму міг вплинути лист М. Ульянової до пленуму щодо колегіальності у партійній роботі. Вона зауважила, що заслуга Бухаріна, Рикова, Томського у тому, що вони ставлять болісні питання, а не замовчують їх. Певні перестороги мав Сталін щодо можливої огласки власної позиції Бухаріним на 16 Всесоюзній партконференції, яка мала відбуватися одразу після пленуму.

Резолюція, прийнята пленумом, засуджувала фракцію «правих», констатувала відхід Бухаріна і Томського від займаних посад, попереджувала вивести їх із складу політбюро в разі порушення ними партдисципліни[23].

Відхід «правих» – Бухаріна, Рикова, Томського – від партійно-державного керівництва спрощував перехід суспільства до командно-репресивної стадії управління державою. Селяни протестували проти нової хвилі примусових хлібозаготівель[24]. Юридична точка зламу НЕПу – лише питання часу.

10–17 листопада 1929 р. пленум ЦК ВК(б) завершив партійну дискусію про «правий ухил», а разом з тим і долю НЕПу.

7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» Сталін визначить 1929 рік як «рік великого перелому!», констатуючи магістральний соціальний поступ – «рішучий наступ соціалізму на капіталістичні елементи міста та села».

Зміст дискусії на пленумі зводився до наступного: Петровський говорив про «правий ухил», радше не засуджуючи, а застосовуючи угодовський тон[25]. Наступні оратори дещо виправилися – критикували не тільки «правих», а й Петровського за м'якотілість. Інші трималися стримано. Орджонікідзе, голова ЦКК ВКП(б), різко засудив позицію «трійки». Сталін оцінив його виступ як приклад сміливого і мужнього вчинку.

Заява Орджонікідзе підсилила загальну напругу в роботі пленуму. Зрештою, Сталін та його прихильники перемогли! Вони перемогли в апаратній боротьбі, домоглися ізоляції трійки членів політбюро та їх прихильників. Листопадовий пленум проголосив, що «справа побудови соціалізму у країні пролетарської диктатури може бути здійснена в історично мінімальні терміни»[26].

Резолюція листопадового пленуму про вивід зі складу політбюро Бухаріна і суворе попередження Рикова та інших, які «не відмежувалися від правих ухильників»[27], показала, що «праві» зазнали поразки у боротьбі з групою Сталіна. Так наступав «великий перелом». Здійснена

[20] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 89–250.

[21] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 182-196.

[22] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 469-479.

[23] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 534.

[24] Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і мат. / Ред. колегія С. Кульчицький (відпов. ред), Б. Іваненко, Ю. Кондуфор і ін. Київ: Наук. думка. 1992. С. 32–36.

[25] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 71–76.

[26] О группе т. Бухарина. Утверждено пленумом ЦК ВКП(б) 17 ноября 1929 г. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 543.

[27] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Т. 4. С. 543.

катастрофічна за наслідками спроба зламу віковічних цінностей. Країна поринала у морок страху і репресій, нищення людських доль.

Радянський політичний режим змушував селянина жертовно принести на вівтар соціалістичної індустріалізації власні принципи: відчуття власника, комерціалізацію свого господарства, економічну і політичну свободу. Протягом одного десятиліття – на початку і під кінець – у сфері сільської життєдіяльності відбувалося подібне: створювались і насаджувались уніфіковані організаційно-економічні форми, які не тільки поверталися великою соціальною напругою, але й нищили економіку. В обох випадках селян позбавляли права вибору прийнятних для них форм соціального й економічного співжиття. Село змушене стати одним із піддослідних широкомасштабного експерименту «соціальної інженерії».

Видається цікавим у майбутньому дослідити особливості мовних парафраз у дискусіях серед делегатів пленуму.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:[821.161.2.09:314.151.3(=161.2)]

Кебець Дарина,
студентка історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
(освітня програма «Історія мистецтв»)

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В ЛІТЕРАТУРІ

У статті проаналізовано висвітлення теми Голодомору в різних жанрах літератури. Авторка статті вважає, що завдяки літературним творам та їхнім авторам наші сучасники можуть пізнати глибини трагедії геноциду не зі «штампованих» даних, а з вуст справжньої історії. Вони містять факти, яких не знайти в жодних архівах, дають нам бачення цього геноциду з іншого боку – з боку помираючих людей.

Ключові слова: *Голодомор, література, повість, оповідання, розповідь.*

Daryna Kebets,
student of Historical Faculty
of Taras Shevchenko National University of Kyiv,
(educational program "History of Arts")

THE HOLODOMOR GENOCIDE IN LITERATURE

The article analyzes the coverage of the Holodomor in different genres of literature. The author of the article believes that thanks to literature texts and their authors, our modernity can learn the depths of that tragedy not from "stamped" data, but from the true history. They give us facts that one will not find in any archives, they give a vision of this genocide from the other side–from the side of dying people.

Key words: *Holodomor, literature, novel, tale, narrative.*

Голодомор 1932–1933 рр. змінив долі мільйонів українських родин. Знання про український геноцид не лише у історичному, а і в літературному вимірі допоможе усвідомити психологічні та міжпоколіннєві наслідки Голодомору.

Літературні твори дозволяють усвідомити Голодомор крізь призму почуттів, емоцій, переживань, які відчували герої того чи іншого твору. Історичні романи відкривають можливість порівняти та пережити події Голодомору, дізнатися, як виживала кожна окрема родина в ці роки. Феномен творів, присвячених Голодомору, полягає в тому, що читач перетворюється на свідка подій: відкриває можливість відчути емоції героя, усвідомити його думки. Ми можемо спостерігати, як Голодомор змінив психологію, знищив людське обличчя, змусивши людей їсти собі подібних.

Лише пройшовши через сторінки романів, лише уявивши себе там, поруч з помираючою Марією, лише уявивши, як забирають останнє зерно, лише уявивши, як воно, коли твої власні діти пухнуть з голоду, розумієш, що несе в собі слово «Голодомор» і яким страшним воно є.

Ніщо так не може змусити уявити ці картини, як детальний їх опис, який змушує пережити це.

Історія не занотувала жодного іншого злочину, подібного до Голодомору, скоєного проти цілої нації та ще й втіленого в такий безоглядний спосіб. Світ неодноразово потерпав від голоду: наприклад, відбувся так званий «картопляний голод» в Ірландії (у середині XIX ст.), голод на західноукраїнських землях у 1840-х рр., голод у Китаї, Індії – всі вони забрали мільйони людських життів. Одгнак вони були зумовлені природними причинами, яким у той час людськими силами неможливо було протидіяти. Вони були наслідками неврожаю, негоди, спустошення, спричинених комашнею чи іншими шкідниками. Однак Голодомор в Україні 1932–1933 рр. був політичним голодом. Проблемою Голодомору були зацікавлені не лише науковці, а й видатні письменники. Одним з перших розкрив правду про події 1932–1933 рр. молодий П. Тичина. Його поетичний твір «Загупало в двері прикладом...» пройнятий болем та скорботою. На жаль, тривалий час цей твір не публікували. Він побачив світ лише в останньому томі повного зібрання творів. Вперше твір було опубліковано повністю, без скорочень[1].

Загупало в двері прикладом, заграло,
зашкрябало в шибку.
–А-ну, одчиняй, молодиця,
чого ти там криєшся в хаті.
Застукало в серці, різнуло: ой горе!
Це ж гості до мене.
Та чим же я буду вітати –
іще ж не зварився синочок.

П. Тичина перебував у непростій ситуації: він змушений був відмежуватися від реального життя. Утім, поетичний дар створив умови для того, що П. Тичина передавав свої послання, думки, почуття символами і в такий спосіб спілкувався із тими, хто міг його зрозуміти. Тому завжди наполягав, що під цією поезією завжди стояла дата – 1933 р.

Голодомор сколихнув емоції творчої інтелігенції не лише в Україні, а і в діаспорі. Зокрема, у Чехії українські емігранти намагалися порушити інформаційну блокаду про Голодомор в Україні. Не залишалися байдужими до цих фатальних подій поети Є. Маланюк та О. Стефанович. У вірші «Візії», створему в 1933 р., Є. Маланюк алегорично поєднав мотиви сучасної йому трагедії, елементи Святого Письма та творів Т. Шевченка. Навіть перебуваючи в екзилі, поет був обізнаний про Голодомор в УСРР. На знак протесту проти замовчування тоталітарним комуністичним режимом цього злочину, Є. Маланюк написав віршований твір «Року Божого 1933»[2], в якому вчуваються ремінісценції «Скорботної матері» П.Тичини:

Вже нема хуторів і держав,
Тільки трупи в житах, тільки трупи
Та від хрипу крива іржа,
Що замкнула посинілі губи.

За п'ять років Є. Маланюк знову звернувся до теми Голодомору. В 1938 р. він у поетичній формі немов уточнив картину, змальовану в поезії «Року Божого...». Порівняймо:

Поміж ребрами хат, по дорогах
Диким зіллям здіймається степ
І регочеться з неба і з Бога...
(«Року Божого...»)
Господь забув і одвернув обличчя.,
І от земля запалась як труна, й
Над пусткою її удвох владичать
Антихрест і неситий Адонай.
(«Там висхла жінка кулями прошита»)

Комуністичний тоталітарний режим ретельно приховував власний злочин. Про Голодомор не згадували ані в підручниках з історії, ані в літературі; заборонялися й спомини про 1932–1933 рр. Лише дисиденти змогли порушити заборони і ціною власного життя відкрити правду про Голодомор. Так, М. Руденко, який фактично був ув'язнений за мурами київської психіатричної лікарні, написав поему «Хрест»[3]. Головний персонаж поеми – більшовик Мирон, який повертається в Україну, до рідного села після довгих років поневірянь. Він переконаний в тому, що розмови про Голодомор неправдиві, їх поширюють вороги, а насправді у його рідному селі настав колгоспний рай. Утім, коли Мирон прийшов до села, яке вимерло від Голодомору, і побачив, що там знімають кіно про багатство і добробут колгоспників, він усвідомив свою трагедію і трагедію своїх земляків[4]. Попри чималі перешкоди з боку офіційної цензури, великий голод, хоч і побіжно, згаданий в романах М. Стельмаха («Дума про тебе», «Чотири броди»), І. Стаднюка («Люди не ангели»). До того ж, про ті страшні лихоліття пригадує перед боєм Роман Блаженко з роману «Прапороносці», а також артилерист Решетняк з «Людини і зброї» О. Гончара.

У художньому стилі про цю добу писали ще І. Цюпа, лауреат (Державної) Національної премії (УРСР) ім. Т. Шевченка (1985), А. Лисивець та І. Кирія, С. Старів (офіційно Старов; друкувався за кордоном під псевдонімом Мирон Долот).

Повість пам'яті «Ненаситні жорна» І. Цюпи важко пробивалася до читача. Понад тридцять років її переховували від лещат цензури, а потім майже десятиріччя текст пролежав у видавництві.

[1] Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. Київ: Наук. думка, 1983.

[2] Маланюк Є. Поезії. Київ: Б. в., 1992. 48 с.

[3] Руденко М. Хрест: Поема. Київ: Б. в., 1996. 56 с.

[4] Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 252–253.

У цій книзі автор розповідає про своїх земляків із рідного села Бірки Зіньківського району, із усієї Полтавщини, із усієї розтерзаної голодом України. Це своєрідна промова душі свідка на всесвітньому судилищі проти Сталіна і його посіпак: «І кажу правду, і тільки правду, якою б вона гіркою не була».

Висвітлюючи тему Голодомору в поезії, не можемо не згадати про очевидців тих страшних подій, які, попри заборони та покарання, намагалися розкрити страшну таємницю у рядках віршів.

«Арештовані вірші» – твори, які були вилучені у репресованих харків'ян і багато років зберігалися під грифом «цілком таємно». Каральні органи використовували рукописи як речові докази. Автори віршів, покарані за висловлювання особистих поглядів, нині реабілітовані[5].

Із чорної далини 1933-го вістять голоси очевидців про страшну трагедію українського народу, охоплюють спазмами болю душі живих. Та в цих голосах нема крику, нема розпачливої жалоби – є тихе, скорботне оповідання баченого й пережитого. Слова розпуки німіють – нема вже душевних сил для емоційного виплакування горя. Це горе – за межами болю, потойбічне, поза логікою земного буття і народної моралі. Люди не хотіли вірити в те, що це могли творити люди. Приречені на голодну смерть вважали, що це зло чинить диявол, а воно ж було витвором комуністичної системи, злочини якої виростали до зловісних образів диявола, жовтого князя. Ці скорботні голоси 33-го вхоплені чутливим, зболеним серцем А. Листопад, яка образно передала свій стан душі, своє відчуття пережитого рідним народом. Поетеса кожним віршем витворює образ-символ, він і вхоплює дитячі почуття у свою емоційну напругу співпереживання. Це все можна відчути, познайомившися із віршами «Біла молитва братика», «Остання колискова», «Вічний монолог», «Плакати».

Про Голодомор 1932–1933 років повніше дізнаємося із художніх творів письменників-емігрантів. Ці твори дійшли до материкової України уже у 90-ті рр. XX ст., хоча написані вони були в різний період. Найпершим вважають роман У. Самчука «Марія», який уже у 1933 р. був надрукований у Празі. Роман В. Барки «Жовтий князь» було написано протягом 1958–1961 рр, а надруковано у 1963 р. До нас він дійшов лише у 1991 р. Письменники-емігранти в багатьох творах художньо осмислювали проблему голоду на Україні. Достатньо назвати ще такі твори, як «Рай» В. Барки, «План до двору», «Ротонда душогубців» Т. Осьмачки, поеми Юрія Клена «Прокляті роки», «Попіл імперій», Яра Славутича «Моя доба» (а в ній конкретно розділ «Голод»). Характерно, що ці письменники (окрім У. Самчука) були свідками Голодомору, тож деякі з творів мають автобіографічні елементи, як, зокрема, поема Яра Славутича, де з глибоким драматизмом передано складні душевні переживання ліричного героя з приводу втрати від голоду бабусі, маленької сестрички, а найболючіше для нього – дідуся, якого він дуже любив, приносив йому їжу (сам зумів влаштуватись на роботу в радгосп «Скотар»), та все ж врятувати дідуся не зміг – той помер у нього на руках, а потім юнак поховав його на околиці Гур'ївського лісу. В. Очерет (відомий як Барка) у 1932 р. був у свого брата на Полтавщині, яка від Голодомору постраждала чи не найбільше[6].

Пройнятися атмосферою болю, жахіть тих голодних років допомагають також такі поети: В. Голобородько «Шукачі могил», «Третя розповідь»; В. Свідзінський, В. Калашник, В. Науменко, М. Данько, М. Сарма-Соколовський «Голодний», «Біля вітряка», «Сьогодні в мене»; Н. Виноградська «Голодомор»; О. Веретенченко «1933 рік»; О. Корж «Степова доля»; Т. Мельничук «Із циклу «Голод», «Апокаліпсис», «Історичне».

Досить яскраву картину тих подій описує І. Качуровський у своїй поемі «Село в безодні», яка вийшла в Україні лише 2006 р., хоча загалом це вже було її четверте видання. Попередні випуски у світ зреалізовані в діаспорі. Автор розмірковує про причини трагедії. І.Качуровський, даючи автокоментар до поеми, посилює розуміння її документальної основи, підводить до адекватного сприйняття моторошних картин голодної дійсності, які відтворює натуралістично жорстко, не жаліючи читача, бо хоче дати відчути весь жах буття. Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найбільших трагедій у багатовіковій історії українського народу – знайшов відображення і в художній літературі. Власне, саме письменники України в умовах горбачовської «перебудови» першими вголос заговорили про необхідність сказати всю правду про події, які на зборах парторганізації Спілки письменників України Олекса Мусієнко назвав Голодомором. Тим самим було підкреслено навмисний, цілеспрямований характер винищення українського селянства.

Лібералізація суспільного життя, яка спостерігалася наприкінці 80-х років XX ст. частково відкрила можливість звернення до теми Голодомору. Одним із перших порушив замовчувану в радянському суспільстві тему голоду 1932–1933 рр. Є. Гуцало в повісті «Голодомор», що вийшла друком у 1990 році. Цей твір – спроба проникнути в психологію українського суспільства крізь призму голоду як межової ситуації.

[5] Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упор., передм., вступ і примітки Ю. Семенка. Нью-Йорк; Мюнхен: Вид. Союзу земель соборної України селянської партії, 1964. 60 с.

[6] Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. С. 297.

У числі зарубіжних письменників, котрі поставилися до однієї з чутливих сторінок історії – Р. Конквест і його «Жнива скорботи», де подано фундаментальний історико-культурний, політичний аналізи глибокої соціальної катастрофи.

Дуже цікавим є роман Г. Епіка «Перша весна» (1931 рік) – твір, у якому загалом аж забагато прикрого, в тому числі героїзація найнижчих інстинктів, названих тоді класовою свідомістю. Роман містить чимало інформації для роздуму сучасному читачеві.

Книги «Скажи про щасливе життя...» А. Лисивець і «Голодна весна» І. Кирія – це щирі правдиві автобіографічні спогади-роздуми про бачене й пережите. Наприклад, прототип-автор від імені персонажа, першої особи Насті (Нані, Наньки, Настеньки, як її люб'язно кликали рідні, знайомі, близькі) розповідає про трагедію у с. Березань на Київщині, а Кирій не називає свого рідного села (чим натякає на масштаби злодіянь), але теж від першої особи, Іванка (прототипом якого є сам), подає для нас страшний документ сталінського злочину. Ця автобіографічна повість написана в спокійній розповідній манері. Для оповідання В. Підмогильного «З життя Будинку» (1933) характерне уникнення художніх подробиць голоду, спостерігаємо лише натяк: «...страва з людськими кістками, а Ви її їсте...». Письменник творить у межах доступного, а тема голоду в оповіданні використана задля дослідження психології людини, внутрішнього стану героїв у межових ситуаціях. Драма М. Куліша «Маклена Граса» (1933) створена на «іноземному» ґрунті. На фоні польського колориту – економічна катастрофа, зубожіння селян – проступає образ молодшої сестри головної героїні Маклени Граси – Христинки, яка від голоду постійно спить і навіть не має реплік. Писати з примусу він не міг. «Маклена Граса» – остання драма М. Куліша. З кінця 1934 р. літературна діяльність драматурга припиняється, а його життєва доля обривається (арешт, розстріл).

Характерною прикметою оповідання «Обід собачий» зі збірки «Диво в решеті» (1975) М. Понеділка є те, що у ньому розвиток подій увиразнений системою антитез. Реалії побуту родини місцевого керівника різко контрастують із голодною автентикою життя селян. Для її увиразнення автор використав не лише численні натуралістичні подробиці, хоча він нерідко епатує ними читача, а й справжній, український, міцний і гострий гумор у формі фольклорних паремій та частівок, які лунають з уст сторожа Пилипа. М. Понеділок, моделюючи голод українського селянства, уміло поєднав високу емоційну напругу з глибоким аналізом зображуваних явищ і події.

Написані в позацензурних умовах західного світу роман «Марія» (1933) У. Самчука, повісті «План до двору» (1951), «Ротонда душогубців» (1956) Т. Осьмачки, роман «Жовтий князь» В. Барки (1958-1961) художньо узагальнюють документальний матеріал страшного злочину. Письменники подають широку панораму нищення – фізичного і морального – українського села, залучаючи власні враження, спогади співвітчизників.

Художня література кінця XX ст. ознаменована новою хвилею творів про Голодомор. Про голод заговорили як про штучно організований геноцид. Спостерігаємо прагнення українських письменників Ю. Збанацького «Кандьор» (1989), А. Дімарова «Тридцяті» (1988), «Самосуд» (1991), Є. Гуцала «Голодомор» (1990), Яра Славутича «Моя доба» (1993), П. Загребельного «Тисячолітній Миколай» (1994) та інших якнайповніше відобразити українську трагедію. Часом автори вдаються до цитування офіційних документів, подають тексти деяких постанов. У цих творах змінено співвідношення художнього вимислу та достовірності на користь останньої, а зміст пройнято непідробною історичною трагедійністю. Ці твори – вагомий внесок у розвій української літератури, духовності. Письменники художньо репрезентували замовчувані протягом десятиліть факти та події і висвітлили Голодомор як одне із закономірних явищ тоталітаризму.

Організовуючи Голодомор, більшовицькі ідеологи дуже точно визначили цілі, в які слід було влучити, щоб вибити ґрунт з-під української нації. Найголовніше – понівечити вільнолюбну душу селянина-українця, в якій визначальне місце посідали віра в Бога, культ родини й матері, моральне єднання із землею, самовідданість у хліборобській праці. Більшовики прагнули відібрати віру, надію, любов, перетворити людину в бездушну, хижу тварину, що в агонії голодної смерті відбиратиме останній кусень хліба навіть у своїх рідних.

Як бачимо, художня література бурхливо реагувала і реагує сьогодні на антилюдські дії тоталітарної влади; вона дотепер пульсує мистецькими рефлексіями очевидців тих часів і дослідників цієї теми. Тема голоду не нова в історії світового письменства, оскільки йдеться про перманентно повторюване, трагічне в історії людства явище. Цей мартирологійний мотив культивували українські письменники різного часу, які змальовували голодне нещастя людей насамперед як наслідок посухи, неврожаю, соціального чи воєнного лихоліття. Інша справа – художнє моделювання катастрофізму штучного Голодомору, спричиненого ленінсько-сталінським режимом.

Твори про геноцид – вагомий внесок у розвій української літератури, духовності. Письменники художньо репрезентували замовчувані протягом десятиліть факти та події і висвітлили Голодомор як одне із закономірних явищ тоталітаризму.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:001.891

Козицький Андрій,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІ СТУДІЇ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Ключовими дисциплінами, що разом із історією повинні стати основою інтердисциплінарного вивчення Голодомору-геноциду, є соціологія, соціальна психологія та антропологія, які показують механізми колективної поведінки та соціальної взаємодії великих людських груп. Ці три дисципліни можуть доповнити цілісну картину Голодомору, допомогти краще зрозуміти передумови, механізми реалізації та наслідки влаштованого більшовицьким режимом СРСР у 1932–1933 рр. геноциду українців, виділити соціальні механізми та технології, використані комуністичними правителями СРСР для вчинення наймасштабнішого й найжорстокішого злочину у історії України. Ще однією дисципліною, яка має помітний потенціал для міждисциплінарного вивчення Голодомору, є політологія. Основною проблемою для залучення соціології, соціальної психології та антропології до вивчення Голодомору-геноциду є невелика кількість джерел, придатних до аналізу відповідно до методології цих дисциплін. Однак осучаснення критеріїв відбору джерельного матеріалу може розв'язати цю проблему.

Ключові слова: *Голодомор, інтердисциплінарність, соціологія, антропологія, політологія.*

Andriy Kozycky,
PhD in History,
Senior Research Officer
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

INTERDISCIPLINARY STUDIES OF THE HOLODOMOR GENOCIDE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The main disciplines for the interdisciplinary studies of the Holodomor genocide are sociology, social psychology and anthropology. These disciplines show us the mechanisms of collective behavior and social interaction of large groups of people. These three kinds of science can depict the holistic picture of the Holodomor and help us better understand the preconditions, technology of implementation, as well as consequences of the genocide of Ukrainians organized by the Bolshevik regime of the USSR in 1932–1933 – the largest crime in the history of Ukraine. One more discipline that has a significant potential for interdisciplinary studies of Holodomor is political science. The main problem for involving sociology, social psychology and anthropology in the researches of the Holodomor genocide is the small number of sources suitable for analysis according to the methodology of these disciplines.

Key words: *Holodomor, Interdisciplinarity, Sociology, Anthropology, Political Science.*

Одним із найважливіших інструментів розширення горизонтів наукового пізнання є інтердисциплінарність. Сутність інтердисциплінарного підходу полягає у поєднанні знань та методології різних галузей науки, що дає можливість глибше та всебічніше пізнати й зрозуміти складні і масштабні події та процеси, чого зазвичай буває важче досягнути із застосуванням вузькоспеціалізованого дослідницького інструментарію лише однієї окремої дисципліни. Кумулятивний ефект використання здобутків кількох галузей науки, їх концепцій та моделей пізнання сприяє підвищенню ефективності досліджень. В історіографії застосування інтердисциплінарного підходу уможливлює пришвидшений перехід від фактологічного опису подій до їх теоретичного узагальнення на основі емпіричного матеріалу. Інтердисциплінарність створює новий інтелектуальний простір, забезпечує більшу увагу до дискурсивного та соціального пояснення історичних фактів у культурному вимірі, допомагає зрозуміти динаміку історичних процесів на кількох рівнях одночасно, завдяки чому формується універсальна та багатопланова картина минулого.

Концепція інтердисциплінароності з'явилася у середині XX ст. Великий теоретичний внесок у її розвиток зробила створена у 1970 р. міжнародна група «Інтердисциплінарність – навчання та дослідницькі програми в університетах», ініціатором формування якої став швейцарський психолог і філософ Ж. Піаже (1896–1980). Підсумком діяльності групи став вихід у світ 1972 р. колективної монографії, в якій було систематизовано головні принципи міждисциплінарної наукової взаємодії[1]. Особливо швидко розвиток інтердисциплінарних методів дослідження відбувався в останній чверті XX ст. У 1979 р. у США була заснована Асоціація міждисциплінарних досліджень, невдовзі й у інших країнах з'явилася низка інших організацій подібного характеру. Свідченням остаточного закріплення інтердисциплінарності як методу наукового дослідження став вихід у світ у 2010 р. «Оксфордського словника інтердисциплінарності»[2].

Досвід показує, що інтердисциплінарність може бути використана у всіх галузях науки, зокрема, в історичних студіях. Інтердисциплінарна інтерпретація історичного контексту подій дає можливість не лише описати, а й краще зрозуміти процеси, які відбувалися у минулому. Історичні студії розкривають, як розвивалися події, але для того, щоб осягнути значення цих подій для суспільного розвитку у цивілізаційному масштабі, доцільно застосувати дослідницьку методологію одразу кількох дисциплін. Поєднання історії із соціологією, соціальною психологією, антропологією та іншими дисциплінами формує багатопланову візію того, як люди у різні історичні епохи та у різних ситуаціях розуміли ключові проблеми свого життя, визначали життєві пріоритети та стратегії, приймали важливі екзистенційні рішення, ставали об'єктами масштабних маніпуляцій.

Постановка проблеми

Пропонована стаття присвячена проблемам та перспективам використання інтердисциплінарних підходів у вивченні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Інтердисциплінарні студії геноциду мають значний потенціал. Кількість наукових праць, у яких використано інтердисциплінарні методи вивчення геноциду, останніми роками невпинно зростає[3]. Від 2004 р. існує мережа Центр інтердисциплінарних студій геноциду (Interdisciplinary Genocide Studies Center), яка об'єднує дослідників із півтора десятка країн Європи та Африки.

Дедалі більша популярність інтердисциплінарних підходів у дослідженнях геноциду зумовлена не лише логікою розвитку наукового пізнання. Сучасний польський дослідник геноцидів Л. Ніяковський (нар. 1977) відзначив, що геноцид як явище тотального порядку зачіпає усі сторони життя людини й тією чи іншою мірою впливає на усіх членів суспільства, яке зазнало, або ж, навпаки, влаштувало геноцид[4]. Природним чином вивчення настільки масштабної проблеми, як геноцид, мусить спиратися на масив потенціалу гуманітарних наук. Варто відзначити, що вже творець терміну «геноцид» Р. Лемкін (1900–1959) визначав вісім рівнів, на яких розгортається геноцид: політичний, соціальний, культурний, економічний, біологічний, фізичного існування, релігійний, моральний[5]. Логічним висновком, який випливає із цього твердження, є те, що комплексне дослідження геноциду вимагатиме скоординованої праці представників тих дисциплін, які вивчають усі ці сфери людського життя та діяльності.

Трьома ключовими дисциплінами, які разом із історією повинні стати основою інтердисциплінарного вивчення Голодомору-геноциду, є соціологія, соціальна психологія та антропологія, що досліджують механізми колективної поведінки та соціальної взаємодії великих людських груп. Ці три дисципліни можуть суттєво доповнити цілісну картину Голодомору, допомогти краще зрозуміти передумови, механізми реалізації та наслідки влаштованого у 1932–1933 рр. більшовицьким режимом СРСР геноциду українців, виділити ті соціальні технології, які були використані комуністичними правителями СРСР для вчинення наймасштабнішого й найжорстокішого злочину у історії України. Ще однією дисципліною, яка має помітний потенціал для міждисциплінарного вивчення Голодомору, є політологія.

Соціологія

Соціологічна наука володіє важливим дослідницьким інструментарієм, який можна ефективно використати для аналізу геноциду та геноцидної політики. Соціологічний підхід до вивчення геноциду вносить у його вивчення

[1] Interdisciplinarity: Problems of Teaching and Research in Universities / Eds. L. Apostel, G. Berger, A. Brigs, G. Michaud. Paris: Organization for Economic Cooperation and Development, 1972. 307 p.

[2] The Oxford Handbook of Interdisciplinary / Ed. by R. Frodeman, J. Thompson Klein, C. Mitcham. Oxford: Oxford University Press, 2010. 580 p.

[3] Hinton A. Critical Genocide Studies. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. Vol. 7. Iss. 1. 2012. P. 4.

[4] Nijakowski L. Grzeczni ludobójcy. Dobre wychowani obywatele w służbie zbiorowej przemocy. *Tabu, etykieta, dobre obyczaje* / Red. P. Kowalski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. S. 258.

[5] Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. P. XI–XII.

категорії соціологічної науки: поняття соціальної структури, суспільної ієрархії, самоідентифікації, мотивації, цінностей й таке ін.

Як зазначає один із чільних сучасних знавців геноцидної тематики британський соціолог М. Шоу (нар. 1947), «Геноцид є особливо соціологічним злочином, оскільки сама природа геноциду є такою, у якій соціальна класифікація зазнає маніпуляцій та змін, які використовують проти однієї або кількох груп архітектори жорстокості"[6]. Крім цього, М. Шоу висловив думку, що метою тих, хто вчиняє геноцид, є не лише знищення людського життя, а й ліквідація соціального, економічного та культурного впливу певної групи люди[7]. Таким чином, у соціологічному аспекті масові убивства нерозривно поєднані із наміром руйнуванням традиційних соціальних структур. У фокусі такої дослідницької перспективи без найменшого сумніву повинен опинитися Голодомор 1932–1933 рр. як хрестоматійний приклад руйнування українського способу життя.

Байдужість українських соціологів до вивчення Голодомору-геноциду є вражаючою аномалією наукового пейзажу сучасної України. Відсутність соціологічних досліджень передумов, соціальних механізмів та наслідків Голодомору особливо впадає у вічі на тлі великої кількості соціологічних досліджень Голокосту та інших геноцидів XX ст., які з'явилися у західній соціології протягом останніх пів століття. Для справедливості слід відзначити, що соціологічна наука в країнах Заходу тривалий час також не займалася вивченням геноциду. Аж до кінця 1970-х рр. соціологія не визнавала геноцид явищем, яке слід аналізувати у соціологічному плані. Таке нехтування масштабною дослідницькою проблемою частково зумовлене небажанням розглядати екстремальну поведінку людських колективів як раціонально пояснюване, а отже, й історично закономірне й повторюване явище. Крім цього, слід наголосити, що протягом 1945–1970-х рр. багато вчених сприймали Голокост як єдиний і унікальний приклад геноциду, тобто як феноменологічне, а не історичне явище. Відмова досліджувати методами соціології геноцид була свого роду запереченням проти «нормалізації» уявлень про екстраординарні масові убивства[8].

Соціологічні дослідження геноциду започаткувала наприкінці 1970-х рр. американська соціолог Г. Фейн (нар. 1934)[9]. Важливими етапними працями для соціологічних студій геноциду стали роботи Л. Купера (1908–1994), З. Баумана (1925–2017), Ф. Челка (нар. 1937) та К. Йонассона (1920–2011), Дж. Портера (нар. 1944)[10]. Прикметно, що навіть сьогодні у США, де соціологи написали сотні праць про масове винищення євреїв під час Другої світової війни та інші прояви геноциду, періодично лунають голоси про недостатні зусилля, прикладених соціологічною спільнотою для вивчення Голокосту[11].

Сучасна західна соціологія розглядає геноцид не як девіантну поведінку, а як специфічну форму соціального контролю. Автором цієї ідеї є американський соціолог Б. Кемпбелл (нар. 1975), який заснував свою концепцію на поєднанні теорій соціального контролю та теорії конфліктів[12]. Аналізуючи геноцид відповідно до методології «чистої соціології» Д. Блека (нар. 1941), Б. Кемпбелл зробив висновок, що геноцидне насилля можна описати у категоріях соціальної різноманітності, нерівності та наближеності/віддаленості кожного із членів суспільства до певних соціальних цінностей та груп («соціальної геометрії»). Відповідно до розробленої науковцем теорії, в основі геноциду лежать різноманітність та нерівність, що у практичній площині найчастіше означає спробу пригніченої групи покращити свій статус і реакції пануючої групи на цю спробу[13]. Український випадок Голодомору-геноциду, який став ударом на випередження радянського режиму супроти потенційної можливості унезалежнення України та її виходу зі складу СРСР, цілковито вписується у цю соціологічну схему.

На перший погляд, стриманість українських соціологів щодо досліджень Голодомору має логічне пояснення: від часів вчинення цього

[6] Shaw M. What is Genocide? Cambridge: Polity, 2007. P. 144.

[7] Shaw M. What is genocide? 2nd ed. Cambridge: John Wiley & Sons, 2015. P. 34, 156.

[8] Marrus M. The Holocaust in History. New York: Meridian-Penguin, 1987. P. 5.

[9] Fein H. Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during The Holocaust. New York: Free Press, 1979. 468 p.

[10] Kuper L. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven, CT: Yale University Press, 1981. 255 p.; Bauman Z. Modernity and Holocaust. Ithaka, N.Y.: Cornell University Press, 1989. 224 p.; Chalk F., Jonassohn K. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven–London: Yale University Press, 1990. XVIII + 461 p.; Porter J. N. The Holocaust as a Sociological Construct. *Contemporary Jewry*. 1993. Vol. 140. P. 184–187.

[11] Halpert B. Early American Sociology and the Holocaust: The Failure of a Discipline. *Humanity and Society*. 2007. Vol. XXXI. P. 6–23; Messina A. American Sociology and Holocaust Studies: The Alleged Silence and the Creation of the Sociological Delay. Boston: Academic Studies Press, 2017. XXXVIII + 459 p.

[12] Campbell B. Genocide as Social Control. *Sociological Theory*. Vol. 27. No. 2. (June 2009). P. 150–172.

[13] Campbell B. The Geometry of Genocide. A Study in Pure Sociology. Charlottesville, VA: University of Virginia Press, 2015. 272 pp.

злочину минуло вже понад 80 років. На відміну від істориків, для яких важливо встановити фактологічну сторону, хронологію певних подій, соціологи цікавляться насамперед тим, як люди відчувають й оцінюють ці події, яке значення надають їм із перспективи власної життєвої позиції. Часто-густо межа між історичними та соціологічними студіями може видаватися дуже розмитою, але вона усе ж існує. Зважаючи на особливість предмета та об'єкта соціологічних студій, соціологи можуть відчувати природну невпевненість у тій ситуації, коли джерельного матеріалу, придатного для аналізу відповідно до методології їхньої дисципліни, обмаль. Таким чином, можна зробити припущення, що українська соціологія не вивчала Голодомор-геноцид через те, що для таких студій їй нібито бракувало відповідних джерел.

Останніми роками завдяки наполегливим пошукам істориків та архівістів у науковий обіг було уведено значний обсяг спогадів, які стосуються Голодомору 1932–1933 рр. Національний музей Голодомору-геноциду створив загальнодоступний онлайн-ресурс, який збирає свідчення тих, хто пережив Голодомор, а також штучні голоди 1921–1923 і 1946–1947 рр. Однак і ці матеріали чомусь не стають предметом вивчення соціологів. Можливо, соціологічні студії почасти стримує той факт, що використання джерел особистого характеру ставить під серйозне питання репрезентативність висновків. Найчастіше дослідник-соціолог не може визначити, наскільки репрезентативною є така чи інша постава, зафіксована у історичному джерелі, на відміну, наприклад, від результатів соціологічного опитування. З іншого боку, існує широка можливість соціологічного аналізу джерел, які були створені вже після Голодомору-геноциду, насамперед написаних постфактум спогадів.

Слід наголосити, що в аналогічній ситуації щодо скупості соціологічних джерел до вивчення Голодомору перебувають дослідники й багатьох інших випадків геноциду в XX ст., зокрема Голокосту. Зважаючи на це, останніми роками з'явилася пропозиція переглянути критерії відбору джерел для соціологічного аналізу масового винищення євреїв під час Другої світової війни. Зокрема, сучасна польська дослідниця М. Мельхіор пропонує сміливіше залучати до соціологічного аналізу Голокосту максимально різнорідний матеріал: тексти, які стосуються людей різного віку, статі, місця проживання. Водночас цей матеріал має бути якомога різноманітніший тематично: «Якщо у дослідженні ми візьмемо до уваги ті випадки, які, як здається, не репрезентують усіх істотних категорій або питань, варіантів ситуації, різнорідності досвіду або способів одиничного сприйняття, тоді таку спробу потрібно розширити випадками, які відбивають ті інші, досі не присутні категорії та питання»[14]. Інша польська дослідниця М. Кобель-Токарська називає такий метод «феноменологічною репрезентативністю»[15].

За умови подолання проблеми джерел перед українською соціологією постають широкі дослідницькі перспективи вивчення Голодомору-геноциду. На своїх дослідників чекають питання трансформації та руйнування соціальних зв'язків під час Голодомору, взаємовідносин старих та нових суспільних норм, механізми віктимізації українців напередодні геноциду 1932–1933 рр. та ін. Для розв'язання цих проблем необхідним буде вивчення індивідуальних і групових постав людей, що стали жертвами Голодомору 1932–1933 рр., їхніх особистих стратегій виживання та ін.

Соціологічна перспектива Голодомору-геноциду мала б показати механізми поведінки звичайних людей у незвичайних (екстраординарних) умовах, простежити динаміку змінності суспільної реальності, темп трансформації якої зазвичай суттєво пришвидшується у період соціальних катастроф, проаналізувати, як унаслідок пропагандистської індоктринізації чи застосування інших важелів впливу у суспільстві формувався «образ іншого», який випадав із універсального простору моральних зобов'язань домінуючої групи. Досі в Україні немає досліджень на тему взаємин міста та села під час Голодомору, соціальних стратегій тих мешканців України, які пішли на службу до радянського режиму, особливостей перебігу суспільної поляризації, яка розмежувала домінуючу та переслідувані групи. Цікавим питанням для вивчення соціології є аналіз соціальної «нормалізації» Голодомору-геноциду – спроб комуністичного режиму представити його штучно сконструйовану візію, яка заперечувала зумисний характер голоду 1932–1933 рр, маскуючи його під результат неврожаю та несприятливого збігу обставин.

Немає жодного сумніву у тому, що соціологічна перспектива здатна актуалізувати історію Голодомору, створити сітку координат, на якій буде показано, як геноцид 1932–1933 рр. вплинув, а у певних аспектах і продовжує впливати на сучасне українське суспільство.

Соціальна психологія

Важливий внесок в інтердисциплінарне вивчення Голодомору може зробити соціальна психологія. У контексті геноциду ця наукова

[14] Melchior M. Zagłada i stosunki polsko-żydowskie w opracowaniach socjologicznych. *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*. Vol. 1. Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2005. S. 68.

[15] Cobel-Tokarska M. Holokaust w perspektywie socjologicznej. *Krótkie wykłady z socjologii. Przegląd problemów i metod* / Pod red. A. Firkowskiej-Mankiewicz, T. Kanash, E. Tarkowskiej. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2011. S. 336.

дисципліна займається дослідженнями патологічних соціальних обставин, зокрема проблемами суспільного тиску, який формує умови для геноцидної екстермінації великих людських груп, а також онтологічними аспектами суспільної свідомості жертв та виконавців масового винищення. Також соціальні психологи шукають відповідей на питання про те, які чинники сприяють ерозії міжлюдських стосунків, формування «образу іншого», поділу суспільства на «своїх» та «чужих» і служать дегуманізації жертв, як відбувається «раціоналізація» групових упереджень та наступного масового насилля.

Основи соціальної психології заклала у середині 1960-х рр. американська соціолог та філософ Ханна Арендт (1906–1975). Завдяки перекладам основні праці Х. Арендт добре відомі українському читачеві, що мало б спростити запозичення її дослідницького інструментарію[16]. Іншими відомими дослідниками, які зробили вагомий новаторський внесок у вивчення геноциду методами соціальної психології, стали Ізраель Чарни (нар. 1931) та Ервін Стауб (нар. 1938).

Професійний психолог та психотерапевт І. Чарни зайнявся вивченням Голокосту як колективної психологічної травми у другій половині 1960-х рр. Згодом, досліджуючи різні випадки геноциду у XX ст., він підготував низку узагальнювальних праць, в яких запропонував оригінальне бачення передумов та універсальних особливостей геноцидного насилля, а також його довготермінових наслідків[17]. Крім цього науковець став редактором великої кількості антологій, наукових збірників й навіть енциклопедії, присвячених Голокосту та іншим випадках геноциду[18]. Американський дослідник угорського походження Е. Стауб натепер залишається одним із найкращих фахівців серед тих сучасних соціальних психологів, які займаються вивченням геноциду. Його дослідження стосуються головно формування психологічних передумов геноциду – виникнення колективного відчуття загрози, образи, бажання помсти, механізмів легітимізації упередженого ставлення до призначених на винищення суспільних груп, кристалізації «натхненників насилля» – порівняно нечисельних груп, які стають основними генераторами насилля[19]. Багато уваги у своїх студіях Е. Стауб приділив тому, як відбувається поетапне розгортання геноциду від дискримінації до символічного насилля, згодом – переслідувань й зрештою – масового винищення[20].

Головним питанням, яке ставить сучасна соціальна психологія у контексті дослідження геноциду, є те, у який спосіб велика кількість людей стає виконавцями геноцидного плану. Два головних підходи до вирішення цієї проблеми отримали назви ситуаціоналізму та диспозиціоналізму. Відповідно до першої із цих теорій, ситуативні зміни соціальних умов життя людини є визначним чинником, який детермінує її поведінку, включно із екстраординарними вчинками під час геноциду. Прихильники диспозиціоналізму фокусуються на внутрішніх предиспозиціях людини – індивідуальній сильності до агресивної та деструктивної поведінки, соціальному конформізмі тощо. Обидва підходи мають своїх переконаних адептів.

Більшу частину українських дослідників, що займаються вивченням Голодомору-геноциду, можна умовно зарахувати до ситуаціоналістів – вони схиляються до визнання пріоритету соціальних структур та їх впливу на формування геноцидної політики більшовицького режиму. На жаль, ніхто в Україні не займається вивченням адаптивних механізмів людської свідомості, які на початку 1930-х рр. приводили людей у табір виконавців Голодомору-геноциду. Між тим, у країнах Заходу соціальна психологія зробила помітний внесок у сучасне розуміння того, як звичайні люди можуть стати масовими убивцями, що на практиці реалізують геноцидну політику[21]. Українська наука лише чекає на предметні

[16] Арендт Х. Витоки тоталітаризму. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.; Її ж. Люди за темних часів / Пер. з англ. Н. Рогачевська, Київ: Дух і літера, 2008. 320 с.; Її ж. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі Пер. з англ. А. Костенко. Київ: Дух і літера, 2013. 367 с. Також українською мовою видано біографію Х. Арендт: Принц А. Ханна Арендт, або Любов до світу. Київ: Темпра, 2016. 342 с.

[17] Charny I., Rapaport C. How Can We Commit the Unthinkable? Genocide, the Human Cancer. Boulder, CO: Westview Press, 1982. XVI + 430 p.; Charny I. A Classification of Denials of the Holocaust and Other Genocides. *Journal of Genocide Research*. Vol. 5. Iss. 1. 2003. P. 11–34: Charny I. The Genocide Contagion: How We Commit and Confront Holocaust and Genocide (Studies in Genocide: Religion, History, and Human Rights). Lanham: Rowman & Littlefield Publischers, 2016. 252 p.

[18] Genocide: A Critical Bibliographic Review / Ed. by I. Charny. New York: Facts on File, 1988. XIV + 273 p.; Encyclopedia of Genocide. 2 vol. / Ed. by I. Charny. Santa-Barbara: ABC–Clio, 1999. 718 p.; A Century of Genocide: Critical Essays and Eyewithness Accounts. 2nd ed. / Ed. by S. Totten, W. Parsons, I. Charny. New York – London: Routledge, 2004. 532 p.

[19] Staub E. The Origins and Prevention of Genocide, Mass Killing and Other Collective Violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. Vol. 5 Iss. 4. 1999. P. 305–306, 307.

[20] Staub E. The Origins and Prevention of Genocide. P. 307.

[21] Waller J. E. Becoming Evil: How Ordinary People Commit genocide and mass Killing. 2nd edition. New York: Oxford University Press, 2007. P. 269. Roth P. A. Social Psychology and Genocide. *The Oxford Handbook of Genocide Studies* / Ed. by D. Bloxham, A. D. Moses. New York: Oxford University Press, 2010. P. 199.

та фахові дослідження механізмів перенесення індивідуальної відповідальності на колективні інституції так, аби зняти зі себе вину за вчинені злочини, завдяки яким люди ставали виконавцями Голодомору-геноциду; змін, яких зазнали у цей період мотивації та цінності людини, а також індивідуальні рівні самосвідомості. Останнє має особливе значення для вивчення процесів денаціоналізації, які запустив Голодомор-геноцид – примусової або конформістської зміни української національної ідентичності на російську, до якої вдавалися українці під страхом повторення масового винищення 1932–1933 рр.

Важливою дослідницькою проблемою на межі історії, соціології та соціальної психології є питання суперечливої поведінки під час геноциду, коли та сама особа у різні періоди часу вдавалася до діаметрально протилежних дій. Вивчаючи це питання, соціолог Б. Кемпбелл відзначав: «Убивства та порятунок, вчинені одними й тими самими особами, не можна пояснити ані колективістськими (макросоціологічними), ані індивідуалістичними (мікросоціологічними) теоріями. Пояснення таких випадків вимагатиме альтернативного теоретичного підходу»[22]. Ключем до розв'яння цієї проблеми, що належить до сфери соціальної психології, може стати теорія «чистої соціології» Д. Блека, яка пояснює людську поведінку відповідно до соціальної структури або «соціальної геометрії». Під «соціальною геометрією» Д. Блек розуміє комплекс соціальних дистанцій (прив'язаностей) до різних ідей, цінностей, осіб тощо, який у кожної людини є індивідуальним. У всіх рішеннях, які доводиться приймати людині, можна виділити предмет (якого стосується дане рішення), а отже, визначити умовну соціальну дистанцію до цього предмета[23]. Таким чином, одна й та сама особа за одних обставин може приймати волюнтаристські рішення, що спираються на її внутрішні переконання та світовідчуття, а за інших – детерміновані, коли її вчинки визначаються зовнішніми чинниками. Прийняття волюнтаристських рішень більш імовірне у тих випадках, коли вони стосуються дуже близьких об'єктів (членів родини, сакральних символів тощо), натомість детермінованих – якщо вони перебувають на великій соціальній дистанції від людини. Таким чином, «чиста соціологія» пояснює причини прийняття саме таких, а не інших рішень не характеристиками суспільства і навіть не психологічними особливостями особи, яка приймає рішення, а тим місцем, яке у конкретний момент займає ця людина у соціальній структурі конфлікту.

Подібно як і у випадку із соціологічними студіями Голодомору, перед українськими соціальними психологами, як хотіли б взятися за вивчення цієї проблеми, постане питання джерел. Однак для соціальних психологів у цьому плані ситуація видається більш сприятливою, ніж для соціологів. Специфіка джерел до історії Голодомору дає можливість формувати особливу картину історії геноциду українців, яка базуватиметься на усних джерелах. Віддавна відомо, що люди у різний спосіб формулюють та висловлюють свої думки у тих випадках, коли вдаються до усного мовлення і коли йдеться про писаний текст. Загальновідомим є той факт, що усне спонтанне мовлення є вільнішим від свідомого представлення дійсності на письмі. Коли людина викладає свої думки письмово, вона більше працює над формою, загострює або пом'якшує певні моменти, по-іншому розставляє акценти. Існування великого корпусу усних записів автентичних оповідей про Голодомор дає можливість більш тонкого дослідження особистого досвіду його жертв методами соціальної психології.

Водночас дослідникам, які вивчатимуть Голодомор методами соціальної психології, доведеться витримати конфронтацію із осягненням суті досвіду людей, які пережили геноцид 1932–1933 рр. Ця проблема неминуче з'явиться через відсутність свідчень тих, кому його не вдалося пережити. Ми не можемо оцінити, якими були б свідчення, яких фізично не існує. У випадку ж настільки масштабного злочину, яким був Голодомор, немає сумніву у тому, що більшість його жертв не мали найменшого шансу зафіксувати свої відчуття, емоції, увесь жах усвідомлення ситуації, яка стала наслідком реалізації геноцидної політики більшовицького режиму. Таким чином, якщо намагатися строго дотримуватися принципу збалансованості, доведеться визнати, що практично усі матеріали, якими сьогодні може оперувати соціальний психолог, позначені суттєвим ступенем суб'єктивності, оскільки усі вони створені людьми, які вижили. Науковець мусить пам'ятати про мовчання мертвих.

Окремим напрямком вивчення Голодомору-геноциду методами соціальної психології мали б стати студії, присвячені психологічному впливу геноциду на наступні покоління. Багато психотерапевтів дотримуються думки, що існують психогенетичні механізми передачі травми геноциду від покоління до покоління, які мають вплив на фізичне та психічне здоров'я людей, психологічні особливості їхньої поведінки[24].

[22] Campbell B. Contradictory Behavior During Genocides. *Sociological Forum*. Vol. 25. No. 2 (June 2010). P. 297.

[23] Black D. Dreams of Pure Sociology. *Sociology Theory*. Vol. 18. Iss. 3. 2000. P. 356–357.

[24] Сукиасян С., Погосян В., Худоян С., Чаликян А., Шавердян Г., Жмудин И. Отношение современных поколений армян к геноциду 1915 года: Данные поискового исследования (этнопсихологический аспект). *Вестник Московского государственного областного*

Немає жодного сумніву в тому, що дослідження Голодомору-геноциду методами соціальної психології мають велику перспективу. Вони дозволять показати не лише анонімну катастрофу мільйонів, а й особисті долі жертв, їх рефлексії на тему того, що сталося з ними та їхніми близькими у 1932–1933 рр.

Антропологія

Антропології іманентно притаманна інтердисциплінарність та активний діалог з іншими науками[25]. Дослідники відзначають, що «в сучасних умовах кожна галузь гуманітаристики має свій антропологічний контент, що стало підставою для виділення в структурі антропології окремих антропологічних дисциплін, зокрема, філософської, історичної, культурної, соціальної, політичної, психологічної антропології»[26]. Найближчою до історії є, без сумніву, історична антропологія, яка виникла у 1970-х рр. завдяки утвердженню концепції історичних студій, у яких пізнання минулого досягається через взаємодію культури, до якої належить сам дослідник, та культури тієї епохи, яку він вивчає[27].

Порівняно із представниками інших гуманітарних дисциплін, антропологи найпізніше зайнялася вивченням геноциду. Перші антропологічні студії геноциду з'явилися лише наприкінці 1990-х рр. під впливом війни у колишній Югославії та геноциду в Руанді. На початку XXI ст. вийшли друком кілька антологій антропологічних досліджень геноциду[28]. Помітний внесок у створення теоретичних основ антропологічного вивчення геноциду зробили Александр Лабан Гінтон[29] (нар. 1963) та Ненсі Шепер-Г'юз (нар. 1944)[30].

Таке «відставання» антропології у вивченні геноциду мало свої причини. Дослідницькою метою антропології є пізнання людини, як частини суспільства та культури. Вихідною точкою для формування антропологічної картини світу є «культурний релятивізм» – теорія, завдяки якій відбувається максимальне розширення та деесенціалізація самого поняття культури. Одним із фундаментальних принципів антропології є твердження про те, що культурні цінності є історичним продуктом, а отже, всі вони, навіть виразно деструктивні, мають право на існування. Сприймаючи культуру такою, як вона є, антрополог схильний оцінювати навіть соціальні патології як своєрідну норму.

Така дослідницька перспектива дотепер створює певну проблему для вивчення геноцидного насилля методами антропології. Відомий канадський дослідник геноциду Адам Джонс (нар. 1963) описав її так: «У дослідженнях геноцидних процесів релятивістський підхід наголошує на "локальному розумінні й культурній динаміці, яка водночас і структурує, і мотивує геноцид", а також вивчає все у ширшому культурному контексті. Замість того, щоб просто визнати виконавців геноциду "ірраціональними" і "дикими", цей підхід вимагає, щоб ми розуміли їх і їхню точку зору, незалежно від того, що ми думаємо про виконавців"[31].

На превеликий жаль, українські антропологи не приділяють належної уваги вивченню Голодомору-геноциду. Прикметним є той факт, що перші в Україні праці на тему антропологічних вимірів Голодомору-геноциду підготували не антропологи, а професійні історики Василь

университета. Серия "Психологические науки". (Москва). 2012. № 4. С. 90–99; Ray Vollhardt J., Bilewicz M. After the Genocide: Psychological Perspectives on Victim, Bystander, and Perpetrator Groups. *Journal of Social Issues*. Vol. 69. Iss. 1. Special Issue: The Aftermath of Genocide: A Psychological Perspectives. 2013. P. 1–15; Lindert J., Knobler H., Abramowitz M. Genocide and Its Term Mental Impact on Survivors – What We Know and What We Do Not Know. *Multidisciplinary Perspectives on Genocide and Memory* / Ed. by Lindert J., Marsoobian A. T. Cham: Springer International Publishing AG, 2018. P. 81–101.

[25] Бойко О. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / За заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 69.

[26] Рафальський О., Калакура Я., Коцур В., Юрій М. Антропологічний код української культури і цивілізації. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 23.

[27] Пировогова-Таран Л. Етнологія та/чи історична антропологія. *Укр. Істор. журнал*. 2013. № 1. С. 123.

[28] Genocide: An Anthropological Reader / Ed. by A. Hinton. Hoboken, N.Y.: Wiley-Blackwell, 2002. 392 p.; Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide / Ed. by A. L. Hinton. Berkley–Los Angele– London: University of California Press, 2002. 405 p.; Violence in War and Peace: An Anthology / Ed. by N. Scheper-Hughes, P. Bourgois. Oxford: Blackwell, 2004. 496 p.; Genocide. Truth, Memory, and Representation / Ed. by A. L. Hinton, K. L. O'Neill. Durham: Duke University Press, 2009. 352 p.

[29] Hinton A. L. Why Did They Kill?: Cambodia in the Shadow of Genocide. Los Angeles: University of California Press, 2004. 382 p.; Hinton A. L. Man or Monster?: The Trial of a Khmer Rouge Tortuer. Durham: Duke University Press Books, 2016. 360 p.

[30] Scheper-Hughes N. The Genocidal Continuum: Peace-Time Crimes. *Power and the Self* / Ed. by J. M. Mageo. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 29–47; Scheper-Hughes N. A Genealogy of Genocide. *Modern Psychoanalysis*. Vol. 28(2). 2003. P. 167–197.

[31] Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії / Пер. з англ. К. Диси. Київ: Дух і літера, 2019. С. 459.

Марочко[32] та Ярослав Калакура[33]. Між тим, відомий український політолог та політичний аналітик Сергій Грабовський (нар. 1957) визначив Голодомор 1932–1933 рр. як антропологічну катастрофу, наслідком якої стала втрата «суверенності свідомості» вцілілих українців, життєва настанова яких змінилася на виживання замість життя і розвитку[34]. Масштабність цих процесів важко переоцінити: «Антропологічні риси зберігаються більш надійно і довше, ніж деякі ознаки культури. Навіть у випадку декількох поколінь змішаних родоводів виявляються вихідні антропологічні типи, тоді як культура, мова, традиційне господарство, релігія та мистецтво можуть кардинально змінюватися навіть за життя одного покоління»[35].

У конкретному випадку Голодомору-геноциду предметом дослідження антропологів мали б стати насамперед ті елементи культури, які сприяли реалізації цього масштабного злочину. Є достатні підстави вважати, що «культурні витоки» Голодомору-геноциду походять із псевдоінтернаціонального культурного середовища російських більшовиків, які відіграли вирішальне значення у підготовці, організації, а згодом приховуванні Голодомору-геноциду. Дотримуючись наукової неупередженості, аналогічний аналіз потрібно було б здійснити й щодо російської та української народних культур, спробувавши визначити й у них ті елементи, які могли посприяти поширенню геноцидного насилля. При цьому варто відзначити, що українці та росіяни мають кардинально відмінні традиції у ставленні до побутового насилля та суспільної агресії. Цю характерну відмінність двох народів ще наприкінці 1880-х рр. відзначив у своїх лекціях із етнографії та антропології Володимир Антонович (1834–1908)[36].

Іншою дослідницькою проблемою для антропологічних студій Голодомору-геноциду повинні стати ті аспекти масової культури СРСР, які стосувалися сфери «символічного насилля» – певних політичних ритуалів, які стосувалися культурної дискредитації та дискримінації українців (позиціонованих як «петлюрівці» та «куркулі») на основі приписування їм вигаданих негативних рис, культурних недоліків тощо. На думку американської антропологині Керол Наґенґаст, символічне насилля та публічна маніфестація групових відмінностей є обов'язковим етапом на шляху до геноциду. За словами дослідниці, символічне насилля стає свого роду «щепленням зла», яке «імунізує» суспільство від співчуття призначеним на винищення людським групам[37]. Є достатні підстави вважати, що символічне насилля щодо українців як нації, до якого напередодні Голодомору 1932–1933 рр. вдавався більшовицький режим, відіграло винятково важливу роль у підготовці геноциду. Вдалий метод аналізу символічної сфери культури, яка легітимізує масове насилля, свого часу запропонував відомий норвезький дослідник структурного насилля Йоган Ґальтунґ (нар. 1930)[38].

Ще одним внеском антропології у вивчення Голодомору-геноциду може стати пояснення того, як категоризація та класифікація оточуючого світу формували людське сприйняття дійсності та впливали на прийняття важливих рішень. Кажучи іншими словами, антропологія здатна пояснити взаємозв'язок між публічним дискурсом та політикою, продемонструвати, які саме політичні, культурні та соціально-економічні обставини сприяли здійсненню геноциду. За словами відомого антрополога А. Л. Гінтона, «Антропологія допомагає нам зрозуміти соціальну та політичну напругу, яка найімовірніше вибухне геноцидом. Це допомагає пояснити лояльність і ненависть, прагнення та страхи, які можуть мотивувати одну групу до рішення усунути іншу»[39]. У конкретному випадку Голодомору-геноциду антропологічні студії мали б показати, чому радянська урядова пропаганда у різний спосіб впливала на різні групи населення, а також дати відповідь на питання, як розуміли Голодомор-

[32] Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Укр. Істор. журнал*. 2017. № 5. С. 112–132; Марочко В. Історико-антропологічний дискурс Голодомору 1946–1947 рр. *Україна XX століття, культура, ідеологія, політика*. Вип. 22. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. С. 228–243.

[33] Калакура Я. Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-Голодомору. *Український селянин*. Вип. 20. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 53–59.

[34] Грабовський С. Голодомор у вимірах Великої Історії: тези до осмислення. *Укр. тиждень*. 2013, 22 листопада. С. 18.

[35] Рафальський О., Калакура Я., Коцур В., Юрій М. Антропологічний код української культури і цивілізації. У 2 кн.. Кн. 1. Київ: Ін-т політ. і етнонац. доліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 23–24.

[36] Антонович В. Три національні типи народні. *Укр. Істор. журнал*. 2017. № 3. С. 185.

[37] Nagengast C. Inoculation of Evil in the U.S.-Mexican Border Region. Reflections on the Genocidal Potential of Symbolic Violence. *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide* / Ed. by A. L. Hinton. Berkley–Los Angeles–London: University of California Press, 2002. P. 339.

[38] Galtung J. Cultural Violence. *Journal of Peace Research*. Vol. 27. № 3 (August 1990). P. 291–305.

[39] Hinton A. L. The Dark Side of Modernity: Toward an Antropology of Genocide. *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide* / Ed. by A. L. Hinton. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 2002. P. X.

геноцид його організатори, виконавці злочинних наказів і жертви.

Не меншою дослідницькою проблемою, у вивченні якої антропологія могла б відіграти важливу роль, є масштабні наслідки геноцидного насилля у сфері пам'яті – комплексу уявлень про себе, які виникли в українців під тиском соціально-економічної, політичної та культурної реальності постгеноцидного суспільства Української РСР. Тривалий період зумисного заперечення та замовчування Голодомору-геноциду, який був наслідком політики комуністичного режиму СРСР, призвів до появи недискурсивної пам'яті про цю масштабну трагедію. Недискурсивна пам'ять, не зафіксована в усному мовленні чи письмових пам'ятках, тим не менше проявлялася у щоденній життєвій практиці, міжлюдських відносинах, культурних преференція та ієрархії. Немає сумніву в тому, що аналіз такої недискурсивної пам'яті мусить відбуватися шляхом інтердисциплінарної взаємодії історичних та антропологічних студій.

Політологія

Краще розуміння умов, які сприяли виникненню геноциду, можуть забезпечити політологічні студії. Політологічний аналіз передбачає детальне вивчення мотивів та мети певних дій, а також спробу раціоналістичного пояснення причин саме такого, а не іншого політичного курсу («раціональний вибір» не означає розумний, цим терміном позначаємо той вибір, який особа чи особи, що приймали рішення, уважали «раціональним» і «виправданим» у цій ситуації). У випадку Голодомору-геноциду такий аналіз за визначенням стає інтердисциплінарним, оскільки пошуки «раціоналістичного пояснення» геноциду вимагатимуть поєднання методів політології із соціальною психологією, оскільки йтиметься про межі усвідомлення керівниками СРСР ціни геноциду, що виражалася у мільйонах людських життів.

Геноцид 1932–1933 рр. щодо українців був свідомим вибором більшовицького керівництва СРСР. Соціальні науки, які вивчають умови вибору в людській поведінці, пропонують широкий вибір теоретичних моделей такого вибору. Зазвичай розрізняють раціональні та нераціональні мотиви, які лежать в основі вибору. Раціональний вибір передбачає зважену оцінку витрат і ризиків, а також очікуваної вигоди, які особа може отримати у результаті. Існують достатні підстави уважати, що головною метою, яку ставило перед собою вище керівництво СРСР, приймаючи рішення про геноцид українців, було бажання назавжди позбутися небезпеки виходу України зі складу СРСР та орбіти російського політичного й культурного впливу.

Західні науковці сходяться у думці, що двома головними причинами геноциду в політологічному плані є бажання зберегти політичну владу або ефективний контроль певної території в умовах загрози з боку внутрішніх ворогів[40]. Відповідно до досліджень Чарльза Андертона та Джона Картера, найбільшою небезпека геноциду є у країнах із автократичним або тоталітарним правління у ті періоди, коли відбувається їх трансформація та структурна перебудова[41]. Саме такою й була ситуація в СРСР на початку 1930-х рр.

Плідним напрямком політологічних студій підготовчого періоду Голодомору-геноциду може стати вивчення структурної делегітимізації, до якої вдався більшовицький режим в Україні. Поняття «легітимізації» та, відповідно, «делегітимізації» є питомо політологічними, хоча й запозиченими із дефініції «легітимізму», що віддавна функціонувала у юриспруденції. Ці поняття використовують для того, щоб описати процеси акцептації певної політичної системи та представників влади й, відповідно, втрати такої акцептації у очах загалу населення. Однак концепцію легітимізації та делегітимізації порівняно нещодавно почали використовувати й у соціології, де вона позначає заперечення права на існування певних соціальних структур та цінностей. На думку ізраїльського дослідника Даніеля Бар-Таля (нар. 1946), у соціологічному плані делегітимізацію слід розглядати насамперед як навмисну категоризацію певних груп у термінах настільки негативних, що це призводить до виключення цих груп з-поміж тих людських колективів, які визнані такими, що діють у межах акцептованих норм і цінностей[42]. Таким чином, структурна делегітимізація стає інструментом дегуманізації людської групи, яку символічно позначають як ворожу.

Концепція структурної делегітимізації дає інструменти для того, аби простежити як комуністичний режим СРСР вдавався до кроків, що мали на меті спочатку дестабілізувати соціальну структуру України, поставити під сумнів всі існуючі норми та правила соціальної взаємодії, зруйнувати систему соціальної ієрархії та цінностей, які мали не лише функціональне, але й символічне значення. Структурний вимір делегітимізації

[40] Valentino B. A. Final Solution: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004. 253 p.; Midlarsky M. I. The Killing Trap: Genocide in the Twentieth Century. New York: Cambridge University Press, 2005. 480 p.; Kalyvas S. N. The Logic of Violence in Civil War. New York: Cambridge University Press, 2006. XVIII + 485 p.

[41] Anderton C. H., Carter J. R. A New Look at Weak State Conditions and Genocide Risk. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*. Vol. 21. 2015. P. 1–36.

[42] Bar-Tal D., Hammack P. Conflict, Delegitimizatio, and Violence. *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict* / Ed. by L. R. Tropp. New York: Oxford University Press, 2012. P. 30.

у кінцевому результаті призводить до заперечення права на існування. Екземпліфікацією структурної делегітимізації є геноцид.

Концепція структурної делегітимізації може слугувати вихідним пунктом для аналізу політики більшовицького режиму в Україні, зокрема його практики виправдання та поширення фізичного насилля шляхом заохочення наслідування символічного та структурного насилля щодо певних сегментів суспільної культури, які більшовицький режим визначив як ворожі та небезпечні. Особливо цікаво простежити, як насилля, яке початково було скероване тільки на вибраних представників українського соціуму – «куркулів», інтелігенцію, духовенство, поетапно поширилося на увесь український соціум.

Українські політологи лише починають вивчати геноцидне насилля з використанням дослідницького інструментарію власної дисципліни. Однією із перших праць такого характеру став політологічний аналіз геноциду тутсі у Руанді[43]. Можемо сподіватися, що невдовзі з'являться аналогічні праці й на тему Голодомору-геноциду.

Висновки

1. Інтердисплінарне вивчення Голодомору-геноциду повинно базуватися на корінних інтересах історії як наукової дисципліни. Саме історія має відіграти роль фундаменту для того наукового синтезу, що стане результатом взаємодії різних гуманітарних дисциплін.

2. Успішність інтердисциплінарних студій Голодомору-геноциду великою мірою буде залежати від формування спільного понятійного апарату, який забезпечуватиме однакове розуміння подій та процесів, що будуть вивчатися. Виникнення спільних понять, якими користуються різні дисципліни, без найменшого сумніву, є одним із головних рушіїв розвитку наукового пізнання, умовою інноваційних наукових досліджень. З іншого боку, запозичені поняття із нечіткими дефініціями належать до найпоширеніших причин невдалих та хибних висновків у міждисциплінарних дослідженнях.

3. Двома головними рівнями перспективних напрямків міждисциплінарного вивчення Голодомору-геноциду є: 1) макрорівень: генеза геноциду та її вписування у широкий суспільний контекст; 2) мікрорівень: вивчення важливих феноменологічних аспектів Голодомору 1932–1933 рр.

4. Інтердисциплінарні студії Голодомору-геноциду підкреслюють важливість історичного, соціального та культурного контексту досліджуваних подій. Широкий контекст вивчення історичних подій створює можливості для відтворення складної системи взаємозв'язків та взаємозалежностей між віддаленими на перший погляд явищами та процесами. У випадку дослідження Голодомору-геноциду та його тривалих у часі наслідків це має виняткове значення.

[43] Івчик Н. Геноцид тутсі: політологічне прочитання. *Вісник Львів. ун-ту. Серія філософсько-політологічні студії*. Вип. 6. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2015. С. 198–206.

УДК 94(477)"192/193":930.253:321.01-057.875

Комарніцький Олександр
доктор історичних наук,
академік НАНВО України, доцент,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
Комарніцька Людмила,
кандидат філологічних наук,
завідувач кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін
Подільського спеціального навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ ОБЛАСНИХ, МІСЬКОГО ТА ВІДОМЧИХ АРХІВІВ ЗВО ПРО ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У 20–30-ті рр. XX ст.

У статті на основі матеріалів обласних, міського та відомчих архівів закладів вищої освіти України показано опозиційні антирадянські настрої в середовищі студентів педагогічних закладів освіти у 20–30-ті рр. XX ст. Зазначено, що більша кількість документів стосуються подій кінця 1920-х – 1930-х рр. Йдеться про те, що частина студентів не підтримали «генеральної лінії» більшовицької партії, ударні темпи будівництва соціалізму, відмовлялися від участі у громадському житті. Чимало з них продовжували виношувати українські національні ідеї, ідеї української державності. Серед студентства визрівало невдоволення економічною політикою радянської влади.

Ключові слова: *студент, інститут, технікум, настрій, більшовики.*

Oleksandr Komarnitskyi
Doctor of History,
academic of National Academy of Higher Education Sciences of Ukraine,
associate professor of Department of History of Ukraine
of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
Liudmyla Komarnitska,
PhD in Philology,
Head of Department of Fundamental and Special Disciplines
of Podillia Special Education and Rehabilitation College

DOCUMENTS OF STATE REGIONAL, CITY AND DEPARTMENTAL ARCHIVES OF UNIVERSITIES ABOUT OPPOSITIONAL SENTIMENTS OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE 1920s – 1930s

Based on materials from regional, city and departmental archives of higher educational institutions of Ukraine, the article shows oppositional anti-Soviet sentiments among students of pedagogical educational institutions in the 1920s and 1930s. It is noted that the majority of the documents related to the events of the late 1920s and 1930s. Some students did not support the "general line" of the Bolshevik Party, the shock pace of socialism building, and refused to participate in public life. Many of them continued to nurture Ukrainian national ideas, ideas of Ukrainian statehood. Among the students, dissatisfaction with the economic policy of the Soviet government was brewing.

Key words: *student, institute, technical school, sentiments, Bolsheviks.*

Радянська держава з перших днів свого існування визначила навчання та виховання молодшого покоління як один із пріоритетних напрямів своєї внутрішньої політики. Через систему освіти відбувався цілеспрямований вплив на свідомість українського народу. Саме тому особливу увагу приділяли формуванню ідеологічного світогляду студентів педагогічних навчальних закладів, майбутніх учителів, які мали формувати політичну свідомість дітей за комуністичними

ідеалами. Зважаючи на це, більшовицький режим та його каральні органи намагалися контролювати сферу вищої освіти з метою запобігання виникненню опозиційних настроїв.

Більшість студентів були відданими справі більшовизму, прагнули втілити в життя постанови партійно-державного керівництва. Разом з тим, численні архівні документи, зокрема обласних, міських та відомчих архівів закладів вищої освіти України, свідчать, що частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла опозиційність.

Нам вдалося віднайти низку документів, які характеризують опозиційні настрої молоді у 20-х рр. XX ст. Зокрема, серед студентства поширювалися українська національна ідея і водночас невдоволення національною політикою більшовиків. Так, у травні 1923 р. при огляді приміщень Кам'янець-Подільського ІНО завідувач окпрофосвіти Кобзар побачив на стіні портрет В. Винниченка, якому «не [мало бути] місця в радянських освітніх установах»[1]. Нашу увагу привернула і заява студента Кам'янець-Подільського ІНО комсомольця З. Кицюка до бюро партосередку вишів міста від 3 вересня 1923 р., у якій він «викривав» політкомісара ІНО Л. Ізбінського. Зокрема, він писав, що восени 1920 р., коли польські війська вступили у Хмільник, де у медичній школі навчалися Кицюк й Ізбінський, останній «гордо-високо» з радістю говорив: «От тепер я знаю, що не вмерла Україна». У 1921 р. Ізбінський вступив у комсомол для того, щоб, на думку заявника, потрапити в інститут. У 1922 р. він став членом партії, після чого «якимось чудом» влаштувався на посаду політкомісара[2].

Ряд студентів мали антирадянські настрої. У березні 1924 р. зі складу студентів Кам'янець-Подільського ІНО відрахували Г. Михальчишину, яка намагалася перешкодити святкуванню в інституті 6-ї річниці Червоної армії[3]. Умовно звільнили також О. Бублій, яка перешкоджала розслідуванню цієї справи[4]. Студент Сергієнко, який перевівся до Кам'янець-Подільського ІНО з Ніжина, у розмові з однокурсниками говорив, що краще вступати на математичний відділ або на будь-який інший, «бо на випадок переміни державної влади, все це негодяще буде». Студент негативно ставився до вивчення ідеологічних дисциплін. «Небажані» політичні думки висловлював і Бондаренко. Партосередок насторожувало ще й те, що він «об'їжджав робітничі центри» Кавказу і Донбасу, планував поїхати до Москви «для якоїсь роботи»[5]. Студент Кам'янець-Подільського ІНО комсомолець Ясінецький 31 січня 1928 р. на загальних зборах осередку ЛКСМУ заявив, що студент-комсомолець Гончарук говорив «про засилля партії в комсомолі»[6]. У 1928 р. в одному із звітів Кам'янець-Подільського ІНО зазначалося, що є студенти, які «не признають класової боротьби, на кампанію дивляться з усмішкою, особливо тоді, коли навколо певної кампанії складається громадська думка»[7].

Серед студентів поширювалися вірші та анекдоти антирадянського змісту. Так, у 1928 р. в «Бюлетені Коростишівського педтехнікуму імені Івана Франка» зазначалося, що мали місце випадки «ігнорування громадської роботи. Значне місце займає словесна розпуста, лайки, анекдоти»[8].

У листопаді 1921 р. політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО С. Чалий повідомляв про саботажні дії студентів вишу, спрямовані проти радянської влади: вони псували майно ІНО (викрадали електричні лампочки, обривали проводи), в аудиторіях «відправляли природні функції»[9].

Незадоволення студентства викликали господарсько-політичні кампанії, що проводилися у селах. 3 лютого 1929 р. на засіданні партбюро Кам'янець-Подільського ІНО присутні обговорили директиву ОПК про боротьбу з «правим ухилом». Член партії Молодик зазначав, що деякі комсомольці не хотіли «носити прапор. Це як будто мелочь, але на це треба звернути увагу». Він повідомляв також, що у розмові з ним один студент, колишній учитель, говорив, що «права була опозиція (товару нема, хліба нема)»[10]. Комуніст Гаман фіксував як «правий ухил» випадки невдоволення студентів, коли їх виселяли з гуртожитків. Вони заявляли, що «це неправильно»[11]. У березні 1924 р. зі складу студентів Кам'янець-Подільського ІНО відрахували П. Скапчука, який здійснив «ганебний вчинок» на губернському пленумі комітету незаможних селян: знаходячись у президії пленуму, вкрав у завідувача губернським земельно-селянським банком золотий годинник[12].

Найбільше документів, означених у темі статті, стосується подій кінця 1920-х – 1930-х рр. Саме тоді посилилися опозиційні настрої молоді.

[1] Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 74.

[2] ДАХмО, Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 10.

[3] Там само. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1542. Арк. 13–14.

[4] Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 618. Арк. 28

[5] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 37 зв.

[6] Там само. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5 в. Арк. 2.

[7] Там само. Ф. Р. 1566. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 61 зв.

[8] Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. Р. 266. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 220зв.

[9] ДАХмО. Ф. р. 302. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 58.

[10] Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 9 зв.

[11] Там само. Ф П. 3. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 16.

[12] ДАХмО. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 41.

Зокрема, частина студентів з іронією ставилася до політики більшовиків щодо будівництва соціалізму і комунізму. У 1936 р. невдоволення політикою режиму висловлював студент Житомирського учительського інституту Калюжек. Він говорив, що «як при такому соціалізмі жити, краще йти в Сибір…»[13]. У 1935 р. один із студентів Вінницького українського педтехнікуму «контрреволюційно розшифрував термін СРСР»[14]. У тому ж році студент Кам'янець-Подільського педінституту Трусов, йдучи на збори, радив своїм однокурсникам: «Куди ви обходити [калюжі], йдіть через болото, по-більшовицькому»[15].

Чимало студентів не сприйняли заклику партії щодо участі їх у громадсько-політичній роботі. Наприклад, студент Житомирського ІСВ Лось на студентських зборах у своєму виступі агітував «більше читати книжок, а менше тратити часу на другорядні [громадсько-політичні] роботи»[16]. У низці випадків студенти Бердичівського ІСВ відмовлялися від участі у суботниках, громадської роботи тощо[17]. Студенти Запорізького педінституту А. Іщенко і Ю. Беруля агітували проти стаханівського руху[18]. У 1936 р. один із студентів Вінницького педінституту категорично відмовився надіти протигаз і привселюдно висміював заходи товариства ППХО[19]. Студентка цього ж вишу Галицька демонстративно порвала квиток добровільної лотереї[20]. Студента Миколаївського педінституту В. Бедниченка у грудні 1938 р. звинуватили в тому, що він не брав участі у загальноміських мітингах і демонстраціях у дні «пролетарських» свят[21].

Нам вдалося виявити низку фактів, коли молодь відмовлялася сприймати вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду. Зокрема, студент Вінницького педінституту Гройзнер на початку 1935 р. намагався принизити роль Сталіна як «вождя партії й теоретика»[22]. Йому співчували Дреєр, Столяр, Ковальов, Семеняк, Москалюк[23]. Студентка III курсу мовно-літературного факультету цього ж вишу Піхно заявила про недоцільність проробки доповіді Й. Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б), скаржилася на неможливість задовольнити свої культурні потреби за умов радянської влади[24]. Студент I курсу мовно-літературного факультету Черешневий спалив портрет Сталіна з коментарем: «Давай зробимо Сталіну кремацію»[25]. У 1937 р. студент-екстернатник О. Гаврилов у розмові з товаришами твердив, що К. Маркс і Ф. Енгельс перед тим, як писати свої твори, «пили спиртні напитки, щоб викликати тимчасове збудження»[26].

Такі ж прояви мали місце і в інших закладах освіти. У 1933–1934 н.р. студент III курсу хімічного відділу Польського педінституту Опико у гуртожитку висміював гасла Сталіна, поширював думки про «ніщету» та інші «ворожі теорії». Він говорив, що почувається «як в грязі»[27]. У протоколі загальних зборів III курсу літературно-мовного відділу Кам'янець-Подільського педінституту від 1 жовтня 1933 р. йшлося про те, що студентка Б. Щварцер «малю[вала] пеньок, на ньому зайчик і внизу підпис[ала], що це на такій височині стоїть наш радянський учитель. Це ж класово вороже глузування з Ленінських вказівок, з постанов партії»[28]. Дискредитував Сталіна і студент Запорізького педінституту А. Іщенко[29]. Студента цього ж вишу Стулія відрахували за брудну лайку щодо уповноваженого курсу з передплати на твори Леніна[30]. Студент Миколаївського педінституту В. Бедниченко намагався ревізувати вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна[31].

Деякі студенти сприймали смерть того чи іншого керівника держави, більшовицького діяча як надію на подальші позитивні зміни в державі. Студент Кам'янець-Подільського педінституту І. Перепечай у 1935 р. зазначав, що «Кірова вбили, Куйбишев помер, скоро черга дійде і до інших… Скоро всі міста змінять свої назви». Він також висловлювався: «Коли я вже дочекаюся, коли Сталін помре», «Чи збудують тов. Сталіну мавзолей як Леніну» і т.п.[32] Студент Вінницького педінституту Будник, коли помер В. Куйбишев, заявив: «Вмирають наші вожді. Кірова вбили,

[13] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 16 зв.

[14] Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 27.

[15] ДАХмО. Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 6 а. Арк. 46–47.

[16] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31–32.

[17] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

[18] Відомчий архів Запорізького національного університету (далі – ВА ЗНУ). Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 175.

[19] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 54.

[20] Там само. Спр. 25. Арк. 4 зв.

[21] Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.

[22] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 3; Спр. 603. Арк. 10; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20 зв.; Спр. 35. Арк. 37.

[23] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6.

[24] Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 2; Спр. 603. Арк. 10.

[25] Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24, Арк. 6 зв.

[26] Там само. Спр. 42. Арк. 27.

[27] Державний архів міста Києва (далі – Держархів м. Києва). Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. Арк. 35.

[28] ДАХмО. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 73; Ф. Р. 302. Оп. 4. Спр. 60. Арк. 91 зв.

[29] ВА ЗНУ. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 175.

[30] Там само. Спр. 33. Арк. 1.

[31] ДАМО. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 4.

[32] ДАХмО. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 55, 85–86 зв.

Куйбишев помер. Нічого, ми їх замінимо»[33]. 27 січня 1935 р. студент І курсу Вінницького єврейського педтехнікуму Штілерман сказав: «Якщо впродовж 1-го року померло два керівника партії, то скільки ж помре на протязі 4-х років». Своєю чергою, студент того ж курсу Попієвський у хімічному кабінеті висловився так: «Ось уже справляють обряд "Шіве" за т. Куйбишевим (7-й день жалобний релігійний обряд)»[34]. За глузування з приводу смерті Кірова у грудні 1934 р. відрахували студента Харківського педінституту В. Матищука[35].

Чимало студентів відмовлялися визнавати марксизм-ленінізм за науку, негативно ставилися до навчальних дисциплін ідеологічного змісту. Так, у 1933 р. студенти-комсомольці Кам'янець-Подільського педінституту Фішер і Мордків заявили, що «ленінізм не є наука, а тільки ідея»[36]. Проблема «чи є марксизм-ленінізм?» обговорювалася серед студентів цього вишу і в 1935 р.[37] У 1937 р. заочники Вінницького педінституту Гаврилов і Ляшенко виявляли своє незадоволення марксистською наукою, компрометували керівників партії і уряду[38]. На початку 1931 р. «опортуністичні» настрої виявила частина студентів-третьокурсників агробіологічного відділу Вінницького ІСВ, які «недооцінили» «соціально-економічні» дисципліни[39]. Восени 1932 р. у Житомирському ІСВ на лекції з діалектичного матеріалізму мав місце антипартійний виступ Рунчука[40]. Подібне траплялося і в наступні роки. Так, студент Кам'янець-Подільського педінституту Байрак у 1935 р. говорив, що «Котовський приймав до себе лише злодіїв»[41]. У 1936 р. студент-комсомолець Житомирського учительського інституту Лозько на занятті з історії партії запитав викладача: «Чи не є це зрада, коли партія заключила Брестський мир?»[42]. Студент Вінницького педінституту Кролівський прибув на екзамен з ленінізму у «дуже п'яному вигляді»[43].

Низка фактів свідчить про підтримку студентами ідей Л. Троцького і Г. Зінов'єва. Зокрема, у 1930-1931 н.р. студент Житомирського ІСВ Вольфман у розмові з товаришами сказав, що «Сталін схоластик, партія повернула на бік Троцького»[44]. Студент Кам'янець-Подільського ІСВ І. Кунц у розмові із однокурсниками зазначав: «Троцький був правий, що нам не потрібні такі темпи, які партія взяла, а тепер такі труднощі»[45]. Зокрема, він критикував лінію партії за підвищення цін на промислові товари, і водночас обкладання селян новими податками, перехід на 10-годинний робочий день. Виступав проти примусових заощаджень (публічно порвав свою ощадну книжку), збору коштів на розширення інститутського городу, організації у закладі соцзмагань, ударництва, оскільки студенти жили в незадовільних матеріально-побутових умовах. Крім того, Кунц нівельовував значення педагогічного вишу, зазначаючи, що на виробництві можна було більше заробити, ніж у школі[46]. 20 квітня 1931 р. на засіданні бюро партосередку йшлося про те, що його слід виключити з партії і, відповідно, відрахувати з інституту. Все ж члени бюро обмежилися винесенням суворої догани, оскільки Кунц визнав свою вину. Студента зобов'язали також виступити у пресі – стінгазеті, газеті «Червоний кордон», де він мав «викрити і засудити свої помилки, антипартійну суть цього правоопортуністичного ухилу, стати твердо на партійну позицію та проводити в життя Генеральну лінію партії»[47]. Однак впродовж місяця Кунц не зробив нічого в справі «дійсного широкого виправлення правоопортуністичних своїх помилок». Тому 29 травня бюро партосередку виключило його з партії[48]. Втім, 22 червня президія Кам'янець-Подільської районної контрольної комісії рішення бюро відмінила і оголосила Кунцу сувору догану з попередженням, зважаючи на те, що за час перебування в партії з 1927 р. він ніяких партійних стягнень не мав і перед президією визнав свої помилки[49]. Незабаром, 9 серпня 1931 р., бюро партосередку задовольнило прохання Кунца про перевід його на навчання до Мелітопольського ІСВ[50].

На початку 1935 р. як «справжній класовий ворожий агент» проявив себе студент Вінницького педінституту Гройзнер, який заохочував до вивчення вилученої з бібліотеки «троцькістсько-націоналістичної» літератури. Він проводив антирадянську «контрреволюційну» пропаганду, вихваляючи Троцького, Зінов'єва, Карла Каутського як видатних теоретиків та ораторів. Доводив, що йому «байдуже жити в пролетарській чи

[33] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4 зв.

[34] Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 608. Арк. 11, 13.

[35] Відомчий архів Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди (далі – ВА ХНПУ ім. Г.С.Сковороди). Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 110.

[36] ДАХмО. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 33.

[37] Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 96 зв.

[38] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2 зв.

[39] Там само. Спр. 4. Арк. 22 зв.

[40] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.

[41] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 9.

[42] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 16 зв.

[43] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2 зв.

[44] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31–32.

[45] ДАХмО. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 49.

[46] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 38–39, 45.

[47] Там само. Арк. 43.

[48] Там само. Арк. 62, 64.

[49] Там само. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 47.

[50] Там само. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 76.

буржуазній країні, аби була змога добре їсти й готуватись до наукової кар'єри»[51]. Винним було визнано і студента IV курсу історичного факультету Вінницького педінституту Вайнера, який вивчав твори Троцького і рекомендував їх своїм однокурсникам[52]. У тому ж році виступ студента III курсу історичного відділу Кам'янець-Подільського педінституту Касьянчука зводився до того, що «контрреволюційна зінов'євсько-троцькістська група була права і рішення ЦК партії [про цю групу] не вірне», чим «сіяв зневір'я до нашої партії»[53]. У 1937 р. серед студентів Вінницького педінституту виявили «троцькістів» Ковальова, Бородая, Ліщишина, Головатюка, Дольчука[54].

Деякі студенти поділяли «правоопортуністичну» теорію М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського. У Кам'янець-Подільському ІНО в жовтні 1929 р. на загальних зборах партосередку зазначалося, що студенти-практиканти виявляли «правий ухил на практичній роботі»[55]. Восени 1932 р. «правий ухил» під час проходження педпрактики проявив студент-комуніст Житомирського ІСВ Романюк[56]. У червні 1931 р. в Кам'янець-Подільському ІСВ мали місце «опортуністичні виступи» студентів Ковальова, Заремби, Каніщук, Паславського, як «чужий елемент» виявив себе Забзалюк[57]. 21–22 листопада 1930 р. на конференції студентів Черкаського району йшлося про те, що в Черкаському ІСВ були прояви «правого опортунізму, лівих загибів, примеренського ставлення до них, аполітичності, недостатньої ідеологічної витриманості та класової цілеспрямованості»[58]. За «опортуністичне» ставлення до передвиборної кампанії розпустили редколегію студентської газети Вінницького ІСВ[59]. У Бердичівському ІСВ мав місце «право-опортуністичний» виступ студента-комсомольця Журавльова, який на відкритих комсомольських зборах відмовився від обміну комсомольського квитка і зобов'язань перед партійною організацією[60]. У 1929 р. як «правий ухил» трактували вчинок студента Керекеша Шепетівського педтехнікуму, який образив помічника директора і не виконав наказ директора. Комсомолка Доброчинська перед безпартійними студентами дискредитувала директора технікуму як комуніста[61].

Студентів переслідували і за інші провини. «Антирадянську та контрреволюційну» роботу проводили також студенти Дніпропетровського ІПО Безкровна, Покотило, Шебеко[62]; Житомирського учительського інституту – Падалка, Ковальчук, Юзвенко, Садчик[63], Герман, Нікітюк[64]; Одеського німецького педінституту – І. Ланц[65]. Студентка-комсомолка Глухівського ІСВ Свистеліна, перебуваючи на роботі у підшефному селі Слаута, продемонструвала погляди, які були «ближчі до контрреволюції, ніж до партії»[66]. Ряд студентів-заочників Одеського німецького педінституту відрахували як таких, що не забезпечили «комуністичного виховання дітей». Серед них – О. Греклер, Р. Кох, С. Кольба[67], Ф. Тальнер[68], Вебер, Вейланд, Д. Рейсмер[69], А. Брендель[70] та ін. У 1935 р. за «антирадянську шкідливу» роботу в школі відрахували студента Миколаївського педінституту Ф. Кочубея[71]. Студент Житомирського учительського інституту Доцюк прибив до стіни туалету «заборонену книжку»[72]. Студенту Вінницького українського педтехнікуму Тищенку інкримінували участь у виступах «проти радвлади та погромах, що заховані під машкарою партизанщини»[73].

У студентському середовищі широкого поширення набули антипартійні написи і контрреволюційні анекдоти. Наприклад, у 1930–1931 н. р. «контрреволюційні» і антикомуністичні гасла на партах писав студент-комсомолець Житомирського ІСВ Ліберфарб[74]. У лютому 1935 р. на загальних партійно-комсомольських зборах Житомирського учительського інституту йшлося про В. Юзвенка, який поширював серед студентів

[51] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20; Спр. 493. Арк. 3; Спр. 603. Арк. 10; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6; Спр. 25. Арк. 20 зв.; Спр. 35. Арк. 37.

[52] Там само. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 18 зв.

[53] ДАХмО. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 83зв.

[54] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 71.

[55] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1.

[56] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 23.

[57] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20, 71; Ф. П. 1605. Оп. 1. Спр. 5 д, Арк. 28.

[58] Державний архів Черкаської області, Ф. Р. 237. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

[59] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9, 36 зв.

[60] Там само. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

[61] ДАХмО. Ф. П. 458. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 38.

[62] Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П. 18. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 85.

[63] ДАЖО, Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1 зв.

[64] Там само. Спр. 71. Арк. 178.

[65] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36 зв.

[66] Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. П. 352. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 24.

[67] ДАОО. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 154.

[68] Там само. Спр. 15. Арк. 41.

[69] Там само. Спр. 569. Арк. 62.

[70] Там само. Арк. 74.

[71] ДАМО. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30 зв.

[72] ДАЖО, Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 142.

[73] ДАВО. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 125; Ф. П. 249. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 26–27; Спр. 34. Арк. 107 зв.

[74] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 31–32.

«контрреволюційні пісні». Студентка О. Садчик на бюсті Леніна записувала у зошит розклад занять, чим «дискредитувала вождя партії»[75]. У Бердичівському ІСВ на стінах траплялися антирадянські, «шовіністичні» написи[76]. Антирадянські гасла писали студенти Харківського ІСВ Я. Антоненко і П. Медведєв[77]. Студенти ІІІ курсу технічно-математичного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ Сусляк, Цвігун, Саголюк[78] поширювали такий «антиреволюційний анекдот»: «Сталін ходить тому в чоботах, що він завів всіх людей в болото, а Ленін ходить тому в ботінках, що він вивів країну на правильний шлях і ходив по сухому»[79]. Анекдоти поширювали також студенти Харківського (Л. Савенко[80]) і Миколаївського (Зозуля[81], Пащенко, Цілий, Білецький, Семко[82]) педінститутів, Лохвицького педтехнікуму[83]. У 1930 р. у Вінницькому ІСВ оголосили про зникнення портрета Й. Сталіна. Відповідно, на одному із зібрань партійців йшлося про небезпеку «просякнення буржуазної ідеології» в інститут через деяких лекторів і студентів[84].

Ряд документів свідчать про опозиційні настрої студентів, спричинені іноземним фактором. Наприклад, 19 січня 1935 р. на загальних партійних зборах Кам'янець-Подільського педінституту йшлося про те, що «чиясь контрреволюційна рука малювала фашистські знаки»[85]. У Житомирському учительському інституту в 1937 р. серед молоді поширювалися чутки, що «мов би ми допомагаємо Іспанії своїми командирами та зброєю»[86]. У 1936 р. двоє студентів-першокурсників Вінницького педінституту під час мітингу, присвяченого подіям в Іспанії, грали в шахи. Продовжували вони гру і під час виконання «Інтернаціоналу»[87]. У 1935 р. з Одеського німецького педінституту відрахували декількох студентів, у яких виявили рейхсмарки гітлерівської Німеччини[88].

Чимало студентів, незважаючи на чистки, проведені у вишах в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., продовжували виношувати українські національні ідеї, ідеї української державності. Наприкінці лютого 1929 р. на засіданні партколегії ЦК КП(б)У йшлося про нерозуміння студентами сутності завдань «соціалістичного будівництва», посилення національно-шовіністичних настроїв[89]. У 1937 р. у студента Житомирського педінституту Спектора виявили «контрреволюційну» літературу («Чорне озеро», «Соняшна машина»), у результаті чого його звинуватили у розповсюдженні націоналістичної літератури серед студентської молоді[90]. Як націоналіст виявив себе студент IV курсу математичного відділу Вінницького педінституту Огневой, який заявив, що лекції викладача Рафаеля йому не подобалися, бо він говорив «кацапською» мовою[91]. У 1934 р. в педінституті виявили «контрреволюціонера-націоналіста» Білика[92].

Прояви «шовінізму» і «націоналізму» у першій половині 1930-х рр. траплялися і в Кам'янець-Подільському педінституті. Це визначалося історичними особливостями інституту, який, як зазначалося в жовтні 1933 р. у висновках комісії по чистці партійного осередку, «за часи Петлюри, готував буржуазні націоналістичні контрреволюційні кадри за проводом петлюрівського міністра Огієнка, рештки яких залишилися в інституті». Парторганізація «загубила класову пильність», не боролася з «націоналістичними проявами петлюрівських елементів, що частково перейшли працювати з Університету до Інституту». Студентський контингент був дуже «засмічений класово-ворожими елементами: петлюрівцями, куркулями, утриманцями попів, дітьми фабрикантів та торгівців, купців»[93]. За націоналізм відрахували з вишу М. Чернецького[94].

Серед студентства визрівало невдоволення економічною політикою комуністичного режиму.

Молодь відверто заявляла про помилки влади у її політиці щодо сільського господарства, у зв'язку з чим відмовлялася їхати на роботу у села. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Лендерман у розмові про роботу студентів у с. Барашівка на посівній кампанії сказав: «Це коні з вищою освітою». Студентки Мініна й Надозірна під час роботи у цьому селі констатували: «Ми копаємо землю руками, а дружини комскладу роз'їжджають військовими кіньми, яких можна використати тут». Комсомолець Будзинський,

[75] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 8.

[76] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

[77] ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22, 32.

[78] ДАХмО. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 57.

[79] Там само. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 34.

[80] ВА ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Ф. Р. 4293. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 91.

[81] ДАМО. Ф. П. 498. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 48.

[82] Там само. Ф. Р. 993. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 39.

[83] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 622. Арк. 95.

[84] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1, 2 зв.

[85] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 40 зв.

[86] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

[87] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 55.

[88] ДАОО. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93; Спр. 569. Арк. 1.

[89] ДАхМО. Ф. П. 1602. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 18.

[90] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 124.

[91] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 8.

[92] Там само. Оп. 6. Спр. 492. Арк. 20.

[93] ДАХмО. Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 83.

[94] Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2072. Арк. 664.

відряджений для постійної роботи у селі, відмовився їхати, заявивши: «На селі труднощі, не до роботи йому зараз там»[95]. Студентка-комсомолка Дніпропетровського фізико-хіміко-математичного інституту Осімова відмовилася вносити кошти у фонд на посівкампанію і підбурювала інших наслідувати її приклад[96].

Серед частини студентів панували опозиційні настрої щодо проведення у селах колективізації. Студент III курсу агрономічного відділу Кам'янець-Подільського педінституту Бламар пояснював своїм товаришам, що «успіхи колективізації повстали внаслідок «гайки» з боку держави»[97]. Студент Херсонського ІНО Г. Смоляренко у підшефному селі провів антиколгоспну агітацію, після чого селяни вороже поставилися до колективізації[98]. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Хропонюк в гуртожитку у бесідах з товаришами говорив: «Колгоспи не рентабельні, їх треба розігнати» [99].

Частина студентів негативно поставилася до політики розкуркулення селян. Частина студентів Волинського ІНО «роздувала звістки з села і настроювали на те, що партія робить зараз поворот». Крім того, студенти Уманський, Стаценко, Жолтовський поширювали чутки про «бабські бунти» у селах, які мали стати наслідком політики розкуркулення[100].

Не сприйняли студенти плани влади щодо хлібозаготівлі, вважаючи їх непосильними для селян. Восени 1931 р. студент I курсу історико-економічного відділу Вінницького ІСВ Струтинській заявив, що хлібозаготівельні плани в колгоспах нереальні. У свою чергу Сучак констатував, що плани хлібозаготівель непосильні і призведуть до зменшення тваринництва. Павлюк інформував, що міліція і представники влади забирали хліб поголовно у всіх незаможників[101]. Низку фактів антирадянських настроїв («плани заготівель нереальні») у 1935 р. виявили серед студентів Кам'янець-Подільського педінституту[102].

Опозиційні настрої студентства посилилися у голодні 1932-1933 роки. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Лашкул на вимогу подати звіт про педпрактику заявив: «Що я Вам напишу, про те, як селяни пухнуть з голоду на селі»[103].

Власне, складним було становище і самих студентів. Навесні 1933 р. студент Житомирського ІСВ Зайченко організував групу для переїзду в «хлібну» Донеччину. Деякі студенти старших курсів агітували першокурсників: «Ми ще помучимося трошки, нам залишилося недовго, а ви тут пропадете, скоріше кидайте»[104]. Студент Вінницького педінституту Білик намалював плакат з написом «Призрак ходить по Європі – призрак голоду»[105]. У Кам'янець-Подільському ІСВ поширювалися вислови, що «студентство пропаде, бо нема їжі», «це не їдальня, це вивіска»[106]. Студент II курсу хімічно-біологічного відділу Геренчук у розмові з товаришами говорив, що «в інституті дуже гарно прибрано, але студенти голодні ходять»[107]. З Бердичівського ІСВ у 1932 р. повідомляли, що серед студентів траплялися «занепадницькі» настрої: «Хліб нам не дають, ми пропадемо, будемо скоро лаятися на вулиці, як коні... Треба спочатку забезпечити, а потім вимагати соцзмагання та ударництва»[108].

Такі ж настрої поширювалися і в наступні роки, коли Голодомор відступив. На початку 1935 р. серед студентства Кам'янець-Подільського педінституту поширювалося «багато балачок чого нема хліба, багато різних хникань»[109]. У 1937 р. серед молоді Житомирського педінституту велися «нездорові» розмови («нема хліба в магазинах»). Одним із таких підбурювачів був комсомолець Павліковський[110].

Студентство критикувало політику влади у галузі промисловості. Зокрема, у листопаді 1931 р. студент II курсу Кам'янець-Подільського ІСВ М. Заремба у розмові висловлювався про те, що «не потрібно стільки будувати великих підприємств таких як «Дніпрельстан» і інших, тому що в нас не вистачить для них сировини...»[111]. Студент III курсу агрономічного відділу Кам'янець-Подільського педінституту Бламар пояснював своїм товаришам, що «держава експлуатує робітників, ... наживається на облігаціях»[112]. Студент III курсу історичного відділу того ж вишу Касьянчук зазначав, що «немає ніякої різниці між робітничим життям робітничого класу в нас і за кордоном. І там, і тут робітники бідують»[113]. Навесні 1933 р. студент Житомирського

[95] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

[96] ДАДО. Ф. П. 17. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 3.

[97] ДАХмО. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1585. Арк. 48.

[98] Державний архів Херсонської області. Ф. Р. 469. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 36.

[99] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

[100] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 10.

[101] ДАВО. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 12.

[102] ДАХмО. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 1631. Арк. 96 зв.

[103] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

[104] Там само.

[105] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. Арк. 2; Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 20 зв.

[106] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 13 зв.

[107] Там само. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2216. Арк. 83–83 зв.

[108] ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 20. Арк. 76.

[109] ДАХмО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 40 зв.

[110] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 101.

[111] ДАХмО. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 75–77.

[112] Там само. Спр. 1585. Арк. 48.

[113] Там само. Спр. 2216. Арк. 83–83 зв.

ІСВ Лашкул розповсюджував такі думки: «В Росії робітники й студенти живуть в кращих умовах ніж на Україні»[114].

Таким чином, проаналізувавши матеріали обласних та відомчих архівів закладів вищої освіти України, можемо зробити висновок, що вони містять цінну інформацію про опозиційні антирадянські настрої в середовищі студентів педагогічних закладів освіти у 20-30-ті рр. XX ст. Більша кількість документів стосуються подій кінця 1920-х – 1930-х рр. Вони дають можливість зрозуміти, що частина студентів не підтримали «генеральну лінію» більшовицької партії, ударні темпи будівництва соціалізму, відмовлялися від участі у громадському житті. Їм була властива замкненість і аполітичність. У їхньому середовищі поширеними були антипартійні розмови і контрреволюційні анекдоти. До опозиційності студентів призвели й зміни в ідеологічній площині, коли помітно зросло студентство нового типу, яке сповідувало непманівську ідеологію. Чимало студентів продовжували виношувати українські національні ідеї, ідеї української державності. У їхньому середовищі визрівало невдоволення економічною політикою комуністичного режиму. Зокрема, молодь незгодна була з взятими високими темпами індустріалізації, колективізації, гостро сприймала хлібозаготівлі, незадовільне харчування тощо.

[114] ДАЖО. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 10.

УДК 94 (477)»1933/1933»:338.439.02:[323.232:329.15:373.3-057.874

Маркова Світлана,
доктор історичних наук, доцент,
директор Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
Лапчинська Ніна,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду,
заслужений працівник культури України

ВИКОРИСТАННЯ КОМУНІСТИЧНИМ РЕЖИМОМ ШКОЛЯРІВ (ПІОНЕРІВ) У ЗЛОЧИННИХ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИХ КАМПАНІЯХ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Мета дослідження *– виявити і проаналізувати зразки партійної документації щодо використання школярів (піонерів) у злочинних хлібозаготівельних кампаніях у 1932–1933 рр.* ***Методологія дослідження*** *базується на принципах історизму. Авторки використали методи критичного аналізу джерел, типологічний, узагальнення.* ***Наукова новизна.*** *Проаналізовано історичні джерела з позиції використання школярів (піонерів) комуністичним режимом у хлібозаготівлях. Виявлено специфіку роботи з дітьми, спрямовану на формування колективної свідомості та антигуманної поведінки.*

Ключові слова: *комуністичний режим, школярі, піонери, «червоні діти», колективна свідомість і поведінка, хлібозаготівлі, геноцид.*

Svitlana Markova,
Doctor of History, associate professor,
Director of the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide
Nina Lapchynska,
senior research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide,
Honored Worker of Culture of Ukraine

USING OF SCHOOLCHILDREN (PIONEERS) BY THE COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME IN THE CRIMINAL GRAIN PROCUREMENT CAMPAIGNS DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The aim of the study *is to find and analyze the examples of party documentation regarding the usage of schoolchildren (pioneers) in the criminal grain procurement campaigns in 1932–1933.* ***Methodology of the study*** *is based on the principles of historicism. The authors used the methods of critical analysis of sources, typological method and generalization.* ***Scientific novelty.*** *The historical sources were analyzed from the position of usage of schoolchildren (pioneers) in the grain procurements by the communist regime. The specific features of working with children, aimed at shaping of collective consciousness and anti-human behavior were defined.*

Key words: *communist regime, schoolchildren, pioneers, "red children", collective consciousness and behavior, grain procurements, genocide.*

У другій половині 1920-х рр. панівне становище в СРСР/УСРР займала теорія «свідомої дисципліни», внаслідок застосування якої мали з'явитися «червоні діти». Педагоги-комуністи приписували їм риси пролетаріату (витривалі, рішучі, безжальні до ворогів тощо), а комуністичний режим використовував їх для виконання різноманітних функцій – від агітації до охорони полів. Г. Петровський на найвищому республіканському рівні прославляв кращих дітей – охоронців колгоспних ланів від місцевих селян Микиту Сліпка і Миколу Кобилянського[1].

Совєцька школа мала поєднувати шкільне навчання з продуктивною працею та громадською роботою. Завдання і зміст навчальної діяльності школи були тісно пов'язаними із запитами промисловості й сільського господарства; виховували дітей колективістами. Проблемами колективознавства в УСРР також займалася соціальна психологія, об'єктом вивчення якої був колектив (форми колективів, форми громадської поведінки, психологія громадських інституцій, проблеми соціальної психотехніки). Колектив як представник загальної волі та загальної «правди», яка «переплавляла» особисті інтереси в суспільні, був зобов'язаний перевиховувати «несвідомих». Колектив ставав певним культовим утворенням совєцької держави, основою стандартизації «нових дітей». Для тотального впливу на дітей та молодь радянські ідеологи виокремили із загальної суспільної маси специфічні референтні групи (комсомольці, піонери, жовтенята) із закріпленими статусами в системі ієрархії влади та соціально-рольовими образами, закріпленими в громадській свідомості. У представників таких референтних груп суспільне (колективне) мало домінувати над особистим у всіх сферах життя, а самовіддана праця, навіть ціною власного здоров'я й життя мала стати для них пріоритетною.

У школах діти мусили «проробляти» ухвали з'їздів партії, влаштовувати «політбої», «політлотереї», створювати бригади «буксирників» для надання допомоги відсталим учням (на зразок аналогічних бригад, що займалися хлібозаготівлями у селах). Учні також мали «втягувати сусідів та батьків до колгоспу, знімати дзвони з церков, підвищувати продуктивність праці й у сільському господарстві, на виробництві тощо»[2]. Дітей виховували як свідомих колективістів. Перед піонерськими загонами ставили завдання розгорнути широку агітаційну та пропагандистську роботу за вступ до колгоспів, просувати в маси (дітей і дорослих) новий статут сільськогосподарської артілі, вивчати його у шкільних групах, читати батькам, сприяти просуванню виробничих планів колгоспів у маси колгоспників, допомагати скликати виробничі наради колгоспів, сприяти розгортанню соціалістичного змагання та поширенню руху ударників,

[1] Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 265.

[2] Там само. С. 316.

допомагати боротися проти симулянтів, ледарів і прогульників; боротися проти алкоголізму, організовувати бригади ліквідаторів неписьменності зі старших піонерів, боротися проти пошестей, вести антирелігійну роботу, боротися за безперервну працю в колгоспах тощо. Масова піонеризація спровокувала прогнози педологів про відмирання школи разом із відмиранням держави.

Сільські піонери мали засвоїти основні відомості про колективізацію сільського господарства, пояснювати перевагу колгоспів над одноосібними господарствами, опанувати найпростіші знання про сільськогосподарські машини (знати назви важливих робочих частин і т. ін.), знати, як вирощувати поросят та доглядати корів і коней. Старших вчили складати план сівби, посадки тощо. В обов'язки піонерів входила агітація серед батьків за вступ до колгоспів[3]. Наслідком такої роботи часто ставали сутички між батьками (селянами-власниками) та піонерами-активістами. Групи «легкої кавалерії» з боротьби за дисципліну інколи шокували навіть дорослих людей. Дітей втягували в серйозні суперечки з дорослими, примушуючи голосувати на піонерських зборах за колективізацію або проти куркулів.

Через голод у 1932 р. частка дітей, які не відвідували школу, збільшилася до 50 %. Тисячі українських дітей віком від 7 до 12 років – голодні, опухлі, без підтримки власної родини – змушені були шукати кращої долі у великих містах. Взимку 1932–1933 рр. діти початкових класів у селах майже перестали ходити до школи, залишилися тільки учні середніх класів.

Як засвідчують архівні джерела, вже на початку 1932 р. в українському селі внаслідок грабіжницьких хлібозаготівель, коли було конфісковане все зібране зерно включно з насінням, почалося масове недоїдання і навіть голодування з опуханням. Люди змушені були вживати в їжу сурогати, дохлу худобу. Однак комуністичний режим «за будь-яку ціну» намагався вийти на показники хлібозаготівель більш врожайного 1930 р. Тож замість надання допомоги з Кремля вимагали ліквідувати «прорив» у виконанні хлібозаготівельного плану. Комуністичний режим уже в січні 1932 р. почав активно долучати дітей до хлібозаготівельної кампанії.

Зокрема, у протоколі № 1 та постанові засідання бюро Богодухівського райпарткому КП(б)У про хід виконання в районі планів хлібозаготівлі та мірчука за 1931 рік від 9 січня 1932 р. (серед членів бюро райпарткому КП(б)У також був присутній уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях тов. Козлов та представники ЦК КП(б)У тов. Голишев і Нюренберг) йшлося про «незадовільні темпи» виконання хлібозаготівельного плану. Бюро РПК схвалило такі рішення: «1. Плян хлібозаготівлі по району закінчити до 20 січня [...].

2. Запропонувати партосередкам та уповноваженим РПК:

а) розгорнути найширшу оргмасову роботу серед колгоспних-бідняцько-середняцьких мас, мобілізувавши їх на рішучу боротьбу за "хліб", добившись будь-що вивершення хлібозаготівлі по всіх колгоспах та одноосібному секторі району; б) провести найрішучі заходи до куркульсько-заможних господарств, добившись 100% виконання твердих завдань, суворо покаравши тих, що приховали хліб та не здають державі; в) найширше розгорнути соцметоди: буксирні бригади, соцзмагання та ударництво, перенісши всю роботу на соти та кутки, притягнувши на боротьбу за хліб громадські організації (кооперація, школи та інше); г) зобов'язати уповноважених РПК ліквідувати знеосібку в роботі бригад по участках, даючи щоденні конкретні завдання по хлібозаготівлі, вимагаючи їх повного виконання та ін.»[4]. Отже, на офіційному рівні у присутності працівників ЦК КП(б)У та інших уповноважених із хлібозаготівель ухвалили рішення про залучення школярів до хлібозаготівельних бригад, метою яких було вичистити до зернини комори їхніх батьків.

Кінець 1932 р. був для українців ще страшнішим, ніж його початок. Організатори геноциду не зупинялися ні перед чим. Саме хлібозаготівлі стали його головним методом, який невідворотно вів до тотального голоду й вимирання. Лік жертв ішов на сотні тисяч. Осиротілі діти подалися в міста, тікаючи від смерті. Іноді батьки в безнадії самі підкидали малюків під лікарні, притулки, дитбудинки, сподіваючись урятувати їх у такий спосіб.

Однак окупаційну владу не цікавили страждання українців. Комуністичні вожді під страхом застосування репресій вимагали від місцевих партійних організацій посилення вилучення хліба й інших продуктів харчування. Для маскування геноциду кремлівське керівництво встановлювало граничні терміни виконання плану хлібозаготівель, які неодноразово переносило, звинувачуючи ЦК КП(б)У й обкоми партії в невмінні добитися потрібного результату. Одним із таких рубежів виконання хлібозаготівель було визначено 1 січня 1933 р. Секретарі райпарткомів отримали завдання організувати в останню декаду грудня 1932 р. справжній штурм із вилучення хліба. Головним об'єктом «штурмовиків» мали стати одноосібні господарства, адже в колгоспів хліб уже було конфісковано.

[3] Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 331.

[4] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. П-80. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 1–3.

Із плану «штурмової декади по вивершенню пляну хлібозаготівлі в одноосібному секторі», оголошеної бюро Валківського райпарткому КП(б)У спільно з Харківською обласною партійною комісією 20 грудня 1932 р., дізнаємося: «В зв'язку з тим, що залишилось 10 днів до строку, наданого партією й урядом до повного виконання пляну хлібозаготівель, а також тому, що одноосібний сектор ганебно виконує плян й тягне район від остаточного вивершення хлібозаготівель (колгоспи виконали 80 % свого річного пляну, а одноосібний сектор лише 27 %), бюро РПК разом з обласною партійною комісією оголошують штурмовий декадник для повного вивершення хлібозаготівель Валківщиною»[5].

План нагадує детально опрацьовану воєнну операцію з визначенням конкретних об'єктів і покрокової участі задіяних виконавців-штурмовиків, секретарів партосередків, голів сільрад, уповноважених райпарткому, а головно – «буксирних» бригад. Поруч із ними, з метою «найкращого проведення штурмового декадника», приписувалося: «На час 10-денного штурму втягти в роботу з виконання хлібозаготівель в одноосібному секторі всі культурні сили села (вчительство, школи, піонерорганізації, сельбуди), які щоденно повинні в себе обмірковувати наслідки роботи за день по кутках, забезпечивши щоденний вихід стенгазет, бюлетенів, висвітлюючи хід виконання хлібозаготівель, прізвища кращих контрактантів, що виконали свої завдання та тих, які злісно ухиляються від виконання контрактац[ійних] зобов'язань. Роботу провадити за пляном РВНО. ... В школах, біля кооперації, на кутках вивісити списки тих, що виконали контрактацію та тих, які злісно ухиляються від виконання пляну. [...] Зав[ідувачу] Наросвіти т. Карамушці виробити та надіслати протягом 24 годин конкр[етний] плян участи культустанов у штурмовому декаднику та забезпечити керівництво і контроль за участю шкіл в штурму (завести 3-х денні звіти-інформації з боку зав[ідувачів] шкіл про їх участь у штурмі)»[6].

Приховуванню істинного наміру цього штурму послужило, зокрема, й широке його оприлюднення у вигляді листівки, віддрукованої у 2 тис. примірників.

«Втягнення в роботу з виконання хлібозаготівель» школярів, піонерів, серед яких були й діти з родин, що підлягали пограбуванню, цькуванню, безумовно, впливало на дитячу психіку, руйнувало стосунки з батьками, поглиблювало ідейно-ціннісний конфлікт між батьками й дітьми. Діти, перебуваючи під постійним тиском комуністичної пропаганди, в силу вікових особливостей розвитку не розуміли, що комуністичний режим насильно радикалізує їх та використовує у процесі легітимації та утримання влади.

[5] ДАХО. Ф. Р-154. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 161.

[6] Там само. Арк. 161 зв.

Сніжків . . . . в Олександрівку . 15 чол.
Очеретово . . . в Сидоренкове . . 20 чол.
Минківка . . . в Рідкодуб . . . 10 чол.
„Лани Жовтня"
Добропілля . . в Черемушну . . 15 чол.
Огільці . . . . в Гонтів-Яр . . . 20 чол.
Кісівка . . . . в Різуненкове . . 15 чол.
Литвинівка . . в Шляхову . . . 20 чол.
Рубанівка . . . в Костів . . . . 10 чол,
Шелестове . . в Коломак . . . . 20 чол.
В'язове . . в Коломак . . . . 20 чол.
Покровське . . в Коломак . . . . 10 чол.
Н.-Іванівка колгосп і завод . в Коломак . . . . 20 чол.

На чолі бригад поставити відповідальних, витриманих, з організаційними здібностями осіб (членів президій сільрад, голів або заст. голів колгоспу та інше).

За якість підібраної бригади, зокрема бригадирів, за інструктаж бригади та за своєчасну явку бригади в визначені села відповідають упов. РПК та секретарі п/о.

11. Бригади повинні прибути на місце 22/XII. Бригади командируються на термін 10 день.

12. Для кожної бригади встановити щоденні завдання та оцінку роботи бригади й бригадирів провадити в залежности від їх наслідків роботи.

ПРИМІТКА 1. До бригад не прикріплюється голів сільрад, секретарів п/о. та уповн. РПК, які повинні бути розкріплені для керівництва бригадами і ввесь час повинні перебувати на кутках.

Контроль за роботу бригад здійснюється безпосередньо цією трійкою на кутку.

13. Роботу бригад організувати на засадах соц. змагання та ударництва.

Вивіз хліба по одноосібному сектору в штурмову декаду повинен бути подвоєний проти встановлених щоденних завдань.

14. Вивозка хліба **в цей декадник провадиться шляхом як організацією червоних хлібних валок, так і окремих вивозок одноосібниками.**

На час 10-денного штурму втягти в роботу з виконання хлібозаготівель в одноосібному секторі всі культурні сили села (вчительство, школи, піонерорганізації, сельбуди), які щоденно повинні в себе обмірковувати наслідки роботи за день по кутках, забезпечивши щоденний вихід стінгазет, бюлетенів, висвітлюючи хід виконання хлібозаготівель, прізвища кращих контрактантів, що виконали свої завдання та тих, які злісно ухиляються від виконання контрактац зобов'язань.

Роботу провадити за пляном РВНО.

16. Завести як систему на кожному кутку червоні й чорні дошки та при сільраді організувати червону й чорну дошку для висвітлення роботи куткових бригад, комісій сприяння і інші форми (червоний та рогожаний прапор).

17. В школах, біля кооперації, на кутках вивісити списки тих, що виконали контрактацію та тих, які злісно ухиляються від виконання пляну.

Зав. Наросвіти т. Карамушці виробити та надіслати протягом 24 годин конкр. плян участи культустанов у штурмовому декаднику та забезпечити керівництво і контроль за участю шкіл в штурмі (завести 3-х денні звіти-інформації з боку зав. шкіл про їх участь в штурмі).

19. Редакції райгазети „Соц. Штурм" забезпечити висвітлення досвіду ходу штурмового декадника. На час штурму організувати виїзну газету разом з виїзною редакцією „Турбіновелетень" в села, що відстають по одноосібному сектору й мають вирішальне значення.

21. Організувати щоденний радіо-бюлетень з подачею щоденних інформацій про виконання хлібозаготівель за минулий день в розрізі сільрад.

22. Скликати 21-XII районовий зльот сільсекцій РСІ, груп сприяння РСІ в колгоспах, редколегій стінгазет, селькорів та загонів „ЛК".

23. Скликати 24-XII районовий зльот ударників колгоспників разом з контрактантами що виконали своє зобов'язання.

24. Провести 22-XII делегатський зльот разом з жінками колгоспницями, де поставити питання про включення жінок в штурмову декаду.

25. Провести 23-XII відчинені комсомольські збори разом з колгоспною молодю.

УДК 94(477):612.391»1921/1923»:[929:821.161.1:329.28

Марочко Василь,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

АВСТРІЙСЬКИЙ ІНЖЕНЕР А. ВІНЕРБЕРГЕР – ФОТОГРАФ ГОЛОДОМОРУ

У статті висвітлено біографію австрійського інженера Александра Вінербергера, який перебував у російському полоні і таборах ГУЛАГу та працював в Україні під наглядом ГПУ. Історики називають його фотографом Голодомору. Колекція його світлин зафіксувала жертв Голодомору на вулицях Харкова та околицях. Окремі фотографії були вперше опубліковані в Австрії у середині 1930-х рр., а в Україні – лише в 2003 р.

Ключові слова: *А. Вінербергер, фотограф Голодомору, Австрія, Україна, СРСР, українські селяни.*

Vasyl Marochko,
Doctor of History, professor,
leading research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

AUSTRIAN ENGINEER ALEXANDER WIENERBERGER – PHOTOGRAPHER OF THE HOLODOMOR

In the article, the biography of Austrian engineer Alexander Wienerberger, who was in Russian captivity and Gulag camps, and worked in Ukraine under GPU control, was analyzed. The historians call him the photographer of the Holodomor. The collection of his photos captured the victims of the Holodomor on the streets of Kharkiv and its suburbs. Some photographs were first published in the middle 1930s in Austria, and in Ukraine in 2003 only.

Key words: *A. Wienerberger, photographer of the Holodomor, Austria, Ukraine, USSR Ukrainian farmers.*

Чеський письменник Я. Гашек майстерно відтворив пригоди бравого солдата Швейка, який опинявся у драматичних і водночас комедійних ситуаціях на фронтах Першої світової війни. Австрійському інженеру-хіміку Александру Вінербергеру поталанило значно менше: влітку 1915 р. він потрапив до російського полону, згодом до казематів ЧК-ГПУ, а повернувся до Зальцбурга лише у 1934 р. Чим прислужився Україні цей пересічний громадянин Австрії, ім'я якого потрапило на скрижалі історії? Бранцями війни були десятки тисяч підданих Австро-Угорщини, які потерпали від голоду, холоду і хвороб у таборах для військовополонених[1]. Він зазнав окопних і табірних поневірянь, жахіть казематного ув'язнення на Луб'янці, став свідком і «позаштатним» фотографом Голодомору в Україні.

Довоєнну біографію А. Вінербергера документально висвітлив австрійський дослідник Й. Фогль[2]. Він народився 8 грудня 1891 р. у Відні, вивчав філософію та одночасно теоретичну і прикладну хімію у Віденському університеті. 29 серпня 1914 р. у складі частин імператорських єгерів Тіроля він опинився на фронті, а у травні 1915 р. потрапив до російського полону на території Чехії[3]. Два роки таборів для інтернованих у Східному Сибіру не зламали його волі і бажання повернутися на батьківщину. Жовтневий переворот 1917 р. фактично ліквідував Австро-Угорську імперію, але не позбавив А. Вінербергера статусу в'язня. Російська Імперія трансформувалася в особливий тип тоталітарної держави – СРСР.

[1] Jenseitz des Schützengrabens. Der erste Weltkrieg im Osten Erfahrung Wahrnehmungkontext / Hrsg. von Stefan Karner. Innsbruk,Wien, Bozen, 2013. 471 S.; Leidinger H. In russischer Gefangenschaft. Erlebnisse österreichischer Soldaten im Ersten Weltkrieg / Leidinger H., Moritz V. Wien: Böhlau; Köln, Weimar, 2008. 292 s.

[2] Vogl J Alexander Wienerberger — Fotograf des Holodomor. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch 2015. Wien, 2015. S. 259–272.

[3] Ebenda. S. 260.

А. Вінербергера «експлуатували» на хімічних підприємствах Москви. Восени 1919 р. інженер намагався таємно виїхати до Австрії через Естонію, але біля м. Пскова його арештували радянські прикордонники. Виявивши у нього фальшиві документи, вони звинуватили його в шпигунстві на користь інтервентів, повернули до Москви, «працевлаштували» на хімічній фабриці та «поселили» до камер Луб'янки, а пізніше Бутирки. Діяла гепеушна «шарошка» для інтелектуалів, інженерів, кваліфікованих іноземних робітників. Австрійця призначили технічним директором однієї з московських хімічних фабрик, але під наглядом ГПУ.

Повсякденне життя бранця, побачене і пережите ним у радянському полоні майстерно відтворено у його спогадах, опублікованих у 1939 р.[4]. Вони написані живою мовою, пересипані діалогами, текстами політичних анекдотів про політичну та економічну ситуації в СРСР, про більшовицьких вождів, про побут та умови життя радянських громадян, а також про діяльність іноземних спеців, які приїхали на запрошення радянського уряду, на промислових підприємствах в УСРР.

Проголошення непу дещо лібералізувало політично-дипломатичні та економічні відносини СРСР і Заходу, однак для військовополонених суттєвих змін не сталося. Вони працювали на фабриках хімічної промисловості, інколи виходили у місто. У 1923 р. з Австрії в Україну повернувся історик і політик Михайло Грушевський, який керував Соціологічним інститутом у Відні, активно листувався з колегами по партії українських есерів, політичних і громадських діячів, мешкав у готелі, відпочивав, лікувався, писав книги і статті, видав кілька видань часопису «Борітеся – поборете!»[5]. Дві імперії (Австрійська і Російська), дві різні долі людей: з одного боку, українського вченого і політика, який користався певними свободами європейського суспільства, а з іншого – австрійського інженера, якого не випускали до Австрії.

На початку 1920-х рр., коли від ленінського людомору гинули мільйони українських селян з дітлахами, Вінербергер «колотив» фарби на підприємствах хімічної промисловості у Москві. Його утримували у таборі для примусових робітників (Zwangsarbeiterlager) на Луб'янці. Побут у камерах, переповнених в'язнями (від 150 до 200 у кожній), політичні розмови, розташування внутрішньої тюрми вичерпно постають у його унікальних спогадах. Він зафіксував коротку абревіатуру так званої більшовицької реформи – NÖP (нова економічна політика). Кілька тисяч співвітчизників Вінербергера перебували в Україні на «заробітках», а водночас сюди приїздили туристи, спортсмени, тут відбувалися футбольні змагання між австрійськими та українськими командами тощо[6].

Відносна лібералізація економічного життя в умовах непу супроводжувалася ленінським людомором у 1921–1922 рр., локальним голодуванням селян навесні 1924 р. і «генеральною репетицією» майбутнього Голодомору – голодом 1928–1929 рр. Вони відрізнялися причинами, обставинами і соціально-демографічними наслідками, але мали спільне джерело соціального зла – московський окупаційний режим в Україні.

У 1930 р. Вінербергер отримав статус вільного поселенця, але перебував під наглядом міліції (паспортний режим на право перебування в СРСР) та «неусипного ГПУ». Йому доводилося працювати у кооперативі «Плодоспілка», технічним директором на фабриці з пластикової сировини м. Любочин Московської області[7]. Він їздив по роботі у Ленінград, Архангельськ, Курськ, Ташкент, Ростов-на-Дону, Харків і Київ, спостерігав за життям зсередини, бачив і фіксував його реальні картини, розмовляв з різними людьми, навіть з партійними босами. Він звик до постійного нагляду спецслужб, тому жартівливо писав про них «мої друзі з ГПУ», «моє ГПУ».

Навесні 1933 р., коли Голодомор в Україні досяг апогею, А. Вінербергер перебував у Харкові. Він особисто бачив на залізничному вокзалі тисячі голодних селян і безпритульних дітей, які просили у нього хліба, грошей, продуктів. Він працював на фабриці з переробки пластикової маси, детально відтворив технологію виробництва, зазначив кількісний і соціально-національний склад робітників, управлінців, виділив високу частку євреїв серед інженерно-технічного персоналу, бухгалтерів, керівництва. Антисемітські висловлювання австрійського інженера можна пояснити політичною ситуацією кінця 1930-х рр., поширенням ідеології нацизму, підпорядкуванням Австрії її «вірному синові» – Адольфу Шікельгруберу (Гітлеру). У книзі А. Вінербергера, який був далеким від ідеології нацизму, позначився вплив цензури. Терміни «московський жидівський уряд», «засилля євреїв» у ГПУ, «кремлівські жиди»[8], використані

[4] Hart und Hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnamen der Verfassers A.Wienerberger. Zalzburg; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 S.

[5] Марочко В. Михайло Грушевський: невідомі листи першого президента України. *Слово Просвіти*. 2004. 21–27 жовтня.

[6] Даниленко О. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки): Монографія. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2011. 354 с.

[7] Vogl J. Ebenda. S. 261.

[8] Hart und Hart... S. 111, 175.

ним у спогадах, передають політичну атмосферу тодішнього Зальцбурга, Лейпцига, тобто Австрії та Німеччини.

Влаштувавшись у 1933 р. на роботу до виробничого об'єднання «Харківхімпластмас», Вінербергер постійно пересувався містом, спостерігав за чергами біля магазинів «Торгсин», фотографував натовп голодних людей, трупи померлих від голоду селян, дітей, які сотнями лежали на вулицях міста. До приїзду французького політика Е. Ерріо до Харкова місто очистили від жебраків і безпритульних дітей, вулиці покрили свіжим асфальтом, якого витратили 1200 т. За продуктовими картками промисловим робітникам видавали 300 г хліба щодня, а їхня місячна зарплата становила тоді 50 крб. Пересічно харківські робітники отримували 200 г хліба, а черги займали з четвертої години ранку. Біля магазинів постійно чатував міліціонер, щоб не допустити крадіжок та кривавих побоїщ у чергах. Масове безробіття, карткова система продовольчого забезпечення, якою фактично були охоплені індустріальні робітники, підприємства хімічної промисловості постають на сторінках його книги.

Перебуваючи у Харкові протягом березня–квітня 1933 р., А. Вінербергер щодня читав газети, аналізував політичні події, реальний і роздмуханий більшовиками так званий «саботаж». Не оминув він увагою і натуральні штрафи для селян, які були для них колективним смертним вироком, репресії проти інтелігенції, цитував більшовицьке кримінальне гасло: «Wenn der Feind sich nicht ergibt, so wird er vernichtet!» («Якщо ворог не здається, його мусять знищити»)[9]. Цей смертоносний вислів, який постійно виринав на шпальтах центральних і місцевих газет, чимось нагадував девіз німецьких концтаборів «Робота робить вас вільними». Вражає вичерпне висвітлення трагічної долі розкуркулених селян, катастрофічних наслідків колективізації, які постають у спогадах А. Вінербергера. Він не обмежувався радянською пресою, а черпав інформацію з розмов на фабриках, навіть зі своїми «шефами» – офіцерами ГПУ.

Депортації селян, позбавлення їх хліба під час реквізиції, заборона продажу залізничних квитків для пересування країною – ці заходи кмітливий інженер-хімік вважав причинами Голодомору в Україні. Його дивувало те, що багато європейців байдуже споглядали за «повністю організованим масовим вбивством» українських селян, масштаби якого «марно шукати у світовій історії»[10]. Спогади австрійця є своєрідним документальним коментарем до колекції його фотографій про голодне лихоліття у Харкові та його околицях. Світлини А. Вінербергера про жертв Голодомору в Україні, які мені у Відні передала Марія Дзерович, були уперше опубліковані в Україні у 2003 р.[11] Відтоді він став відомим фотографом Голодомору. Меморіально-правова і науково-документальна цінність його фотографій – колосальна.

Історія появи фотографій А. Вінербергера в Австрії майже детективна. Дослідник його біографії Й. Фогль згадує першу дружину інженера-хіміка (лікарку Жозефін Ронімо) та їхніх спільних дітей – доньку Аннумарію та сина Александра. Виявилося, що у вересні 1928 р. А. Вінербергер приїхав до Австрії, а повернувся до Москви з новою жінкою – Ліллі Ціммерман, з якою жив до початку 1931 р. Вона повернулася до Австрії на кілька тижнів для пологів, а згодом з донькою Марго приїхала до Москви. Фотографій у 1931 р. не могло бути, тому що тоді на вулицях Харкова масово не помирали люди, а інженер працював у Москві. Історик Й. Фогль спростовує думку самого А. Вінербергера про одночасне повернення до Австрії разом з дружиною і донькою. Радянські прикордонники влаштували «ретельний» огляд речей членів його родини, які самостійно поверталися на батьківщину. Фотографії А. Вінербергера потрапили до Відня дипломатичною поштою у жовтні 1933 р. через політичний відділ посольства Австрії у Москві або ж особисто були привезені ним у супроводі австрійських дипломатів. Зазначена версія є достовірною, австрійський дослідник підтвердив її архівними документами зовнішньополітичного відомства. В кожному разі, вони покинули радянську Росію та стали ілюстративним доказом історичного факту Голодомору в Україні.

До Зальцбурга А. Вінербергер повернувся на початку 1934 р. Родина поселилася у будинку сестри його дружини. Постать інженера-хіміка почала набувати політичного і просвітницького відлуння. Австрійський дипломат Гайнріх Пахер, знаючи про наявність в А. Вінербергера 600 фотографій про голод, надав колекції особливої культурно-політичної цінності. Вони стали своєрідною ідеологічної зброєю для австрійських дипломатів, особливо в умовах політичних переслідувань австрійців в СРСР. Навесні 1934 р. А. Вінербергер написав доповідь про своє перебування в Росії, згадавши про фотографії. Того ж року була опублікована брошура «Росія як є насправді», упорядкована та видана «Народним фронтом» за участі колишнього бранця. Її друк викликав протест з боку радянського посла А. Петровського, адресований міністру закордонних справ Австрії Е. Бергеру-Вальденегту. ТАСС заявила про кампанію «брехні і фальшування»

[9] Hart und Hart... S. 179.

[10] Ebenda. S. 178.

[11] Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. 756 с.

та пропаганди проти СРСР. Брошура справила вплив на певні політичні кола. Під її впливом, на переконання Й. Фогля, вийшла книга Генерального секретаря національних меншин Європи Е. Амменде, який використав 22 фотографії з колекції А. Вінербергера[12], але авторство самих фотографій приховували. Однак інформація просочувалася, а публікації фотографій набували поширення. У 1935 р. до гуманітарної справи Е. Амменде долучився кардинал Т. Інніцер, який одним з перших на Заході очолив акції протесту у зв'язку з голодом в Україні. Він опублікував 26 фотографій з альбома А. Вінербергера, позначивши їх текстовим коментарем[13].

Подальша доля А. Вінербергера виявилася драматичною. У 1938 р. він намагався стати членом місцевого осередку НСДПА, однак єврейське походження не дозволило йому стати ситуативним і офіційним «нацистом». Він воював у складі Російської Визвольної Армії генерала Власова, а після війни повернувся до Зальцбурга, перебував у таборах американської військової зони. Завдяки постійним зверненням доньки Марго до американського командування він повернувся до рідного Зальцбурга, де в мирний час заснував фабрику з виробництва лаків та меблевого покриття. 5 січня 1955 р. він тихо помер у рідному місті[14]. Світлини Вінербергера «засвітили» злочини більшовицького Кремля в Україні, присвоїли йому історичний статус фотографа Голодомору.

Фіксуючи трупи померлих від голоду людей, довгі черги біля магазинів «Торгсин», місця смерті і масового поховання, австрійський інженер-хімік задокументував конаючих жертв Голодомору-геноциду в Україні. Крізь фотографії постає його особиста меморіальна співучасть, яка розкрила світові правду про злочини сталінського окупаційного режиму в Україні в 1932–1933 рр.

[12] Ammende E. Muß Rußland hungern? *Menschen und Völkerschicksale in der Sowjetunion*. Wien. 1935. XXIII, 355 S.

[13] Hungersnot. Autentische Dokumente über das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, 1935. 65 s.

[14] Vogl J. Ebenda. S. 268.

УДК 94(477.44).63 «1932/1933»

Матвєєв Андрій,
Низенко Галина,
відокремлений структурний підрозділ
«Хмельницький торговельно-економічний фаховий коледж
Київського національного торговельно-економічного університету»

«ЇДЛО» УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Жорстокі репресивні дії комуністичного режиму спричинили деформацію культури споживання їжі українців. Щоб вижити під час Голодомору 1932–1933 рр., українці були змушені включити до свого раціону сурогатні страви – замінники продуктів. Автори віднайшли деякі з таких страв, які інакше, як «їдло», не назвеш.

Ключові слова: *«їдло», Голодомор 1932–1933 рр., сурогатні продукти, інфекційних хвороби, канібалізм.*

Andrii Matvieyev,
Halyna Nyzenko,
separate department
"Khmelnytsky Trade and Economics College
of Kyiv National University of Trade and Economics"

"FOODSTUFF" OF UKRAINIAN FARMERS DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Cruel repressive actions of the communist regime peasantry distorted the culture of food consumption. To survive the Holodomor of 1932–1933, Ukrainians were forced to include surrogate food substitutes in their diets. The authors have found some of these dishes, which cannot be called anything other than «foodstuff».

Key words: *"Foodstuff", the Holodomor of 1932–1933, food substitutes, infectious diseases, cannibalism.*

Генетично українці були міцною нацією, яка уміла виживати під час війн, пошестей, посух, голоду. Однак мільйони померли в 1932–1933 рр. Голодомор змусив українського хлібороба на його власній землі не лише голодувати, а й по-рабськи працювати, жебракувати, зректися своїх базових принципів та переконань; наглумився над його батьківською вірою, поставив на межу виживання. В 1932 р. колгоспи віддали останній хліб, збіжжя, насіннєві фонди. Ситуація колапсу досягла апогею на початку зими 1933 р.

Голод поставив людей на межу виживання. Українці опинилися у блокаді, спричиненій політичними рішеннями Кремля. Відсутність паспортів у селян, занесення на «чорні дошки» тих, хто не виконав плану хлібозаготівель, заборона торгівлі, суди трійок позбавили людей останніх ілюзій щодо можливості спасіння. Традиційні форми ведення сільського господарства були зруйновані, нові – результатів не давали. У людей зник механізм психологічного захисту та зросло прагнення «будь-якою ціною» врятуватися.

Люди блукали полями в надії відшукати гнилу городину, дістати із минулорічних скирт гречану, просяну полову; харчувалися листям, жомом, мелясою. Харчовий раціон навіть віддалено не нагадував традиційну їжу українців початку XX ст. Тепер у них була єдина мета – спробувати врятувати дітей та врятуватися самим від голодної смерті, опухання, інфекційних хвороб[1].

Жорстокі репресивні дії щодо селянства під час Голодомору 1932–1933 рр. спричинили деформацію культури споживання їжі, оскільки голод змусив українських селян порушити найсуворіші харчові табу.

Згідно з ухваленим т. зв. «законом про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р., розкрадання майна колгоспів карали розстрілом, за «пом'якшувальних обставин» – позбавленням волі на строк не менше 10 років. Заборонено було навіть підбирати продукти, що залишились гнити на полях після збирання врожаю.

У селах, де худоба поздихала через брак корму, люди їли «хліб», «оладки» і «кашу», зроблені з кропиви та іншого бур'яну. Споживали навіть кінський гній, оскільки там знаходили зерна пшениці. Видобували з-під снігу жолуді, з яких пекли замінник хліба, іноді додаючи трохи висівок чи картопляних лушпайок. Сурогатні продукти забороняли збирати – кукурудзяні качани і стебла, просіяне лушпиння, сушену солому, гнилі кавуни і буряки, картопляне лушпиння, стручки акації тощо. В умовах жахливого голоду люди спочатку з'їли собак, пізніше – котів, які годувалися на скотомогильниках та переносили інфекційні хвороби. Харчування дохлятиною призводило до масових отруєнь та епідемічних захворювань.

У квітні 1933 р. з появою зелені знесилені люди почали їсти паростки. Однак зелень не містить білків та вуглеводів. Дослідники народного харчування зазначають, що в цей період голод знищив усі харчові заборони. Селяни стали споживати мишей, ховрахів, кротів, щурів, їжаків, жаб, птахів, збирали різні личинки, розкопували дощових черв'яків та інших хробаків. Ночами ходили на скотомогильник «викопувати коней, телят, що за день із ферми привезли». «Видирали із гнізд галок і варили із них суп, а то і так їли». Ловили журавлів, лелек, чапель, яких в Україні здавна оберігали, а їхні гнізда ніколи не руйнували. Мололи на борошно кістки, підошви із взуття, шкіряні паски, кирзові чоботи і варили з них суп. Готували їжу не тільки із листя дерев, а й із кори. Такі сурогатні страви також погіршували самопочуття людей, викликали кишкові хвороби й призводили до смерті. Відомі факти, коли голодні люди, доведені до відчаю, божеволіли й вдавались до канібалізму[2].

Люди більше не могли опиратися новому агресивному соціальному середовищу.

Покоління 1920–40-х рр. добре знало, які рослини, тварини, птахи, комахи, продукти переробки можна споживати, які лікарські рослини нейтралізують шкідливу дію «неїстівних» продуктів харчування. Діти, народжені у ті роки, до глибокої старості відчували страх повторення Голодомору та робили запаси продуктів «на чорний день». Плач жінок у голодні 1930-ті нагадував виття поранених тварин, світ навколо них переставав існувати, втрачав кольори, вони навчилися без сліз ховати своїх дітей та ні про що не мріяти[3].

Ми віднайшли кілька рецептів тих голодних років та приготували ряд «страв», якщо це «їдло» можна так назвати, і пропонуємо їх вашій увазі.

Ліпненики з жолудів

Жолуді очищають від оболонки, розрізають навпіл. Заливають холодною водою, вимочують протягом трьох діб, періодично міняючи воду. Підсушують, подрібнюють на борошно, змішують з висівками, формують пляцки діаметром 3 см завтовшки 1 см і випікають.

Паляниці з кропиви і подорожника

Листя кропиви і подорожника підсушують, перетирають, змішують з висівками і насінням льону, додають воду і печуть паляниці.

[1] Вавринчук М., Маркова С. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. Хмельницький, 2008. С. 117–118.

[2] Сурогатні страви часів Голодомору. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/

[3] Вавринчук М., Маркова С. Вказ. праця. С. 125.

Коржики з лопуха

Корінь лопуха відварюють, перетирають до однорідної консистенції, додають висівки, формують коржики діаметром 5 см завтовшки 1 см і випікають.

Галушки з картопляного лушпиння

Відварене картопляне лушпиння протирають, змішують з макухою і варять галушки.

Суп з кори та шишок

В киплячу воду закладають кору дерева (дуб, береза, липа, осика), гілки сосни та шишки. Варять протягом однієї години. В їжу використовують відвар.

Узвар з гілок малини

Варять узвар з сушених гілок малини 20 хв. і настоюють.

УДК 94(477.43/.44)"192/193":272:322

Михайлик Артур,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

СТАНОВИЩЕ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ В 1920–30-х рр.

Статтю присвячено становищу Римсько-Католицької церкви в 1920–1930-х рр. на території Поділля. Її мета – дослідити на основі історіографії та архівних матеріалів регіональні особливості в ставленні комуністичної влади до католицьких священників, охарактеризувати умови їхнього життя та служіння.

Московська комуністична влада стала на шлях запеклої боротьби з релігією і церквою. Особливе місце в цій боротьбі належало Римсько-Католицькій церкві, яку владні структури розглядали як активного провідника політичних інтересів Польщі та прибічника українського національного відродження. Враховуючи прикордонне розташування регіону, активний наступ на цю релігійну конфесію розпочався ще в 1920-х рр., коли в ставленні до православних основний акцент робили на антирелігійну агітацію і пропаганду, підрив авторитету християнства серед населення, особливо молоді.

Увагу приділено й сталінським репресіям проти церковного кліру, фактам вилучення церковного майна, закриття храмів тощо. Наведено приклади репресій щодо окремих священників, визначено форми та методи тиску на вірян у період відносно ліберальних 1920-х рр. та в часи сталінського тоталітаризму (1930-ті рр.).

Ключові слова: *Римсько-Католицька церква, Поділля, дієцезія, політичні репресії, антирелігійна кампанія, тоталітаризм, сталінізм.*

Artur Mykhailyk,
PhD in History, associate professor,
doctoral student of Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University

POSITION OF ROMAN CATHOLIC CHURCH IN PODILLIA IN THE 1920–30s

The article is devoted to the position of the Roman Catholic Church in the 1920s and 1930s on the territory of one of the Ukrainian regions, Podillia. Its purpose is to study, on the basis of historiography and archival materials, the regional peculiarities in the attitude of the communist authorities to Catholic priests, to characterize the conditions of their life and ministry.

Moscow communist authorities embarked on a fierce struggle against religion and the church. A special place in this struggle belonged to the Roman Catholic Church, which was considered by the authorities as an active leader of Poland's political interests and a supporter of the Ukrainian national revival. Given the border location of the region, an active attack on this religious denomination began in the

1920s, when in relation to the Orthodox the main emphasis was done on anti-religious agitation and propaganda, undermining the authority of Christianity among the population, especially young people.

Attention is also paid to Stalin's repressions against the clergy, confiscation of church property, closure of churches, etc. Examples of repressions against individual priests are given, as well as the forms and methods of pressure on the believers in the relatively liberal 1920s and Stalinist totalitarianism (1930s).

Key words: *Roman Catholic Church, Podillia, diocese, political repressions, anti-religious campaign, totalitarianism, Stalinism.*

У трагічні для України 1920–30-ті рр. молох політичних репресій не обійшов стороною жодного напрямку народного життя. Не стала винятком і церква, що зазнала тоді гонінь, які можна порівняти з давньоримськими в період боротьби з християнством. Серед різних християнських конфесій, які діяли тоді в УРСР, католики займали особливе місце, оскільки репресії проти них мали, окрім соціального, яскраве політичне забарвлення. Найбільш уживаним проти кліру та вірних було інкримінування шпигунської діяльності на користь Польщі. Прикордонне розташування регіону лише сприяло таким звинуваченням.

Враховуючи важливість та наукову цікавість порушеної проблеми, до її розв'язання вдавалося багато дослідників. Серед перших з'явилися праці Д. Волкогонова[1], Ю. Шаповала[2], В. Данильченка[3], І. Біласа[4], В. Нестеренка[5] присвячені сталінському терору в Україні. Чільне місце в них відведене також репресіям проти римо-католицької церкви. Політику радянської влади щодо католицьких священників і мирян на Поділлі плідно вивчали Н. Рубльова[6], В. Сторчовий та В. Нестеренко[7], А. Лисий[8], однак узагальнювальної праці не було створено, що дає підстави для подальшого дослідження.

Відразу після жовтневої революції, в кінці 1917 р., розпочалося формування найбільшої в світі дієцезії в Могилеві з резиденцією в Петрограді. Її північною межею були Фінляндія, Латвія та Естонія, західною – кордони Польщі, на сході вона простиралася до Сахаліну і сягала кордонів Китаю на півдні. Її відновлення відбувалося в 1918–1922 рр., тоді, коли В. Ленін видавав перші антирелігійні декрети. Тоді ж були відновлені ще дві дієцезії: у Мінську (1917 р.) та в Кам'янці-Подільському (1918 р.) (обидві були скасовані царем в XIX ст.). У 1923 р. Римсько-Католицька церква в СРСР вже мала десять адміністративно-територіальних одиниць, які відокремились від Могилевської архідієцезії. З них в Україні діяли Житомирська дієцезія (близько 350 тис. вірних, 107 храмів і близько 60 священників), Кам'янець-Подільська дієцезія (300 тис. вірних, 110 храмів, 40 священників), Тираспольська дієцезія, яка займала південь України (Одещину і Крим), налічувала більше 300 тис. вірних, 140 храмів і близько 120 священників. На півдні Тираспольської дієцезії згодом виник Апостольський вікаріат Криму і Кавказу (70 тис. прихожан, 50 храмів і 30 священників). Додамо сюди також екзархат Греко-Католицької церкви, очолюваний з 1917 р. Леонідом Фьодоровим, який проживав у Петрограді і керував від імені архієпископа Андрія Шептицького зі Львова[9].

Практично відразу після захоплення влади більшовиками останні почали втілювати в життя багато авантюрних проектів в різних сферах життя. Одним з них була розбудова атеїстичної держави, позбавленої релігії і церкви. Натомість на їх місці планували створити щось на зразок земного (без Бога) аналога з власною символікою, святими, річним календарем свят, власною

[1] Волкогонов Д. Тріумф і трагедія (Політичний портрет Сталіна) : Кн. 1. Київ: Політвидав України, 1989. 597 с.; Нестеренко В. Репресії проти Римсько-католицької церкви на Поділлі у 30-ті роки XX ст. // Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. С. 47–58.

[2] Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

[3] Данильченко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.

[4] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та правовий аналіз: Кн. 1. Київ: Либідь-Військо України, 1994. 432 с.

[5] Нестеренко В. Репресії проти Римсько-католицької церкви на Поділлі у 30-ті роки XX ст. // Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси). Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. С. 47–58.

[6] Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 311 ; Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1927–1939 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 205–219.

[7] Сторчовий В. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті — 90-ті роки XX ст. : історико-релігієзнавче дослідження. Коломия: ВІК, 2001. 67 с.

[8] Лисий А. Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону // Реабілітовані історією. Вінницька область. Вінниця: ДКФ, 2006. Кн. 1. С. 854–856.

[9] Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму / пер. з італ. М. Багінська. Київ: Вістка, 2016. С. 85.

Біблією (праці К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна вважалися непогрішними), власною моральністю і т. д. Саме тому вже з перших днів після завоювання України тут також почалася активна антицерковна кампанія, яка супроводжувалася арештами священників, закриттям, грабуванням та руйнуванням храмів та утисками церковного «активу» з мирян.

Початок гонінь ознаменувала поява в більшовицькій пресі цілого масиву інформації про антирадянську роботу церкви. Окрім того, суспільству нав'язували думку про захмарні «церковні багатства», які, звичайно, потрібно вилучити якнайшвидше на користь молодої соціалістичної республіки. 23 лютого 1922 р. вийшла постанова ВЦВК, яка зобов'язала місцеві ради у місячний термін вилучити всі коштовні предмети у всіх культових спорудах незалежно від віросповідання та конфесії і передати їх до спеціально створеного фонду[10]. За даними П. Вишковського, саме тоді, на початку 1922 р., у Кам'янці-Подільському уряд зумів реквізувати з Кафедрального Петропавлівського костьолу хрест із смарагдами вагою 7 кг, два позолочених ковчеги, дарохранительницю та інші літургійні речі. Окрім того, з Кам'янець-Подільського Вірменського костелу було вилучено релігійних предметів вартістю 24 фунти 82 золотники сріблом[11].

Показово, що ще до оприлюднення цього декрету глава Римсько-Католицької церкви в СРСР архієпископ Ян Цепляк надіслав духовенству циркуляр, в якому зобов'язав зберігати церковне майно та цінності у власності костелів, а 24 лютого 1922 р. направив у відділ управління Петроградської ради протест. Вже в березні того року католиків поставили перед загрозою закриття храмів[12]. Проти самого пастора було відкрито кримінальне провадження. Судові засідання тривали з 21 до 26 березня 1923 р. За типовими звинуваченнями в контрреволюції постановою Ревтрибуналу Архієпископа Я. Цепляка і прелата К. Буткевича засудили до смертної кари, інші 14 звинувачених отримали від 3 до 10 років в'язниці. Щоправда, під тиском Ватикану та європейської дипломатії вирок Я. Цепляку було замінено 10-літнім ув'язненням. К. Буткевича розстріляли вночі з 31 березня на 1 квітня, напередодні Великодня[13].

Якраз у цей період протягом 1921–1922 рр. на Поділлі органи ВУНК – ДПУ викрили розгалужену мережу «польської шпигунської організації», яку очолювали місцеві ксьондзи. До її складу входило 11 осіб, чотирьох з них розстріляли[14]. Зокрема, гучну кримінальну справу сфабрикували проти кам'янецьких ксьондзів А. Недзельського, Р. Шишки, В. Шиманського, В. Двожецького та кількох місцевих парафіян. Публічний процес, який тривав майже два місяці, відбувався у міському Шевченківському театрі й постійно висвітлювався в місцевій пресі. Ксьондзи отримали вищу міру покарання, однак згодом цей вирок скасували. Втім, ще до скасування В. Шиманський помер в ув'язненні, а сам А. Недзельський (настоятель Кафедрального костьолу) відійшов у вічність через рік.

Особливістю ставлення більшовицької влади до католицького духовенства і вірних були звинувачення у польському націоналізмі, підтримці українського національно-визвольного руху і шпигунстві. Щоб збирати свідчення про таку діяльність у місцевих громадах та компрометуючі матеріали, з Харкова на Поділля прибувало багато спеціально створених комісій. Кожна з них мала відзвітувати про проведену роботу, подати статистичну та аналітичну інформацію про церковне життя. Підсумки їхньої роботи стали предметом обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 25 лютого 1926 р. Заслухавши доповіді секретаря ЦК КП(б)У М. Попова та наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького, політбюро вирішило вжити більш рішучих заходів щодо церкви та її вірних в Україні. Пропонували посилити інформаційну та агітаційну роботу, значно розширити агентурну мережу ДПУ в середовищі церковників, посилити репресії проти Української Греко-Католицької Церкви та активізувати зусилля щодо її ліквідації. Підкреслювалося, що особлива увага має приділятися також роботі серед католиків. Особливу загрозу, на думку урядовців, становили зв'язки місцевих католиків з релігійними організаціями Польщі та інших зарубіжних країн[15].

Певна частина католицького духовенства, аби уникнути переслідувань, погоджувалася на співпрацю з владою і органами ДПУ. Так, 1926 р. Держполітуправління України доповідало ЦК КП(б)У про вербування «21 ксьондза, серед яких є визначні представники католицького духовенства»[16]. Важко, втім, визначити, скільки священників справді стали на шлях співпраці з каральними органами, а скільки робили це

[10] Архивы Кремля: Политбюро и церковь, 1922–1925. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. Кн. 1. С.17.

[11] Вишковський П. Переслідувана церква. С.48.

[12] Бистрицька Е. Політика радянської влади щодо Римо-Католицької церкви в 1920 – 1930-х рр. *Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С.20.

[13] Там само. С. 22.

[14] Жезицький В. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. С.58.

[15] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2. Арк. 77.

[16] ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2. Арк. 129.

лише номінально, на папері, прагнучи максимально зменшити для громади і церкви шкоду від своєї агентурної діяльності та не приносячи особливої користі для ДПУ. Каральні органи, своєю чергою, дуже скоро перестали перейматися збором інформації для звинувачення і суду, коли зізнання підсудного оголошувалося вершиною доказів вини. Використовуючи погрози, шантаж, всілякого роду обман та навіть фізичний вплив на підсудних, сталінські слідчі добивалися від заляканих, змучених людей зізнань у підготовці повстань, участі в терористичних антирадянських організаціях, шпигунстві і шкідництві.

Однак і за таких умов більшість католицького кліру у важкі часи випробувань своїм життям та вчинками наводили приклад справжнього пасторського служіння та жертовності. Серед них отець Кам'янець-Подільської дієцезії Антоній Нєдзєльський, отець Альоїз Сконфельд, настоятель в Одесі, отець Болеслав Зілінський з Луцько-Житомирської дієцезії[17]. Арешти та тривалі вироки не зламали їхніх віри і духу, не відвернули від місії служіння Богу. Навіть нечасті короткі візити в парафії краю мали величезну вартість для людей, які вже не почувалися самотніми і покинутими.

Із 1925 р. на Поділлі проводили відкриті судові процеси проти католицького духовенства. Так, у квітні 1927 р. місцевий відділ ДПУ порушив кримінальні справу проти настоятеля Кам'янець-Подільського кафедрального петропавлівського костьолу ксьондза Фелікса Любчинського. Йому інкримінували контрреволюційну агітацію, керівництво підпільними польськими організаціями. Показово, що парафіяни на захист пастора надіслали до органів влади і ДПУ багато листів, всіляко обґрунтовуючи надуманість висунутих звинувачень[18].

Як бачимо, протягом 1920-х рр. комуністичний режим в Україні здійснював планомірний наступ на церкву. На території регіону Римсько-Католицьку Церкву розглядали як потужне знаряддя польського впливу, тому вона зазнавала особливо жорстоких переслідувань. Разом з тим, в період НЕПу із властивим йому послабленням комуністичного режиму основний акцент робили на антирелігійну агітацію і пропаганду, підрив авторитету християнства серед населення і особливо молоді. Однак навіть протягом відносно ліберальних 1920-х рр. Римсько-Католицька Церква, на відміну від православної, на території Поділля зазнала нищівних репресій.

На початку 1930-х рр. її вірних чекали ще суворіші випробування. Тоді органи ДПУ заарештували багатьох ксьондзів Поділля: кс. Я. Свідерського, генерального адміністратора Кам'янець-Подільської дієцезії, кс. С. Ганського, кс. Ф. Чирського, кс. Я. Левинського, кс. С. Квасневського, кс. Я. Ладиго, кс. А. Кобця, кс. А. Матусевича, кс. И. Ненецького та інших. Всього за 1930 р. в Україні було заарештовано 49 ксьондзів[19].

Реабілітовані вони були лише підставі пункту 1-го Указу Президії верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років»[20].

Усім їм висували однакові звинувачення у шпигунській діяльності на користь Польщі, підготовці антирадянських повстань, антирадянській агітації тощо. Так, настоятеля Дунаєвецького костьолу ксьондза А. Матусевича було заарештовано 20 січня 1930 р., а вже 10 травня того ж року судова трійка при Колегії ГПУ УРСР визнала його учасником контрреволюційної організації, активним борцем з радянською владою і шпигуном. Йому було визначене покарання у вигляді ув'язнення строком на 10 років. 1936 р. священик помер від важких умов на Соловках[21].

Станом на 1 січня 1935 р. у Кам'янець-Подільському районі діяло 8 католицьких храмів[22]. Використовуючи різні методи і засоби, радянська влада робила все можливе, щоб і ці храми закрити. Видавали постанови про регулювання діяльності релігійних громад, про обов'язкову реєстрацію останніх та інші, які надавали зручні підстави для цього. Так, 29 жовтня 1935 р. президія Кам'янець-Подільської міської ради ухвалила закрити місцевий кафедральний костьол і передати його під музей. Тут розмістили його природничий відділ. Згодом у римсько-католицької громади відібрали також і Домініканський костьол, де було організоване зерносховище. 4 грудня 1935 р. постанова ЦВК УСРР підтвердила закриття у Кам'янці-Подільському Домініканського, Тринітарського та Вірменського костьолів. 1936 р. за нез'ясованих обставин помер ксьондз Я. Бридіцький, який до того час від часу служив у чотирьох міських костьолах[23].

Таким чином, протягом 1936 р. на Поділлі ліквідували не лише римсько-католицькі, а й усі релігійні громади, а наприкінці 1930-х рр. у регіоні не діяло жодного храму. Відродження релігійного життя розпочалося вже 1941 р.

[17] Вишковський П. Переслідувана церква. С. 88–90.

[18] Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.-1822. Оп. 6. Спр. 6. Арк. 218.

[19] Нестеренко В. Репресії проти Римсько-католицької церкви на Поділлі у 30-ті роки XX ст.. С. 49.

[20] Там само. С. 53.

[21] ДАХмО. Ф. Р. 6193. Оп. 12. Спр. 19263. Арк. 13.

[22] ДАХмО. Ф. 335.Оп. 1. Спр. 677. Арк.18.

[23] Нестеренко В., Сторчовий В. Релігійні громади Кам'янця-Подільського у 1920 – 1930-х рр. / Історія релігій в Україні. Львів: Логос, 2018. Вип. 28. С.292.

УДК 94(477)"1932/1933":612.391:[343.143:159.922:17.02]

Михайлова Світлана,
заступник директора
Хмельницької школи іконопису «Нікош»

ПРИЧИНИ ТА ФАКТОРИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ РУЙНАЦІЙ СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Висвітлено причини морально-психологічних руйнацій свідків Голодомору 1932–1933 рр. Показано вплив деформацій на руйнування родин, що призвело до нищення соціальних зв'язків, на яких трималося суспільне життя, та розриву історичної пам'яті українського народу. Звернуто увагу на порушення природного генетичного фонду та морально-психологічні зміни у свідомості української нації. Наслідком злочину геноциду також стало руйнування традиційного українського устрою життя. Українцям як нації було завдано смертельної рани, тому Голодомор став часом національної катастрофи, наслідки якої відчутні дотепер. Розкрито можливості використання комуністичним тоталітарним режимом пам'яті про Голодомор як травматичного впливу на тих, хто пережив це лихо, на їхніх дітей та внуків. Визначено негативні моральні та психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, особливо серед селян.

Ключові слова: *Голодомор, Україна, нація, селяни, морально-психологічна травма, постгеноцидний синдром.*

Svitlana Mykhailova,
deputy director
of Khmelnytskyi school of iconography "Nikosh"

CAUSES AND FACTORS OF MORAL AND PSYCHOLOGICAL CHANGES OF WITNESSES OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The reasons for the moral and psychological changes of the Holodomor witnesses of 1932–1933 are highlighted. Attention is paid to the violation of the natural genetic pool and moral and psychological changes in the consciousness of the Ukrainian nation. The crime of genocide also resulted in the destruction of the traditional Ukrainian way of life. Ukrainians as an ethnic group were fatally wounded, so 1933 was a time of national catastrophe for Ukraine, the consequences of which we still feel. The communist totalitarian regime was exploiting the memory of the Holodomor as a traumatic impact on those who survived, their children and grandchildren. The negative moral and psychological consequences of the Holodomor of 1932–1933 in Soviet Ukraine, especially among the farmers, were determined.

Key words: *Holodomor, Ukraine, farmers, moral and psychological trauma, post-genocidal syndrome.*

Голодомор – злочин геноциду українського народу, вчинений комуністичним тоталітарним режимом. Внаслідок умисного створення умов, несумісних із життям, в Україні загинули мільйони людей. Голод на довгі десятиліття порушив природний та політичний розвиток українців як спільноти, призвів до морально-психологічних змін у свідомості нації. Наслідки цієї катастрофи відчуваємо і нині, що потребує комплексного міждисциплінарного підходу.

До цієї проблеми прикута увага українських і зарубіжних істориків, демографів, правознавців, психологів, культурологів, які розглядають питання морально-психологічних змін через конкретно-історичний, історіографічний, демографічний аспекти. Зокрема, О. Стасюк[1], І. Рева[2], О. Кісь[3], Т. Воропаєва[4], Б. Безо і С. Маггі[5],

[1] Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: Стилос, 2008. 223 с.

[2] Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Дніпропетровськ: А. Л. Свідлер, 2013. 269 с.

[3] Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*: Зб. наук. праць. Харків: Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, 2010. С. 171–191

[4] Воропаєва Т. Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років в Україні. Соц. психологія, № 2 (2009). С. 39–48.

[5] Brent Bezo, Stefania Maggi. Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Soc Sci Med*. 2015. No 134. P. 87–94.

І. Наумець[6], В. Огієнко[7], Я. Калакура[8], Т. Боряк[9], С. Маркова[10] та ін. опублікували важливі праці та інтерв'ю, які дають розуміння психологічних та культурних наслідків Голодомору.

Мета статті полягає в тому, щоб здійснити спробу комплексно розглянути причини та фактори соціально-психологічних руйнацій свідків Голодомору 1932–1933 рр.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. не був випадковим явищем природного чи соціального походження, як це стверджували спочатку радянські, а згодом проросійські історики. Смерть через голод стала наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом. Він став покаранням українців за їхній спротив колективізації сільського господарства і небажання перебувати під владою Росії. Це покарання здійснювалося через знищення української культури, мови, традицій. Шляхом штучно організованого голоду радянська влада намагалася вирішити так звану «українську проблему» за наказом Й. Сталіна. На початку 30-х рр. XX ст. основним центром опору більшовицькій політиці колективізації та форсованої індустріалізації було українське село. Й. Сталін боявся втратити Україну як ресурс, без якого побудова могутньої індустріальної імперії залишалася б тільки мрією.

Не бажаючи втрачати України, комуністичний тоталітарний режим вибудував план винищення частини української нації, замаскований під плани здачі хліба державі. Йшлося про повне вилучення всіх запасів зерна, а потім конфіскацію інших продуктів харчування та майна як штрафів за невиконання плану здавання хліба. Перетворивши Україну на територію масового голоду, режим перекрив всі шляхи до порятунку. Відбулася ізоляція голодуючих. З цією метою застосували режим «чорних дощок» і заборонили голодуючим виїжджати за межі України. Колгоспи і села, занесені на «чорні дошки», оточували загони міліції та радянських спецслужб. Звідти вивозили усі запаси їжі. Забороняли торгівлю та ввезення будь-яких товарів. Ще однією складовою геноциду було свідоме блокування інформації про голод. У січні 1933 р. комуністичний режим заявив про відсутність голоду в країні. Сталінський режим відмовився від зовнішньої допомоги[11].

Причинами морально-психологічних змін свідомості українського населення стала насильницька політика комуністичної партії, яка вимагала постійного контролю над діяльністю селян, доносів на незадоволених радянською владою. Також сюди можна віднести пропагування так званої «совєтської цивілізації», ключовими цінностями якої мали слугувати марксистсько-ленінська свідомість, ненависть до класових ворогів, інтернаціоналізм, совєтський патріотизм, колективне мислення. На практиці процвітали ігнорування прав і свобод громадян, бездуховність, псевдосправедливість, патерналізм, деградація особистості, психологія рабства, кар'єризм, бідність, корупція та ін. Ідеологічна машина режиму, виправдовуючи насилля і репресії, активно і послідовно нав'язувала суспільній свідомості ідею загострення класової боротьби й формувала образ зовнішнього та внутрішнього ворога в особі світового імперіалізму та антирадянських дрібнобуржуазних і націоналістичних елементів, до яких належали і одноосібні селянські господарства. У такий спосіб наносили удар по традиційному українському індивідуалізму з метою витравити зі свідомості українців почуття господаря і віру у власні сили. Відомо, що в українців було особливо розвинуте почуття господаря і приватної власності, яке колективізація нівелювала і нищила. Українське селянство оголосили ворожим комуністичній владі саме як носія приватновласницької психології та джерело націоналізму, тобто тих соціально-психологічних властивостей, що були перешкодою для формування сумнозвісної «нової людини». Каральні органи та їхні підручні, демонструючи відданість сталінському режиму, масово знищували так званих класових ворогів, контрреволюціонерів усіх різновидів, націоналістів, інтелектуалів, залишаючись впевненими у правоті і законності своїх дій[12].

Верхівка більшовицької партії на чолі з Й. Сталіним організувала Голодомор 1932–1933 рр. як спосіб припинення національного

[6] Наумець І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців. *Українська правда*. URL: https://life.pravda.com.ua/health/2018/11/24/225607/

[7] Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору. *Україна модерна*. URL: https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma

[8] Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. *Істор. пам'ять,* 2017. Випуск 37. С. 16–22.

[9] Боряк Т. 1933: І чого ви ще живі?. Київ: Кліо, 2016. 719 с.

[10] Маркова С. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років для українського суспільства (за матеріалами спецповідомлень ДПУ та люстрованих листів селян Хмельниччини). Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: соц.-демогр. та ек.-правові аспекти: Зб. наук. праць. Хмельницький: ХІ МАУП, 2007. С. 29–39.

[11] Воронін В. Комплексне дослідження питання ідеологічного протистояння довкола проблематики Голодомору 1932–1933 рр. *Архіви України*. 2013. № 5. С. 233.

[12] Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. С. 18.

відродження (українізації) під приводом «усунення викривлень у більшовицькій національній політиці». Свідченням цього є лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. і постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. Вони стали початком розгрому навчальних і культурних закладів та масових репресій української інтелектуальної еліти, яка за кілька років була знищена. Це завдало великої шкоди освітньому та культурному розвитку, а також суспільній моралі українського народу[13].

За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування Голодомор 1932–1933 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення України, якою скористався тоталітарний комуністичний режим. Голодомор став соціально-гуманітарною катастрофою глобального масштабу. У цей період діти боялися своїх батьків, ховалися від них, змушені були спостерігати, як дорослі борються за життя, користуючись слабкістю своїх дітей. З'явилася травматична пам'ять про Голодомор. Комуністичний режим переслідував та карав тих, хто мав достатньо відваги, щоб уголос заявити про те, що всі й так знали. Та й саме понівечене суспільство прагнуло забути перенесені жахи та віднайти новий сенс, що сприяло суспільному забуттю та замовчуванню подій Голодомору. Після Голодомору та колективізації постали нові соціальні рамки пам'яті, які нав'язували бачення сучасного, вигідне владному режиму, та пристосовували його до актуальних питань сьогодення. Все це закономірно вело до зменшення видимих проявів травматичної пам'яті. Втім, травматична пам'ять Голодомору мала б бути дуже стійкою навіть за умови мовчання впродовж комуністичної окупації[14]. Ця пам'ять повинна була змусити мовчати про Голодомор протягом всього існування комуністичного режиму, адже, відчуваючи провину за своїх родичів, що поводилися як нелюди, ототожнювати себе з ними нащадки навряд чи прагнули.

Травматична пам'ять поколінь, що були свідками та учасниками Голодомору, має свої невидимі прояви. Наприклад, блокування емоцій, уникання розмов і спогадів. Дистанціювання від приурочених до роковин заходів, запалювання свічок і оплакування. Також психологічні наслідки Голодомору проявляються у світогляді, переконаннях, поведінці, когнітивних установках, які були спровоковані травматичними подіями і передавалися з покоління в покоління. Власне, вони передаються і лишаються у дискурсі родини. Ніхто не з'ясовує, звідки походять такі переконання, і вони існують як реальність, незважаючи на плин часу.

Наприклад, наслідком травми, пов'язаної з Голодомором, є такі переконання в свідомості українців: «Звідси треба тікати, бо нічого доброго тут не буде», «Нікому не можна довіряти, особливо владі», «Кращої долі треба шукати в інших країнах». Цікавим фактом є значні показники щодо тверджень: «Крадіжка – це погано, але якщо на роботі чи в державі, то не викликає у мене такого сильного опору», «Повідомити керівництву про колегу, який вкрав на роботі щось незначне, не є добрим вчинком» та «Краще не втручатися у справи, які тебе особисто не стосуються, навіть коли йдеться про злочини або не доброчесність». Усе це – відлуння радянської ментальності, яка диктувала: щоб вижити, треба красти в держави.

Максимальні показники кореляції з досвідом життя під час Голодомору в родині мають такі твердження: «Діти завжди мають бути добре нагодовані», «Якщо дитина худа, то, напевне, вона погано почувається або хвора – її треба краще годувати», «Якщо почуваєшся втомленим, слабким або маєш запаморочення – це тривожні симптоми, які потребують ретельного обстеження», «Хліб та інші залишки їжі не можна викидати», «Треба робити заготівлі та консервації, в домі завжди має бути запас їжі», «Треба мати підсобне господарство, дачу, займатись садівництвом та городництвом». Навряд чи такі дані когось здивували, адже основним завданням тих часів було вижити. Цікавими є й інші переконання: «Не варто йти проти влади, рішень тих, хто вищий за тебе в службовій ієрархії», «Не варто висловлювати свою думку, якщо вона може бути не схвалена більшістю», «Не варто занадто радіти життю, краще ділитись з іншими негараздами, ніж радістю». Власне, будь-що, що вибивалося з загальної картини та мало бодай натяк на супротив владі, привертало увагу і могло наразити на негаразди. А вища якість життя могла спровокувати те, що позаздрять, прийдуть, відберуть, з'їдять[15].

Наслідком злочину геноциду, окрім фізичного вбивства мільйонів людей, стало руйнування традиційного українського устрою життя. Голодомор став зброєю масового знищення українців,

[13] Брицький П. Соціальні, моральні і психологічні наслідки періодів Голодомору. *Голод в Україні у першій половині XX ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947).* Матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Ін-т історії України НАН України; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Нац. ун-т «Києво-Могил. Акад.». Київ, 2013. С. 309.

[14] Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору.

[15] Наумець І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців. *Українська правда.* URL: https://life.pravda.com.ua/health/2018/11/24/225607/

на довгі десятиліття порушив генетичний фонд народу, призвів до морально-психологічних змін у свідомості українців. Традиційна культура та народні звичаї зазнали деформації. Голодомор повністю змінив звичний порядок господарювання на селі. На десятки років українських селян звели до становища безправних колгоспників, позбавлених паспортів та пенсій. Психологічними наслідками Голодомору стали почуття вини та сорому. Люди відчували провину за те, що не змогли врятувати рідних, сором за аморальні вчинки, вчинені задля виживання.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:316.62:63-051

Мовчан Ольга,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 рр.

Обґрунтовано необхідність застосування міждисциплінарного підходу у вивченні проблеми стратегій виживання українських селян в умовах Голодомору-геноциду. Визначено теоретичні підвалини та понятійний апарат дослідження. Розкрито ступінь вивченості проблеми. Розглянуто чинники, що впливали на вибір селянами способів виживання. Доведено, що основною причиною обмеженого вибору поведінкових стратегій голодуючих була геноцидна політика імперського центру. Визначено основні практики виживання українських селян, що змінювалися залежно від стратегій влади. Спрогнозовано наслідки «травматичного досвіду», набутого українськими селянами в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Висловлено пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: *міждисциплінарний підхід, селянство, влада, Голодомор-геноцид, стратегії виживання голодуючих.*

Olha Movchan,
Doctor of History, leading research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

STRATEGIES OF SURVIVAL OF UKRAINIAN FARMERS DURING THE HOLODOMOR GENOCIDE OF 1932–1933

The need of using the interdisciplinary approach in studying the problem of survival strategies of Ukrainian farmers during the Holodomor genocide was motivated. Theoretical basis and terminology of the study were defined. The previous research of the problem was revealed. The factors which influenced the choice of survival strategy among farmers were analyzed. It was proven that the main cause of limited choice of behavioral strategies of the starving was the genocidal policy of the imperial center. The basic practices of survival of Ukrainian rural population, which changed depending on the strategies of the government, were determined. The consequences of the "traumatic experience" of the Ukrainian famers in the conditions of the Holodomor genocide of 1932–1933 were predicted. Suggestions for further research of the problem were made.

Key words: *interdisciplinary approach, farmers, authorities, Holodomor genocide, strategies of survival of the starving.*

Подієва історія Голодомору на сьогодні вивчена досить непогано. Значним є доробок у всебічному дослідженні політичних причин та інституційних механізмів організації геноциду українців, хронології подій, демографічних, політичних і соціально-економічних наслідків, юридично-правових оцінок злочину. Однак повсякденний досвід людей, які опинились на території Голодомору, їхні практики пристосування, спротиву і виживання, а також вплив

пережитої трагедії на подальше життя очевидців Голодомору привертали порівняно мало уваги дослідників.

Проблема, що цікавить нас, почала розроблятися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. З'явилися дослідження Н. Вільяма та О. Стасюк, що розкривають руйнівний вплив політики колективізації, розкуркулення і Голодомору-геноциду на традиційний уклад життя українського селянства, його звичаї та традиції[1]. Н. Бем започаткувала вивчення морально-політичного стану голодуючих[2]. Увагу істориків В. Марочка, Г. Капустян та С. Дровозюка привернули прояви девіантної поведінки голодуючих[3], а Л. Артюх, Ю. Авраменко та М. Бондаренко – практики їхнього сурогатного харчування[4]. Завдяки ґрунтовному джерельному доробку з усної історії, який зібрали і оприлюднили місцеві історики і краєзнавці в областях, з'явилася можливість комплексного розгляду проблеми виживання українських селян в умовах геноциду. Спроба такої розвідки була зроблена у колективній монографії «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки»[5].

Надалі межі вивчення проблеми розширились. Досвід виживання людей в умовах рукотворного голоду набув фрагментарного висвітлення у монографіях з історії повсякденного життя українців УСРР у 1930-ті рр. Проблему розглядали на рівні окремих етнічних і соціальних груп[6]. Разом з тим, поглибилось вивчення поведінкових моделей українців, що голодували, їх спротиву окупаційному режиму, способів виживання. Розробкою цієї проблематики займались Н. Бем, Н. Романець, Н. Прокоп, О. Майборода, О. Сапицька[7]. Фундаментальні дослідження політики Голодомору-геноциду С. Кульчицького[8], В. Марочка[9] і В. Сергійчука[10], що з'явились у цей

[1] Ноел В. Трансформація громадського українського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Родовід, 1999. 559 с.; Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: Стилос, 2008.

[2] Бем Н. Морально-політичний стан українського селянства в умовах Голодомору. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. № 8. С. 250–276.

[3] Марочко В. Канібалізм в роки Голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 568–574; Капустян Г. Голод і селянська ментальність. *Голод-геноцид 1933 в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*. Міжнар. наук.-теор. конф. Київ, 28 лист. 1988 р. Київ, Нью-Йорк, 2000. С. 179–190; Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. XX ст. як соціально-психологічний феномен. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 10. С. 284–294.

[4] Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння. *Українці: історико-етнографічна монографія*. Опішне, 1999. Т. 2. С. 132; Авраменко Ю. Словник сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час Голодомору 1933. *Голодовка: 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення*. Переяслав-Хмельницький, 2000. С. 435–437; Бондаренко М. Україна 1933: Кулінарна книга. Нью Джерсі. 2003. С. 37.

[5] Мовчан О. Супротив хлібозаготівлям і пошук порятунку від голодної смерті. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 538–261.

[6] Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 338 с.; Рябченко О. Студентство радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків: ХНМГ, 2011. 456 с.; Українське радянське суспільство 1930-х рр.: Нариси повсякденного життя. Колект. монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 785 с.

[7] Бем Н. Морально-політичний стан українського селянства під час засівної кампанії 1933 р. *Наук. записки: Зб. наук. статей*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2010. Вип. XIII. Сер.: Педагогічні та історичні науки. С. 227–235; Романець Н. Самосуди в українському селі в умовах Голодомору 1933 р. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Ін-т демографії та соц. досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ. 2013. С. 143–150; Прокіп Н. Опір українського населення репресиним діям влади СРСР під час Голодомору 1932–1933 рр. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. С. 125–130. Майборода О. Колабораціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. С. 311–318; Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928–1932. *Гілея*. 2006. № 6. С. 84–94.

[8] Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 239 с.; Його ж. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ: Нац. акад. наук. Ін-т історії України. 2013. 207 с.

[9] Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр.: геноцид українців Київ: Вид. ПП Наталія Брехуненко, 2007. 64 с.; Його ж. Творці Голодомору 1932–1933 рр. Київ: Вид. ПП Наталія Брехуненко, 2008. 64 с.; Його ж. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ: Вид. ПП Наталія Брехуненко, 2014. 64 с.; Марочко В., Веселова О., Мовчан О. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. 2-е вид., допов. Київ, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 174 с. (співавтори:).

[10] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Броди: Просвіта, 2008. 392 с.; Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 168 с.

час, розкрили механізм обмеження ресурсних можливостей виживання українців. Важливим етапом антропологічного осмислення Голодомору стала підготовка багатотомного видання «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні»[11], що, крім історичних розвідок, містить різноплановий історичний матеріал – спогади, архівні документи, мартиролог жертв Голодомору.

Дослідження, в епіцентрі яких опинилася людина, її соціально-культурний світ, внутрішні почуття, актуалізувалися останнім часом. У вітчизняній історіографії вивчаються проблеми екзистенційного вибору українців під час геноциду[12]. Підіймаються питання культурних і соціальних наслідків історичної травми Голодомору у суспільній свідомості і поведінки його жертв, свідків та нащадків. На основі вивчення інструментарію та теоретичних здобутків новітніх соціологічних студій, узагальнених під назвою «trauma studies» і «memory studies», розробляються питання методології та гіпотези дослідження травматичного досвіду, набутого українцями внаслідок Голодомору [13].

Історики цікавляться і вивченням поведінкових стратегій українських селян, пов'язаних із пошуком способів виживання в умовах Голодомору-геноциду. Дослідження проводяться на основі вивчення мемуарних джерел із застосуванням методик суміжних гуманітарних і соціальних наук. Історик В. Огієнко, аналізуючи спогади про голод полтавчанки Анастасії Лисовець, обрав теоретичною рамкою дослідження полівагальну теорію (polyvagal theory) американського психофізіолога та нейробіолога Стівена Порджеса. Ця теорія класифікує поведінку людей в умовах загрози травматичного досвіду відповідно до трьох фізіологічних стратегій («системи соціальної взаємодії» (social engagement system), «мобілізації» та «іммобілізації»), кожна з яких пов'язана з окремими нейронними ланцюгами автономної нервової системи[14].

Історикиня О. Кісь досліджує спротив та стратегії виживання голодуючих з позицій гендерного підходу, зауважуючи на відмінностях чоловічого і жіночого досвіду Голодомору, що зумовлені чинниками соціокультурного і фізично-антропологічного плану. Перші пов'язані з гендерною структурою селянської сім'ї та переважною спрямованістю репресій щодо чоловіків – голів домогосподарств, які протидіяли примусовій колективізації, тоді як другі – з фізіологією жіночого тіла та традиційними практиками розподілу харчів в умовах критичного браку їжі[15].

В контексті з'ясування поведінкових стратегій та способів виживання місцевих активістів видається цікавою стаття Дарії Маттінглі – викладачки совєтської історії в Кембриджському університеті, авторки докторської дисертації про місцевих жінок – призвідниць Голодомору[16].

Важливий і багато в чому новий ракурс дослідження долі й поведінки людей під час Голодомору започаткували В. Тиліщак і В. Яременко. Вони підготували збірку спогадів про доброчинців, які у 1932–1933 рр. допомагали врятуватися від смерті тим, хто голодував[17].

Не менш важливими для вивчення «стратегій виживання голодуючих» є напрацювання сучасника першого радянського голоду, російського й американського соціолога П. Сорокіна, який першим із дослідників звернувся до цього питання. Він називав ці стратегії «харчотоксичною» поведінкою і охарактеризував їх як будь-яку поведінку людини, що прямо чи опосередковано стимулюється голодом і спрямована на здобування, оволодіння і споживання харчових об'єктів або їхніх еквівалентів, наприклад, грошей, що надають можливість отримати їжу[18].

Підбиваючи підсумки історіографічного огляду, слід зазначити, що у вітчизняній історіо-

[11] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том. Київ: Вид-во Олени Теліги, 2008. 1000 с. та ін. тт.

[12] Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: Матеріали Міжнар. наук.-пр. конфер. 20 лист. 2019 р. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2020. 294 с.

[13] Огієнко В. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Нац. та істор. пам'ять*. 2013. № 6. С. 145–156; Кісь О. Колективна пам'ять і історична травма: теоретичні рефлексії травми на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. статей. Харків: Торгсін плюс, 2010. С. 171–191.

[14] Огієнко В. «Голодомор очима жертви: іммобілізація та упокорення працею як стратегія виживання. *Україна модерна*. URL: https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor

[15] Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити*. 2010. № 5–6. С. 633–651; Її ж. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий Альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101–107; Її ж. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. *Україна модерна*. URL: https://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor

[16] Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах — велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? *Україна модерна*. URL: http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz

[17] Тиліщак В., Яременко В. Людяність у нелюдяний час: Доброчинці в часи Голодомору 1932–1933. Київ: Смолоскип, 2018. 281 с.

[18] Сорокин П. Человек в условиях бедствий. *Пульс-информ*. 1991. № 4. С. 21–22; Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и поведение людей. Москва: ACADEMIA 2003. С. 123–130.

графії помітні два підходи до вивчення проблеми стратегій виживання українських селян. Прихильники першого, історико-психологічного, предметом дослідження мають життєвий шлях людини, описуваний через зміну соціальних ролей, стереотипів поведінки і розглянутий в контексті соціального життєвого простору, який вони займають на тому чи іншому етапі. Прихильники другого, історико-соціального, відштовхуються від розкриття внутрішньої організації і функціонування соціального середовища, мікросвіту спільноти, яку вивчають, від різноманіття малих груп, з яких вона складається і виявляє співвідношення між ними.

Метою цієї розвідки є комплексний розгляд проблеми на підставі визначення теоретичних засад і понятійного апарату дослідження, аналізу історіографічного доробку та опрацювання нових історичних джерел. Авторка не ставить за мету висвітлити всі аспекти проблеми, а лише окреслити найголовніші.

Джерельну базу дослідження становлять архівні, опубліковані архівні та усноісторичні джерела.

Розгляньмо конкретні стратегії виживання в умовах Голодомору. Так, хлібна кампанія 1931 р. спричинила голод в Україні. На виконання хлібозаготівель забрали майже весь урожай. В результаті на кінець року багато селян недоїдали, а навесні наступного року від голоду загинуло понад 100 тис. осіб[19]. Не володіючи землею, сільськогосподарським реманентом і робочою худобою, які примусово усуспільнили, а також не маючи насіння для посіву, яке реквізували під час хлібозаготівель, селяни не бачили способу забезпечити свої родини.

Поведінка українських селян прийняла форму «повсякденного опору», звичайного для підневільної та примусової праці. Перебуваючи у стані депресії, вони відмовлялись працювати або працювали абияк. В колгоспах повсюдно фіксувалися падіння трудової дисципліни, апатія, безініціативність керівників. Навесні 1932 р. невихід колгоспників на роботу становив від 30 до 70 %. Розуміючи, що велику частину врожаю у них заберуть, деякі селяни відмовлялися сіяти. Ці дії набули таких масштабів, що Й. Сталін назвав їх «італійкою» (італійським страйком, тобто протестом, коли працівники різко знижують темп праці, а то й цілковито її припиняють, залишаючись на робочих місцях)[20].

Знаходилися й селяни, які намагалися відкрито обстоювати власні права, спочатку легітимними заходами. На селянських сходах та колгоспних зібраннях вони відмовлялися затверджувати нереальні плани хлібозаготівель, нав'язувані їм. Улітку–восени 1932 р. в Україні так вчинили близько 500 сіл та колгоспів, попри те, що вище партійне керівництво примушувало їх до прийняття планових завдань прямими погрозами і терором[21]. Так, у Прилуцькому районі Чернігівської області станом на 21 серпня 1932 р. хлібозаготівельні завдання були ухвалені лише у 21 колективному господарстві з 76. По одноосібному сектору їх затвердили тільки в одному із 35 сіл району[22].

За опір постраждали голови сільрад і колгоспів, члени правлінь та сільської адміністрації. Їх звинуватили у потуранні «куркулям» і засудили до заслання з обмеженням політичних прав або ув'язнення у концтабори. Тільки в листопаді 1932 р. органи ДПУ було заарештували 331 голову колгоспів, 702 членів правлінь, 127 рахівників і бухгалтерів, 13 уповноважених райкомів[23]. Репресованих заступили більш покірні керівники.

Не більш результативними були скарги, листи та звернення селян до вищих органів влади, у яких вони описували несправедливість та насильство, яких вони зазнали від місцевих керівників, та прохали розібратися зі своїми кривдниками. У більшості випадків сільські активісти, дізнавшись про звернення скаржників до вищих органів, переставали їх чіпати, але не повертали їм незаконно реквізованого продовольства та майна.

Не мовчали й українські комуністи на місцях, що тривожило Й. Сталіна, який нарікав у листі до Л. Кагановича: «Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным», – і робив висновок: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять». Вочевидь, саме цей лист і запустив підготовку спеціального плану з «перевиховання» українців і перетворення України в «зразкову

[19] Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Укр. ін-т нац. пам'яті, Галуз. держ. архів Служби безпеки України, Центр досліджень визвол. руху, Громад. комітет зі вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Львів–Київ: Часопис, 2015. 80 с.

[20] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939: В 5 т. Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 421.

[21] Штоквиш О. Опір українських селян Геноциду. 1930-1933. *Укр. ін-т нац. пам'яті.* URL: https://old.uinp.gov.ua/news/oleksandr-shtokvish-opir-ukrainskikh-selyan-genotsidu-1930-1933-rr

[22] ДАЧО. Ф. П-890, Оп. 1. Спр. 106. Арк. 135.

[23] Романець Н. Репресивна політика влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: вид. Роман Козлов, 2014. С. 170–171.

республіку», результатом реалізації якого став Голодомор[24].

У 1932 р. тривав активний антирадянський опір українців, спрямований проти насильницької колективізації, «розкуркулення» та реквізиційних хлібозаготівель, який режим затаврував як «куркульський бандитизм». 19 травня 1932 р. віце-консул Королівства Італії в Харкові С. Граденіго повідомляв до Рима про «справжні сутички» між українцями та військами ДПУ і порівнював перебіг подій з тим, що відбувалося в Україні 1920 р. Рух був настільки потужний, що на кінець 1932 р. він охоплював своєю мережею 67 районів УСРР, а його спрямування – таким очевидним, що Й. Сталін змушував підкреслити у своїй телеграмі від 28 грудня 1932 р.: мета «петлюрівських повстань – відділення України від СССР»[25].

У січні–травні 1932 р. розпочалися масові голодні заворушення українців, які в офіційних радянських документах отримали назву «селянські волинки на ґрунті голоду» або «бабські бунти», оскільки їх ініціаторами найчастіше були жінки, чоловіки яких перебували у містах на заробітках. Наприклад, у кількатисячних селянських «волинках» на Полтавщини, що у травні 1932 р. охопили 15 сіл області, до 60–70 % учасників становили жінки (щоправда, керівництво цими заворушеннями перебрали на себе чоловіки)[26].

Обстоюючи економічні інтереси своїх родин, жінки відмовлялися виходити на роботу, організовували масові зібрання біля сільрад з наполегливими вимогами надати їм харчі. У разі відмови вони об'єднувалися в групи від кількох десятків до кількох сотень осіб та вдавалися до активних дій: захоплювали продовольчі та насіннєві запаси у колгоспах та всипищах, нападали на сільради, колгоспні контори, оселі активістів та інші офіційні споруди, погрожуючи зруйнувати їх, якщо їм не дадуть продуктів для голодуючих дітей, вчиняли розправинад місцевими партійними і радянськими керівниками, розповсюджували листівки із антирадянськими закликами.

У нападах на великі зерносховища та державні гуральні брали участь переважно чоловіки – мешканці декількох сіл чи навіть районів, які об'єднувалися у великі загони від декількох сотень до двох тисяч осіб[27]. Інколи, як, наприклад, у с. Шейчено Богуславського району Київської області, під час нападів на Кібінський винзавод Миргородського району та Медвєдєвський винзавод Золочівського району Харківської області, вони мали холодну та вогнепальну зброю[28].

Українські селяни також виступали проти вивезення насіннєвого зерна за межі голодуючих районів в рахунок хлібозаготівель. Про один з таких виступів, що відбувся в Семенівському районі Харківської області, у довідці ДПУ повідомлялося: «8 березня із сіл Беремеївка, Троянки, Очеротовате, Семенівка зібралося біля 100 жінок на пункт "Созхліба" й не давали можливість відвантажувати зерно, викрикуючи: "Ми не дамо вивозити з нашого району свого хліб. Позабирали, а ми тепер голодуємо. Не буде цього"»[29].

Учасників збройних виступів жорстоко карали. Водночас жіночі виступи, оскільки вони мали переважно економічний характер[30], не сприймали як такі, що несуть реальну загрозу режиму.

Поряд з хлібними бунтами наростала хвиля селянських виступів за повернення усуспільнених корів, що залишались останньою надією селян на виживання. Її каталізатором послужила стаття Сталіна «Запаморочення від успіху», яка засудила примусове усуспільнення корів та дрібної домашньої худоби[31]. Політзведення органів ДПУ за квітень–травень 1932 р. містять численні повідомлення про так звані «волинки колгоспників за повернення корів». У деяких селах колгоспники, зневірившись у можливості їх повернення внаслідок безрезультатних ходінь з клопотанням до колгоспних правлінь і сільрад, почали самочинно повертати собі худобу[32]. Виступи за повернення усуспільнених корів зупинили заходи економічного і адміністративного покарання. Тих, хто забирав корів, виключали з колгоспів, залишаючи без оплати праці по трудоднях, штрафували, а іноді заарештовували та ув'язнювали[33]. У відповідь селяни почали різати корів[34]. До весни 1933 р. в селянських родинах їх майже не залишилось[35].

[24] Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. / Хлевнюк О., Девис Р., Кошелева Л., Рис Е., Рогова Л. Москва: РОССПЭН. 2001. С. 131.

[25] Прокіп Н. Опір українського населення репресивним діям влади СРСР під час Голодомору 1932–1933 рр. С. 126–127.

[26] Кісь О. Голодомор крізь призму жіночого досвіду. С. 633–651.

[27] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5417. Арк. 1–4.

[28] Там само. Арк. 9, 10 , 28, 29; Чорна книга України. Київ: Просвіта, 1998. С. 169-170.

[29] Там само. Спр. 5861. Арк. 12.

[30] Кісь О. Голодомор крізь призму жіночого досвіду: 1932-1933. С. 633–651.

[31] 1933-й: Голод: Народна книга-меморіал / Коваленко Н., Маняк В. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 130.

[32] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5861. Арк. 22, 23, 37, 78, 88.

[33] Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав, 1990. С. 159.

[34] Голодомор на Сумщині. 1932–1933: Збірник / Упоряд. О. Столбін. Суми: РВВ облуправління по пресі, 1993. С. 34.

[35] Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. С. 159–565.

Зазнавши всіх «переваг колгоспного ладу», українські селяни робили відчайдушні спроби повернутися до індивідуального господарювання. Вони подавали заяви до колгоспних правлінь про вихід із колгоспу, а на сільських сходах активно агітували односельців брати з них приклад. Не дочекавшись відповіді правлінь, вони самочинно повертали усуспільнене майно: худобу, реманент, земельні наділи. В офіційних радянських документах антиколгоспний спротив українців отримав назву «волинки за вихід із колгоспів». У першій половині 1932 р. з колгоспів України виокремилося 41 200 індивідуальних селянських господарств[36].

Щоб призупинити цей процес, Й. Сталін ініціював створення й ухвалення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств та кооперації, та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», згідно з якою осіб, які примушували інших виходити з колгоспу, застосовували «судову репресію» – від 5 до 10 років ув'язнення в концтабори[37].

На посилення репресивного тиску українці відповіли спротивом, намагаючись приховати врожай, найчастіше у «хлібних ямах». Щоб виявити місця схову, хлібозаготівельні органи залучали сільських активістів. Спецзагони з активістів, «буксирні бригади» «із "зомами" і "щупами" нищили все на городі, в садку, на подвір'ї, в погребі, хліві, на горищі, у хаті простукували молотком стіни, підлогу, стелю»[38]. Як згадували жертви обшуків, «буксирники» робили все, що хотіли: клуні розбирали, лежаки та запічки розколупували, а коли нічого не знаходили, знімали двері в хаті, щоб «натиснути» на «куркулів» холодом. Заглядали в кожен горщик. Забирали все, навіть печений хліб[39].

На заповзятість активістів одноосібники відповідали удосконаленими формами утаювання зерна. Його ховали у колодязях, вбиральнях, у дуплах дерев і на смітниках. Виготовляли меблі із потайними ящиками, куди засипали зерно.

Поширились і групові форми переховування зерна. Об'єднуючись по 4–5 осіб і домовляючись про здавання хіба державі кимось одним, решта ховала своє зерно в того, хто виконав план хлібоздачі. Контрзаходами влади, спрямованими проти групового опору селян, стали репресії – обшуки та реквізиції зерна у господарствах, що виконали плани.

Нелегальні хлібосховища у колгоспах отримали назву «чорних комор». Однак у них правління колгоспів нерідко приховувало хліб не тільки від держави, а й від колгоспників. Всього з 1 по 20 грудня 1932 р. в різних областях республіки органи ДПУ виявили 7 тис. «хлібних ям» та 229 «чорних комор», у яких селяни приховували 79 тис. пудів хліба[40].

Крім зернових схованок, ще одним способом виживання українських родин був «зговір» на млинах, куди селяни завозили хліб на помел. Напередодні помелу селяни домовлялись з мірошниками, щоб ті залишали частину зерна без помелу в полові і соломі, оскільки полову та солому хлібозаготівельники не забирали[41].

Нелегальний помел був досить поширеним явищем. До кінця 1932 р. по Одеській області було виявлено 264 млини, які здійснювали приватний помел, по Дніпропетровській – 39 приватних і 43 державних, по Вінницькій – відповідно 38 і 43 млинів, по Харківський – 13 і 18[42].

20 листопада 1932 р. уряд УСРР ухвалив постанову, яка кваліфікувала факт залишення від 15 % зерна у відходах намолоченого як злочин «розбазарювання колгоспного хліба», який, згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», передбачав застосування до осіб, винних у його скоєнні (голів колгоспів, рахівників, бригадирів керівників господарств), «вищого заходу соціального захисту» – розстрілу, як виняток – 10 років таборів з конфіскацією майна[43].

Після закриття приватних млинів українці вдавалися до домашнього помелу, використовуючи примітивні кам'яні ручні жорна та ступи[44]. Втім, невдовзі ці прилади особистого користування були визнані незаконними. Члени сільрад за вказівками вищих інстанцій ходили по дворах і шукали жорна та ступи. Штрафували тих, у кого їх знаходили, а самі інструменти нищили[45]. Як згадувала селянка с. Пилиповичі Бородянського району Київської області Н. Бабенко,

[36] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т. 3. С. 18.

[37] Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. С. 282–283.

[38] 1933-й: Голод: Народна книга-меморіал. С. 186, 337.

[39] Там само. С. 345; Голод на Поділлі: Книга свідчень. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 1993. С.50.

[40] Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933). *Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-психологічних наслідків:* Міжнар. наук.-теор. конф. Київ, 28 лист. 1998 р.: Матеріали. Київ–Нью-Йорк. 2000. С 202.

[41] ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5824. Арк. 188.

[42] 1933-й: Голод: Народна книга-меморіал. С. 298.

[43] Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 282–283.

[44] 1933-й: Голод: Народна книга-меморіал . С. 561.

[45] Голод на Поділлі: Книга свідчень. С. 30.

«Млини закрили, вітряки замкнули, ... жорна побили, ... ступи порубали»[46].

Якщо для більшості селян основним способом виживання було приховування збіжжя, то для так званого активу – його виявлення в одноосібників. Сільським активістам, що знаходили схований селянами хліб, належали «преміальні» у розмірі 4 % від виявленого. Однак фактично, як згадував житель с. Пилятин Козелецького району Житомирської області А. Кузьменко: «Брали вони собі не 4 %, а все, що хотіли. Тому тих, хто проводили конфіскацію... по селах, звали звірячими прізвиськами: Барбос, Барсук, Песя, Куздря, Тигра, Котолуп, Шкуродер»[47].

Система шпигунства і донощицтва, створена тоталітарним режимом шляхом розпалювання соціальної ворожнечі, давала змогу виявити всі способи приховування хліба. Сільських активістів селяни зневажливо називали шпигунами[48].

В умовах Голодомору одним зі способів виживання ставали також прояви солідарності і взаємодопомоги українців одне одному. В Харківській і Чернігівській областях органи ДПУ фіксували факти, що розкуркулені продовжували жити у своїх будинках, бо їхні хати з торгів викупляли для них родичі. У разі накладання м'ясних штрафів на одноосібників, які не могли виконати хлібозаготівельних завдань, односельці збирали кошти і купували їм худобу. А в Баштанському районі Одеської області 4–5 індивідуальних господарств разом виконали план одному з одноосібників, а потім весь належний їм хліб переховували в нього як у надійному місці, вважаючи, що «там не будуть шукати»[49].

Навіть деякі уповноважені райпарткомів та члени буксирних бригад намагалися по змозі допомагати змореним голодом людям. Спершу немало доброчинців було серед голів колгоспів і сільрад, бригадирів та керівників підприємств. Вони повідомляли односельців про обшуки та конфіскації майна, видавали біженцям від голоду довідки із дозволом на виїзд із сіл та забезпечували їх підводами для втечі. Тих, хто залишався у селах, вони підгодовували за рахунок насіннєвих фондів та державної «допомоги», призначеної винятково для колгоспників на час польових робіт, йшли на забій худоби, а влітку без дозволу вищого керівництва дозволяли скошувати недозрілі посіви[50]. Осіб, які допомагали рятуватися українським селянам від голоду, режим затаврував як «підкуркульників», «посібників куркулів», «підспівувачів куркулів», «переродженців». Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р., яка передбачала нанесення «влучного, рішучого і швидкого удару» по «куркулях і їх посібниках», ідеологічна термінологія набувала сили судового рішення, якщо торкалася конкретної особи[51]. Посадові особи, які були затавровані як «підкуркульники», зазнали суворих покарань – виключення з партії та/або засудження до позбавлення волі на тривалі терміни ув'язнення.

Селяни, які скористалися несанкціонованою допомогою голів колгоспів і сільрад, мали повертати з'їдене зерно до фонду хлібозаготівель, розпродаючи для його придбання власне майно[52].

У спогадах про допомогу від приватних осіб найчастіше фігурують жінки, які ділилися останнім, намагаючись врятувати життя іншої – нерідко чужої – людини, свідомо наражаючи себе на ризик голодної смерті[53].

В умовах голоду зростав рівень соціальної роз'єднаності та ізоляції селян. Головна стратегія виживання сім'ї – прогодувати в першу чергу своїх дітей. Покладаючись тільки на власні сили, селяни намагалися самостійно забезпечити себе зерном: засівали зерновими культурами присадибні ділянки і так звані «дикі» або «нічийні землі», які залишали біженці від голоду та заслані розкуркулені[54]. Однак восени їм довелося віддавати державі таємно вирощений урожай у рахунок хлібозаготівель[55].

Тому одним зі способів виживання була заготівля на зиму сурогатів. Збирали та сушити курай, полову, качани і стебла кукурудзи, листя дерев (груші, яблуні, вишні та ін.), різні трави. Наслідками їх споживання у їжу стали порушення роботи шлунково-кишкового тракту, отруєння, набряки тіла, особливо обличчя і кінцівок.

Найстрашнішим періодом для голодуючих стала весна 1933 р., коли продовольчі запаси у більшості селянських родин повністю вичерпалися. За споминами очевидців, весна не принесла

[46] 1933-й: Голод: Народна книга-меморіал . С. 55.

[47] Там само. С. 259.

[48] Там само. С. 254.

[49] Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). С. 188–189.

[50] Людяність у нелюдяний час: Доброчинці в часи Голодомору 1932–1933. Київ: Смолоскип. 2018. С. 9, 10, 15.

[51] Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 443–444.

[52] Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 р. в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. *Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини, демограф. наслідки, правові оцінки:* матер. міжнар. наук. конф. Київ, 25-26 вер. 2008 р. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2009. С. 203; Марочко В. Хлібозаготівлі в одноосібному секторі. *Енциклопедія Голодомору*. Дрогобич: Коло, 2018. С. 500.

[53] Людяність у нелюдяний час: Доброчинці в часи Голодомору 1932–1933. С. 14,15,

[54] ДАЧО. Ф. П.-890, Оп. 1. Спр. 105. Арк. 283.

[55] Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 р. в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. С. 203.

запаху квітів, бо всі молоді паростки з'їли люди, не залишилося і листя на деревах на висоті витягнутої руки[56]. Однак зелень не могла врятувати виснажених селян від безбілкового набряку, тому квітень 1933 р. вони називали «пухтень», а травень – «капутень»[57].

Доведені до відчаю голодуючі не гребували не лише харчовими рештками і бур'янами, а й м'ясом хворих тварин та їх трупів. Мешканка с. Голубівка Ріпкинського району Чернігівської області М. Бурдук розповіла, що її односельці, шукаючи їжу, розривали скотомогильники, куди восени 1932 р. закопували здохлих від сибірки коней та свиней: «Весною голодні люди, хто міг ще рухатися, йшли туди, відкопували падаль, приносили її додому і їли. Дехто не витримував. Їв сире м'ясо і там же помирав»[58]. За свідченням автора книги «Страта голодом», собаки та коти були ласощами для голодуючих[59]. Для поповнення дефіциту білків голодуючі заманювали до своїх осель кішок та собак, де їх вбивали, пекли на вогнищі та з'їдали напівсирими. Не гребували вони і ховрашками та кротами, тим більше, що за їхні шкурки, як і за шкурки кішок і собак, у кооперативах вторсировини сплачували гроші[60].

Під загрозою репресій в УСРР заборонили продаж хліба колгоспам і одноосібникам, навіть тим, які виконали хлібозаготівельні завдання[61]. Наркомпостач, посилаючись на рішення союзного уряду від 8 жовтня 1932 р., припинив відвантаження хліба та інших сільськогосподарських продуктів у всі сільськогосподарські райони України[62]. У розпал голоду хліб до сільських крамниць не завозили, а колгоспні пекарні до осені 1933 р. не мали борошна для його випічки. Контроль за дотриманням введених заборон здійснювали спецпідрозділи міліції: на під'їздах до залізничних станцій – так звані загороджувальні (або реквізиційні) загони, а у поїздах – працівники відділків залізничної міліції[63].

Через систематичні затримки в оплаті праці по трудоднях колгоспники не мали не тільки хліба, а й грошей[64]. Тому способом виживання був обмін власних речей – одягу, взуття, предметів домашнього начиння – на хліб. Таких селян називали «мішечниками» або «торбешниками», а явище їх стихійної міграції – «мішечництвом». Разом з хлібом спецпідрозділи міліції часто-густо конфісковували весь вантаж «мішечників», яких називали спекулянтами, злодіями[65]. У відповідь українці вдавались до різних пристосувань, використовували для перевезення хліба ящики, чемодани і навіть гроби із подвійними стінками і днищами, одягали брюки галіфе, начинені борошном, вшивали до одягу потайні кишені, в яких ухитрялися перевозити до двох пудів хліба. У разі можливості перевозили хліб по водних шляхах, завантажуючи його на човні під покровом ночі[66].

Традиційним способом виживання селян в умовах голоду, поряд із «мішечництвом», було так зване «відхідництво» – масовий тимчасовий відхід селян з місцевостей постійного проживання на заробітки у місцевості, де був сезонний попит на робочі руки. Із додаткового джерела прибутку воно перетворилось на головний спосіб виживання для багатьох родин голодуючих. Селян, які виїжджали у пошуках роботи із сіл, називали «відхідниками».

Намагаючись припинити неконтрольований відтік робочої сили із сіл, уряд ввів паспортну систему (від грудня 1932 р.), яка позбавила колгоспників та одноосібників права на вільне пересування країною, а також запровадив організований набір робочої сили промисловими, транспортними та будівельним підприємствами у колгоспах.[67]

Налагодивши контроль за розподілом робочої сили, держава отримала змогу використовувати працю селян-відхідників на найтяжчих роботах – будівництві шляхів, у каменярнях, на торфо- і лісорозробках. Селяни охрестили такі роботи «трудовою армією» за аналогією з формуваннями примусового залучення робочої сили, що практикувалися у воєнно-комуністичну добу[68].

Оплата праці у «трудових арміях» була мізерною. Як згадував селянин Т. Якименко з Лисянського району на Київщині, який працював

[56] 1933-й: Голод: Народна книга-меморіал . С. 567.

[57] Там само. С. 295.

[58] Там само. С. 545.

[59] Чорна книга України. Київ: Просвіта, 1998. С. 158.

[60] ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6375. Арк. 62.

[61] Неоголошена війна: спомини свідків, архівні документи та роздуми сучасника про Голодомор 1932-1933 років / Авт-упоряд. В. Тимофеєв. Тернопіль: Збруч, 1993. С. 53-54.

[62] Осокина Е. За фасадом сталинского изобилия: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. Москва РОССПЭН. 199. С. 119.

[63] Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. С. 167.

[64] Там само. С. 156, 234.

[65] Там же. С. 135.

[66] Колективізація і голод. 1929–1933: зб. матеріалів і документів / Ін-т історії України, АН України. Ін-т історії України та ін. Упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна; Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1992. С. 135.

[67] Попов В. Паспортная система в СССР (1932–1976). Соц. исследования. 1995. № 8. С. 13–14; № 9. С. 3–13.

[68] Профсоюзная перепись 1932–1933 гг. Москва: Профиздат, 1934. С. 37.

на реконструкції вузькоколійної залізниці на ширококолійну між Бужанською і Почаївською цукроварнями, він отримував щодня по 500 г хліба та 300 г цукру, причому лише за умови, якщо виконував норму – перекидав 8 кубометрів землі. Така норма, по суті, була граничною для здорових і непосильною для виснажених голодом людей. До того ж її оплачували тільки на наступний день, однак нього не всі доживали[69].

Регулярно оплачувана рабська праця на будівництвах і лісоповалах була для голодуючих вигіднішою, ніж праця у колгоспних, де її оплату затримували. Не випадково в селах, розташованих навколо великих будов, під час сільськогосподарських кампаній виникала загроза масового відхідництва селян[70].

Нові обмеження «відхідництва» були запроваджені напередодні ярої посівної кампанії. За законом від 17 березня 1933 р. так званих «літунів» – відхідників, які виїжджали без дозволу колгоспних правлінь, – виключали з колгоспів і позбавляли оплати праці за трудоднями після розподілу нового врожаю[71].

Деякі колгоспники та одноосібники, які не бажали надовго залишати родини, намагалися працевлаштуватися у прилеглих радгоспах, де працівників мали забезпечувати харчуванням не тільки на час польових робіт, як це було у колгоспах. Як і працівникам промислових підприємств, їм видавали продовольчі пайки. Найкраще забезпечували зернові радгоспи, які за рівнем продовольчого постачання прирівнювалися до великих промислових підприємств. Мізерними були норми постачання у незернових радгоспах. Щоправда, всім працівникам радянських господарств, на відміну від колгоспників і селян-одноосібників, видавали паспорти (запроваджені в грудні 1932 р.), що надавало можливість вільного пересування[72].

Оскільки продаж хліба на ринках був обмеженим, а державні магазини – перетворені на закриті розподільники для робітників і службовців, українські селяни були змушені таємно купувати хліб за спекулятивними цінами у приватних перекупників, а також у працівників млинів, гуралень, робітничих розподільників та у перевізників хліба[73]. Траплялися і випадки продажу робітниками своїх пайків – 30–40 крб за кілограм[74]. Утім, купувати хліб за таку ціну могли лише одиниці[75].

За ювелірні вироби, золото і золоті монети, а також за валютні перекази селяни могли купувати продукти в «торгсинах» – спеціальних магазинах для торгівлі з іноземцями, які восени 1931 р. стали відкритими для радянських громадян[76]. Українські селяни до торгсинів несли жіночі прикраси – обручки, каблучки, хрестики і ланцюжки, та й ті були не у кожній родині[77].

У березні 1933 р. влада тоталітарної держави врешті-решт дозволила вільну торгівлю хлібом у тогочасній столиці України – Харкові, а у квітні – в Києві[78]. Вільний продаж хліба у Києві і Харкові викликав шалений ажіотаж серед мешканців навколишніх сіл, однак він не міг задовольнити мільйони голодуючих. Хліб можна було придбати за «комерційними цінами», вищими від тих, за якими його видавали на пайки, але значно нижчими за ринкові, особливо на хлібних базарах. Відпуск хліба в одні руки обмежувався вагою 1 кг. Осіб, спійманих на кількаразовій купівлі хліба, карали штрафами[79]. Однак селяни намагались обходити ці заборони. За словами одного зі здобувачів хліба у Києві, селянина з Ясногородки Макарівського району Київської області П. Сиченка, він їздив по хліб удвох з батьком, і вони займали по кілька черг. Так робили й інші. Іноді міліція помічала цю «хитрість», «... тоді ми йшли до іншої черги»[80].

Намагаючись придбати хліб, українці масово виїжджали за межі УСРР, Кубані, у міста. 22 січня того року Сталін підписав директиву, що забороняла виїзд селян із території УСРР і Кубані в інші місцевості Радянського Союзу[81]. Для попередження їх виїзду влада намагалась перекрити шляхи пересування утікачів. На сільських дорогах поставили заслони із співробітників міліції, ДПУ, сільських активістів. Ввели обмеження на

[69] Голод 1933 р. в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства / Упоряд. Ю. Семененко. Дніпропетровськ–Мюнхен. 1993. 2-е., доп. вид. С. 92.

[70] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6155. Арк. 82.

[71] Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 112.

[72] ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 6. Спр. 6275. Арк. 101.

[73] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5449. Арк. 108.

[74] 1933-й: Голод: Народна книга меморіал. С. 353.

[75] Голод 1933 р. в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства. С. 131.

[76] Марочко В. «Торгзін»: золота ціна життя українських хліборобів. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. С. 456

[77] Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. Київ, 1993. С.142.

[78] 1933-й голод: Народна книга меморіал. С. 531; Голод 1932-1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. С.131.

[79] Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. С. 485.

[80] 1933-й. Голод: Народна книга меморіал. С. 242.

[81] Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин Голодомору. *Голодомор в Україні як злочин геноциду згідно з міжнар. правом*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2016. С. 28.

продаж селянам залізничних квитків. Однак жодні репресії не стримували руху втікачів. Ті, хто не мав посвідчень на виїзд, тікали з сіл уночі, а квитки у залізничних касах купували через посильних, які мали паспорти[82]. Тільки за перші півтора місяця після виходу директиви про заборону селянам України і Кубані виїжджати за межі їх території у інші регіони СРСР органи ДПУ заарештували майже 220 тис. українських біженців від голоду. Із них понад 186 тис. силою повернули в села, де вони були приречені на голодну смерть[83].

Одним зі способів порятунку українських селян від голодної смерті ставали міста, де на низ чекала гірка доля жебраків. Збираючись навколо базарів, їдальнь і на смітних, виснажені голодом люди намагалися знайти рештки чогось їстівного. Однак міські мешканці жили на мізерні пайки й самі голодували, ніяких харчових відходів не лишали, не могли вони дати і милостині тим, хто по декілька разів на день обходив їхні квартири. Не дочекавшись допомоги, селяни вмирали. «Помираючих, – як згадував мешканець с. Цибілів Монастирищенського району Уманської округи М. Овчарук, який у 1930–1933 рр. навчався у Києві, – у лікарні не брали. Ніякої гуманності і милосердя до них не було виявлено з боку місцевих органів влади»[84].

Позбавивши українських селян традиційних способів забезпечення їжею, тоталітарна держава штовхала їх на шлях злочинів. Як згадувала селянка с. Яснопіль Тальнівського району Київської області Я. Мицик, «розвелось злодійство. Почали цупити все підряд і переводити на харчі. Лазили по погребах, забиралися в хати. Все, що цінне і їстівне люди тримали біля себе. Казали: "Клали під голову". У цю лиху годину господарські і хатні будівлі почали замикати на замки, аби ніхто не заліз, нічого не вкрав, не наробив лиха», хоча в селі здавна було заведено, що хати не замикали. Ото хиба на завертку причиняли сінешні двері – від вітру. А як куди йшли, то ставили біля дверей коромисло, щоб знали, що нікого дома нема. Всього тільки знак для людського ока. Навіть у громадянську війну і в розруху замків не ставили»[85].

У відповідь на зростання майнових злочинів українці почали утворювати загони самооборони, які виловлювали злодіїв та конвоювали їх на примусові роботи у полі, вчиняли над злочинцями самосуди[86].

Отже, в роки Голодомору українці були змушені пристосуватися до нового способу життя. Керуючись інстинктом самозбереження, вони швидко вчилися нових стратегій виживання, які могли врятувати їх та їхні родини від голодної смерті.

[82] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6273. Арк. 47.

[83] Верстюк В., Тиліщак В., Юхновський І. Геноцид Українського народу 1932–1933. Київ: Вид-во Олени Теліги, 2008. С. 17.

[84] 1933-й: Голод: Народна книга меморіал. С. 353.

[85] Там само. С. 299.

[86] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6395. Арк. 103.

УДК 94(477.63)"193":612.39:323.282:929.52

Нікілєв Олександр,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Дніпровського національного університету

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР 1930-х рр. У ДОЛІ СЕЛЯНИНА (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ П. КУЧЕРЯВОГО З ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ)

На прикладі біографій представників двох поколінь однієї родини з одного села на Дніпропетровщині показано, як через політику колективізації та Голодомору, здійснювану більшовицькою партією та вищим керівництвом СРСР, найбільш здібних селян «вимили» з системи сільськогосподарського виробництва, взагалі виселили за межі республіки, змусили пережити страшні фізичні і морально-психологічні випробування. Виявлено, що задіяння у колгоспному виробництві «міцних» господарів, які передали свою власність колгоспам, не мало впливу, що відповідав би їхньому економічному внеску. В нових сільгоспоб'єднаннях їх використовували переважно не на основних видах робіт. Іншим наслідком брутального ставлення влади до цих людей були покалічені долі їх та їхніх рідних, радикальні зміни у соціальному становищі їх та їхніх дітей, у стані

здоров'я, що проявлялося впродовж всього їх життя і вело до передчасних смертей, сприяло появі незворотних фізіологічних процесів у вигляді втрати можливостей мати дітей.

Ключові слова: *колективізація, Голодомор, селянин, Дніпропетровщина.*

Oleksandr Nikiliev,
Doctor of History,
professor at the Department of History of Ukraine
of Dnipro National University

COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR OF THE 1930s IN THE FATE OF THE FARMER (ON THE EXAMPLE OF P. KUCHERYAVYI'S FAMILY FROM DNIPROPETROVSK REGION)

On the example of the biographies of the representatives of two generations of one family from one village on the territory of Dnipropetrovsk region, the policy of collectivization and the Holodomor, conducted by the Bolshevik Party and the higher management of the USSR, are shown. The most capable of them were "thrown out" from the system of agricultural production and evicted outside the republic. They endured terrible physical, moral and psychological tortured. It was revealed that "strong" owners, who transferred their property to the collective farms, haven't had the influence according to their economic contribution. In agricultural unions, they were used only in minor kinds of work. Other consequence of brutal attitude of powers towards those people were crippled fates of them and their relatives, radical changes in social status for them and their children, in a state of health, which appeared during all their life and led to premature deaths, contributed to the irreversible physiological process of losing the opportunity to have children.

Key words: *collectivization, Holodomor, farmer, Dnipropetrovsk region.*

Проблема Голодомору 1932–1933 рр. має надзвичайно велику історіографію. Провідне місце у ній належить українським дослідникам. Вони зробили вагомий внесок у виявлення причин та наслідків трагедії, ролі і місця державно-партійних керівників різного рівня, як загалом, так і у персональному вимірі, в організації та реалізації геноциду, достатньо повно дослідили соціально-економічну ситуацію цього періоду як в республіці в цілому, так і в її певних регіонах[1]. Долучилися до вивчення проблеми і представники інших наук. Зокрема, немало зробили демографи, юристи, які проаналізували і показали демографічні та юридичні аспекти злочину геноциду. В останній період з'явилися праці, в яких проаналізовано психологічні наслідки трагедії, прояви її у менталітеті наступних поколінь. Навіть медики долучилися до вивчення впливу голоду на наступні покоління. На сьогодні вони довели негативні прояви у четвертого поколінні нащадків жертв голоду, що показано на прикладі Лівану[2].

Попри долучення до вивчення проблеми широкого загалу науковців та охоплення ними значного кола аспектів, залишаються сфери, що не стали ще предметом уваги дослідників і, по суті, не знайшли свого висвітлення. До них належать, зокрема, наслідки колективізації і Голодомору у долі конкретної людини або її родини у часовому вимірі та їхній вплив на подальшу долю цих людей. Хоча В. Сергійчук зробив спробу показати реалії депортованих тоталітарним комуністичним режимом в північні регіони РСФРР українців та умови їх проживання, проте він навів лише окремі епізоди надзвичайно тяжких умов буття[3]. Наразі відсутнє цілісне бачення

[1] Демченко Т., Коваленко О. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині (До питання про стан вивчення проблеми). *Голод-геноцид 1933 року в Україні: істор.-політ. аналіз соц.-демократ. та морально-психол. наслідків:* матер. Міжнар. наук.-теор. конф. м. Київ, 1998. Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 253–265; Іваненко В., Романець Н. Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2008. 61 с; Марочко В. Національні меншини в роки Голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 527–532; Нікілєв О. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі. Сучасні дослідження з німецької історії. Дніпро, 2019. С. 74–81; Шитюк М. Голод 1932–1933 років на Миколаївщині. Г*олод-геноцид 1933 року в Україні: істор.-політолог. аналіз соц.-демокрам. та морально-психол. наслідків:* матер. Міжнар. наук.-теор. конф., м. Київ, 1998. Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 278-297.

[2] Нуар А. Вивчення великого ліванського голоду 1914–1918: науковий підхід / *Голод в Україні у першій половині XX ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947):* Матер. Міжнар. наук.-пр. конф., м. Київ, 20 листопада 2019 р. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2020. С. 309–311.

[3] Сергійчук. В. Документи переконують: Втрати українства від Голодомору 1932–1933 років–щонайменше

цієї проблеми. Тож, виходячи з такої історіографічної ситуації, автор і обрав дослідити долю одного з сотень тисяч українських селян – Прокопа Кучерявого з с. Мало-Олександрівка Верхньодніпровського району на Дніпропетровщині та членів його сім'ї як під час зазначених подій, так і після них, багато років потому. Тож на прикладі однієї родини маємо на меті показати, як політика комуністичного тоталітарного режиму щодо українців у 1929–1933 рр. залишила драматичні і трагічні наслідки на все їхнє життя.

Так склалося, що авторові впродовж декількох десятиліть доводилося чути розповіді про П. Кучерявого, його дітей, різні епізоди їхнього життя від кінця 1920-х до 1940-х рр., спілкуватися з його дітьми та онуками. В результаті осмислення і систематизації отриманого комплексу фактів з життя цих людей склалося розуміння, що їхній соціальний, економічний статус, повсякденне життя у 1930-х рр. та у наступний період безповоротно, а часом у трагічний спосіб були визначені подіями розкуркулення та Голодомору, серйозно позначилися на їхньому житті і залишилися незмінними до кінця їхніх днів. Ці люди, абсолютно не звинувачуючи нікого у тому, що трапилося з ними, жили, працювали, ростили дітей (у кого вони були), одним словом, виконували своє призначення на цьому світі і були гідними членами суспільства.

Прокіп Прокопович Кучерявий був звичайним селянином с. Мало-Олександрівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (згодом – Дніпропетровської області). Мав разом з дружиною Євдокією Марківною семеро дітей – трьох хлопців та чотирьох дівчат. Тримав господарство, в якому були задіяні всі члени сім'ї. Воно давало належний прибуток, що дозволив у 1920-х рр. мати хату, вкриту оцинкованим залізом; купити «боянку», транспортний засіб; дати дітям належну на той час освіту для села – 4 класи. Тож і хлопці і дівчата були «грамотні». Один із синів почав працювати у районному центрі Верхньодніпровськ фінагентом. А двоє інших включилися в процеси розбудови радянської системи на селі. Один був головою сільради, а інший – головою створеного колгоспу. Коли підійшов час одружувати синів та віддавати дочок заміж, П. Кучерявий придбав хлопцям хати, щоб було куди привести молоду дружину, а дівчатам забезпечив гарний посаг, як заведено було споконвіку у українських родинах. Як пригадувала одна з доньок, Ганна Скрипник, вона привезла «придане» у сусіднє село, звідки був її чоловік, на великій бричці з горою, за що потім одна з сусідок під час сварки кричала їй у 1930-х – першій пол.1940-х рр.: «ти куркулева дочка»[4]. На «витребеньки» грошей не витрачали, тому діти для задоволення своїх особистих потреб самостійно заробляли кошти. Як пригадувала одна з його онук, Лідія Довбань, «щоб купити собі прикраси, дівчата ходили по сусідах, наймалися мазати хати»[5].

На кін. 1920-х – поч. 1930-х рр., тобто на час проведення колективізації в Україні, таких заможних господарств, як у П. Кучерявого, у Мало-Олександрівці було лише два. В населеному пункті процес колективізації очолювали його сини. Одного разу вони отримали депешу від районного керівництва з Верхньодніпровська, де вказувалося, що у разі відмови селян вступати до колгоспу їхнє господарство слід реквізувати на користь колгоспу, а самих власників – вислати. Вони прийшли до П. Кучерявого, розказали зміст документа і порадили йому віддати своє сільськогосподарське майно до колгоспу[6]. Чоловік після обдумування все, що наживав роками, змушений був підвезти до колгоспу і вступити у сільгоспартіль, хоча там він вже не мав того соціального та економічного статусу, як тоді, коли він був успішним власником свого господарства. Як пригадує його онука Л. Довб, у 1935 р. він сторожував на баштані[7]. І під час німецької окупації, і до самої своєї смерті у колективному господарстві він працював на різного роду другорядних роботах, хоча мав неабиякий професійний потенціал. Коли розпочався Голодомор і в сім'ї виникли проблеми із забезпеченням хлібом (на той час вони з дружиною вже мешкали удвох), він взяв швацький інструмент і подався у місто чоботарювати. За деякий час привіз пів мішка пшеничного борошна, з якого Євдокія Марківна спекла білого хліба і «побігла пригощати всіх онуків»[8].

Що ж стосується іншого заможного господаря з цього села, то той негативно сприйняв пропозицію віддати свою приватну власність у колгосп. Все його майно конфіскували у власність колгоспу, а його самого заарештували, і подальша доля його невідома.

Самодостатні селяни, власники «міцних» господарств, які були основою економіки села, по-різному повелися в умовах колективізації села. Частина господарів відмовилася втрачати

сім мільйонів. *Народна творчість і етнологія*. 2016. № 3. С. 11–41.

[4] Особистий архів автора. Спогади Скрипник Ганни Прокопівни.

[5] Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

[6] Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

[7] Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

[8] Особистий архів автора. Спогади Глушкової Надії Свиридонівни; Особистий архів автора. Спогади Махлай Анастасії Гаврилівни.

свій соціально-економічний статус і була репресована. Частина ж вимушено передала свою землеробську власність до новостворюваних структур, проте залишилася жити, хоча при цьому не мала господарського впливу. В нових сільськогосподарських об'єднаннях нехтували їхнім господарським досвідом і використовували їх переважно на другорядних видах робіт.

Ще більш серйозно колективізація позначилася на долі сім'ї однієї з доньок П. Кучерявого Тетяни та її чоловіка Андрія Шаповала. Під час колективізації вони проживали у с. Шаповалівка, неподалік від Мало-Олександрівки, мали двох маленьких діточок: дівчинку і хлопчика, відповідно п'яти та трьох років, і тільки но завершили будівництво власної хати. За декілька днів після переїзду до нового житла до них приїхали співробітники міліції у супроводі представників сільради, оголосили про розкуркулення і про вивезення сім'ї у повному складі за межі республіки. Часу на збори їм не дали. Тож вони змогли взяти лише одяг. Свекруха загорнула у хустинку онукам декілька грудочок цукру. Привезли їх у товарному вагоні у Архангельську область, де залучили до роботи на лісоповалі, поселивши у церкві, що не обігрівалася. Діти, поки батьки працювали по 12 годин, перебували у дитячому садку, де уваги їм приділяли мінімум. Ці умови описав В. Сергійчук, наводячи витяг з листа групи селян-спецпереселенців з України й Курської області в 1930 р. до всеросійського старости М. Калініна: «Отправляли ... в ужасные морозы..., ехали в телячьих вагонах друг на друге, ... а затем разместили в церквах и грязных, холодных сараях, где негде пошевелиться. Держат полуголодными, в грязи. Во вшах, холоде и голоде и здесь находятся тысячи детей. ... каждый день умирает по 50 ч. и больше»[9]. Ним також наведено витяг і з іншого листа: «Нас было помещено в каждую церковь до 2000 чел., где были устроены нары до 3-х этажей, так что получалось сильное воспарение. Мы все остались больные от такого воздуха и сквозняка, а дети до 14 лет падали как мухи и медицинской помощи не было от такого количества больных. За 1½ месяца на вологодском кладбище схоронили до 3000 детей»[10]. Тож невдовзі у депортованих Тетяни і Андрія померла донька. Батьки її поховали і, поки прийшли з кладовища, не знайшли хлопчика. Вони пішли його шукати у місце, куди звозили всіх померлих – у церкву. Там була ціла гора трупів. Вони перевернули десятки мерзлих тіл, поки за хустинкою, перередaною свекрухою разом грудочками цукру, якою було підв'язане підборіддя хлопчика, його не впізнали. Таким чином, сім'я втратила впродовж двох днів обох дітей.

Під тиском морально-психологічної ситуації та складних житлово-побутових умов Андрій вирішив тікати. Однак лісові хащі та відстань селища від залізниці були такі, що він не зміг знайти дорогу до неї і, пробродивши два тижні, голодний і ослаблений, змушений був повернувся у поселення. Адміністрація табору його навіть не шукала. Була впевнена, що нікуди не втече: або помре, або загризуть вовки. Чоловік змушений був змиритися з такими умовами життя.

Зрештою, коли завершився термін перебування у засланні, вони вдвох з дружиною повернулися додому. Перед цим вони переслали батькам у Мало-Олександрівку речі, придбані на зароблені на лісоповалі гроші, щоб можна було розпочати життя заново. Однак злодії виламали стіну їхньої хати, де зберігалося все прислане, і викрали. Самі ж Шаповали дорогою додому зустріли у поїзді попутницю, яка втерлася їм у довіру, і на одній зі станцій під час пересадки викрала всі їхні речі, які вони залишили на неї, відлучившись вдвох на декілька хвилин. Повернувшись із заслання, ці люди почали набувати все заново. До того ж через пережиті нервові стреси, хвороби, складні побутові умови життя, важку фізичну працю на засланні вони втратили можливість мати дітей. Така ситуація внесла напруженість у стосунки двох людей. Справа дійшла до того, що Андрій хотів піти до іншої. Можливо, все так і відбулося б, та почалася німецько-російська війна, і Андрія Харлампійовича було мобілізовано. Всю війну він прослужив у військах, що наводили переправи, будували мости. Це відбувалося у дуже складних умовах, у різні пори року, при різних погодних умовах, часто під бомбардуванням ворожих літаків та обстрілі німецької артилерії, по шию у воді, нерідко – крижаній. «Хотілося, щоб убили, щоб не мучитися...» – казав дід Андрій[11]. За сумлінне виконання військових обов'язків він неодноразово був відзначений командуванням високими урядовими нагородами.

Після демобілізації Андрій Харлампійович разом з дружиною переїхав до м. Верхівцеве, влаштувався у залізничне депо і пропрацював там до пенсії. У 1940-х рр. він власними руками збудував будинок, посадив у дворі виноградник, завів пасіку, розвів і тримав кролів, на початку 1950-х рр. купив мотоцикл. Таке господарство він тримав практично до самої смерті. Трагізм ситуації полягав у тому, що розумні, розважливі, господарські люди не мали нащадків. При цьому, попри перенесені морально-психологічні,

[9] Сергійчук В. Доля українських куркулів: депортації, втрати, спроби повернення на батьківщину. *Схід*. 2016. № 3 (143). С. 58–59.

[10] Сергійчук В. Доля українських куркулів. С. 59.

[11] Особистий архів автора. Спогади Шаповала Андрія Харламповича.

фізичні, матеріальні та фінансові труднощі, ці люди, яких тоталітарний режим позбавив можливостей мати дітей, онуків, майна, змусив пройти через надзвичайно складні життєві випробування, жодного разу не звинуватили державу, комуністичну партію чи Леніна й Сталіна. Якщо їхні брати і сестри мали дітей і онуків, то ці люди – ні. Можна лише здогадуватися, що думалося їм з цього приводу, що було у їхніх душах впродовж всього життя. Фактично зі смертю цих двох людей засохла гілка роду Шаповалів-Кучерявих, вмілих, думаючих господарів, порядних людей.

Отже, брутальна політика держави і комуністичної партії щодо українців у кінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. сприяла тому, що найбільш здібні з них у різний спосіб були «вимиті» з системи сільськогосподарського виробництва, багато з них перенесли страшні фізичні і морально-психологічні випробування, які позначилися на їхньому біологічному здоров'ї, на можливостях мати дітей і продовжити свій рід.

Події кінця 1920-х – поч. 1930-х рр. не менш серйозно позначилися і на сім'ї іншої дочки П. Кучерявого – Ганни Довбань та її чоловіка Андрія. Після одруження ця молода сім'я залишилася у Мало-Олександрівці, де була хата одного з синів П. Кучерявого, який в ній, по суті, не проживав[12]. Роботу Андрій Кіндратович отримав на току. Він обліковував змолоті снопи, зсипав зерно у мішки та навантажував їх на валки, якими возили зерно на елеватор. У 1932 р. його звинуватили у крадіжці 5 мішків збіжжя і засудили на 5 років. Дружина, якій на час арешту було 21 рік, весь час із дня арешту провідувала його у в'язниці, носила передачі, ходила пішки у різні пори року. Оскільки це був не близький світ, то залишала дитину 1931 р. н. вдома саму. Стелила, залежно від пори року, на підлозі чи на печі ряднину, клала на неї печені буряки, картоплю, шматки печеного кабака і припинала. Дитя цілий день перебувало саме, харчуючись цим, «ходячи» під себе, там же і спало, як згадувала її дочка Довбань Л.

Такі походи були небезпечними, особливо у зимову пору. Л. Довбань пригадувала розповідь мами про те, як та ледь не заснула у мороз на узбіччі дороги. «Іду, – каже мама, – по дорозі, мороз страшний, холодно, і спати сильно хочеться. Думаю, що може присісти відпочити. Та бачу, що на узбіччі лежать мертві присипані снігом люди. Думаю, замерзну, а у мене дитина дома!»[13]. Тож думка про дитину врятувала життя молодій жінці узимку 1932–1933 рр.

Паралельно з відвідуванням чоловіка Ганна Прокопівна шукала можливостей для його звільнення. Вона знайшла юриста, який допомагав. Оплатою його праці були гроші від продажу частини приданого. У 1935 р., через переповненість тюрем та таборів, вище державно-політичне керівництво країни на чолі з Й. Сталіним низкою документів взяло курс на звільнення осіб, засуджених на терміни від п'яти і менше років[14]. Тож Андрій Довбань після перебування 2,5 років у в'язниці, вийшов. За цей період він набув там виразку шлунку, яка мучила його аж до самої загибелі на фронті у 1943 р. Ганна Прокопівна за майже три роки переживань та ходіння по інстанціях отримала ревматизм серця, через який вона померла у віці 62 роки.

Після возз'єднання сім'ї вони переїхали до рідного села А. Довбаня Адамівку, де він став працювати конюхом. Сім'я винаймала у людей хату, доки не назбирала грошей, щоб її купити. Сталося це лише 1939 р., тобто за 20 років після одруження. Сума за неї складалася з заробленого у колгоспі та продажу впродовж чотирьох років продукції з власного господарства, а також вторгованого за частину приданого Ганни Прокопівни, що залишилася після використання на послуги юриста. Маючи свою хату, відчуваючи себе вже справжнім господарем, Андрій Кіндратович придбав плодових дерев і заклав фруктовий сад, проте скуштувати його плодів йому не довелося. Дерева були високорослі, тож перші плоди яблуні і груші починали давати за нормальних умов за 6–7 років. Лише після закінчення війни з'явилися перші плоди, але умови на той час життя у селі були вкрай непрості, особливо для сімей, де загинули чоловіки. Після п'яти років непростого вдовиного життя у повоєнному колгоспі, бажаючи двом дочкам кращої долі та й звичайного жіночого щастя для себе, про яке мріяла з самого одруження, 39-літня Ганна погодилася на вмовляння колишнього юриста у справі її чоловіка вийти заміж за майже на 30 років старшого за неї свого приятеля. У перший же рік спільного життя вона купила фруктових дерев і висадила фруктовий сад. 18 років, до смерті її другого чоловіка, Афанасія Вікторовича, вона жила зовні нормальним сімейним життям, хоча змалку її онуки знали, що дід Афанасій не є їхнім рідним дідом.

Практично Ганна Прокопівна прожила з некоханою людиною значно більше, ніж з коханим чоловіком, через політику комуністичного режиму 1930-х рр. щодо села, що полягала у безпідставних звинуваченнях його жителів у ворожому ставленні до себе та крадіжках колгоспного

[12] Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

[13] Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

[14] Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Вид. Роман Козлов, 2014. С. 224–232.

добра. Можна лише припустити, скільки було в Україні селянок з аналогічною долею.

Обидва ж сини П. Кучерявого, Прокіп та Свиридон, керували населеним пунктом і виробничим об'єднанням його селян. Однак у 1937 р. голова сільради С. Кучерявий був репресований[15] і пройшов дуже непростий шлях. Його піддали різного роду тортурам, що мали елементи і середньовічних, і гестапівських, як-от роздягання та саджання під час допиту на ніжку перевернутої табуретки, заганяння голок під нігті, затискання пальців між дверима та одвірками аж до цвіркання з них крові. А потім його з десятками людей випустили у полі і наказали бігти до лісопосадки, що була метрів за 1000. Коли вони стали бігти, по них почали стріляти. Тих, хто залишився після цього живими, судили. С. Кучерявому дали 10 років без права листування. Він їх відсидів повністю. Його сім'я, що складалася з дружини, сина та семи дочок, продовжувала мешкати в селі. Діти отримали сім класів освіти, і лише молодша дочка, яка народилася перед арештом батька, отримала вищу освіту, бо після повернення батька після відбуття терміну покарання у сім'ї з'явилися можливості забезпечити їй навчання.

Сам же Свиридон Прокопович, коли виходив з в'язниці, підписав документ про нерозголошення всього, що відбулося з ним за цей період. Повернувшись у рідне село, він вже не займав керівних посад, працював рядовим колгоспником. Однак він і при цьому проявляв непересічні якості своєї натури. За його ініціативи і безпосередній участі у кінці 1940-х рр у колгоспі було закладено виноградник і черешневий сад, у наступні роки – налагоджено успішну роботу свиноферми, збудовано інкубатор, який забезпечував курчатами колгосп. Як говорить його онук В. Глушко, дід у себе вдома мав великий набір столярних інструментів і до самої смерті робив людям двері, одвірки, вікна, лиштви, різного роду інші столярні вироби. Після відходу з життя Свиридона Прокоповича частина його починань через байдужість керівництва колгоспу зійшли нанівець. Виноградник був викорчуваний – ніхто не бажав його доглядати, упали показники продуктивності свиноферми, черешневий сад, хоч і родив та приносив прибуток, але вже не так, як раніше.

Отже, долі представників двох поколінь однієї родини одного села показують, як через політику колективізації та Голодомору, здійснювану більшовицькою партією та вищим керівництвом СРСР, були вилучені з виробничого процесу на селі – вмілі, думаючі, талановиті трударі та організатори, які своїм потенціалом могли зробити вагомий внесок у розвиток виробничих сил свого села та й взагалі аграрної галузі. Навіть задіяння їх у певних сферах виробництва села не мало належного ефекту через невідповідне використання їхніх здібностей. Іншим наслідком брутального ставлення влади до цих людей були покалічені долі їх та їхніх рідних, радикальні зміни у соціальному становищі їхніх дітей, у стані здоров'я, що проявлялося впродовж всього їх життя і вело до передчасних смертей, сприяло появі незворотних фізіологічних процесів у вигляді втрати можливостей мати дітей, до припинення існування цілих гілок селянських родів, нащадки яких перейняли б хист, розум своїх батьків, тим самим продовжуючи кращі риси своїх пращурів. Натомість відбувалося «всихання» родоводу тисяч і тисяч сімей, припинення ними природного відтворення населення України, зменшення кількісно і деформування якісно її демографічного потенціалу. Все це були конкретні прояви впливу колективізації та Голодомору на процеси депопуляції українського населення.

[15] Особистий архів автора. Спогади Глушкова Валерія Олександровича.

УДК 94(477)»1933/1933»:[001.99:321.64:329.15:314.151.3(=161.2)»198»

Петренко Іван,
кандидат історичних наук,
заступник директора
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 1980-ті рр. ПРОТИ НАМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПОШИРИТИ ПРАВДУ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

Очільники комуністичного тоталітарного режиму прагнули за будь-яку ціну приховати правду про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Особливо ретельно вони підходили до питання протидії поширенню інформації про злочин геноциду української нації в західних демократичних країнах. З цією метою вони використовували радянські спецслужби і дипломатичні установи, які вели боротьбу проти українських патріотичних організацій в діаспорі, що займалися донесенням об'єктивної інформації про Голодомор 1932–1933 рр. до західної громадськості.

Ключові слова: *Голодомор 1932–1933, злочин геноциду, КДБ, комуністичний тоталітарний режим, діаспора, СРСР, УРСР, ЦК КПУ.*

Ivan Petrenko,
PhD in History,
deputy director
of the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

THE STRUGGLE OF THE COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME IN THE 1980s AGAINST THE ATTEMPTS OF THE UKRAINIAN DIASPORA TO DISSEMINATE THE TRUTH ABOUT THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Leaders of the communist totalitarian regime wished to cover the truth about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine by any means. They took a particularly careful approach to countering the dissemination of information about the crime of genocide of the Ukrainian nation in Western democracies. To this end, they used Soviet secret services and diplomatic missions that fought Ukrainian patriotic organizations in the diaspora, which were engaged in bringing objective information about the Holodomor of 1932-1933 to the Western public.

Key words: *Holodomor of 1932–1933, crime of genocide, KGB, communist totalitarian regime, diaspora, the USSR, Ukrainian SSR, Central Committee of the Communist Party of Ukraine.*

Комітет державної безпеки УРСР (КДБ УРСР) уважно стежив за діяльністю українських патріотичних громадських і політичних організацій на Заході (які у внутрішній документації КДБ фігурували як закордонні націоналістичні й антирадянські центри). Особливо пильно відслідковували діяльність, пов'язану з поширенням інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Очільники СРСР чудово розуміли, що поширення правди у світі про злочин геноциду української нації може мати негативні наслідки для існування комуністичного тоталітарного режиму. Робота радянської спецслужби у цьому напрямку особливо активізувалася у 1983 році, коли відзначалися 50-ті роковини Голодомору 1932–1933 рр.

Із наявних у нашому розпорядженні розсекречених і опублікованих документів[1] із фондів Галузевого державного архіву СБУ видно, що у грудні 1982 р. радянська розвідка уважно стежила за роботою Українського конгресового комітету Америки[2] (УККА), шо зібрався на засідання у Нью-Йорку 11 грудня 1982 р. На ньому планували створити спеціальну робочу групу для під-

[1] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 63–88.

[2] Безпартійна неприбуткова організація, яка репрезентує українську громаду США і є членом Світового конґресу українців.

готовки заходів присвячених 50-м роковинам Голодомору 1932–1933 рр. До участі в них планували залучити американських громадських і політичних діячів, у тому числі конгресменів і сенаторів, що неодмінно надало би заходам бажаного суспільного резонансу.[3] Як один із важливих механізмів привернення уваги світової громадськості до теми Голодомору 1932–1933 рр. розглядали пікетування радянських дипломатичних представництв у західних державах, насамперед в США і Канаді[4]. Однією з найбільших акцією такого роду став всеамериканський мітинг біля посольства СРСР у Вашингтоні 2 жовтня 1983 р., до якого долучилося понад 8 тис. осіб. Йому передував публічний захід біля пам'ятника Дж. Вашингтону, де виступили з промовами представники українських громадських організацій і конгресмени США. Було зачитано послання президента Р. Рейгана, в якому проводилася паралель між Голодомором 1932–1933 рр. та інцидентом з південнокорейським пасажирським літаком, умисно збитим радянськими військовими 1 вересня 1983 р., з метою викриття злочинної, антилюдської сутності московського комуністичного тоталітарного режиму[5].

Подібну громадську демонстрацію із закликами до притягнення до відповідальності радянських лідерів за вчинення геноциду українців у 1932–1933 рр. було проведено також 4 червня в Нью-Йорку біля будівлі штаб-квартири ООН і постійного представництва СРСР при ООН. До акції вдалося залучити члена палати представників Конгресу США Дж. Соломона, який виніс на розгляд Конгресу проект резолюції із закликом до американського президента оприлюднити офіційну заяву з засудженням політики геноциду української нації[6].

Радянська розвідка ретельно стежила за підготовкою і перебігом цих акцій. КДБ УРСР регулярно інформувало ЦК КПУ, що для протидії пропагандистському ефекту цих акцій до «прогресивної» преси США та до окремих емігрантських видань надсилали спеціально підготовані матеріали, які мали розвінчувати «вигадки» оунівців про штучний характер голоду 1932–1933 рр. в Україні[7].

Також варто зазначити, що КДБ УРСР намагався протидіяти голові уряду УНР в екзилі (керівні органи Державного Центру УНР в той час були розташовані в Філадельфії) Я. Рудницькому, який на початку січня 1983 р. надіслав генеральному секретарю ООН Хав'єру Пересу де Куельярі меморандум, де навів факти проведення комуністичним тоталітарним режимом цілеспрямованої політики вбивства українців голодом у 1932–1933 рр[8]. Окрім того, уряд УНР готував відповідні інформаційні матеріали для розміщення на шпальтах західних ЗМІ.

З метою поширення знань про Голодомор 1932–1933 рр. серед західних наукових кіл з ініціативи Канадського інституту українських студій (заснований у 1976 р. при Альбертському університеті в Едмонтоні) та за участі низки університетів провінції Квебек 25–26 березня 1983 р. в Монреалі було проведено симпозіум викладачів вищих навчальних закладів Канади, США і Франції. На цьому науковому заході були представлені доповіді на тему Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і його наслідків для української нації. Під час роботи симпозіуму його учасникам були показані відеозаписи свідчень очевидців Голодомору. Одним із доповідачів на симпозіумі був американський історик, спеціаліст з історії радянської України Дж. Мейс.[9]

Також 16–18 червня 1983 р. у стінах університету Іллінойсу в Урбана-Шампейн (США) завдяки Українській вільній академії наук і Науковому товариству ім. Тараса Шевченка відбулася наукова конференція на тему «Історія України: дослідження і перспективи», в ході якої було представлено доповіді науковців із США, Канади, Австралії, Франції та Швеції, левова частка яких торкалася проблем пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр. в Україні.[10]

Ці наукові заходи не залишилися поза увагою радянських органів держбезпеки. Зокрема, в інформаційних повідомленнях голови КДБ УРСР С. Мухи на адресу ЦК КПУ зазначалося, що КДБ республіки за згоди Москви здійснював «...заходи з метою доведення до української еміграції через оперативні можливості аргументованих даних, які спростовують неспроможність вигадок оунівської пропаганди про "штучний голод"»[11].

Навесні 1983 р. директор Українського наукового інституту Гарвардського університету О. Пріцак запропонував ідею створити в США постійно діючий центр для збереження пам'яті про жертв Голодомору 1932–1933 рр. У ньому пропонувалося зосередити документи і публікації присвячені Голодомору, списки жертв, свідчення очевидців, а також фото- і відеоматеріали. Співробітники центру мали б збирати і обробляти матеріали, пов'язані з Голодомором, видавати відповідні наукові праці, розробляти

[3] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 65.

[4] Там само.

[5] Там само. С. 76.

[6] Там само. С. 67–68.

[7] Там само.

[8] Там само. С. 66.

[9] Там само. С. 66–67.

[10] Там само. С. 70–71.

[11] Там само. С. 67.

освітні програми для шкіл і вищих навчальних закладів, організовувати конференції. Для створення якомога повнішого мартирологу жертв Голодомору українська діаспора через родичів і знайомих, які проживали в УРСР, збирала дані про осіб, убитих голодом у 1932–1933 рр.[12]

КДБ УРСР через свої оперативні канали мав повну інформацію про діяльність щодо створення згаданого вище центру і приймав відповідні контрзаходи для блокування каналів витоку з УРСР за кордон інформації стосовно жертв Голодомору 1932–1933 рр.[13]

Паралельно із КДБ поширенню правди про причини Голодомору 1932–1933 рр., а також про тяжке колоніальне становище України під гнітом Москви намагалися перешкодити і радянські дипломати, які, втім, завжди діяли у тісній співпраці з КДБ.

З 22 червня по 28 серпня 1983 р. в канадському місті Монреаль мала проходити міжнародна виставка «Людина і її світ», в рамках якої планували відкрити експозицію Української РСР, яка мала, на думку радянських керманичів, «...показати досягнення Радянської України в братській сім'ї народів СРСР, ознайомити широкі верстви канадської громадськості з досвідом вирішення національного питання в СРСР і, таким чином, активно сприяти викриттю буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій про національну політику КПРС...».[14]

Українська патріотична спільнота Канади і США, безперечно, прагнула якомога ефективніше використати цю виставку для привернення уваги її гостей до проблеми геноциду української нації, організованого комуністичним тоталітарним режимом.

Для цього члени Комітету українців Канади[15] (КУК) і Світового Конгресу Вільних Українців[16] (СКВУ) готували інформаційні матеріали для американської і канадської преси, а також брошури, листівки й газети для розповсюдження серед відвідувачів виставки і насамперед експозиції УРСР.

Розуміючи важливу роль кіно у донесенні інформації до широкого загалу, українські організації вели роботу зі створення документального фільму, що мав стати ефективним інструментом популяризації і доступного висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр.[17]

Водночас українці Канади прагнули домогтися від канадських федеральних і регіональних органів влади прийняття антирадянських резолюцій. На 29 травня 1983 р. представництво КУК у Торонто планувало організувати демонстрацію в пам'ять про жертв Голодомору під стінами місцевого провінційного парламенту[18].

Виходячи із вищезазначеного, посол СРСР в Канаді О. Яковлєв у своїй аналітичній записці для ЦК компартії України від 23 березня 1983 року пропонував наступне: «Виходячи з того, що "перший постріл" з нашої сторони багато в чому підвищив би ефективність рекламної кампанії експозиції УРСР, оскільки канадський обиватель схильний довіряти саме першій інформації, слід було б прийняти оперативні заходи до просування відповідних матеріалів в канадську пресу і попередження ймовірних націоналістичних випадів на адресу українського розділу виставки, бандерівських закликів до її бойкоту.

У той же час вважали б за доцільне, щоб республіканські відомства і організації, що займаються питаннями інформаційно-рекламного забезпечення експозиції УРСР, активно використовували в цій роботі такі важливі засоби і канали, як іномовлення Держтелерадіо УРСР на країни Північної Америки, періодичні видання товариства "Україна" та прогресивних організацій співвітчизників в Канаді і США, розсилка інформаційних листів ТПП УРСР на адресу українських ділових і культурно-просвітніх об'єднань, виступи творчих груп УРСР на етнічних фольклорних фестивалях в Канаді.

На противагу націоналістичним інсинуаціям про політичний характер експозиції УРСР в рекламній кампанії варто було б зробити великий акцент на її діловий і культурно-просвітній характер, на привернення уваги канадської громадськості та української етнічної групи до виставок історичних коштовностей і декоративної народної творчості... Успіху експозиції УРСР могло б також сприяти видання та поширення спеціального путівника по розділу Радянської України».[19]

Також посла О. Яковлєва турбувало питання недостатньої кількості пропагандистської

[12] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 69.

[13] Там само. С. 70.

[14] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. С. 336.

[15] КУК засновано 7 листопада 1940 р. у Вінніпезі для координації праці українських організацій Канади та представництва української громади перед урядом Канади.

[16] Неприбуткова організація, позапартійне об'єднання, міжнародна координаційна надбудова над українськими громадськими організаціями в діаспорі. Організація була заснована у 1967 році в Нью-Йорку. У 1993 році назва була змінена на Світовий Конґрес Українців.

[17] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 338.

[18] Там само.

[19] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 339–340.

літератури про радянську Україну, яку Торгово-промислова палата УРСР запланувала для розповсюдження на виставці. За даними посла, українське населення Монреалю становило 20 тис. осіб, не беручи до уваги українців, які мали прибути на виставку з інших регіонів Канади і США. У зв'язку з цим, на його думку, «...варто було б значно збільшити тираж... брошур і додатково передбачити розповсюдження іншої інформаційної літератури»[20]. Зокрема, пропонували розповсюджувати Конституцію УРСР українською, англійською і французькою мовами.

Наприкінці свого листа О. Яковлєв радив провести напередодні виїзду в Канаду відповідний пропагандистський інструктаж членів делегації і артистів, «...прочитати їм... цикл лекцій з основних проблем зовнішньої та внутрішньої політики Канади, радянсько-канадських і американо-канадських відносин, історії української трудової еміграції та патріотичної та культурно-освітньої діяльності прогресивних українських організацій в Канаді»[21].

Неодмінною частиною згаданого інструктажу мала бути лекція «...з питань структури та підривної діяльності реакційних емігрантських центрів, антирадянських провокаційних кампаній в Канаді»[22].

Особливо гостро радянське посольство у Канаді реагувало на плани КУК за сприяння канадської влади спорудити у центрі Едмонтона перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Автором проекту пам'ятника була Людмила Темертя з Монреаля, мати якої пережила Голодомор.

5 липня 1983 р. посольство СРСР в Канаді надіслало до МЗС Канади ноту протесту, в якій у досить категоричному тоні наголосило, що спорудження пам'ятника — це груба антирадянська провокація, метою якої є перекручення історичної правди про колективізацію сільського господарства в СРСР[23].

Намагаючись вбити клин між КУК і канадською владою, посольство закликало останню звернути увагу на участь в українській організації колишніх вояків УПА і дивізії «Галичина». Зокрема, в ноті йшлося: «Якими б формальними виправданнями не прикривалося залучення колишніх гітлерівських поплічників до реалізації антирадянських акцій в Канаді, прихильне ставлення до них зі сторони офіційної влади є... наругою над пам'яттю мільйонів радянських людей, які стали жертвами німецького фашизму в роки другої світової війни»[24]. Посольство висловлювало протест проти появи в Едмонтоні означеного пам'ятника і вимагало заборонити його спорудження.

На щастя, канадська влада тверезо оцінювала ситуацію і не зважала на агресивні й погрозливі випади зі сторони радянського дипломатичного представництва. Тому вже 23 жовтня 1983 р. пам'ятник було урочисто відкрито.

Також, в Канаді діяло бюро Агентства друку «Новини»[25], яке, паралельно з радянським посольством, приділяло у своїй роботі значну увагу інформаційному протистоянню з українськими патріотичними організаціями Канади щодо теми Голодомору 1932–1933 рр.

Маючи на меті підірвати діяльність української діаспори щодо поширення в Канаді достовірної інформації про Голодомор, бюро АДН в квітні 1983 р. випустило друком спеціальний прес-реліз, в якому пояснило «справжніх» причини голоду 1932–1933 рр. в УСРР й у звичному для радянських пропагандистів стилі звинуватило так звані антирадянські центри у ворожій діяльності проти СРСР[26]. Цей матеріал було розіслано в усі авторитетні газетні видання, на теле- і радіостанції, в університети, а також депутатам парламенту і загалом відомим державним і громадсько-політичним діячам Канади.

Для посилення своїх позицій в інформаційному протистоянні бюро АДН в Канаді зверталося в Москву з проханням надіслати «...викривальні матеріали по цьому питанню, оскільки вести дискусію лише силами бюро...стає все важче»[27].

Співробітники бюро також організовували виступив на канадському радіо й телебаченні, проводили публічні зустрічі з деякими канадськими політиками, громадськими діячами, а також студентством і шкільною молоддю, на яких намагалися нав'язати думку про неправдивість інформації про штучний характер голоду в Україні в 1932–1933 рр.[28]

Діячів українських патріотичних організацій США і Канади бюро характеризувало як поплічників фашистів. Так, бюро пропонувало розпочати підготовку викривальних матеріалів про службу нового очільника СКВУ П. Саварина в дивізії «Галичина». У зверненні до Москви бюро запропонувало силами відділення АДН в Києві

[20] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 340–341.

[21] Там само. С. 342.

[22] Там само. С. 342.

[23] Там само. С. 343.

[24] Там само. С. 343–344.

[25] Радянське інформаційне агентство, головним завданням якого, була зовнішньополітична пропаганда (в першу чергу формуванням позитивного образу СРСР і радянського способу життя). Створене 1961 р. на основі Радінформбюро.

[26] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 352.

[27] Там само. С. 356.

[28] Там само. С. 352.

розшукати в селі, де народився П. Саварин, людей, які могли б підтвердити його зв'язки з нацистами[29].

До висвітлення правди про Голодомор 1932–1933 рр. українській діаспорі вдалося залучити багатьох небайдужих канадських політичних діячів. Зокрема, член парламенту від ліберальної партії Д. Перант у своєму виступі звинуватив СРСР у проведенні знищення українців як нації й вимагав, щоб уряд Канади виніс це питання на розгляд в ООН. Інший парламентар С. Худецки також закликав свій уряд звернутися до ООН з вимогою провести незалежні дослідження причин і наслідків Голодомору 1932–1933 рр., а також визначити причетних до його організації та замовчування.[30]

Значний вплив у поширенні на Заході об'єктивної інформації про Голодомор 1932-1933 рр. мав СКВУ, який об'єднував і координував діяльність переважної більшості українських громадських організацій в діаспорі.

З 30 листопада по 4 грудня 1983 р. в Торонто пройшов черговий IV Конгрес СКВУ, приурочений до 50-х роковин геноциду українців 1932–1933 рр. Одним із головних спікерів цього заходу був очільник прогресивно-консервативної партії і лідер офіційної опозиції в Палаті Громад федерального парламенту Канади (майбутній прем'єр-міністр Канади у 1984–1993 рр.) Б. Малруні. У своїй промові до учасників з'їзду він, зокрема, наголосив, що необхідно «...пам'ятати тих від семи до десяти мільйонів українців, які загинули в наслідок диявольської урядової політики Москви»[31].

Однак ще на етапі підготовки Конгресу існувала реальна загроза його зриву. КДБ, використовуючи перевірений часом метод «розділяй і володарюй», робив все можливе, аби спричинити розкол і дезорганізацію в лавах членів СКВУ. З метою компрометації керівництва СКВУ, КДБ через мережу своїх агентів поширювала на Заході англомовну брошуру під назвою «Конгрес невільних»[32].

Особливо активно йшла робота щодо зіткнення між собою двох фракцій ОУН — бандерівців і мельниківців, — які були однією головних рушійних сил громадсько-політичної боротьби проти комуністичного тоталітарного режиму.

Із доповідної записки голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому за 30 листопада 1983 р. видно, що «загостренню обстановки в СКВУ, посиленню боротьби між бандерівцями і мельниківцями в певній мірі сприяв здійснений КДБ республіки комплекс агентурно-оперативних заходів, в яких було задіяно більшість придбаних закордонних джерел і спрямованої за кордон агентури з числа радянських громадян».[33]

Зокрема, КДБ УРСР, бажаючи не допустити врегулювання непорозумінь серед членів ОУН і створити в середовищі українських патріотичних організацій нервове напруження, проводив спецзаходи з поширення інформації про потенційно високу можливість замінування і підриву зали засідань IV Конгресу СКВУ. Серед делегатів Конгресу розповсюджувалися так звані бюлетені фейкової (вигаданої КГБ) бойової групи мельниківців з «фактами» нібито причетності бандерівців до вбивств людей відданих націоналістичним ідеям. Разом з тим, кагебісти пустили в хід різного роду брошури, які мали компрометувати ідею об'єднання української еміграції на основі створення патріархату УГКЦ на чолі з відомим українським церковним діячем Й. Сліпим.[34] Варто зазначити, що ідея надання УГКЦ патріаршого статусу в той час мала широкий резонанс в українській діаспорі.

У контексті вищезазначеного 26 червня 1983 р. в мельниківській газеті «Українське слово», що видавалася в Парижі, було поміщено редакційну статтю, в якій були висловлені занепокоєння щодо посилення розбрату в середовищі оунівців та заклики до примирення. Зокрема, в статті прямо наголошувалося, що існуюче становище є наслідком інспірованих Москвою акцій із компрометації членів ОУН як терористів і нацистських прислужників в роки Другої світової війни.[35]

З подібним закликом до врегулювання протиріч між оунівцями виступив Державний Центр УНР.

Підривна робота радянської спецслужби мала деструктивний вплив і на УККА. В результаті у вересні 1983 р. організація розкололася, і з неї виокремилася Українсько-американська координаційна рада (УАКР). З метою посилення протиріч між двома організаціями КДБ УРСР доносив до очільників УАКР інформацію «...про наміри бандерівців здійснити на них тиск шляхом шантажу і погроз».[36]

Важливою подією 1984 р. став вихід у листопаді в Канаді історико-документального фільму

[29] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 356–357.

[30] Там само. С. 353.

[31] Центральний державний архів зарубіжної україніки, бібл. Ф. № 3, інв. № 63-О.

[32] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 68.

[33] Там само. С. 79.

[34] Там само. С. 79–80.

[35] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 73.

[36] Там само. С. 74.

про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні «Жнива розпачу». Цей фільм створили українські режисери С. Новицький і Ю. Луговий за підтримки КУК, Комітету дослідження українського Голодомору в Торонто та Національного кінематографічного управління Канади. Демонстрацію фільму в телеефірі взяла на себе відома канадська телерадіомовна корпорація Сі-Бі-Сі. Спершу фільм було озвучено українською і англійською мовами, а згодом дубльовано на французьку, німецьку, іспанську і російську.

Вихід у світ цього фільму здійснив переполох серед владної еліти СРСР.

3 грудня 1984 р. радник посольства СРСР в Канаді А. Макаров мав офіційну розмову з завідуючим сектором СРСР МЗС Канади Р. Хелпіним. В ході розмови радянський дипломат висловив незадоволення показом 21 жовтня 1984 р. в університеті міста Торонто фільму «Жнива розпачу». На його думку, у стрічці грубо сфальсифікували історичну правду про колективізацію в СРСР, а також внутрішню і зовнішню політику країни рад. А. Макаров обурився з приводу підтримки канадськими державними органами створення цього фільму, а також їх сприяння українським емігрантським організаціям, насамперед СКВУ. В ході розмови речник радянського посольства наголосив, що «розгортання нової антирадянської пропагандистської кампанії в Канаді з використанням послуг колишніх гітлерівських поплічників напередодні 40-річчя перемоги над фашистською Німеччиною... ображає пам'ять жертв фашизму з радянської і канадської сторони... Посольство СРСР неодноразово звертало увагу канадської влади на те, що підривна діяльність СКВУ спрямовується колишніми фашистськими поплічниками... що під егідою СКВУ діють різного роду українські правоекстремістські угрупування, нерідко очолювані воєнними злочинцями, які підлягають видачі СРСР і притягненню до судової відповідальності...»[37]. На завершення розмови А. Макаров наголосив своєму візаві, що радянське посольство і радянський уряд очікують від канадської сторони конкретних заходів з припинення поширення інформації про голод в Україні в 1932–1933 рр. і блокування діяльності українських організацій в Канаді[38].

Своєю чергою, Комітет держбезпеки УРСР активно просував у західних засобах масової інформації сфабриковані матеріали, які мали б викрити антирадянську сутність фільму «Жнива розпачу». На щастя, ці потуги радянських дипломатів і кагебістів не мали реального впливу на успіх фільму в країнах Європи і Північної Америки. Лише за 1985 р. фільм отримав п'ять нагород на міжнародних кінофестивалях. Зокрема, він удостоївся нагороди на Міжнародному фестивалі кіно-телевізійних фільмів у Нью-Йорку (Ґран-прі «Срібна чаша» за найкращий із 837 фільмів світу).

Попри проголошення в СРСР з приходом до влади М. Горбачова політики «перебудови» і гласності, карально-репресивна система продовжувала боротьбу проти інакомислення і поширення правди про історичне минуле радянської імперії.

13 грудня 1985 р. Конгрес США завдяки успішній лобістській кампанії української діаспори створив спеціальну комісію для вивчення голоду в Україні «...з метою розширення знань світу про голод і для забезпечення американського суспільства найкращим розумінням радянської системи за допомогою викриття ролі Рад в українському голоді»[39]. Інтелектуальну підтримку роботі комісії надав Український дослідний інститут Гарвардського університету. До роботи комісії долучилися дослідники Голодомору Р. Конквест та Дж. Мейс.

З доповідної записки голови КДБ УРСР С. Мухи на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 14 березня 1987 р. видно, що республіканський КДБ за погодженням з центральним апаратом у Москві реалізовував спецоперацію «Фарисеї», спрямовану на зрив роботи комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні, а також дискредитацію відповідної інформаційної діяльності української діаспори[40].

Співробітники КДБ УРСР через свої оперативні канали спрямували до засобів масової інформації США і Канади спеціально підготовані інформаційні матеріали, що мали компрометувати членів комісії Конгресу та свідків Голодомору, яких залучали до створення фільму «Жнива розпачу».[41]

В американському щотижневику «The New York Times Book Review» було опубліковано спеціально підготовлену кадебістами рецензію, на видану у 1986 р. у Нью-Йорку книгу «Жнива скорботи» британського історика Р. Конквеста. Ця історична праця була фактично першим англомовним науковим виданням іноземного ученого про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Автори рецензії звинувачували Р. Конквеста в так званій тенденційності. На їх думку, залучені в дослідженні свідчення і документи, що

[37] Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 358–359.

[38] Там само. С. 359–360.

[39] Комиссия США по голоду в Украине. https://inlnk.ru/WGg8E

[40] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 82.

[41] Там само. С. 83.

проливають світло на штучний характер голоду, були начебто вигадані й нав'язані Р. Конквесту українськими націоналістами[42]. Також, за даними КДБ, закордонне представництво Української головної визвольної ради планувало перевидати книгу «Жнива скорботи» українською мовою і розпочати її поширення в УРСР. Кагебісти проводили спецзаходи із виявлення каналів переправлення книжок на територію УРСР і блокування їх розповсюдження[43].

Водночас канадська газета «The Globe and Mail» помістила на своїх шпальтах статтю, в якій «доводилося», що епізоди історичної хроніки, представлені в фільмі «Жнива розпачу», були підробленими[44].

Прагнучи схилити шальки терезів в інформаційній війні на свою користь, очільники комуністичного тоталітарного режиму доручили канадським комуністам підготувати контрпропагандистське «дослідження» про голод в СРСР. Книгу написав канадський профспілковий діяч і журналіст Дугласом Тоттлом. Вона була видана у 1987 р. в канадському видавництві «Progress Books» під назвою «Fraud, Famine, and Fascism: the Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard» («Шахрайство, голод та фашизм: міф про геноцид українців від Гітлера до Гарварду»).

У книзі стверджувалося, що інформація про штучний характер Голодомору з метою геноциду українців є «шахрайством» та «вигадкою нацистських пропагандистів». Цю книгу планували розіслати членам комісії Конгресу з вивчення голоду в Україні.

Однак активні заходи КДБ, спрямовані на зрив роботи комісії Конгресу та поширення на Заході об'єктивної історії Голодомору 1932–1933 рр., в результаті не були успішними.

22 квітня 1988 р. результати досліджень комісії з вивчення голоду в Україні представили для ознайомлення Конгресу США. На підставі свідчень очевидців і результатів роботи співробітників комісія зробила висновки, оформлені у вигляді 19 пунктів, в одному з яких було зазначено: «Йосип Сталін та його оточення вчинили акт геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках»[45].

З падінням комуністичного тоталітарного режиму і розпадом Радянського Союзу в 1991 р. боротьба Кремля проти поширення в світі об'єктивної, достовірної інформації про злочин геноциду української нації в 1932–1933 рр. не припинилася. Її продовжила спадкоємниця СРСР — Російська Федерація.

[42] Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2011. № 1 (36). С. 83.

[43] Там само.

[44] Там само.

[45] Комісія США з питань Голоду в Україні. https://inlnk.ru/bwQBe

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391]:159.22:39(=161.2)

Петрова Наталія,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова,
старший науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932–1933 рр. ЯК ЧИННИК ДЕФОРМАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

На основі усних свідчень очевидців Голодомору, зібраних авторкою під час експедиційних досліджень на Одещині, визначено механізм нищівної політики Голодомору, наслідком якого стала руйнація усталеного способу життя, повсякденної традиційної культури українців. Визначено культурно-побутові та соціальні деформації на регіональному і локальному рівнях, які спричинили кардинальні зміни в системі обрядів життєвого циклу, в календарній обрядовості та ментальності українців. Простежено зміни у видах господарської діяльності, зокрема процес занепаду вівчарства, ткацтва, інших традиційних видів діяльності. Простежено наслідки впливу на традиційну систему харчування. Визначено та поділено на декілька груп неприродні для традиційної

кухні українців страви, які не можна назвати їжею, однак які людям доводилося споживати. Акцентовано на зміні морального стану українського суспільства.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, деформація, традиційна культура, українці.*

Nataliia Petrova,
PhD in History, Associate Professor
of Archeology and Ethnology Department
at Odesa National Mechnikov University,
Senior Research Fellow
at the Holodomor Research Institute of the
National Museum of the Holodomor Genocide

THE HOLODOMOR GENOCIDE OF 1932–1933 AS A FACTOR OF DEFORMATIONS OF TRADITIONAL CULTURE OF UKRAINIANS

Based on oral testimonies of the Holodomor eyewitnesses collected by the author in research expeditions in Odesa region, the mechanism of the destructive policy of the Holodomor was determined. It resulted in the destruction of the established way of life, everyday traditional culture of Ukrainians. Cultural, household and social deformations at the regional and local levels, which caused radical changes in the system of life cycle rituals, in the calendar rituals and mentality of Ukrainians, have been identified. Changes in the types of economic activity were observed, such as the vanishing of sheep breeding, weaving, and other traditional activities. The consequences of the impact on traditional food system were traced. Dishes that are unnatural for the traditional cuisine of Ukrainians were identified and divided into several groups. They could not be called food, but people had to eat them. Changing of the moral state of Ukrainian society was emphasized.

Key words: *Holodomor genocide, deformation, traditional culture, Ukrainians.*

Дослідження злочинів комуністичного тоталітарного режиму, в тому числі Голодомору-геноциду, наслідки якого призвели до трансформації, деформації, зникнення більшості унікальних явищ української традиційної культури, зокрема в повсякденному житті, обрядовості, ментальності, є надзвичайно актуальними. Тривалий час замовчувалися наслідки впливу тоталітарного режиму на етнічність українців, а вивчення особливостей української традиційної культури періоду 20-х – 30-х рр. XX ст. взагалі було неможливим, тому їх ігнорували цілі покоління науковців.

Останнім часом в українському суспільстві активізувалися питання дослідження руйнівних наслідків колективізації, експропріації, Голодомору та інших «винаходів» тоталітарної системи, що призвели до деформації, а в більшості випадків і до зникнення більшості унікальних явищ української культури, зокрема в обрядовості, ментальності, побуті. У зв'язку з цим, актуальними є питання дослідження та наукового осмислення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. як чинника деформації української традиційної культури. Однією з перших на загальні тенденції, що призвели до трансформації традиційної культури, а також на зміни у системі харчування в своїх працях звернула увагу О. Стасюк[1]. Зазначимо, що тоталітарна система намагалась усіляко унеможливлювати дослідження цієї теми і вдавалася до знищення документів. Непоодинокими були випадки, коли цінні документи періоду 1930–1933 рр., особливо в районних архівах, знищено пожежами ще в радянські часи, тому головним і майже єдиним джерелом стали усні свідчення, інколи – успадкована інформація від дітей та членів родин тих, хто пережив геноцид.

Специфіку спогадів як джерела становить той факт, що інколи вони є неповними, переважно записаними від людей, які пережили Голодомор у дитячому віці. Багатьох свідків, коли вони були маленькими дітьми, разом з батьками виселяли з жител, забирали майно, навіть у найбідніших відбирали будь-які запаси зерна, продуктів, речі, які могли стати предметом обміну. Ці спогади про дії грабіжницьких бригад назавжди закарбувались у дитячу пам'ять свідків. Так, в попередніх опублікованих авторкою працях вже

[1] Стасюк О. Деформація української традиційної культури в 1929–1934 роках. *Етнічна історія народів Європи:* Зб. наук. праць. 2005. Вип. 20. С. 95–99; Стасюк О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. *Етнічна історія народів Європи:* 2007. Вип. 22. С. 102–109; Стасюк О. Трансформація традиційної культури українців в кінці 1920-х — на початку 1930-х рр. *Наук. записки. Серія: Історія*. Вінниця, 2006. Вип. 10. С. 134–138; Стасюк О. Харчування та замінники їжі українського селянства на поч. 30-х років XX століття. *Етнічна історія народів Європи:* Зб. наук. праць. 2006. Вип. 21. С. 97–102.

зазначено, що зафіксовані під час проведення експедиційних досліджень на Одещині свідчення дали можливість розглянути цілу низку питань щодо механізму здійснення геноциду, простежити культурно-побутові деформації, яких зазнала українська традиційна культура[2].

Особливе значення свідчень як джерела інформації для дослідження цих процесів полягає в тому, що на основі розповідей свідків дослідники отримали можливість розглянути цілу низку культурно-побутових і соціальних питань на різних рівнях: регіональному (окремого району) і локальному (конкретного населеного пункту, села). Наприклад, на Одещині, зокрема для деяких районів, свідчення є єдиним джерелом інформації про ті роки, оскільки архівні документи не збереглись. Пам'ять свідків зберігає інформацію, завдяки якій дослідникам частково вдалося реконструювати процеси «розкуркулення», примусової колективізації та хлібозаготівлі, які призвели до занепаду, а в подальшому і до фактичного знищення традиційного способу життя та господарювання українського селянства, мало негативний вплив на родинні стосунки, моральний стан суспільства. Створення колгоспів продовжувалось цинічними примусовими методами – «хто добровільно, а хто під нагайку». Жахливими є спогади про те, як влада залякувала людей: «Якщо не підеш [в колгосп] не пустимо навіть по вулиці ходити»[3]. Комуністичний тоталітарний режим порушив сформований багатовіковим досвідом традиційного суспільства характер селянина-господаря, для знищення цієї риси людей залякували, наприклад, навіть тих, хто віддавав все, що мав, висилали з сіл. Маємо свідчення про зменшення кількості землі, яку люди мали можливість обробляти. Якщо до колективізації в господарствах були зазвичай пара коней, корова, 11 десятин землі, то залишали 5–6 десятин, а інше забирали до колгоспу. До тих, хто не бажав ставати колгоспником або не виплатив хліб, використовували методи бойкотування, коли на хатах писали дьогтем «байкот», не дозволяли виходити з помешкання, навіть в магазин, і люди так і сиділи вдома в суспільній ізоляції, до них також не дозволяли приходити односельцям або родичам. Люди віддавали все до останнього під страхом бути висланими на Соловки і були впевнені, що «нікому ми не нужні».

Зокрема, на Одещині ми записали чимало спогадів про те, що навіть після експропріації худоби та реманенту господарів-власників, яких тут таврували як «кулаків», відправляли в заслання, звідки уже мало хто повертався додому: «Ось мій дідусь був хазяїн: мав скотину, сім'ю велику. Їх багато було. Він ячменя заховав, а коли колективізація пішла, він все віддав, геть усьо віддав, но все рівно його відправили на висилку. Там на висилкі він і помер» [4].

Важливою цінністю для українців була і залишається родина, а збереження таких цінностей не входило до планів злочинної окупаційної влади. Одним із жахливих винаходів тоталітарного режиму був метод покарання та приборкання «непокірних» шляхом розлучення родини, коли подружжю фактично забороняли жити разом. Страшними є спогади онуків «розкулачених» українців: «у дідуся і баби нічого не було, була тільки землянка – їх розкулачили. Прийшли до хати, все що було забрали, винесли геть усе, це вони колгоспи створювали. Вони діду з бабою не розришали разом жити, баба з дочкою переїхала до Андрієво-Іванівки [сусіднє село], а дід там залишився, там вимушений був піти до колгоспу».

Про організований злочин геноциду українців свідчать факти, що назавжди закарбувались у пам'ять опитаних нами свідків: «Було в селі таке, що півхати зерна, а в другій половині люди з голоду пухли та вмирали, і не могли взяти звідти зернину адже залякані були, бо знали, що прийдуть, поб'ють, і ще й з хати виженуть».

Комуністична ідеологія ставила своїм завданням поглиблення соціальних суперечностей і протиставлення інтересів різних прошарків, провокувала негативне ставлення до селян-власників, їх залякування та цькування. Цю

[2] Докладніше про це див.: Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. Одеса: Вид-во КП ОМД, 2008. 298 с.; Петрова Н. Голодомор 1932–1933 років як чинник деформації традиційної культури українців Одещини (за матеріалами досліджень Миколаївського р-ну). *Наук. записки Міжнар. асоціації україністів*. 2013. Вип. 6. С. 231–245; Петрова Н. Повсякдення українців у 1932–1933 рр.: до питання про деформацію традиційної культури (за матеріалами спогадів свідків Голодомору на Одещині). *Наук. вісник Чернівец. ун-ту: Зб. наук праць. Історія. Політ. науки. Міжнар. відносини*. 2014. Вип. 702–703. С. 69–76; Петрова Н. Деформація традиційної системи харчування українців в роки Голодомору. *Італійська їжа в історії та культурі:* зб. наук. статей з нагоди року італ. їжі у світі. Одеса, 2018. С. 119–135; Петрова Н. Спогади свідків Голодомору на Одещині як джерело дослідження злочину тоталітарної системи проти української культури. *Тоталітаризм як с-ма знищення нац. пам'яті :* зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-пр. конф. з міжнар. участю 11–12 черв. 2020 р. Львів: Друкарня Львів. нац. мед. ун-ту ім. Д. Галицького, 2020. С. 344–347.

[3] Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. С. 231; Петрова Н. Повсякдення українців у 1932–1933 рр.: до питання про деформацію традиційної культури (за матеріалами спогадів свідків Голодомору на Одещині). С. 70.

[4] Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. С. 232.

політику проводили в тому числі і під час «обходів загон-отрядів» з комсомольців, які ходили по господарствах з метою збору речей, зерна, продуктів. Такі бригади створювали з місцевих комсомольців-активістів, а сам процес перетворювався в таке собі «свято», під час якого комсомольці з музикою (переважно з гармошкою), з «красними флагами» веселилися, співаючи та гуляючи, не обмежувалися відбиранням тільки зерна, а забирали практично все: продукти харчування, одяг, хатнє начиння, господарський реманент, останні речі, які могли стати предметом обміну на продукти харчування. Під час таких обходів конфісковували повні підводи речей: «Бригади ходили і забирали все, хотіли, щоб весь народ наш вимер». Члени бригад на свій розсуд самі визначали, хто куркуль, керувались власним розумінням виконання доручених завдань і досить часто задовольняли свої потреби насамперед у продуктах харчування. Невипадково люди оцінювали дії таких бригад не як виконання державної «програми» з хлібозаготівлі, а як наслідок існування в країні безвладдя. Відібране у селян зерно звозили до «глубинок» («голубинок»). Це були житла, відібрані в українців, приміщення громадського користування, поміщицькі садиби.

Руйнівним для традиційної свідомості українського селянина був той факт, що серед активістів, які забирали останнє, були знайомі, сусіди, інколи навіть родичі, тобто ті, кого ще донедавна вважали «своїми»: «Старший був, з сільської ради. А ходили комсомольці, біднота ходила, ті, що ледарі, ті йшли у бригади». За таких умов дихотомія свій-чужий набувала кардинально іншого, незвичного до цього часу значення, коли той, хто ще вчора був «своїм», сьогодні приходив та забирав з печі ще теплу їжу... Чи «свій» він після такого вчинку, чи став вже «чужим»? Аморальним та жахливим було те, що серед членів бригад були свої – місцеві, імена яких ще до сьогодні пам'ятають ті, хто пережив жахи повсякдення Голодомору. Тих, хто намагався закликати, що так не можна, чи просив не забирати останнього в родини, зачиняли в порожній хаті, били, змушували танцювати під відому російську пісню «яблочко». В своїх спогадах про такі моменти свідки Голодомору навіть вживають непритаманні людині традиційного середовища терміни, зокрема, про факт смерті цих людей, кажуть, що вони «вже подохли», демонструючи, що ці вчинки перевели їх до категорії не просто «чужих», а навіть не-людей.

Як вже було зазначено, головною особливістю комуністичного режиму був повний контроль держави над громадянами. Так, всі попередні вчинки чи кроки людини враховувала влада, наприклад, маємо інформацію про те, що в тих селян, хто пішов до колгоспу одразу, під час Голодомору худобу не забирали, а в тих, кого примусили піти до колгоспу, забирали геть усе: худобу, речі.

Навмисна організація Голодомору як геноциду українців сьогодні вже доведена, в тому числі і в правовому та судовому порядку. Свідки, що пережили цю трагедію, також визнають цей факт та звинувачують у цьому комуністичний режим, розуміючи причинно-наслідковий зв'язок створення колгоспів та організації Голодомору: «Я вважаю, що причиною була влада... може, їм те зовсім і не треба було, може, вони виїхали за село і викинули те, що узяли, але щоб я остався голодний і холодний. Ті, хто зробив колгосп, ті й голод зробили»[5].

Очевидно, що на початку 1930-х рр. тоталітарна держава створила умови, за яких селянська традиційна хліборобська система була зруйнована, а нова – колгоспна – перебувала на стадії становлення. До того ж у колгоспників, вчорашніх селян-одноосібників, не було мотивації до ефективної праці. Навіть за мінімального харчування колгоспників результативність роботи не покращувалась. Колгоспники, знесилені фізично, не могли працювати. Представники місцевої влади за таку «бездіяльність» і небажання працювати застосовували до колгоспників каральні санкції. Їх штрафували – списували 25–50 трудоднів. А це означало, що колгоспник не отримував за вже виконану роботу навіть мінімуму продуктів харчування. Під виглядом штрафів у таких «недисциплінованих» селян бригади відбирали все, що потрапляло у поле зору, – будь-які продукти харчування (навіть їжу, що варилася на плиті), хатнє начиння, одяг тощо. Для того, щоб залишити хоч мінімум одягу, мами одягали на дітей якомога більше речей, і ті лягали на печі, де їх не чіпали. Люди тривалий час не могли повірити в те, що можуть забирати навіть речі, тому і не намагалися їх ховати. Так, українських селян вже вкотре покарали за їхню хазяйновитість, прагнення працювати на землі, мати господарство, оскільки серед колгоспників було чимало тих, хто страждав від свавілля бригад активістів.

Не секрет, що селян у колгоспах відверто експлуатували, оскільки вони працювали в полі цілий день, а за виконану норму увечері їм давали невелику порцію зерна чи крупи або готували для них «їжу»: «Дали якусь норму тобі, ти її висапала чи викопала. Варили таку баланду. Такий був колгоспний котьол. Дали тобі чи сто чи двісті грам... Ну, то було, шо хоч голову помий, крупа крупу доганяє». Зарплата була раз на рік та становила пів мішка зерна, але вже у 1933 р. й колгоспникам перестали давати хліб.

[5] Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. С. 233; Петрова Н. Спогади свідків Голодомору на Одещині... С. 345.

Фактично загнані в колгоспи, доведені до зубожіння люди не мали навіть необхідного одягу, про що свідчать записані нами на Одещині спогади: «Голі й босі були, нема шо передіти. Візьмеш платок, обв'яжешся, приходе міліціонер з бригадиром та й питає: "Чого ви дома? Чого не на роботі?", "А шо я цілий тиждень в одному платті ходила. Тепер постірала, та й не маю шо вдіти, у мене тіки перед закритий, а зад голий"»[6].

Голодомор негативно вплинув на традиційну культуру, відбувся занепад традиційних видів господарської діяльності. Так, розвинуті для південного регіону вівчарство, ткацтво навіть в повоєнний період не відновилися до рівня 1920-х рр. Зазначимо, що виготовлені ткацькі вироби (килими, рушники) під час Голодомору були конфісковані: «Знаю, що ходили... з стєнів здирали коври шерстяні. Знаю, що батьків брат приніс коври, такі красиві були, квітками, розами. Та мама вчепила, в нас старий був. А вони зі стєнки зняли та забрали». Були конфісковані ткацькі верстати, що унеможливило подальший розвиток та збереження традицій ткацтва. Переважна більшість опитаних дослідниками свідків, зокрема жінок, які традиційно займались виготовленням ткацьких виробів, зауважують, що після Голодомору та остаточного утвердження тоталітарної системи ткацтво не відроджується, а навпаки – остаточно занепадає: «перестали ткати у радянські часи – у 1928–30-х роках, коли стали колгоспи – позакидали верстати». Це призвело до того, що ті, хто пережив колективізацію та Голодомор, ще пам'ятали технологію виробництва ткацьких виробів, процес переробки конопель, натомість вже наступному поколінню ці вміння не передали, що призвело до втрати традиції.

У сфері духовної культури у ці роки простежуються суттєві руйнівні зміни. Виконання традиційних обрядів максимально звузилося. Навіть у таких стійких і найбільш поширених обрядах, як родинні, спостерігалися помітні деформації. Ще з початку розкуркулення, колективізації обрядовість максимально спростилася, розповіді про обряди середини 1930-х рр. слід сприймати як відображення тенденції, спричиненої Голодомором, – відходу від обов'язковості дотримання обрядовості, яка тривала й у повоєнний період.

Кардинальні зміни стались у поховальному обряді, померлих у більшості випадків не ховали за обрядом, а просто закопували, інколи навіть у хаті. Жахливими є численні свідчення про колективні поховання людей у великих ямах, до яких інколи потрапляли ще живі люди: «Я дивлюсь: одного закривали, а він ще живий, щось говоре, шепчеться, плямає губами, та на це не обращали вніманія». Дослідники зібрали чимало свідчень про поховання померлих за межами кладовищ у склепах, братських могилах, рештки яких після Голодомору перепоховали на кладовищах. Є відомості про те, як люди помирали в своїх оселях і там їх ховали, закидаючи у підвалі хати, або цілими родинами ховали коло хати, навіть не відвозили на кладовище.

Цинізм досягав апогею в тому, що представники місцевої совєцької влади навіть не дозволяли рідним дізнатися, де було розташоване поховання, оскільки давали підводу, померлих вивозили на кладовище і хоронили в загальну яму, ніхто не знав, де саме і кого хоронять, якщо раптом хтось з сусідів був та бачив, де поховали, то повідомляв родичам про місце. Найчастіше скидали всіх: і мертвих, і таких, хто ще ледве дихав. Місця поховань намагались не надто оприлюднювати, відганяли тих, хто міг бути випадковим свідком, щоб ніхто не знав, де ховають. Родичі померлих були позбавлені можливості навіть провести найпростіші та обов'язкові поминальні ритуали. Важливий етап переходу душі у світ пращурів в таких умовах не міг бути виконаний згідно з традицією, було унеможливлено омивання небіжчика, наряджання, відспівування, оплакування, поминальні обіди. Як свідчать очевидці, інколи небіжчиків загортали в ряднинку, за можливості декого намагалися поховати в матках (плетиві з комишу), інколи нормальну (глибоку) яму навіть не могли викопати, небіжчика «запорпували та присипали», а поминки робили пізніше, «коли вже було з чого». Маємо інформацію про те, що тим, хто копав ями, віддячували – давали по коржові. Люди навіть не мали можливості та сил поставити хреста на могилах.

Події 1932–1933 рр. негативно вплинули на моральний стан суспільства. Цинізм і розділення суспільства комуністичним режимом призвели до появи аморальних способів виживання простих селян: пограбування, крадіжки, доноси. За надзвичайно короткий термін комуністичний режим створив такі умови, за яких чимало людей, щоб не загинути, вдавалися до радикальних заходів. Люди, які пережили колективізацію та Голодомор, казали, що «совєти» навчили зразу: «не вкрадеш – не проживеш». В ті часи виживали багаті і ті, хто міг щось украсти, помирали найбільше старі і немічні. «Сильне було воровство, коли і в багатих, і в колгоспі крали коней, корів і хліба, а ми що украдемо, так і проживемо». Саме з тих часів жахливого розмаху поступово набрали порушення закону, етичних норм, дрібні крадіжки.

Найбільше вражали масштаби відвертого пограбування українців представниками режиму на місцях: «Оті, що робили у колгоспі, ховали

[6] Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. С. 234; Петрова Н. Спогади свідків Голодомору на Одещині... С. 345.

щось, крали. Але усі тоді крали і ховали, але ж все одно помирали. Помирали від голоду». Важко у це повірити, але факт – у роки Голодомору свиней годували значно краще, ніж колгоспників. «Свиням і молоко давали, і кашу варили, і пряжили ячмінь, і пшеницю, й жито».

«Виховна робота» комуністичного режиму, спрямована на формування людини нового типу, не оминула й дітей шкільного віку. Їх зобов'язували доносити на своїх батьків і родичів. Вчителі перед початком занять робили допити: хто приїжджав, де та що говорили, де ховали продукти, зерно та речі.

У роки Голодомору з'явились неприродні для традиційної кухні українців страви, хоча те, що доводилось людям споживати, не можна назвати їжею. Те, що готували і вживали, можна поділити на декілька груп: 1) дикі трави, коріння, кора і листя дерев тощо; 2) відходи виробництва продуктів харчування, зерна, продуктів городництва, технічних культур; 3) м'ясо свійських і диких тварин, м'ясо мертвих домашніх тварин і навіть мертвих людей[7]. Відомий український поет Олекса Різників влучно назвав це «їдлом»[8]. Багато з цих «страв» навіть не мали назв, їжа 1932–1933 рр. була непридатною для вживання, але її їли, щоб вижити, щоб не померти від голоду.

Якщо брати до уваги регіональні та географічні особливості, то зазначимо, що важливим місцем харчування селян Одещини був степ, де знаходили придатні для споживання коріння і трави, полювали дрібних звірів.

У роки Голодомору з'явилися нехарактерні для традиційної системи харчування страви, які отримали назву сурогатних. Існують свідчення про те, що доведені голодом до відчаю люди кришили солому на дрібненьку січку і разом із просяною та гречаною половою, корою з дерева товкли в ступі. Все це змішували з лушпинням від картоплі, від якого дуже труїлися, з цієї суміші пекли «хліб», споживання якого викликало найтяжчі шлункові захворювання. У деяких місцевостях варили слимаків, юшку споживали, а хрящове м'ясо подрібнювали та перемішували з листям. Це запобігало набряканню тіла і сприяло виживанню[9].

Висівки, жом, дерть, макуха, шпориш у 1933 р. означали надію на виживання разом із ховрахами, горобенятами, слимаками, маторжениками та іншою «їжею».

Страшний голод змусив українського селянина порушити найсуворішу харчову заборону в традиційному харчуванні – вживання трупів тварин, які гинули від недоїдання та інфекційних хвороб. Люди мусили харчуватися здохлими курми, собаками, а інколи навіть викопували людські останки[10] .

Найгірше доводилося новонародженим дітям, адже в матерів не було грудного молока. Зі свідчень відомо, що мати давала дитині ссати напій з маківки, і вона засинала на днів три.

Порушували й деякі інші раціональні та ірраціональні заборони. Голодуючі ловили журавлів, лелек, чапель, яких в Україні споконвіків оберігали, ніколи не руйнували їхніх гнізд. За народними віруваннями, споживання лелечого м'яса прирівнювали до людоїдства. Однак украй виснажені люди шукали і смажили пташині яйця, ловили диких птахів, забирали з гнізд пташенят.

Найжахливішими і нелюдськими були випадки канібалізму. Назавжди закарбувались у пам'ять свідків випадки, коли матері вбивали своїх дітей. Маємо й такі свідчення: «У сусіда була корова, він з жінкою, бувало, давали мені молока, а потів він сказав моїй матері: "Не пускай до мене своєї дівчини, бо я її можу з'їсти"».

Для сучасного суспільства надзвичайно важливим є поширення інформації про трагічні наслідки Голодомору. Саме таку мету ставили перед собою організатори низки акцій «Непораховані з 1932 року» (Uncounted since 1932), проведених у країнах світу. Так, вперше таку акцію провели в Тель-Авіві восени 2017 р., а в травні 2018 р. аналогічна акція відбулась в Брюсселі[11]. Перехожим пропонували скуштувати їжу, приготовлену на основі рецептур, отриманих зі свідчень людей, які вижили під час Голодомору. У Брюсселі пропонували три страви: суп із кори дуба, лушпиння гречки, хвої і шишок; млинці з картопляного лушпиння, яку викидали в колгоспах, а також із польових трав і борошна з качанів кукурудзи; хліб на заквасці з льону і бражки з кори дерев, а також сухих трав-дикоросів. Готував страви кухар Юрій Коврижeнко, а

[7] Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. С. 243–246; Петрова Н. Деформація традиційної системи харчування українців в роки Голодомору. С. 119–135; Петрова Н. Спогади свідків Голодомору на Одещині... С. 346.

[8] Різників О. Їдло 33-го. Одеса, 2003. 79 с.

[9] Павуки, очерет і лелеки. Що їли українські селяни у 1932–1933 роках. *Історична правда*. URL: http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/24/5936/

[10] Харчування та замінники їжі українського селянства в роки Голодомору/ URL: http://khpg.org/index.php?id=1224063204.

[11] Суп із кори дуба і млинці з лушпиння картоплі: українські студенти подавали в Брюсселі страви часів Голодомору. *Цензор.нет*. URL: https://ua.censor.net.ua/photo_news/3066435/sup_iz_kory_duba_i_mlyntsi_z_lushpynnya_kartopli_ukrayinski_studenty_podavaly_v_bryusseli_stravy_chasiv; Як українські студенти нагодували бельгійців стравами часів Голодомору. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/grestodorchuk/posts/1543027669142490.

студенти запрошували перехожих їх покуштувати і розповідали, що таке Голодомор. Все це відбувалось у незвичайному ресторані на колесах неподалік Європарламенту. В численних публікаціях зазначалося, що люди реагували досить тепло, адже для більшості тема Голодомору до цього часу була не відома. Організатори акції також зазначають, що хотіли б, щоб Бельгія та інші країни визнали Голодомор геноцидом. Схожі заходи останні два роки відбуваються і в містах України.

Колективізація, розкуркулення і Голодомор – явища, пов'язані між собою. Переважна більшість свідків Голодомору, пересічні українці визнавали, що винуватцем Голодомору був тодішній комуністичний режим, і не тільки на місцях. Вони знали про те, що Голодомор був штучним наслідком продуманої політики радянського уряду, і навіть мали достатньо незаперечних доказів – порівняно непоганий врожай зернових культур, утримування у місцевих складах зібраного у селян збіжжя, інше. Голодомор відзначився масовими жертвами, масштабною деформацією культурно-побутової сфери, що прискорило її руйнацію, руйнацією української свідомості в цілому.

УДК 94(477.52/.6)"1932/1933":[316.6:82-94:612.391

Пилипенко Вікторія,
кандидат історичних наук
старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАРОДУ (НА МАТЕРІАЛІ СПОГАДІВ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.)

Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. належать до наративів усної історії та безпосередньо утворюють групу джерел колективної комунікативної пам'яті. Їхня особливість полягає у тому, що вони, передаючи інформацію на обивательському рівні у вузькому колі осіб, практично захищають її від викривлень під впливом сприйняття писемних джерел чи офіційної позиції правлячої верхівки Москви, ініціатора масових знищень українців.

Актуальність збору та аналізу спогадів про Голодомор у селищі Нижнє Попаснянського району полягає, перш за все, у тому, що цей населений пункт належить до так званого промислового Донбасу, на більшій частині якого тепер триває збройна агресія Росії, і фіксація з подальшим оприлюдненням спогадів є вагомим аргументом в інформаційній війні та недопущенні викривлення історичної й національної самосвідомості.

Мета статті – дослідити процес і визначити поняття комунікативної пам'яті як одного з проявів колективної пам'яті в усній історії через призму матеріалів спогадів про Голодомор мешканців Донбасу.

Подальшими перспективами дослідження є розширення географії збору спогадів про події 1932–1933 рр. з метою недопущення маніпуляцій інформацією в умовах гібридної війни, що триває.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, спогади, пам'ять, колективізація.*

Viktoriia Pylypenko,
PhD in History,
senior lecturer at the Department of Hocio-Humanitarian Disciplines
of E.O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs

ON THE ISSUE OF THE HISTORICAL MEMORY OF THE PEOPLE (ON THE MATERIALS OF MEMORIES OF THE RESIDENTS OF DONBASS ABOUT THE HOLODOMOR OF 1932–1933)

Memories about the Holodomor of 1932–1933 belong to the narratives of oral history and shape a group of sources of collective communicative memory. The peculiarity of these sources is that they, by

transmitting information to the general public in a narrow circle of people, practically protect it from distortions under the influence of the perception of written sources or the official position of the ruling elite of Moscow, the initiator of mass extermination of Ukrainians.

The urgency of collecting memories about the Holodomor in the village of Nyzhnie of Popasnianskyi district is primarily caused by the fact that this settlement belongs to the so-called industrial Donbas, on most of the territory of which Russia's armed aggression continues today. Fixation with subsequent publication of memories is a strong argument in informational war and prevention of distortion of historical and national identity.

The purpose of the article is to investigate the process and define the concept of communicative memory as one of the manifestations of collective memory in oral history through the prism of memories about the Holodomor of Donbass residents.

Further prospects for the study are to expand the geography of collecting memories of the events of 1932–1933 in order to prevent manipulation of information in the ongoing hybrid war.

Key words: *Holodomor, genocide, memories, memory, collectivization.*

З 2006 р., згідно з прийнятим законом «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», публічне заперечення Голодомору 1932–1933 рр. вважається наругою над пам'яттю мільйонів жертв, приниженням гідності українського народу і є протиправним[1]. Це було перше закріплення на законодавчому рівні апеляції до історичної пам'яті народу та визнання заперечення чи наруги над цією пам'яттю протиправним діянням. Ще одним позитивним наслідком прийнятого закону стала активізація досліджень Голодомору 1932–1933 рр. у контексті ревізії соціалістичного минулого через реалізацію реконструктивістських проєктів, в основі яких лежить методика збору і фіксації спогадів про ті роки.

Особистісна пам'ять – основні дані, які людина здатна відтворити від початку своєї біологічної можливості запам'ятовувати. Носій цієї пам'яті в історично-правовому контексті є і джерелом, і свідком, жертвою чи постраждалою стороною злочину, що став вже історичною подією. Виходячи з цього, збір і оприлюднення спогадів вихідців з конкретних регіонів, охоплених голодом, є не просто фіксацією даних про наявні факти голодування, а й доказовою базою злочинної політики комуністичного тоталітарного режиму, спрямованої на знищення української нації.

Прихильники хронологічної докладності скептично ставляться до введення в історичний обіг даних зі спогадів очевидців, учасників подій чи їхніх нащадків. Вони апелюють до суб'єктивізму особистісної пам'яті, її біохімічної здатності відчувати вплив писемних джерел та частково відтворювати почуті чи написані кліше. Звісно, зібрані дані усної історії слід критично аналізувати, але применшувати їхнє історичне та юридичне значення не варто. Спогади українців про повсякденне життя у роки Голодомору хоч і мають схильність до вибірковості, проте ця вибірковість не має на меті самовиправдання власних вчинків, за термінологією Г. Принса, ex post facto, як у випадку зі спогадами високопосадовців, які втілювали у життя злочинну політику знищення голодом[2].

Несвідомий вплив письмової форми (офіційних нормативно-правових актів, виступів чиновників, опублікованих заяв чи досліджень у ЗМІ) на особистісну пам'ять, на думку того ж таки Г. Принса, можливий лише у перевантажених контекстах, коли індивідуальному досвіду й спогадам нав'язують офіційну, визнану за правду на загальнодержавному рівні, інтерпретацію[3]. Саме за таким принципом реалізується інформаційна війна, що стала невід'ємною складовою суспільно-політичного життя в Україні з 2014 р. у зв'язку зі збройною агресією Росії. Основним інструментарієм інформаційної війни є експлуатація історичної пам'яті про Голодомор у її перекрученому, спотвореному на користь російської пропаганди вигляді, коли особисту пам'ять індивіда про пережиті ним або його рідними події 1932–1933 рр. намагаються замінити на формалізоване сприйняття кількості жертв як наслідків стихійного лиха. Ось чому збір та фіксація спогадів мешканців Донбасу про повсякденне життя під час Голодомору 1932–1933 рр. набуває першочергової актуальності.

Дослідженню феномену колективної пам'яті приділяли увагу українські дослідники О. Кісь, Н. Хахненко-Фрізен, І. Васірук, та зарубіжні вчені Г. Принс, А. Бергсон, М. Гальбвакс та ін. Проблема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. має значну історіографічну базу. До найбільш відомих дослідників історії Голодомору належать С. Кульчицький, В. Марочко, Н. Лапчинська та ін. Матеріал статті написаний на основі

[1] Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text

[2] Принс Г. Усна історія. Нові перспективи історіописання / ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 169.

[3] Принс Г. Усна історія. Нові перспективи історіописання. С. 171.

зібраних авторкою спогадів мешканців смт Нижнє Попаснянського району Луганської області про життя українського села в умовах терору голодом.

Збереження спогадів про життя селян в роки Голодомору важливе ще й тому, що під впливом панування письмової форми передачі інформації (яка, як уже зазначалося, може значно відходити від об'єктивної подачі й оцінки фактів) відбувається поступове винищення чи спотворення усної форми існування спогадів. Однак, якщо письмові джерела з часом стає важко перевірити на достовірність поданих даних й відсутність суб'єктивізму, то неправильна інтерпретація або використання усних даних вираховується легше.

Одним із варіантів перевірки достовірності особистісної пам'яті є її узгодженість із колективною пам'яттю. Поняття «колективна пам'ять» запровадив французький соціолог Морис Гальбвакс у середині 1920-х рр. За його теорією, кожна соціальна група (і навіть суспільство чи нація) формує загальне уявлення про власне минуле, яке відображає та легітимізує ідентичність цієї групи, і лише в цих заданих межах формується та функціонує індивідуальна пам'ять членів цієї спільноти. Важливою складовою теорії колективної пам'яті М. Гальбвакса є ідея про те, що колективна пам'ять виходить за межі індивідуальної біографії та забезпечує міжпоколіннєву трансляцію значущих для групи знань про минуле[4].

Різновидом колективної пам'яті є запропоноване Яном Ассманом поняття комунікативної пам'яті, яке, на думку О. Кісь, доцільно використовувати для дослідження травматичного досвіду Голодомору 1932–1933 рр.[5].

Суть механізму комунікативної пам'яті полягає у тому, що передача інформації на рівні повсякденних взаємодій, невід'ємною частиною яких є спогади про пережитий негативний досвід, відбувається на основі взаємної довіри, а отже, найменше зазнає впливу політичних дискурсів. Оскільки тема Голодомору в радянський період належала до числа заборонених, то очевидно, що переказ про пережиті роки моріння голодом набував характеру контр-наративу, який переповідали пошепки, «на кухні». Факти умисного виморювання голодом українських селян з метою ліквідації будь-яких опозиційних антирадянських проявів приховував та замовчував тоталітарний режим. Як наслідок, правда про пережиті події 1932–1933 рр. збереглася завдяки таким неформальним інститутам комунікативної пам'яті, як родинні спогади та перекази на рівні «сусідських посиденьок». Завдяки особистому (часто приватному, а не політично забарвленому) характеру таких історій вони, вірогідно, зазнали меншого витіснення з пам'яті і нині можуть допомогти у реконструюванні повнішої та адекватнішої картини переживання геноциду українцями.

Дослідження історії Голодомору 1932–1933 рр. на Луганщині довгий час вважалося темою неактуальною і такою, що не має достатньої джерельної бази. Це можна пояснити певною стереотипізацією сприйняття регіону як частини промислового Донбасу, що, будучи найбільш урбанізованим, із переважанням робітників у соціальному складі населення, від голоду не потерпав. Утім, це лише частково відбиває дійсність. Південь та частково центр нинішньої Луганської області на початку 1930 рр. справді були концентратом великих населених пунктів із потужними промисловими об'єктами, а от північ була суто аграрною територією із переважанням одноосібних сільських господарств. При цьому варто зазначити, що Луганщини у сучасному територіально-адміністративному розмежуванні станом на 1932–1933 рр. не існувало, а її територія разом із Донеччиною утворювала єдину Донецьку область, яку зараз ототожнюють із Донбасом. Однак, на думку історика В. Марочка, жителі нинішньої Луганської області не ідентифікували себе з Донбасом, говорячи: «Ми йдемо у Донбас, ми йдемо за річку Донець на заробітки»[6].

Збір спогадів про події 1932–1933 рр. не лише показав помилковість попередніх суджень про відсутність фактів масового голодування у селах сучасної Луганщини, а й спростував стереотип про «заможний ситий Донбас». Проаналізовані спогади жителів смт Нижнє Попаснянського району, що розташоване за 25 км від самого серця Донбасу – м. Лисичанськ, відтворюють об'єктивно страшні картини організації побуту селян під час Голодомору. Варто зауважити, що селяни півдня і півночі Луганщини відрізнялися лише тим, що перші працю на землі поєднували з роботою на промислових підприємствах (частіше шахтах), а другі були залучені винятково до обробітку землі на власних господарствах.

Аналіз спогадів мешканців смт Нижнє дає можливість простежити наявність у колективній комунікаційній пам'яті селян спільного образу – працівника, який тяжко працює, але недоотримує

[4] Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас.* 2005. № 2. URL: https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html

[5] Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: усна історія, як теорія, метод і джерело*. С. 171–191. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/img_pub-uaui/u_poshukah/16_Oksana%20KIS.pdf

[6] Чверть Донбасу померло від Голодомору, а втрати грецького населення Приазов'я досягли 30 % – історик Марочко. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-genocyd-marochko-donbass/30287314.html

обіцяний пайок від держави та вимушений протистояти примусовій колективізації. Так, Микола Боул згадує, як його батька-шахтаря змушували передати своє майно й худобу до колгоспу, погрожуючи фізичною розправою: «До колективізації та голоду ми мали двох воликів, конячку, невеличке поле та інструменти. Батько робив на шахті і отримував пайок на себе та на нас. До колхоза вступать не хотів. Помню, як до нас прийшли з колхозу і мали серйозну розмову з батьком. На слідуючий день він вдягнувся, забрав волів, плуг і пішов, плачучи, до колхоза. Ми потом узнали, що наших воликів активісти з'їли. А потім і коника нашого вбили, сказали, мол у нього сап [інфекційне захворювання коней]. Застрелили у нас на глазах і закопали, щоб ми не поїли»[7].

Про факти примусової колективізації згадує і Дора Тимошевська: «Знаю про ті роки з оповідей моєї мами. Батьки мої були типовими середняками: мали корівку, поле та невеличкий млин. Як тільки почався голод, тато намагався допомагати – поскребе по сусєкам та й дасть жменьку муки. Тривало так не довго, бо прийшли активісти та й відібрали млин»[8].

Про масове голодування робітників, яких позбавили власного господарства шляхом конфіскації майна на користь колгоспу, розповідає Віра Боул: «Моя мама тоді робила у столовій для робочих шахтьорів. Видавала їм пайок, що складався з якогось варива та маленького кусочка хліба. Раз приходить додому засмучена та розказує, що знову робочі увесь хліб покрали. А одному нічого не зосталось, так він склеїв вчорашню карточку. Вона пожаліла мужика, зробила вид, що не замітила і налила йому тієї похльобки»[9].

Процитовані свідчення відтворюють один із аспектів злочинної політики комуністів щодо українського селянства – примусову колективізацію шляхом знищення індивідуального господарства, традиційних форм і методів сільського господарювання, перетворення селянина-господаря на голодного жебрака. Колективізація була інструментом запровадження на території України і всього Радянського Союзу елементів азіатського способу виробництва, для якого характерна деспотія як форма правління.

Необмежена влада одноосібного правителя або обраної групи людей як класичний елемент деспотії почала формуватися одразу після узурпації вади Й. Сталіним. Обравши шлях розвитку держави через мілітаризацію та індустріалізацію, він, перш за все, змінив ідеологічне обґрунтування місії Радянського Союзу на рівні внутрішньої політики від лібералізму та розвитку ринкових відносин до жорстокого централізму й консолідації суспільства для боротьби з класовими ворогами. Мобілізація до боротьби з внутрішнім, класовим ворогом ставала однією з основ політики форсованої індустріалізації, що розпочалася з кінця 1929 р., як необхідної умови подолання відставання від темпів розвитку західноєвропейських держав.

Форсовану індустріалізацію в СРСР, який протиставив себе усьому західноєвропейському світу, можна було здійснити лише за власний рахунок, передусім за кошти, вилучені із сільського господарства. Вилучити кошти із села, де основою економічного існування складає одноосібне господарство, втягнене у систему товарно-грошових відносин, практично неможливо. Для того, щоб змусити одноосібника віддавати вирощене на користь держави, тоталітарна держава позбавила його права на реалізацію власної продукції, втягнувши у систему кругової поруки та общинного стилю ведення господарства, що в історичному контексті є типовим елементом азіатського способу виробництва. Таким вимогам держави найбільше відповідала колгоспна система господарювання, в якій держава – єдиний власник вирощеної продукції. Змінити систему виробничих відносин на селі можна було лише силовими методами форсованої колективізації та загостренням уваги суспільства не на реальних економічних проблемах, а на загрозі підривної діяльності внутрішніх ворогів. Останні стали ідейною підставою для здійснення терористичної, репресивної політики моріння голодом[10].

Для виконання цієї політики влада мобілізувала найвідданіших комуністичним ідеалам більшовиків, безпартійних, членів профспілок і комсомольських організацій. За свідченнями очевидців, до колгоспів у першу чергу записалася голота, люмпени, які не хотіли і не вміли працювати на землі. Саме ця босота гуртувалася у так звані «комнезами» – бригади активістів, які отримали в народі назву «червоної мітли» і які відтоді верховодили на селі. Саме вони завзято служили комуністичному режимові, постійно «виконуючи й перевиконуючи» плани заготівель, вдаючись до примусових конфіскацій продуктів харчування, арештів за відмову здавати хліб заготівельним комісіям.

[7] Боул М. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 років у смт Нижнє Попаснянського району Луганської області від 12 січня 2009 року / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[8] Тимошевська Д. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 років у смт Нижнє Попаснянського району Луганської області від 16 грудня 2008 року / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[9] Боул В. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр. у смт Нижнє Попаснянського р-ну Луганськ. обл. від 12 січ. 2009 р. / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[10] Кульчицький С. Голодомор-33: сталінський задум та його виконання. *Історія України*. 2007. № 2 (546). С. 6–9.

Про хлібозаготівельні комісії, які забирали усі продукти харчування, згадувала Ганна Соколенко: «На той час мені було вже двадцять три роки. Бідкалась про своїх молодших сестер. Батько, щоб якось нагодувати дітей, ходив на Дон, міняти вишиванки на хліб. Одного разу приніс аж шість пудів хліба (98 кг – В. П.). Мати зерно розділила та приховала частину. Все виявилося дарма – прийшли комісари, усе перерили і забрали зерно»[11].

На територію Луганщини поширювалася дія спільної постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», відомий в народі більше як «закон про п'ять колосків». Він передбачав розстріл на місці та конфіскацію майна за розкрадання колгоспного майна (а таким вважалися навіть кілька колосків, які перезимували під снігом на полі). За наявності пом'якшувальних обставин покарання передбачало 10 років ув'язнення в таборах. Амністія заборонялася. І це при тому, що за тодішнім законодавством навіть навмисне вбивство карали ув'язненням до 10 років, а за крадіжку чужого майна давали до трьох місяців примусових робіт[12].

Існувала також таємна інструкція (13 вересня 1932 р.) до постанови про порядок застосування положень. Зокрема, ставилося завдання щодо «куркулів» застосовувати лише розстрільні статті. Однак аналіз кримінальних справ засвідчує, що 83 % засуджених становила селянська біднота[13].

Про «закон про п'ять колосків» в дії розповіла Ганна Соколенко: «Скільки страху доводилося пережити, коли йшла на хлібне поле ворувати колоски. Тоді був закон такий, кого піймають або про кого донесуть, то можна зразу прощатися з життям. Та нас, голодних, це не лякало. Так, зшибаючи то там, то там, намагалися втриматися на волоску життя»[14].

«Були у нас колхози, але толку з них не було: не стільки допомагали як шкодили, забороняючи навіть крихту колосочків взяти», – ділиться спогадами Любов Урсол[15].

Політика терору голодом на півночі сучасної Луганщини була більш жорстокою та мала на меті повне винищення українців з подальшим заселенням цих земель вихідцями з віддалених регіонів Радянської Росії. Така злочинна політика з особливою жорстокістю пов'язується перш за все із рухом селянського спротиву колективізації та масовим хлібозаготівлям, що прирікали селян на голодну смерть.

Набули поширення «бабині бунти» (жіночі бунти), коли активний спротив активістам чинили жінки. Бували випадки, коли вони не тільки припиняли сваволю комуністичних активістів у своїх хатах, а й виганяли членів комнезаму чи уповноважених зі своїх міст, сіл. За розповідями очевидців, найактивніших жінок, які виступали ініціаторами спротиву, заарештовували, відвозили до райцентру, там шмагали батогами і відпускали. Поступово цей вид спротиву зійшов нанівець. Утім, лише в селах Старобільського округу у 1929 р. було зареєстровано близько 70 замахів на запопадливих розкуркулювачів, підпалів їхнього майна тощо. Діями у відповідь ставали дедалі лютіші репресивні заходи. Судові й позасудові каральні органи не скупилися на вироки: розстріл, тривалі терміни позбавлення волі, вислання за межі України[16].

Про більші розмахи голодування на півночі Луганської області роповідає Любов Урсол: «От на тому боці, за Дінцем, голод вирував такий, що ногам ніде було ступати від людських опухлих тіл. Моя свекруха була з тих країв. Вирішила вона провідати сестру та племінників. Коли приїхала, чоловік порався по двору, а жінка була у будинку. Коли свекруха зайшла до хати, то не повірила своїм очам – на лежанці лежить сестра з відрізаними грудьми. Чоловік покалічив Олену, щоб нагодувати себе і їхніх дітей»[17].

Використання до жителів північних регіонів Луганщини депортацій, розстрілів, моріння голодом як методів придушення антирадянських виступів українців, зафіксоване і у спогадах Дар'ї Гусаченко: «Збирають собраніє, оці ж активісти. Всіх людей. Отого треба розкулачить. Ну і всіх людей тягнуть. І дітвору, і всіх, кричать "ура". Ходімо діда Коцана викинемо з хати. А дід уже... баба вмерла, він сам жив. А син уїхав під Москву з жінкою, а діда бросили. А дочка

[11] Соколенко Г. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр. у смт Нижнє Попаснянського р-ну Луганськ. обл. від 29 груд. 2008 р. / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[12] Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації за зміцнення суспільної (соціалістичної) власності. *Історичні матеріали*. URL: http://www.adm-pl.gov.ua/photo/32-33/archiv/original/10.html

[13] Початок масового вбивства – вступив у дію «Закон про п'ять колосків». *Гал-інфо*. URL: https://galinfo.com.ua/news/pochatok_masovogo_vbyvstva__vstupyv_u_diyu_zakon_pro_pyat_koloskiv_323084.html

[14] Соколенко Г. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр.].

[15] Урсол Л. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 років у смт Нижнє Попаснянського р-ну Луганськ. обл. від 29 груд. 2008 р. / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[16] Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. Київ: Стилос, 2008. С. 15.

[17] Урсол Л. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр.].

була недалеко замужом. Ага. Господи, як би ти знав... Став навколішки, плаче, христиться: братці, та куди ж, та за шо ж? Та за шо, діда в сани – і в кручу!»[18].

А ось що розповідає Дар'я Бондар: «Были у нас случаи, это я знаю, шо одна семья на Север попала. На Север, а тех, остальных, выселяли просто, они так издевались. Выселють, а там, под Городским, яр наш. Выселють на санях зимой, посодют на кони с дятьми. Отвезуть, бросють и въижжают. Один был, тот, на Севере. Трое девчат у его детей было, ну и две–пять душ их. Пешки йшли с Севера»[19].

Усі ці заходи комуністичного режиму, пов'язані із запровадженням практики масових розстрілів і депортацій, свідчать про сплановану політику Кремля на знищення українців не лише як носіїв традицій господарювання фермерського типу, в основі якого лежить ринкова економіка, а й як національної етнічної спільноти, що мала об'єктивні претензії на державну незалежність і активно про це заявляла. До того ж Україна для радянської імперії відігравала важливу ментальну, економічну, політичну і географічну роль, тому приборкання будь-яких ознак самосвідомості набувало першочергового значення.

Найбільшого розмаху на території сучасної Луганщини Голодомор набув взимку 1933 р. і супроводжувався не лише масовими смертями від голоду, а й фактами канібалізму та трупоїдства. Тамара Шинкарева переповідає спогади своєї свекрухи про те, як її сусідка, змучена голодом, з'їла своїх двох дітей: «Ця родина, як колись усі на селі, мала невеличку садибу та корівку-годівницю. Трапилася біда – корова втопилася у криниці. Чоловік пішов шукати заробіток і не повернувся, а жінка билася з усіх сил, щоб нагодувати дітей. Та не витримала – з'їла своїх двох дітей, а третій заховався. Жінку забрали до психлікарні. Потім вона повернулася до села, але про скоєне нічого не пам'ятала»[20].

«Поруч з нами жила молода пара, – розказує Віра Боул. – У них була дворічна дитина. Вони винаймали житло, бо були приєзжими. Того дня хазяйка до них прийшла. Відкриває двері, а на печі вариться холодець з дитинки. Вона побігла сразу до участкового, щоб покарав тих людожерів»[21].

«Пам'ятаю як пройшов по вулиці поголос: наші сусіди, в яких було троє дітей, убили найменшого сина і зварили окріп. Їх потім забрали до колонії», – ділиться спогадами Микола Боул[22].

Окрему групу становлять спогади про Голодомор тих, хто був на той час малою дитиною. Такі спогади не стільки мають вигляд наративу (послідовної розповіді про події), скільки постають у формі застиглих (фотографічних) образів окремих подій, що вразили уяву дитини та закарбувалися у пам'яті. Такі спогади називають пам'ять-спалах, позначаючи цим терміном «винятково яскраві, точні, конкретні, тривкі у часі спогади тих обставин, які оточували людину в момент, коли вона побачила певну незвичну подію»[23].

До таких спогадів-спалахів належать розповіді Івана Пилипенка про частівки, які співали люди, щоб якось себе розважити, Лідії Перебийніс – про рецепт «спеціального зеленого борщу, щоб не вмерти з голоду». Так, Лідія Перебийніс говорить, що «зелений борщ варили зі шкурок картоплі, які знаходили на смітнику, одуванчика, що заміняв яйце, та кропиву, що заміняла капусту. Нам тоді він здавався таким смачним, а мама дивилася на нас і плакала»[24].

Микола Боул у своїх спогадах наводить приклад того, як змучені голодом люди не лише відмовлялися від будь-яких акцій протесту, а й намагалися прислужитися представникам радянських органів влади. Він згадує про свого друга, «який за миску похльобки наймався закопувати тіла людей, померлих від голоду. Було йдеш по вулиці, а ніде ні собака не загавкає, ні кішка не замявчить – всі мертві і з'їдені»[25].

Усі зібрані спогади жителів Луганщини, особливо смт Нижнє, є потужною доказовою базою злочину. Зафіксовані ж належним чином спогади є не лише джерельною базою для дослідження історії Голодомору 1932–1933 рр., а й свідченнями постраждалої сторони проти Кремля як замовника і організатора злочинних

[18] Гусаченко Д. [Аудіоінтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 років с. Бабичеве Троїцького р-ну Луганськ. обл. від 8 серп. 2005 р. / зап. Ю. Коденко]. Неопубл. рукопис.

[19] Бондар Д. [Аудіоінтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр. у с. Козарик Троїцького р-ну Луганської обл. від 4 серп. 2005 р. / зап. Ю. Коденко]. Неопубл. рукопис.

[20] Шинкарева Т. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр. у смт Нижнє Попаснянського р-ну Луганської обл. від 26 груд. 2008 р. / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[21] Боул В. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр.]

[22] Боул М. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр.]

[23] Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 182.

[24] Перебийніс Л. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932-1933 років у смт Нижнє Попаснянського р-ну Луганської обл. від 29 січ. 2009 року / зап. В. Пилипенко]. Неопубл. рукопис.

[25] Боул М. [Інтерв'ю з очевидцем подій Голодомору 1932–1933 рр.].

діянь, спрямованих на виморювання голодом українців як окремої національної та етнічної спільноти, що отримало назву геноциду. Голодомор 1932–1933 рр. визнаний геноцидом українського народу Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р., прийнятим на основі Конвенції ООН про попередження злочину геноциду і покарання за нього, ратифікованої українським урядом 18 березня 1954 р.[26] Оскільки геноцид належить до злочинів проти людства, а згідно з Конвенцією ООН 1968 р. про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності, існують усі процесуальні передумови до притягнення Російської Федерації як правонаступниці СРСР до відповідальності за спланований геноцид українського народу і виплату нащадкам постраждалої сторони, якою є українці, у т.ч. і з Луганщини, компенсації[27].

Отже, спогади про Голодомор 1932–1933 рр. належать до наративів усної історії та безпосередньо утворюють групу джерел колективної комунікативної пам'яті. Зафіксовані спогади жителів смт Нижнє Попаснянського району розвінчують міфи про те, що села промислового Донбасу не голодували. Навпаки, репресивні, каральні заходи окупаційної радянської влади для жителів Луганщини були більш складними й жорстокими, а відповіддю на них стали масові прояви канібалізму та трупоїдства. Спогади, зафіксовані із зазначенням усіх необхідних реквізитів, можуть стати доказовою базою у позовах України проти Росії до Міжнародного суду з прав людини, щоб примусити Москву визнати Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українців з метою знищення національно-визвольних сил, здатних до боротьби за українську державу.

Подальшими перспективами дослідження є розширення географії збору спогадів про події 1932–1933 рр. з метою недопущення маніпуляцій інформацією в умовах російсько-української війни, що триває.

[26] Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него: від 18.03.1954 р. № 995_155. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155?lang=uk#Text

[27] Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства: від 26.11.1968 р. № 995_168. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text

УДК 94 (477)»1921/1923»:159.953:[327.82:314.151.3(=161.2)

Романенко Юлія,
архівіст,
Опольський університет,
Республіка Польща

ЛЮДСЬКА ПАМ'ЯТЬ ТА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НА ДИПЛОМАТИЧНІЙ АРЕНІ 1921–1923 рр.

За короткий період з 1920-х до 1940-х років Україна пережила два штучні масові голоди та Голодомор. Геноцид українців включав багато явищ – від утисків української мови до жорстоких розправ XX ст. Масове знищення українців було спричинене запеклим страхом тоталітарного режиму перед опором українського народу, адже волелюбна Україна століттями протестувала проти поневолення. Очевидно, що комуністичні злочини були продуманим планом знищення цілого народу.

Ключові слова: *масовий штучний голод, комісія Нансена, масове вбивство.*

Julia Romanenko,
archivist,
Opole University
Republic of Poland

HUMAN MEMORY AND ROLE OF UKRAINIAN DIASPORA IN THE DIPLOMATIC RELATIONS IN 1932–1933

During the short period from the 1920s to the 1940s, Ukraine experienced two-mass starvations and the Holodomor. The genocide of Ukrainians included many phenomena from the oppression of the Ukrainian

language to the brutal massacres of the 20th century. Mass extermination of Ukrainians was caused by the fierce fear of the totalitarian regime against the resistance of the Ukrainian people. Freedom-loving Ukraine had been protesting against enslavement for centuries. It is obvious that the communist crimes were a well-thought-out plan to destroy an entire nation.

Key words: *mass artificial famine, Nansen commission, mass murder.*

Численні матеріали щодо голодів в Україні відтворюють трагічні картини масової смертності. Найоб'єктивнішим свідком тих часів є архівний документ. Протягом тривалого часу історики не мали можливості працювати з документами тих років, ба більше, навіть згадувати та говорити вільно про ці події протягом довгого часу український народ не міг. Багато документів залишалися під грифом «таємно». Віднедавна науковці можуть працювати з чекістськими директивами, наказами, статистикою, свідченнями, спогадами, фотографіями, зробленими в той час. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України дають можливість проаналізувати тодішні реалії.

В історичному контексті вивчення цієї проблеми слід зважати на кількість населення та соціально-політичні фактори, щоб краще уявити, якою тоді була демографічна ситуація. На початку 1920-х рр. Україна складалася з 12 губерній із загальною кількістю населення близько 26 млн, з яких 21 млн становило сільське населення, а близько 5 млн проживало в містах. Найбільшими містами були Одеса – 485 тис., Київ – 366 тис., Харків – 271 тис. Масовий штучний голод 1920-х рр. охопив багату на чорнозем хлібородну Україну, розпочавшись в кінці літа 1921 р. Особливо страхітливо вирував голод у південних районах України, де проживало майже 10 млн людей.

Інформація про голод в Україні була обмеженою. Професор Михайло Грушевський одним із перших намагався привернути увагу міжнародної спільноти до голодуючого українського народу. Його стаття від 10 квітня 1922 р., яка називалася «Лист до шановних земляків в Америці», є покликом про допомогу та відбиває реальність того часу й намагання допомогти людям. Також, своєю чергою, Український Червоний Хрест зазначав про тяжке становище української інтелігенції.

На сьогодні важко встановити кількість людей, що голодували в районах України. Без перебільшення, рахунок ішов на мільйони жителів. Першими джерелами інформації про масовий штучний голод були роботи діаспори та представників іноземних країн. Вони зацікавилися страшним лихом України тих років. За даними канадських газет 1922 р., згідно з Харківським з'їздом губернських комісій, 6 млн 682 тис. осіб голодували, але ці цифри не є повністю достовірними.

Відкун Квіслінг, представник комісії Нансена для України, повідомляв, що під час перших 8–9 місяців голод зростав шаленими темпами й досяг 7 млн осіб. Дані Квіслінга часто використовують як офіційні. Уже в березні 1922 р. міліція в Одесі вивозила мертвих від голоду людей, яких підбирали по південних містах України. Між 1 і 20 березня від голоду померло 125 тис. людей, а щомісяця вмирало до 40 тис. осіб. Люди голодували, їли тварин, траплялися випадки нелюдських вчинків у боротьбі за їжу.

За період від 1920-х до 1940-х Україна пережила два масових штучних голоди та Голодомор. Саме масовий штучний голод 1920-х рр. потрібно вивчати більш широко, адже відсоткове відношення людей, котрі загинули, є надзвичайно високим. У тіні залишаються події й 1946–47 рр. Голодомор 1930-х років – це страшний злочин проти людяності, як зазначено в резолюції Європарламенту від 2008 р., де Голодомор названо «жахливим злочином проти народу України». Міжнародна реакція на події голодного періоду є надзвичайно важливою в контексті світової історії, адже українські землі – це колиска європейської цивілізації.

Американські дослідники твердили, що катастрофічний голод 1920-х охопив південну Україну. А трагічної весни 1933 р, як згадують старожили, голодували й вмирали жителі центральної та північної України від Чорного моря до Білорусі.

Мільйони невинних жертв були заблоковані комуністичним режимом і не мали можливості вижити у страшних умовах.

УДК 94(477.63)"1932/1933":614.4

Романець Наталя,
доктор історичних наук, професор
Криворізького державного педагогічного університету

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

У статті висвітлено санітарно-епідеміологічну ситуацію в Дніпропетровській області в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Показано, що дестабілізація соціально-економічних взаємин під час Голодомору зумовила значне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації. Через відсутність продовольства селяни почали масово вживати в їжу сурогати, що призводило до отруєнь. Наслідком тривалого голодування населення стало захворювання на пелагру – один із видів авітамінозів, який призводив до смерті. Поширилася захворюваність на сап серед людей, оскільки селяни почали вживати в їжу м'ясо дохлих сапних коней. В Дніпропетровській області спостерігалося розповсюдження інфекційних захворювань: висипного та черевного тифу, малярії. Спалаху епідемій сприяли концентрація в промислових центрах та на залізницях великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків, осиротілих дітей, а також порушення санітарних норм в дитячих будинках, медичних установах, робітничих гуртожитках, на ринках, у місцях позбавлення волі.

Ключові слова: *Голодомор, селяни, сурогати, отруєння, епідемії.*

Natalia Romanets,
Doctor of History, professor
at Kryvyi Rih State Pedagogical University

SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL SITUATION IN THE DNIPROPETROVSK REGION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article studies the sanitary and epidemiological situation in the Dnipropetrovsk region during the Holodomor of 1932–1933. It is shown that the destabilization of social and economic relations caused a significant deterioration of the sanitary and epidemiological situation in the Dnipropetrovsk region. Due to the lack of food, the villagers ate a variety of surrogates, which led to poisoning. Prolonged starvation of the population resulted in pellagra–a type of vitamin deficiency that led to death. Diseases of human glanders became widespread, as villagers ate the meat of horses dead of glanders. In the Dnipropetrovsk region, there was an outbreak of infectious diseases: typhus and typhoid fever, malaria. The epidemics were facilitated by the concentration in industrial centers and on the railways of a large number of runaway farmers, homeless people, beggars, and orphans; violation of sanitary norms in orphanages, medical institutions, workers' dormitories, in markets, in places of imprisonment.

Key words: *Holodomor, farmers, surrogates, poisoning, epidemic.*

Одне з пріоритетних місць у сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії займає осмислення наслідків Голодомору. Актуальність цієї проблеми визначається тим, що тодішні катастрофічні процеси в аграрному секторі обернулися безпрецедентною руйнацією всіх сфер буття українського суспільства. Організований Кремлем терор голодом призвів до дестабілізації соціально-економічних відносин, зумовив масштабні демографічні втрати, кардинально змінив морально-психологічний стан соціуму.

Попри вагомі здобутки у вивченні цієї проблеми, однією з малодосліджених залишається тема впливу голоду на санітарно-епідеміологічну ситуацію в Україні. Науковці висвітлювали її побіжно, передусім у контексті дослідження демографічних наслідків Голодомору. Приміром, О. Рудницький та А. Савчук у своїй статті вказували, що голод 1932–1933 рр. не супроводжувався сильними епідеміями: «Найбільш значущими у структурі причин смерті» були не інфекційні хвороби, а «захворювання, пов'язані з так званою епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями»[1]. Винятком стала наукова розвідка

[1] Рудницький О., Савчук А. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі. Голод в Україні у

О. Мовчан та В. Марочка, в якій детально проаналізована санітарно-епідеміологічна ситуація в м. Києві[2]. Однак на цей час не опубліковано жодного спеціального дослідження з цієї проблематики у регіональному аспекті Дніпропетровської області, що і є метою цієї публікації.

Дестабілізація соціально-економічних відносин під час Голодомору 1932–1933 рр. зумовила значне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації на Дніпропетровщині. Через відсутність продовольства селяни почали масово вживати в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо. Як згадують свідки трагедії, голодні українські селяни «їли порожні кукурудзяні качани, (навесні) спориш, щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По бегегах ріс очерет, то люди вибирали молодий і теж їли»; «З гречаної полови пекли "маторжаники" – такі оладки. Ці "маторжаники" не можна було пережувати, через силу люди їх ковтали. Боліли животи. Люди мучились»; «Коли яка коняка падала [з голоду], на неї з сокирами накидались такі ж голодні люди»[3]. Це призводило до того, що селяни гинули не тільки від голоду, а й від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо.

Одні з перших випадків масових отруєнь були зафіксовані на Дніпропетровщині вже взимку 1933 р. У с. Мала Лепетиха Великолепетиського району упродовж 14–21 лютого померло 19 осіб, із них п'ятеро дітей та підлітків, 23 лютого – ще 10. А в с. Первомаївка захворіло 10 осіб, із яких одна померла. Всього у Великолепетиському районі було зафіксовано 30 летальних випадків[4].

Причиною отруєння стало вживання в їжу оладок, які приготували із диких рослин – мишію та реп'яху. Ознаки отруєння з'являлися через декілька годин після харчування ними, що призводило до смерті дітей протягом першої доби, дорослих – на 3–5 добу.

Клінічна картина отруєння виглядає так: від мишію – «одноразова блювота, закреп, підвищення температури, здуття живота, сильні болі в ньому»; від реп'яху – запаморочення, багаторазова блювота, непритомність, погіршення зору, аритмія, сонливість. Смерть наставала на тлі ціанозу[5].

Щодо заходів, вжитих місцевими органами режиму, то бригада санмедперсоналу надала меддопомогу отруєним, а також разом з працівниками прокуратури та міліції «проведена робота з роз'яснення населенню шкідливості вживання диких рослин»[6], як ніби харчування сурогатами із бур'янів було проявом особливих гастрономічних уподобань селян, а не результатом голоду.

Однак у наступні місяці люди продовжували вживати сурогати з мишію, не маючи ніякої їжі. Так, 6 травня 1933 р. в артілі «Спільне життя» Булахівської сільради Павлоградського району отруїлися 13 селян, із яких 12 померли. За інформацією Павлоградської райздоровінспектури, причиною отруєння стала так звана «мучка» (відходи), яку вони нібито отримали від «Союзборошна» як корм для коней. Після вживання її в їжу спостерігалися такі клінічні прояви: сухість у порожнині роту, похолодіння кінцівок, напівсвідомий стан, судоми. Людина помирала через 2–4 години з початку захворювання після появи різких судом. Деякі колгоспники вживали «мучку» в суміші з кукурудзяним борошном, після чого спостерігалося оніміння пальців, яке згодом проходило[7].

Аналіз цього сурогату, проведений Дніпропетровським санбакінститутом, дозволив встановити, що «мучка» була «майже чистою культурою подрібненого мишію з невеликою домішкою вівсюга». У цьому борошні не було виявлено навмисно доданої отрути. Однак, за висновками Санбакінституту, швидше за все, у «мучці» були алкалоїди, нешкідливі для травоїдних тварин, але небезпечні для людей, оскільки деякі сорти мишію є отруйними. Одночасно було встановлено, що «мучку» селяни не отримували від Синельниківського та Павлоградського млинів Заготзерна як комбікорм. Її виготовили самі колгоспники із трави[8].

Фіксували на Дніпропетровщині й випадки отруєння хлібом, спеченим із борошна зі значним вмістом маткових ріжків. Маткові ріжки – це хвороба злаків, яку викликає сумчастий гриб – Claviceps purpurea. Він переважно паразитує на житі і має форму вигнутих ріжків. Небезпечними для людини є високотоксичні алкалоїди (ерготоксин, ерготамин, ергометрин), які були в маткових ріжках. Ці сполуки можуть уражати як нервову систему (судомна форма), так і нервово-судинний апарат (гангренозна форма). Початкові прояви отруєння алкалоїдами маткових ріжків – шлунково-кишкові розлади, головний

першій пол. XX ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. Київ, 2013. С. 281–288.

[2] Марочко В., Мовчан О. Санітарно-епідеміологічна ситуація в м. Києві 1932–1933 років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2008. Вип. 18. С. 309–326.

[3] Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2003. Т. 1. С. 32–33.

[4] Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 75. Арк.32.

[5] ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 32.

[6] Там само.

[7] Там само. Спр. 80. Арк. 32–32 зв.

[8] Там само. Арк. 31.

біль, стомлюваність. У важких випадках за декілька діб розвиваються так звані ерготичні психози, які характеризуються затьмаренням свідомості, занепокоєнням, страхом, тривожним, пригніченим настроєм. Нерідко з'являються судоми, після чого може наступити смерть. Іноді внаслідок спазму периферичних судин виникає гангрена.

Епідемії ерготизму (отруєння людини алкалоїдами маткових ріжків) були поширені в Європі за доби Середньовіччя, що було наслідком примітивної культури землеробства (неналежна обробка ґрунтів, відсутність боротьби зі шкідниками), а також одноманітності харчування – винятково зерновий раціон. Тривалий час маткові ріжки вважали своєрідним додатком до зерна, а відтак вбачали в них ознаку доброго врожаю і символ достатку. Небезпека ерготизму для людини була остаточно доведена у XVIII ст., хоча втрати населення Європи від ерготизму можна порівняти лише зі смертністю від чуми.

Отруйні сполуки маткових ріжків є стійкими під час термічної обробки та зберіганні хлібопродуктів. Гігієнічні норми допускають вміст маткових ріжків у борошні не більш 0,05 %.

Декілька випадків отруєння матковими ріжками було зафіксовано в Дніпропетровській області в червні 1933 р. Так, вночі з 10 на 11 червня в дитячих яслах с. Соколове Новомосковського району отруїлися 34 дитини із 64, а також двоє дорослих. Із 36 отруєних померло 11 дітей віком від 2 до 5 років. У всіх отруєних спостерігалися посиніння губ, пальців рук та ніг, похолодання кінцівок, в деяких випадках судоми і позиви до блювоти. Симптоми отруєння почали проявлятися за годину після вечері, а смерть в усіх 11 випадках настала за пів години–годину з початку захворювання.

У день отруєння на сніданок, обід та вечерю в яслах готували «затірку» з борошна. Дослідження цього борошна встановило, що вміст маткових ріжків у ньому становив 0,25–0,30 %, тобто перевищував норму в 5–6 разів[9].

Випадки отруєння матковими ріжками були виявлені також у с. Єлизавето-Кам'янка Дніпропетровської міськради, с. Попельнасте Лихівського району, м. Верхньодніпровськ. Під час обстеження було встановлено, що в усіх випадках причиною отруєння стало борошно, отримане від Заготзерна. Наприклад, дослідження борошна, вилученого на базах Дніпропетровської міськпотребспілки і Дніпроторгу, засвідчило, що вміст маткових ріжків у ньому значно перевищував норму, становлячи 0,15 %. Численні постанови облвиконкому про заборону відпускати борошно без відповідного сертифікату і з вмістом маткових ріжків не більш 0,06 % Заготзерно та Союзмука відверто ігнорували. Зокрема, на досліджене борошно сертифікати були відсутні[10].

Зазвичай під час випікання хліба житнє борошно змішували з пшеничним або виготовленим з інших злаків, які взагалі не містили маткових ріжків, що дозволяло дотримуватися встановлених норм. Однак у червні 1933 р. районам Дніпропетровщини почали постачати лише житню муку з підвищеним вмістом маткових ріжків, що і викликало численні отруєння[11].

Взагалі отруєння селян хлібом, випеченим із борошна низької якості, з великою кількістю домішок із диких рослин, яке виділяли колективні об'єднання для харчування колгоспників, було поширеним явищем під час Голодомору. Наприклад, аналіз зразка борошна із колгоспу «Переможець» Царичанського району, здійснений Дніпропетровським санітарно-бактеріологічним інститутом, дозволив виявити в ньому «велику кількість домішок частин насіння вузьколистого горошку», а дослідження зерна – відходів колгоспу «Червоний партизан» – засвідчив, що вміст пшениці в них становив лише 33 %, натомість березки – 5,48 %, горошку вузьколистого – 30,6 %, щетинника сирого – 12,1 %, василька польового – 0,1 %, мишію – 0,45 %. Саме насіння вузьколистого горошку містило у собі алкалоїди, отруйні для людини. Харчування такими сурогатами і призводило до отруєння селян Царичанського району[12].

Голодні селяни гинули й від вживання в їжу інших сурогатів. Так, у м. Павлоград з 13 на 14 лютого 1933 р. було зафіксовано 12 випадків отруєння, із них 5 – з летальними наслідками через вживання в їжу «зацукрованого мигдалю», виготовленого із кісток диких абрикосів. У Сталіндорфському районі причиною отруєння стало харчування макухою, а в Царичанському – такими отруйними рослинами як кукіль, німиця, красавка[13]. Причиною розладу шлунку та кривавого проносу у жителів сіл Нововасилівського р-айону стало харчування собаками, кішками[14].

У березні 1933 р. померло 7 дітей шкільного віку в с. Олексіївка Нікопольського району. У всіх померлих спостерігалися такі симптоми: головний біль, блювота, біль у спині, в животі, сухість у глотці, стиснення в грудях, судоми рук та божевілля. Діти помирали за 10–12 годин з початку захворювання. Причиною отруєння стало

[9] Там само. Спр. 74. Арк.21.

[10] Там само. Арк.19.

[11] Там само.

[12] Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів / упоряд.: Є. Бородін, О. Касьянов, Н. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С.253.

[13] ДАДО. Ф. Р-2240, Оп. 1. Спр. 75. Арк. 40; Там само. Спр. 86. Арк. 55.

[14] Там само. Спр. 80. Арк.7.

харчування селянських родин реп'яхами та плавневою березкою. Ці рослини селяни, збирали, просушували, товкли і домішували до їжі[15].

Селяни помирали і внаслідок вживання в їжу отриманої продовольчої допомоги. Наприклад, у с. Заградівка Високопільського р-ну з 1 січня по 3 квітня 1933 р. зареєстрували 86 смертей від голоду, але останні випадки були спричинені тим, що виснажені колгоспники, отримавши продовольчу допомогу, почали їсти сиру кукурудзу в качанах[16].

Підсумовуючи, зазначимо, що загальним наслідком тривалого голодування населення Дніпропетровщини протягом 1933 р. стало захворювання на пелагру – один із видів авітамінозів, який зазвичай призводив до смерті. Найбільш яскравими симптомами хвороби були зміни шкіри, тому сам термін походить від італійських слів – pella – шкіра і agra – шершавий. Під час хвороби з'являлися блювота, проноси, які іноді змінювалися закрепами, а згодом відбувалися зміни психіки – манії, меланхолія, циркулярний психоз[17].

Про те, що захворювання на пелагру в Україні у 1933 р. було поширеним явищем, свідчить секретний лист директора Державного інституту народного харчування професора Черкеса від 11 травня 1933 р., в якому йдеться, що «виявлення пелагри починає вимальовуватися в квітні–травні, досягнувши яскравої картини наприкінці травня – на початку червня»[18]. Таким чином, у листі названі місяці, на які припадав пік смертності під час Голодомору.

Разом з цим листом до Дніпропетровського облздороввідділу були надіслані матеріали Всеукраїнського наукового інституту харчування, в яких описувалися клінічні симптоми пелагри. В них прямо зазначалося, що «протягом останніх років все частіше змушені констатувати спалахи пелагри в СРСР», зокрема на Україні[19]. Слід сказати, що «останні роки» якраз припадали на період суцільної колективізації, наслідком якої стала дезорганізація сільськогосподарського виробництва і масовий голод в сільській місцевості.

У матеріалах також вказано, що «хвороба носить сезонний характер, виникаючи навесні і затухаючи до осені»[20]. Така «сезонність» пояснюється тим, що саме навесні в колективізованому селі закінчувалися всі запаси продовольства, а організми людей були остаточно виснажені.

Показово, що у матеріалах прямо визнавалося: «найчастіше пелагрою хворіло сільське населення»[21]. Причини цього зрозумілі – міське населення отримувало продовольство за картками. При цьому абсолютно цинічно вказано на «соціальну небезпечність хвороби» – науковців державного інституту, як і владу в цілому, особливо непокоїло те, що селяни хворіли впродовж весняного і літнього періоду, тобто під час посівної та збиральної кампаній, а також і те, що запущені випадки пелагри призводили до паралічів, психозів, і, як наслідок, до інвалідності. А представники режиму найбільше переймалися тим, що голодні селяни не зможуть працювати в колгоспах.

Не менш цинічно виглядає і визначення причин поширення пелагри в Україні. У матеріалах згадано, що випадки захворювань найчастіше фіксували в тих регіонах, де населення тривалий час харчувалося винятково кукурудзою. Між тим, «вивчення спалахів пелагри в Одесі, а також інших регіонах України показало, що всі зареєстровані хворі зовсім не вживали кукурудзи або їли її дуже мало»[22]. Зрозуміло, що у хворих не було не лише кукурудзи, а й інших продуктів для споживання. І хоча далі у матеріалах зазначено, що «пелагра – це наслідок тривалого, якісно неповноцінного харчування», але не згадано, що саме тривале голодування населення в Україні стало причиною її поширення.

Особливо вражають надані Всеукраїнським науковим інститутом харчування рекомендації щодо застосування терапевтичних заходів до хворих пелагрою: «200 грамів м'яса на добу або 20–60 грамів сухих пивних дріжджів до 3–4 разів на день» із додаванням консерви із томатів, шпинату та брукви[23].

Щодо зафіксованих випадків захворювання на пелагру на Дніпропетровщині, то, за повідомленням начальника медично-санітарного управління Дніпробуду Славіна, у другій декаді травня 1933 р. було виявлено п'ять хворих робітників. Оскільки комуністичний режим намагався приховати будь-яку інформацію про Голодомор, то заступник завідувача Дніпропетровського облздороввідділу Йоффе, отримавши це повідомлення, категорично заборонив Славіну висвітлювати випадки захворювання на пелагру в пресі, фотографувати хворих, а вже зроблені фотографії з історіями хвороби та переліком вжитих заходів мали надіслати до облздороввідділу[24]. Їх фактично вилучали, щоб знищити або засекретити.

[15] ДАДО. Ф. Р-2240, Оп. 1. Спр. 86. Арк.45.

[16] Там само. Спр. 80. Арк.34.

[17] Там само. Спр. 75. Арк. 80.

[18] Там само. Арк. 78.

[19] Там само. Арк. 79.

[20] Там само.

[21] Там само. Арк. 80.

[22] Там само.

[23] Там само. Арк. 80–81 зв.

[24] Там само. Арк. 80.

Під час Голодомору в Дніпропетровській області спостерігалося і збільшення захворюваності людей на сап. Сап – одне з найнебезпечніших інфекційних захворювань коней. Його клінічними проявами є утруднене дихання, виділення з носа, виснаження, опухання підщелепних залоз, сапні вузлики та виразки. Зараження сапом відбувається за умови спільного перебування хворих коней із здоровими, а також через заражені корм, пасовище, водопій, предмети догляду за кіньми, збрую. Захворіти можуть і люди, які доглядають за сапними кіньми та не дотримуються санітарно-гігієнічних норм. Сап – невиліковний, худоба могла видужати дуже рідко.

Російські науковці А. Донченко і Т. Самолова зазначають, що «проблема з поширенням сапу коней загострилася у зв'язку з колективізацією села»[25]. Це пояснюється тим, що в новоутворених колективних об'єднаннях усуспільнена худоба утримувалася в примітивних, старих приміщеннях, які не відповідали зоотехнічним вимогам. Важливу роль відіграла і відсутність належного догляду за кіньми.

Щоб не допустити поширення сапу, почали створювати так звані малеїнові господарства, в яких ізольовано утримували тих коней, які позитивно реагували на пробу малеїном або у яких запідозрили захворювання на сап. Впродовж 1932 р. в СРСР було організовано 410 малеїнових господарств, в яких утримували 90 тис. коней[26].

Однак захворювання на сап людей в Дніпропетровській області в 1933 р. пояснюється не стільки розташуванням на її території малеїнових господарств, скільки голодом, через який селяни почали вживати в їжу м'ясо дохлих сапних коней. Наприклад, спалах сапу серед людей спостерігався в травні 1933 р. у Верхньодніпровському районі. Станом на 10 травня захворіло п'ятеро осіб, із яких двоє померло. Як з'ясувалося, причиною захворювання стало вживання м'яса дохлих коней із салотопні м. Верхньодніпровськ, яке продавав її завідувач Башкатов[27].

У червні 1933 р. випадки захворювання на сап селян були зафіксовані у Васильківському районі. Це були два конюхи і п'ять колгоспників, які доглядали за кіньми. Причинами спалаху сапу стало те, що у с. Миколаївка були 3 малеїнові господарства: «Червоний авангард», ім. Фрунзе та ім. Чапаєва. В них розташовувалися 9 великих стаєнь, 1 ізолятор і багато невеликих стаєнь, розкиданих по селу на окремих подвір'ях. Обстеження комісії облздороввідділу встановило, що у малеїнових господарствах не дотримувалися ветеринарно-санітарного режиму: конюхів не інструктували щодо особливостей догляду за сапними конями. Також були відсутні спецодяг для конюхів, дезінфекційні розчини, рукомийники, мило, рушники.

На конях із малеїнових господарств їздили за межі села на базари, при цьому через відсутність відер на колодязях воду діставали власними. Скотомогильник у с. Миколаївка не охороняли, як наслідок, трупи 5 сапних коней вирили селяни, а м'ясо розтягнули для вживання в їжу. Згодом на базарі в одного із крадіїв вилучили ковбасу з цього м'яса. Як заявила завідувачка Дмитрівської лікарні Барухіна, у селах Миколаївка і Дмитрівка відкрито продавали м'ясо і м'ясні вироби невідомого походження[28].

Аналогічні випадки фіксували й в інших районах області. Впродовж травня–липня 1933 р. захворіли на сап і померли конюхи малеїнових господарств Миропільської сільради Нікопольського району. Причиною захворювання також стало порушення санітарно-ветеринарних норм у цих господарствах[29].

В умовах Голодомору в Дніпропетровській області спостерігалося значне поширення інфекційних захворювань: висипного та черевного тифу, малярії. Спалаху епідемій сприяла концентрація в промислових центрах та на залізницях великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків, осиротілих дітей; порушення санітарних норм в дитячих будинках, медичних установах, робітничих гуртожитках, на ринках, у місцях позбавлення волі: БУПРах, промколоніях, камерах при райміліції; відсутність належного медичного обслуговування. Для проведення ефективних протиепідемічних заходів потрібні були кваліфіковані медичні кадри. Однак на початку березня 1933 р. в Дніпропетровській області вакантними залишалися 40 % лікарських посад. Облздороввідділ вказував на необхідність звернутися до республіканського Наркомату охорони здоров'я з проханням направити до області із великих міст України близько 100 лікарів[30].

Висипним тифом у 1932 р. були вражені 48 районів Дніпропетровщини, де зафіксували 1 394 випадки захворювання порівняно із 43 районами і 778 випадками у 1931 р. Черевним тифом у 1932 р. захворіло 13 820 осіб в 50 районах області, а в 1931 р. відповідно 8 354 особи в 47 районах. Одночасно зростала захворюваність на тропічну малярію з 54 090 випадків у 1931 р. до 116 532 у 1932 р.[31]. Найбільш ураженими цією хворобою

[25] Донченко А., Самолова Т. Эпизоотия сапа лошадей в постреволюционный и реконструктивный периоды Советской России: тенденции локализации и борьбы. *Инновации и продовольств. безопасность*. 2016. № 3. С. 57.

[26] Там же. С. 57.

[27] ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 63.

[28] Там само. Спр. 70. Арк. 8.

[29] Там само. Арк. 22.

[30] Там само. Арк. 42.

[31] Там само. Арк. 38.

були Дніпропетровський, Кам'янський, Криворізький райони, Дніпробуд.

Тенденція до подальшого збільшення захворюваності на інфекційні хвороби зберігалася на Дніпропетровщині і в першому кварталі 1933 р. Так, у січні 1933 р. було зареєстровано 280 випадків захворювання на висипний тиф порівняно з 117 у грудні 1932 р., а в лютому – вже 419[32]. Зазначимо, що у с. Новоолександрівка Нижньосірогозького району у лютому 1933 р. на висипний тиф захворіло 50 % населення, внаслідок чого було запроваджено карантин: заборонено в'їзд та виїзд із села[33].

Наприкінці 1933 р. ситуація з поширенням висипного тифу у Дніпропетровській області ще погіршилася, набувши, за висновками облвиконкому, загрозливого характеру: жовтень – 1 095 випадків, листопад – 1262, за першу декаду грудня (за неповними даними) – 597. Найбільш уражені були промислові центри – Дніпропетровськ та Кривий Ріг, Дніпробуд, а в сільських районах – 31 радгосп.

Питання про боротьбу з епідемією висипного тифу навіть розглядала президія облвиконкому 9 грудня 1933 р., яка ухвалила рішення відрядити до районів 50 лікарів, 100 студентів (скоріш за все, з медичних навчальних закладів), розгорнути додатково 2 000 інфекційних ліжок, забезпечити їх білизною та дезустановками. Для фінансування цих заходів президія виділила 300 000 крб, але цих коштів було недостатньо, тому Дніпропетровський облвиконком звернувся до Раднаркому УСРР з проханням про асигнування на протиепідеміологічні заходи ще 600 000 крб.[34].

У селах Дівнинське, Гамівка, Георгіївка і Гірсівка Нововасилівського району спостерігалося зростання захворюваності на тропічну малярію, що у поєднанні з виснаженням організму від голоду, вживанням в їжу насіння бавовника, який викликав кривавий пронос, призводило до масової смертності. В результаті протягом грудня 1932 р. – січня 1933 р. в сс. Дівнинське померло 112 осіб, Георгіївка – 90, Гірсівка – 70, Гамівка – 45[35].

Додатковим фактором поширення інфекційних захворювань в Дніпропетровській області стало вербування робітників на завод ім. Петровського серед мешканців районів Середньої Волги, переважно мордви і чувашів, у жовтні–листопаді 1933 р. Серед 800 завербованих робітників першої партії виявили більше 100 трахоматозних. На 5 листопада 1933 р. кількість хворих на трахому досягла 208 осіб. Дніпропетровський міськздороввідділ встановив, що під час набору не провели медогляду робітників[36].

Зазначимо, що трахома – це хронічне інфекційне захворювання сполучної оболонки очей, яке викликають хламідії. Це соціально-побутова хвороба, передається вона через контакт, причому заразним матеріалом є гній, слиз, слізна рідина трахоматозного ока. Переноситься трахома брудними руками, предметами, особливе епідеміологічне значення має використання в родині спільного рушника для витирання обличчя, спільної постільної білизни, вмивання в одному тазу, особливо серед селян. Найбільше трахома була поширена в Чуваській АСРР, Марійській, Удмуртській областях. Під час медичних оглядів населення в 1913 р. у Казанській губернії трахома була виявлена у 50–70 % чуваського населення, у 72–80 % удмуртів.

Епідеміологічну ситуацію ускладнювало й те, що завод не підготувався до прийому завербованих: не виділили житлових приміщень, постільної білизни. Робітників поселили у кімнатах майстерні ФЗУ: коморах, роздягальні, темних, сирих, в цілому непристосованих для проживання. Втім, завод планував прийняти на роботу ще одну партію робітників у 2 тис. осіб, яких збиралися розмістити в Мануйлівському підсобному господарстві, що перебувало в антисанітарному стані[37]. Зрозуміло, що це сприяло поширенню інфекційного захворювання. Аналогічною була ситуація на заводі ім. К. Лібкнехта, де без санобробки розселили завербованих у робочих квартирах. Крім того, серед нових робітників заводу ім. Петровського виявили 14 хворих на висипний тиф і двох – з підозрою на це захворювання на заводі ім. Карла Лібкнехта[38].

Поширенню інфекційних захворювань в Дніпропетровській області сприяло і те, що трупи померлих від голоду тривалий час залишалися непохованими. Наприклад, у Нововасилівському районі тіла 200 осіб, померлих від голоду і тропічної малярії, не були поховані протягом 10–15 днів. А в с. Заградівка Високопільського району частину трупів просто зносили до старого склепу[39].

Підсумовуючи, зазначимо, що дестабілізація соціально-економічних відносин під час Голодомору 1932–1933 рр. зумовила значне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в Дніпропетровській області. Через відсутність продовольства українці почали масово вживати в їжу різноманітні сурогати, що призводило до отруєнь. Наслідком тривалого голодування

[32] ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 38.

[33] Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів. С. 217.

[34] ДАДО. Ф. Р-2240. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 33.

[35] Там само. Спр. 80. Арк.1.

[36] Там само. Спр. 70. Арк. 25.

[37] Там само.

[38] Там само. Арк. 26.

[39] Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): зб. документів. С. 224.

населення Дніпропетровщини протягом 1933 р. стало захворювання на пелагру – один із видів авітамінозів, який призводив до смерті. Поширилось захворювання на сап серед людей, оскільки голодні селяни почали вживати в їжу м'ясо дохлих сапних коней. У Дніпропетровській області спостерігалося розповсюдження й інших інфекційних захворювань: висипного та черевного тифу, малярії. Спалаху епідемій сприяла концентрація в промислових центрах та на залізницях великої кількості селян-втікачів, безпритульних, жебраків, осиротілих дітей; порушення санітарних норм в дитячих будинках, медичних установах, робітничих гуртожитках, на ринках, у місцях позбавлення волі. На поширення інфекційних захворювань в Дніпропетровській області впливало і те, що трупи померлих від голоду, тривалий час залишалися непохованими.

УДК 94(477)"1933":341.485:612.391]:314.116-026.24-053.2-053.5

Сергійчук Володимир,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ВТРАТИ ВІКОВИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В 1933 р.

У статті йдеться про втрати різних вікових груп українців у 1933 р. На основі аналізу офіційної статистики в окремих населених пунктах регіонів УСРР з різними природно-кліматичними умовами показано динаміку смертності впродовж 1933 р. Чисельність загиблих українців почала зростати після сумнозвісної телеграми Сталіна про покарання «злісних саботажників» непосильних хлібозаготівель, яка вилилась у репресії та суцільне вилучення усіх їстівних запасів. Аналіз офіційно зафіксованої смертності в 31 населеному пункті УСРР дає можливість зробити висновки про втрати вікових груп українського населення в цілому. Зокрема, дитяча смертність під час геноциду сягнула 38,43 %.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., динаміка чисельності населення УСРР, вікові групи, дитяча смертність, втрати дітей.*

Volodymyr Serhiichuk,
Doctor of History, leading research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

LOSSES OF DIFFERENT AGE GROUPS OF UKRAINIAN POPULATION DURING THE HOLODOMOR GENOCIDE IN 1933

The article deals with the losses of different age groups of Ukrainians in 1933. Based on the analysis of official statistics in some settlements of the regions of the USSR with different climatic conditions, the dynamics of mortality during 1933 was shown. The death toll from Ukrainians began to rise after Stalin's infamous telegram about the punishment of "evil saboteurs" of unbearable grain procurements, which resulted in repressions and the complete seizure of all food supplies. The analysis of officially recorded mortality in 31 settlements of the USSR makes it possible to draw conclusions about the loss of age groups of the Ukrainian population as a whole. In particular, infant mortality during the genocide reached 38.43 %.

Key words: *the Holodomor genocide of 1932–1933, dynamics of population in the Ukrainian SSR, age groups, infant mortality, child losses.*

Серед значного масиву публікацій, присвячених Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., ще недостатньо уваги приділено проблемі втрат у вікових групах населення, а також розвитку інтенсивності смертей після сумнозвісної телеграми Сталіна про покарання «злісних саботажників» непосильних хлібозаготівель суцільним вилученням усіх їстівних припасів. Стаття колективу авторів в «Українському історичному журналі», де поставлено ці питання, не дає повної відпо-

віді на них, тим паче, що в ній зовсім не описане різко наростаюче збільшення смертності в українському селі з березня–квітня аж до червня–липня 1933 р. Крім того, надмірне акцентування авторами уваги на збільшенні втрат міських мешканців викликає застереження, оскільки записи відділів загсів зафіксували там значний відхід у засвіти саме голодних селян, які кинулися в міста рятуватися від голоду[1].

Аналіз офіційно зареєстрованої смертності в селах засвідчує приблизно однакові прояви цієї трагедії в часі і у вікових групах, хоч і є відмінності залежно від різних природно-кліматичних зон УСРР. Скрізь, як правило, першими гинули найменші діти й люди після 60 років. Цей процес простежувався вже з перших місяців 1933 р., а особливо посилився він навесні та в червні. Тоді ж розпочався масовий мор учнів початкової школи й 20-літніх, а також представників старших груп.

Такий аналіз нами здійснено на основі опрацьованих актів про смерть, що зберігаються в обласних державних архівах України й частково опубліковані в «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору в Україні» різних областей. Зокрема, це можна бачити на прикладі с. Їсківці Лохвицького району Полтавської області. В 1933 р. тут з 523 актів про смерть на дітей (0–14 років) припадає 228, тобто 43,6 % від загальної кількості[2].

Таблиця 1.

Смертність у с. Їсківці Лохвицького району Полтавської області у 1933 р.

Місяці / Вікові групи	І кв.	Квіт.	Трав.	Черв.	Лип.	Серп.	Верес.	IV кв.	За 1933 р.
До 1 року	3	1	1	5	4		1	3	18
1	1			3	1	1		1	7
2	1	1	6	12	4	1		1	26
3			1	2	1	2		1	7
4	1		2	9	4	1			17
5			3	9	5	1		1	19
6			2	7	6	2	1		18
7		1	4	10	11				26
8		1	1	11	4	1			18
9		1	1	10	2				14
10			1	10	10				21
11				4	3				7
12				9	9	1			19
13	1			3	1				5
14				3	3				6
15			1	5	1	1			8
16			1	7	2				10
17			3	2	2				7
18			1	5	1				7
19			1		2	1			4
20-29	1	1	2	20	13	3			42
30-39		3	4	9	15	1	1		33
40-49	2	1	9	17	14				43
50-59	3	2	6	17	11	1	1	3	44
60-69	4	3	8	11	14	3	2	1	46
70-79	6	1	5	14	5	2		5	36

[1] Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодоморув 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Укр. істор. журнал*. 2015. № 4. С. 102.

[2] Державний архів Полтавської області (далі –ДАПО). Ф. Р-9126. Оп. 1. Спр. 104, 105.

80-89	1	2	4	3	3	1		1	15
90 і більше									
Невизначений вік									
Всього	24	18	67	217	151	23	6	17	523

Якщо в цьому селі найвища смертність, як і в цілому по УСРР, припадала на червень–липень, то в с. Пологи-Яненки Переяславського району Київської області смертність зросла з ранньої весни. Тут особливо постраждали діти 2–7 років. В цілому смертність дітей становила 297 ос. (40 %). Щодо старших груп, то найбільші втрати мала вікова група 20–29 років – 76 осіб[3].

Таблиця 2.

Смертність у с. Пологи-Яненки Переяславського району Київської області у 1933 р.

Місяці / Вікові групи	І кв.	Квіт.	Трав.	Черв.	Лип.	Серп.	Верес.	IV кв.	За 1933 р.
До 1 року	7	1	2	1	2		1	5	19
1	5		2	2		1		2	12
2	9	8	2	3	1		2		25
3	5	1	8	6	2	1			23
4	7	10	5	7		1			30
5	5	7	6	5		1			24
6	9	4	7	6	1				27
7	5	3	11	10	2			1	32
8	3	1	4	4	1				13
9	3	4	3	2	2				14
10	3	4	6	2	2			1	18
11	1	2	4	1	1				9
12	1	5	4	5	4			1	20
13	2	3	4	5	4			1	19
14		2	3	6	1				12
15	1	1	4	1	2				9
16	1	1	1	1		1			5
17	1	4	1	1	3				10
18	2	1	2	4					9
19	2	3	4	6	2				17
20-29	17	11	10	20	9	1	2	6	76
30-39	12	12	12	11	6	1	4	3	61
40-49	19	6	6	9	8			6	54
50-59	19	13	10	7	4	3	1	3	60
60-69	20	20	6	13	3		2	3	67
70-79	24	8	11	5	4	1	1	1	55
80-89	1		2		2				5
90 і більше		1	1	1			1		4
Невизначений вік			1	2			2		5
Всього	184	136	142	146	66	11	16	33	734

[3] Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр. 1912. Арк. 1–648.

Подібне явище спостерігаємо і в невеликому с. Будище Черкаського району теперішньої Черкаської області, де із загальної кількості офіційно зареєстрованих смертей (357) на дітей до 14 років припадає 147 (41 %). Серед них найбільше померло дітей до 9-річного віку. У старших вікових групах найбільші втрати в 50–70-річних[4].

Таблиця 3.

Смертність у с. Будище Черкаського району Черкаської області у 1933 р.

Місяці / Вікові групи	І кв.	Квіт.	Трав.	Черв.	Лип.	Серп.	Верес.	IV кв.	За 1933 р.
До 1 року	2	1	1	1	3	2	1	1	12
1	1	1	1	1	1				5
2	1	3	2	1					7
3		1	3	10	2	1			17
4	1	2	1	5	1				10
5		1	4	6	4				15
6	2	1	4	4	1				12
7	3	1	4	2	4		1		15
8		2	3	4	1				10
9	1	3	1	6	3				14
10		1	1	1	2				5
11		1	2	2	4				9
12	1	1	1	4	1	1			9
13			1		1				2
14			1	2	1	1			5
15			1	2	2				5
16			4	1	2				7
17				1					1
18				4	1	1	1		7
19			1				1		2
20-29	3	2	4	4	10	1		3	27
30-39	3	3	6	9	7	1			29
40-49	3	3	3	10	2	1		1	23
50-59	4	1	6	6	12	1		1	31
60-69	6	5	13	6	2				32
70-79	4	3	7	9	9	1			33
80-89	4		1	1	2	2		2	12
90 і більше	1								1
Невизначений вік									
Всього	40	36	76	102	78	13	4	8	357

[4] Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-5899. Оп. 21. Спр. 27. Арк. 1–180.

У м. Сватовому нинішньої Луганської області смертність дітей становила 25,3 %. Масова смертність припала на травень–липень[5].

Таблиця 4.

Смертність у м. Сватове Сватівського району Луганської області в 1933 р.

Місяці / Вікові групи	І кв.	Квіт.	Трав.	Черв.	Лип.	Серп.	Верес.	IV кв.	За 1933 р.
До 1 р.	7	5	14	7	7	4	5	5	54
1	1	1	6	3	3	1	2	7	24
2	4	1	7	4	1	1	1		19
3	4		10	2	5				21
4	1	1	5	1	1	1		1	11
5	2	2	9	6					19
6	1		6	3				2	12
7		1	5	7	1	1			15
8	1	4	4	3	2	2	1	3	20
9	1	1	3	6			1		12
10	1	5	2	4					12
11	1			4					5
12			4	3		1			8
13			2	2				1	5
14				1	1				2
15			5	1	1				7
16			1					1	2
17	2	2		2			1	1	8
18	1	2	6	2					11
19		1	1	3	2				7
20-29	14	15	34	14	3		2	3	85
30-39	21	18	30	16	4	6	1	5	101
40-49	20	16	23	9	1	6	1	3	79
50-59	10	20	20	10	5	3	1	8	77
60-69	32	15	25	13	5	5	4	8	107
70-79	20	13	17	13	5	6	5	7	86
80-89	23	14	8	9	6	3	1	2	66
90 +	8	4	2		4	1	1	4	24
Невизначений вік	11	2	20	4	3			6	46
Всього	186	143	269	152	60	41	27	67	945

[5] Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-3738. Оп. 30. Спр. 150, 151, 156.

З ранньої весни вимирали мешканці степового с. Успенки нинішньої Донецької обл. Серед 311 жертв Голодомору в цьому селі – 102 дитини (32,8 %). Серед дорослих найбільш вразливою виявилася група 60–69 років[6].

Таблиця 5.

Смертність у с. Успенка Амвросіївського району Донецької області у 1933 р.

Місяці / Вікові групи	І кв.	Квіт.	Трав.	Черв.	Лип.	Серп.	Верес.	IV кв.	За 1933 р.
До 1 року	6	3	2	1	2	2	1	3	20
1	4	3	3	4	2				16
2	3	4	3	1	2	1		2	16
3	1	1	3	2					7
4	1	3	1	1					6
5		1	2	2				1	6
6		2	3	1	1		1		8
7	1	4		1					6
8	1	2							3
9	1	1	1		2				5
10	2	1	1					1	5
11									0
12		2			1				3
13	1								1
14									0
15									0
16	1	1							2
17	1								1
18		1							1
19		1							1
20-29	3	5	4	1	1			1	15
30-39	3	6	6	1		1	1	3	21
40-49	7	8	6	2	2	1			26
50-59	6	11	5	5	2		1	1	31
60-69	10	12	15	3	6	1		2	49
70-79	16	7	8	7	2	1			41
80-89	8	5	2	1					16
90 і більше	1	3	1						5
Невизначений вік									0
Всього	77	87	66	33	23	7	4	14	311

[6] Державний архів Донецької області. Ф. Р-6867. Оп. 1. Спр. 20.

Висока смертність дітей у всіх вікових групах зафіксована в с. Піски Буринського району теперішньої Сумської області. З 1 196 померлих у населеному пункті 535 – діти, які становлять 44,6 % усіх смертей. У цьому селі також зафіксовано найвищу в Україні смертність серед дорослих вікових груп. Хоча, як видно зі статистичної таблиці, дані є неповними, оскільки після серпня ніяких записів про смерть не було зафіксовано[7].

Таблиця 6.

Смертність у с. Піски Буринського району Сумської області у 1933 р.

Місяці / Вікові групи	І кв.	Квіт.	Трав.	Черв.	Лип.	Серп.	Верес.	IV кв.	За 1933 р.
До 1 року	3	1	8	5	7	3			27
1	1		7	12	4	6			30
2	3	1	9	17	19	15			64
3		1	9	16	16	10			52
4	1		11	18	14	7			51
5		1	2	24	14	15			56
6			3	19	18	7			47
7			10	16	11	3			40
8		1	3	22	15	7			48
9			5	13	2	1			21
10			6	16	6	3			31
11		1	4	3	2	2			12
12			4	8	7	8			27
13			1	12	5	6			24
14			2	1	2	2			7
15			3	8	5	3			19
16			4	2	4	1			11
17		1	2	5	1	1			10
18		1	1	5	7	2			16
19			1	3	1	2			7
20-29	4		18	48	25	13			108
30-39	31		13	27	17	19			107
40-49	3	3	10	32	22	16			86
50-59	4	5	29	45	34	19			136
60-69	2	1	17	36	22	16			94
70-79	1	1	10	19	8	5			44
80-89	1		4	4	3	3			15
90 і більше						1			1
Невизначений Вік			2	2	4				8
Всього	54	18	197	439	295	196			1199

Відтак, отримані кількісні показники померлих за 1933 р. у всіх вікових групах населених пунктів у різних регіонах. Завдяки проведеним підрахункам визначено частку дитячих втрат в УСРР за 1933 р., яка становить 38,43 % від усіх офіційно зафіксованих смертей у досліджуваних населених пунктах. Статистична вибірка є репрезентативною і представляє 31 населений пункт областей УСРР (хутори, селища, села, містечка) з різною чисельністю населення (див. табл. 7).

[7] Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). Ф. Р-7720. Оп. 2. Спр. 107-112, 112а.

Таблиця 7.
Смертність в населених пунктах УСРР (1933 р.)

Вік, роки / К-сть померлих / Населений пункт	**До 1 року**	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**	**13**	**14**	15	16	17	18	19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90+	Не-виз-нач. вік	Усіх, осіб	**Дит. смерт. осіб, %**
1. Берестовеньки Красноградський р-н, Харківська обл.	**26**	**23**	**19**	**16**	**11**	**30**	**15**	**19**	**16**	**9**	**11**	**4**	**5**	**7**	**6**	11	8	3	4	1	59	39	58	38	62	12	10	1	26	549	**217 ос.** 39,5 %
2.Борисівка Харківський р-н, Харківська обл.	**1**	**8**	**9**	**5**	**2**	**5**	**4**	**2**	**4**	**3**	**0**	**1**	**0**	**0**	**0**	0	0	0	1	1	6	7	11	3	13	16	3	2	0	107	**44 ос.** 41 %
3. Будище Черкаський р-н, Черкаська обл.	**12**	**5**	**7**	**17**	**10**	**15**	**12**	**15**	**10**	**14**	**5**	**9**	**9**	**2**	**5**	5	7	1	7	2	27	29	23	31	32	33	12	1	0	357	**147 ос.,** 41 %
4. Буряки Янушпільський р-н, Житомирська обл.	**2**	**9**	**5**	**17**	**8**	**7**	**8**	**11**	**9**	**11**	**5**	**1**	**6**	**4**	**9**	4	1	2	2	7	34	33	26	28	15	3	3	1	0	271	**112 ос.,** 41 %
5. Велка Каратуль Переяслав-Хмельницьк. р-н, Київська обл.	**13**	**17**	**25**	**18**	**12**	**10**	**11**	**29**	**15**	**8**	**21**	**4**	**21**	**5**	**6**	0	4	6	11	3	43	39	68	64	62	60	18	2	0	595	**215 ос.,** 36 %
6. Віненці Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.	**3**	**13**	**25**	**18**	**4**	**18**	**5**	**14**	**11**	**8**	**11**	**5**	**12**	**2**	**15**	3	13	3	4	4	42	40	36	44	40	38	8	0	0	439	**164 ос.,** 37 %
7. Гаврилівка Покровський р-н, Дніпропетров. обл.	**37**	**21**	**26**	**16**	**18**	**27**	**15**	**22**	**18**	**10**	**14**	**11**	**14**	**6**	**8**	8	5	6	11	8	52	57	65	55	113	71	32	9	0	755	**263 ос.,** 34,8 %
8. Горошки Полонський р-н, Хмельницька обл.	**5**	**9**	**7**	**1**	**13**	**3**	**1**	**2**	**6**	**3**	**0**	**1**	**2**	**4**	**2**	0	10	2	1	3	18	18	30	15	10	4	1	0	6	177	**59 ос.,** 33 %
9. Знам'янка Знамянський р-н, Кіровоградська обл.	**28**	**12**	**22**	**15**	**16**	**9**	**15**	**17**	**12**	**11**	**5**	**5**	**6**	**10**	**5**	10	7	8	6	9	65	55	75	70	96	63	26	3	1	682	**188 ос.,** 27,5 %
10. Їсківці Лохвицький р-н, Полтавська обл.	**18**	**7**	**26**	**7**	**17**	**19**	**18**	**26**	**18**	**14**	**21**	**7**	**19**	**5**	**6**	8	10	7	7	4	42	33	43	44	46	36	15	0	0	523	**228 ос.,** 43,6 %

11. Кінські Роздори, Пологівський р-н, Запорізька обл.	**13**	**27**	**18**	**13**	**14**	**9**	**9**	**10**	**9**	**1**	**3**	**0**	**6**	**2**	**2**	1	0	3	2	1	7	16	14	21	19	35	19	6	2	282	**136 ос.,** 48,2 %
12. Козлів Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.	**19**	**24**	**24**	**18**	**12**	**33**	**15**	**15**	**22**	**6**	**9**	**8**	**11**	**7**	**6**	5	8	8	3	8	42	34	56	63	69	56	8	2	0	591	**229 ос.,** 38,7 %
13.Крехаїв Козелецький р-н, Чернігівська обл.	**2**	**28**	**15**	**11**	**17**	**12**	**10**	**9**	**7**	**4**	**9**	**1**	**6**	**1**	**2**	5	2	1	3	2	29	22	28	28	29	22	13	8	5	331	**134 ос.,** 40 %
14. Кримки Олександрівський р-н, Кіровоградська обл.	**3**	**3**	**1**	**2**	**1**	**5**	**5**	**4**	**8**	**3**	**5**	**5**	**6**	**5**	**3**	0	5	3	5	1	12	12	18	21	18	11	2	1	0	168	**59 ос.,** 35 %
16. Лука Таращанський р-н, Київська обл.	**15**	**11**	**23**	**23**	**17**	**5**	**17**	**8**	**11**	**7**	**11**	**9**	**5**	**8**	**3**	6	10	2	16	7	48	48	57	45	38	19	5	2	0	476	**156 ос.,** 32,7 %
15. Лук'янівка Таращанський р-н, Київська обл.	**2**	7	**10**	**6**	**11**	**8**	7	**1**	**3**	**4**	**4**	**0**	**5**	**2**	**3**	0	0	3	4	0	6	27	18	16	21	3	1	0	0	172	**73 ос., 42,4 %**
17. Мала Олександрівка, Великоолександрівський р-н Херсонська обл.	**5**	**11**	**10**	**11**	**5**	**5**	**12**	**14**	**8**	**3**	**2**	**4**	**5**	**1**	**1**	3	4	0	1	0	32	16	24	15	19	18	8	2	0	239	**97 ос.** 40 %
18. Нечаївка Черкаський р-н, Черкаська обл.	**11**	**12**	**16**	7	**18**	**11**	**9**	**11**	**9**	**11**	7	**5**	**8**	**3**	7	3	3	12	3	5	29	26	36	30	37	23	10	3	0	365	**145 ос.** 39,7 %
19. Нова Кам'янка, Великоолександрівський р-н Херсонська обл.	**6**	**1**	**11**	7	**2**	**6**	**6**	**4**	**6**	**2**	**6**	**3**	**3**	**5**	**2**	3	1	2	3	1	10	10	15	12	19	6	3	0	0	155	**70 ос.,** 45 %
20. Писарівка, Іванівський р-н, Одеська обл.	**26**	**22**	**13**	7	**6**	**8**	**5**	**2**	**3**	7	**2**	**4**	**5**	**1**	**1**	1	2	1	2	4	32	24	25	35	40	28	6	0	0	312	**112 ос.,** 35,8 %
21.Піски, Буринський р-н, Сумська обл.	**27**	**30**	**64**	**52**	**51**	**56**	**47**	**40**	**48**	**21**	**29**	**12**	**27**	**24**	7	19	11	10	16	7	108	107	86	136	94	44	15	1	10	1199	**535 ос.,** 44,6 %
22. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.	**19**	**12**	**25**	**23**	**30**	**24**	**27**	**32**	**13**	**14**	**18**	**9**	**20**	**19**	**12**	9	5	10	9	17	76	61	54	60	67	55	5	4	5	734	**297 ос.,** 40 %

23. Помоклі Переяславський р-н, Київської обл.	**24**	**36**	**27**	**26**	**28**	**22**	**34**	**19**	**19**	**17**	**11**	**12**	**26**	**10**	**8**	4	8	7	13	6	54	62	69	91	113	60	24	0	31	861	**319 ос., 37 %**
24. Сватове Сватівський р-н, Луганська обл.	**54**	**24**	**19**	**21**	**11**	**19**	**12**	**15**	**20**	**12**	**12**	**5**	**8**	**5**	**2**	7	2	8	11	7	85	101	79	77	107	86	66	24	46	945	**239 ос., 25,3 %**
25. Северинівка Таращанський р-н, Київська обл.	**33**	**18**	**24**	**23**	**24**	**28**	**26**	**18**	**12**	**15**	**15**	**9**	**12**	**10**	**12**	10	13	3	17	8	61	60	56	51	53	21	2	0	0	634	**279 ос., 44 %**
26. Спасівка Новомосковський р-н, Дніпропетровської обл.	**13**	**13**	**11**	**10**	**14**	**10**	**13**	**8**	**5**	**7**	**7**	**3**	**6**	**3**	**3**	6	0	0	1	1	15	30	19	10	29	17	12	2	23	291	**126 ос., 43 %**
27. Стадниця Оратівський р-н Вінницька обл.	**11**	**15**	**7**	**11**	**7**	**6**	**7**	**10**	**11**	**3**	**5**	**1**	**14**	**4**	**6**	5	8	7	7	4	42	35	35	54	27	12	1	6	0	361	**118 ос., 32,6 %**
28. Успенка Амвросіївський р-н, Донецька обл.	**20**	**16**	**16**	**7**	**6**	**6**	**8**	**6**	**3**	**5**	**5**	**0**	**3**	**1**	**0**	0	2	1	1	1	15	21	26	31	49	41	16	5	0	311	**102 ос. 32,8 %**
29. Хацьки Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.	**24**	**21**	**23**	**6**	**23**	**22**	**16**	**17**	**17**	**15**	**14**	**7**	**10**	**16**	**11**	14	5	8	3	9	59	53	54	57	64	35	8	5	0	616	**242 ос., 39,3 %**
30. Шульгинка Старобільський р-н, Луганська обл.	**17**	**9**	**11**	**12**	**8**	**13**	**5**	**11**	**6**	**7**	**5**	**0**	**2**	**1**	**2**	1	2	3	3	3	15	27	28	25	62	36	24	3	8	349	**109 ос., 31 %**
31. Ясенівка Ставищенський р-н, Київська обл.	**25**	**21**	**17**	**21**	**20**	**13**	**18**	**30**	**15**	**12**	**18**	**6**	**9**	**11**	**11**	8	4	10	9	6	56	48	45	27	31	6	0	0	0	497	**247 ос., 49,7 %**

На основі опрацьованих актів про смерть розраховано частку смертності дитячої вікової групи (0–14 років) в УСРР за 1933 р., яка становить 38,43 % усіх смертей, зафіксованих офіційною статистикою[8].

Найбільших втрат сільське населення зазнало у весняно-літні місяці – травні–липні. У тодішній Київській області, райони якої тепер входять також до Житомирської, Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей, у 1933 р. офіційно зафіксовано 523 722 померлих[9].

Таблиця 8.

Смертність населення в районах Київської області у 1933 р.

П/н	Місяці / Райони	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1933 р.
1	Андрушівський	140	230	495	914	1463	2013	2083	514	133	92	103	78	8258
2	Бабанський	162	225	656	1129	2069	2322	1840	290	154	123	80	74	9124
3	Базарський	54	53	96	124	238	413	464	129	69	85	69	68	1862
4	Баранівський	61	87	128	204	277	556	632	286	86	56	46	75	2494
5	Барашівський	81	125	365	440	598	641	724	152	56	41	48	41	3312
6	Баришівський	192	271	578	840	1721	3433	1443	370	154	106	104	132	9344
7	Боришпільський	161	222	371	552	1044	1615	754	416	173	140	138	153	5739
8	Білоцерківський	261	675	1596	1455	1797	2003	1654	423	97	82	219	309	10570
9	Богуславський	252	589	1653	1767	2762	4082	2838	1363	402	240	193	117	16118
10	Бородянський	69	103	122	180	376	569	569	162	84	63	61	88	2446
11	Брусилівський	135	167	355	395	721	1563	1191	267	491	119	99	200	5702
12	Буцький	202	604	1272	1227	2338	2919	1279	361	92	73	103	50	11020
13	Васильківський	288	497	892	720	1297	1742	1181	691	241	150	171	152	8022
14	Вище-дубечанський	71	65	143	138	228	569	410	132	95	54	56	107	2068
15	Володарський	309	829	1734	1333	1372	1567	1027	91	30	14	16	13	8335
16	Володарсько – Волинський	158	170	228	356	485	543	585	257	118	157	90	109	3256
17	Гельм'язівський	177	434	840	1260	1651	2356	1393	283	212	90	40	64	8800
18	Городницький	32	35	55	68	78	248	250	57	51	35	28	60	997
19	Димерський	75	82	102	122	168	418	363	113	68	57	49	67	1684
20	Ємільчинський	131	109	186	269	307	550	762	147	142	106	105	129	2943
21	Жашківський	79	154	288	398	846	1038	1149	689	289	135	72	60	5189
22	Житомирський	50	88	128	110	212	341	313	102	65	77	58	49	1593
23	Звенигородський	141	219	652	952	1895	2123	1505	349	97	362	47	58	8400
24	Златопільський	60	79	204	524	717	1269	1051	655	136	35	72	63	4871
25	Золотоніський	109	170	293	507	875	1573	1358	369	151	72	90	73	5640
26	Іванківський	83	69	110	142	259	442	629	144	90	93	58	92	2211
27	Кагарлицький	109	217	564	635	1058	1305	1037	260	136	59	210	194	5784
28	Кам'янський	186	249	724	1200	2428	2922	2065	740	271	196	118	113	11212
29	Канівський	156	223	704	859	1765	2544	1795	251	211	260	71	64	8903

[8] Державний архів Харківської області. (далі – ДАХО). Ф. 6531. Оп. 15. Спр. 6; ДАЧО. Ф. Р-5899. Оп. 21. Спр. 27, 44; Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. Р-5069. Оп. 1. Спр. 31; ДАКО. Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр. 1275, 1276, 1439, 1900, 1902, 1903, 1904, 1905, 1912; Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. Р-6508. Оп. 10. Спр. 53, 54, 55; Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХмО). Ф. Р-6380. Оп.1. Спр. 114, 115; Державний архів Кіровоградської області: Ф. Р-7915. Оп. 1. Спр. 17, 118; ДАПО. Ф. Р-9126. Оп. 1. Спр.104, 105; Державний архів Чернігівської області: Ф. Р-8999. Оп. 1. Спр. 199, 200; Державний архів Херсонська області (далі – ДАХеО). Ф. 4069. Оп. 2. Спр. 49, 58; ДАОО. Ф. Р-82123. Оп. 1. Спр. 42; ДАСО: Ф. Р-7720. Оп. 2. Спр. 107–112, 112а; ДАЛО. Ф. Р-3738. Оп. 30. Спр. 150, 151, 156; Оп. 33. Спр. 198,199; Державний архів Донецької області: Ф. Р-6867. Оп. 1. Спр. 20; Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область. Запоріжжя: Дике поле, 2008. С. 443–449.

[9] ДАКО. Ф. Р-235. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–108.

30	Київський	383	460	794	858	953	1757	1376	554	341	253	246	2778	8252
31	Коростенський	166	160	259	310	474	1092	1099	304	162	118	84	103	4331
32	Коростишівський	75	88	105	137	186	277	507	158	108	66	63	104	1874
33	Корсунський	130	151	394	606	1486	2191	1057	338	150	79	48	62	6692
34	Лисянський	165	265	681	1228	2254	2421	1486	226	120	62	34	50	8990
35	Лугинський	78	95	138	139	184	420	413	87	51	36	23	95	1759
36	Макарівський	115	117	222	241	400	933	769	221	164	89	106	73	3450
37	Малинський	167	208	639	629	887	1124	609	189	140	137	145	148	5022
38	Мархлевський	49	61	186	216	264	546	351	94	109	65	91	42	2034
39	Монастирищенськ.	150	245	674	929	1677	2531	1657	341	297	62	43	58	8664
40	Народицький	121	85	137	105	119	273	297	132	69	55	74	65	1532
41	Новоград-Волинський	118	118	204	354	426	864	723	217	158	100	87	120	3489
42	Обухівський	224	401	1072	1024	1288	2104	1286	361	136	111	98	90	8195
43	Овруцький	171	126	180	199	300	675	700	301	174	178	139	101	3244
44	Олевський	89	83	100	96	99	260	295	187	68	53	76	69	1475
45	Оратівський	107	227	691	677	1900	1953	1412	292	95	79	25	33	7491
46	Переяславський	310	557	1313	1548	2412	3298	1583	852	330	267	248	190	12823
47	Ім. Петровського	168	254	572	986	1684	2317	1819	864	562	129	227	215	9797
48	Плисківський	132	299	771	1087	1469	2036	1364	451	251	21	29	65	7975
49	Погребищенський	133	287	631	918	1482	2118	1020	218	380	60	118	112	7477
50	Попільнянський	134	294	989	1211	1963	3276	2286	535	104	73	93	143	11101
51	Потіївський	73	79	116	162	223	596	661	137	123	72	63	65	2370
52	Пулинський	66	62	137	177	230	319	381	127	136	102	36	48	1811
53	Радомишльський	79	125	151	221	370	749	647	284	101	103	91	53	2974
54	Ржищівський	193	430	1190	1268	1887	2115	1548	763	352	752	65	67	10630
55	Розважівський	90	68	161	311	617	886	823	195	89	84	97	71	3492
56	Рокитянський	253	453	1438	1571	2178	2816	1551	271	150	100	71	106	10958
57	Ружинський	162	234	658	1198	2014	3829	2537	307	404	290	384	246	12258
58	Сквирський	251	574	1425	1350	1928	2990	1554	560	929	467	310	463	12801
59	Словечанський	117	98	164	121	121	321	490	141	85	52	53	63	1826
60	Смілянський	174	273	735	944	1836	3031	1608	622	318	87	139	117	9884
61	Ставищенський	177	431	795	1294	1838	2933	1971	504	58	67	66	45	10179
62	Тальнівський	182	293	567	860	1823	2670	1560	255	208	187	70	99	8774
63	Таращанський	126	324	730	1037	2137	2219	1698	268	101	54	57	36	8787
64	Тетіївський	151	529	1767	1735	2783	2891	1667	294	66	41	34	42	12000
65	Троянівський	98	153	293	420	740	1081	1008	244	100	78	53	58	4326
66	Уманський	243	429	1070	1227	2072	2584	970	312	175	75	56	66	9279
67	Фастівський	149	339	738	901	1236	1341	899	456	183	60	35	63	6400
68	Хабнянський	63	58	114	187	331	1002	612	201	90	82	165	146	3051
69	Христинівський	107	132	387	413	1045	1070	657	194	87	73	84	35	4284
70	Черкаський	102	196	712	1321	1471	1993	993	384	267	329	191	97	8056
71	Черняхівський	92	60	210	259	370	669	643	284	163	111	142	86	3089
72	Чигиринський	154	155	282	384	790	1910	1218	539	244	142	88	171	6077
73	Чорнобаївський	153	190	439	632	1189	2254	1959	523	271	131	123	121	7985
74	Чорнобильський	140	123	130	175	157	341	443	220	98	85	105	121	2138
75	Шполянський	154	221	414	857	1845	2001	1304	367	270	102	129	117	7781
76	Ярунський *													
	Всього	13 585	21 249	47 518	57 844	88 858	123 465	88 827	27 162	20 312	11 564	10 816	12 522	523 722

* Звітних даних про природний рух населення в Ярунському районі за 1933 р. не виявлено.

Як бачимо, для тодішньої Київщини втрати були найбільшими у червні. Аналіз документів також засвідчує, що старші вікові групи гинули в основному в першій половині 1933 р., а менші продовжували масово вимирати і після того, як пік смертності став спадати.

Водночас треба наголосити, що наведені вище дані не остаточні, оскільки не було здано 1677 місячних звітів від сільських рад області. Скажімо, чи можна погодитися з офіційними даними про втрати, якщо Лугинський район не надав 74 такі документи, Малинський – 95, Мархлевський – 80, Погребищенський – 101, Тальнівський – 45, Фастівський – 44? Зокрема, чи є достовірною і повною цифра смертей у Погребищенському районі в липні – 1 020 осіб, якщо 20 сільрад не здали тоді місячні звіти?

Зрозуміло, що й наведені в попередніх таблицях дані про смертність вікових груп не є остаточними. І що стосується втрат саме старшого покоління, то вікові групи в цьому підрахунку навряд чи вдасться відтворити. Коли ж ідеться про школярів, особливо початкових класів, то такий шанс залишається, оскільки подекуди збереглася статистика їх наповненості. Так, у Державному архіві Київської області є документи про наповненість початкових класів на початок 1933 р. і станом на 2 липня 1933 р., тобто після закінчення навчального року. По районах тодішньої Київської області картина на основі документів виглядає ось так[10]:

Таблиця 9.

Зменшення чисельності дітей початкових класів за січень–червень 1933 р. в районах Київської області

П/н	Райони	1 вересня 1932*	1 січня 1933	2 липня 1933	Зменшення чисельності дітей початкових класів за січень – червень 1933 р.
1	Андрушівський		8180	6303	-1877
2	Бабанський		9858	8733	-1125
3	Базарський				
4	Баранівський	6918	6333	5723	-610
5	Барашівський		4126	3236	-890
6	Баришівський		9054	8134	-920
7	Боришпільський		8630	7255	-1375
8	Білоцерківський		15219	12559	-2660
9	Богуславський		15646	12496	-3150
10	Бородянський		4786	4332	-454
11	Брусилівський		10217	8718	-1499
12	Буцький		13220	10.577	-2643
13	Васильківський		10150	7516	-2634
14	Вищедубечанський		4.429	3941	-488
15	Володарський		5624	4.438	-1186
16	Володарсько – Вол.		7282	6552	-730
17	Гельм'язівський		6060	4799	-1261
18	Городницький	4245	4080	3509	-571
19	Димерський	5078	4811	4387	-424
20	Ємільчинський		8249	7633	-616
21	Жашківський		6133		
22	Житомирський		10512	9132	-1380
23	Звенигородський		7026	6290	-736
24	Златопільський		5266	4380	-886
25	Золотоніський		10194	9393	-901
26	Іванківський		5175	4455	-720
27	Кагарлицький		6747	5588	-1159
28	Кам'янський	13352	13188	11473	-1715
29	Канівський		9820	8196	-1624
30	Київський		16279	15923	-356

[10] ДАКО. Ф. Р-235. Оп. 1. Спр. 1610. Арк. 1–215; Спр. 124. Арк. 1 -33; Спр. 1765. Арк. 1–318.

31	Коростенський		10213	9055	-1158
32	Коростишівський		6205	5842	-363
33	Корсунський		10239	9214	-1025
34	Лисянський		7082	5981	-1101
35	Лугинський			4854	
36	Макарівський		7483	6557	-926
37	Малинський		10497	8844	-1653
38	Мархлевський		7284		
39	Монастирищенський		8058	7318	-740
40	Народицький		5192	4877	-315
41	Новоград-Волинський		11010	9576	-1434
42	Обухівський		8030	7378	-652
43	Овруцький		7528		
44	Олевський	6885	6837	6208	-629
45	Оратівський		6131	5371	-760
46	Переяславський		12097	10459	-1879
47	Ім. Петровського		13.220	11997	-1223
48	Плисківський	7111	6973	5747	-1226
49	Погребищенський		9480	7627	-1853
50	Попільнянський		12200	10321	-1879
51	Потіївський		5645		
52	Пулинський		4622	3940	-682
53	Радомишльський		7374	6601	-773
54	Ржищівський		7277	5935	-1342
55	Розважівський		4930	4128	-802
56	Рокитянський		10196	8915	-1281
57	Ружинський		12042	10576	-1466
58	Сквирський		12095		
59	Словечанський		4228	4464	
60	Смілянський		12723	10943	-1780
61	Ставищенський		7607	6237	-1370
62	Тальнівський	13440	12254	11037	-1217
63	Таращанський		8546	6343	-2203
64	Тетіївський		6149	4743	-1406
65	Троянівський		5775	4693	-1082
66	Уманський		14023	12099	-1924
67	Фастівський		8805	6965	-1840
68	Хабнянський		5363		
69	Христинівський		6193	5488	-705
70	Черкаський		11953	11171	-782
71	Черняхівський		7599	6776	-823
72	Чигиринський		9934	9597	-337
73	Чорнобаївський		10101	8807	-1294
74	Чорнобильський	9046	8342	7754	-588
75	Шполянський		9444	8841	-603
76	Ярунський		5179		

* Дані на 1 вересня 1932 р., як і за 1933 р., встановлені поки що не по всіх районах.

Оскільки початкова освіта на той час була обов'язковою, то наведені вище статистичні дані дають уявлення про втрати цих 4 вікових груп за період січня–червня 1933 р., а в деяких районах – і з вересня 1932 р. Якщо обмежитися навіть тими 65 районами тодішньої Київщини, дані яких уже виявлені, стосовно офіційних втрат початкової школи тільки за січень–червень 1933 р., то можемо переконатися в тому, що вони сягнули до 77 706 осіб – у середньому по 1 195 на район.

Хоча це, звичайно, далеко не повна цифра, оскільки аналіз первинних документів про закінчення 1932–1933 навчального року дає для такого висновку підставу. Наприклад, ознайомлення з оригінальними звітами шкіл Білоцерківського району виводить зовсім інший результат кількості учнів станом на 2 липня 1933 р. – на 985 менше, ніж район прозвітував нагору.

Подібна ситуація склалася і в сусідньому Васильківському районі, де в багатьох селах недорахувалися навіть сотень учнів початкових класів перед закінченням шкільних занять. Скажімо, у Плесецькому «відсів» (саме так іменуються в документах втрати дітей) першокласників становив 105 осіб, другокласників – 112, третьокласників – 135, а четвертокласників – 103. Таким чином, з 849 учнів, які прийшли 1 вересня 1932 р. до цієї школи, на кінець навчального року рахувалося лише 433 – менше половини[11]. У Барахтах учнів цих класів залишилося 247 з 478, у Великій Вільшані – 293 з 552 дітей[12].

У Богуславському районі в Карапишівській семирічці учнів стало менше на 98, Киданівській – на 89, Маслівській – на 45, Саварській – на 97, Яцюківській початковій – на 51 дитину[13].

Аналіз матеріалів того періоду змушує звернути увагу на масові виправлення вже підписаних документів. Наприклад, у Володар-Волинському районі підсумкова за навчальний рік цифра 8256 виправлена на 7663, а в показниках Грушківської – 329 на 249, Іванівської – 380 на 325, Топорищанській – 477 на 333[14].

Такі виправлення і в матеріалах Попільнянського району: в Ходоркові – 381 на 284, Сокільчі – 251 на 189, Скочищі – 185 на 155, Парипси – 304 на 278, Хейлові – 203 на 172, Новоселиці – 261 на 230[15].

Вдалися до цього і в Христинівському районі: в Заячківці – 309 на 239, Ботвинівці – 118 на 106, Верхнячці – 390 на 360, Голяківці – 162 на 134, Івангород – 347 на 286, Шукайводі – 336 на 316, Талалаївці – 169 на 155, а по всіх школах цей контингент зменшено з 5780 до 5480[16].

Однак особливі проблеми виникли з наповненням перших класів Київщини. На місцях планувалося набрати 183 591першачків, однак обласний відділ народної освіти наполіг на цифрі 185 931[17]. Водночас, за даними референта соцкультурного сектору обласного управління народногосподарського обліку І. Михайленка від 15 червня 1933 р. на Київщині налічували тільки 147 258 дітей 8-річного віку[18]. А ще менше виявилося їх на початок 1933–1934 навчального року. Про це стверджували дані обліку дітей по всіх районах області, зокрема в Таращанському (див. табл. 10)[19]:

Таблиця 10.

Зменшення чисельності дітей 1925 та 1926 років народження на 01.09.1933 р. в Таращанському районі Київської області

	Народилося у 1925 р.	Наявних 8-річок на 1.09.1933	Народилося у 1926 р.	Наявних 7-річок на 1.09.1933
Тараща	371	154	386	142
Бовкун	48	38	38	30
Вел.Березянка	140	97	162	82
Вел. Вовнянка	131	71	136	89
Веселий Кут	83	51	82	57
Володимирівка	64	18	68	26

[11] ДАКО. Ф. Р-235. Оп. 1. Спр. 1646. Арк. 19.
[12] Там само. Арк. 21, 18.
[13] Там само. Спр. 1609. Арк. 12.
[14] Там само. Арк. 21.
[15] Там само. Арк. 62, 63.
[16] Там само. Арк. 83.
[17] Там само. Арк. 4.
[18] Там само. Арк. 42.
[19] ДАКО. Ф. Р-5634. Оп. 1. Спр. 1036, 1037, 1038, 1039, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 1046, 1047, 1048, 1049, 1060, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1070, 1071, 1072, 1073, 1074; Спр. 92. Арк. 113, 114.

Дубівка	57	46	71	41
Кирдани	80	45	60	38
Кислівка	79	26	81	25
Ківшовата	189	102	214	99
Косяківка	109	51	100	48
Крива	32	14	43	26
Круті Горби	94	50	70	31
Лісовичі	251	71	231	97
Лука	181	112	208	94
Лук'янівка	95	45	73	39
Мала Березянка	63	40	55	35
Петрівське	133	64	133	72
Плоске	113	72	106	43
Потоки			27	11
Ріжки	144	48	142	43
Салиха	106	49	102	43
Северинівка	154	45	149	41
Станишівка	55	23	52	36
Степок	75	44	75	45
Улашівка	55	23	45	29
Чапаївка	219	133	233	136
Червоні Яри	42	13	62	14
Чернин	113	59	118	48
Разом	3221	1651	3342	1560

Така сама картина спостерігалася у всіх районах. Тож, з огляду на це, вирішили прийняти 143 103 7-річних дітей[20]. Це означало, що до завдання згори не вистачало 104 730 дітей, бо рахувалося тільки 42 488 (185 591 – 143 103 = 42 488; 147 258 – 42 488 = 104 730). А це – 71,12 % втрат.

Втрати приховували згідно з вказівками згори, про що доповідали, посилаючись на директиву наркома освіти УСРР В. Затонського. Про це свідчить протокол засідання комісії щодо мережі шкіл Васильківського району від 29–30 липня 1933 р.:

«Барахти (*1925 року тут народилося 243 дитини.* – В. С.) – з трьох перших груп лишити 2 на 90 учнів.

Жорнівка: І групу за відсутністю повного контінгенту учнів не відкривати – є лише 7 учнів.

Мархалівка: до 1 групи взяти дітей 1923 і 1924 років народження в кількості 10 душ.

Васильків (*1925 року народилося 389 дітей*): – кількість І груп зменшити з 9 до 8 за рахунок укрупнення укр. шкіл.

В. Бугаївка: перших груп зменшити з трьох до двох на 92 учні за рахунок зменшення притягнення дітей 1926 р. н.

В. Вільшанка (*у 1925 році народилося 227 дітей*): Зняти дві перші групи 75 учнів за рахунок дітей народження 1926 р. Залишити одну в кількості 45 душ.

Другі групи відкрити 120 душ відкрити три замість двох.

Данилівка: замість двох перших утворити одну, зменшивши прийом дітей на 29 душ.

Западанка (*1925 року народилася 201 дитина*): першу групу залишити одну, одну зняти за рахунок дітей 1926 року...»[21].

З доведеними завданнями щодо набору першокласників найкраще справилися в Баранів-

[20] ДАКО. Ф. Р-144. Оп. 1. Спр. 1608. Арк. 4.
[21] Там само. Арк. 52–54.

ському районі, про який відверто доповідали: «По перших групах зменшення в контингентах учнів немає тому, що за рахунок, що вибували, померли, добрано відповідну кількість учнів з дітей 7 років. Цим самим пояснюється збільшення дітей по I групах поль. шкіл на 103 учні»[22].

Така сама катастрофа зі зменшенням дітей через смертність від Голодомору виявилася і в степовій частині УСРР. Для порівняння візьмемо учнів початкових класів Петриківського району Дніпропетровської області двох навчальних років[23]:

Таблиця 11.

Петриківський район Дніпропетровської області

Навчальні роки	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	Разом
1932–1933	1737	1275	1126	1121	5259
1933–1934	1254	867	695	693	3509

У цьому районі, як це видно з таблиці 11, 1 вересня 1933 р. в початкові класи прийшло менше на 1 750 учнів, ніж у 1932 р. Однак ще приголомшливіші цифри, коли йдеться про тих, хто продовжив навчання 1933 р., перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го – в 3-й, і з 3-го – в 4-й – таких тільки в 3 класах не дорахуємося вже 1 883 дітей. І це враховуючи те, що нам невідомо, скільки повинно було прийти до 1-го класу 1933 р. й скільки четвертокласників набору 1932 р. вижили станом на 30 червня 1933-го. Це дає підставу стверджувати, що втрати дітей в степових областях УСРР також були катастрофічними.

На жаль, вони, ще раз наголошуємо, далеко не скрізь були зафіксовані офіційною статистикою – не значаться ніде дитячі жертви Голодомору-геноциду (як і люди старших вікових груп), котрі загинули в дорозі до Росії й Білорусі за хлібом або й там, як про це свідчать численні документи й спогади; невідома кількість їх лежить у тих понад тисячі могилах біля залізничних станцій і річкових пристаней на Дніпрі, а також розстріляні радянськими прикордонниками або потоплені втікачі з соціалістичного «раю» в Збручі чи Дністрі через невміння плавати...

Отже, аналіз первинних документів вітчизняних архівів дає можливість встановити чисельність втрат дітей та інших вікових груп населення УСРР, оскільки залучення до наукового обігу невідомих документів і прочитання відомих фактів через призму нових напрямків досліджень прискорює розв'язання вказаної проблеми. Це дозволить не тільки поглибити дослідження Голодомору-геноциду в цілому, а й прискорити встановлення чисельності втрат під час геноциду української нації.

[22] Там само. Спр. 1610. Арк. 51 зв.

[23] ДАДО. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 154; Ф. Р-439. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 32.

УДК: 930.25:94(477)»1932/1933»]:004.738.1(4)

Смірнов Тарас,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
освітня програма «Архівознавство»

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА САЙТІ ЄВРОПІАНИ – ІНТЕГРУВАННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ

Мета дослідження *– проаналізувати сайт Європіани на предмет наявності українських архівних документів і матеріалів із теми Голодомору 1932–1933 рр. та можливості подальшого представлення на їх сайті.* ***Методологія дослідження*** *базується на принципах історизму та цивілізаційному підході; використано методи критичного аналізу джерел, інформаційно-аналітичний, типологічний, а також аналізу, синтезу, узагальнення.* ***Наукова новизна.*** *Проаналізовано тематичну специфіку сайту Європіани з метою розробки стандартів імплементації українських архівних документів і матеріалів із теми Голодомору-геноциду; пришвидшення інтегрування до європейського історичного простору.*

Ключові слова: *сайт Європіани, архів, архівна пам'ять, Голодомор-геноцид.*

Taras Smirnov,
master's degree at
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
program: Archival Studies

REPRESENTATION OF THE ARCHIVAL DOCUMENTS ON THE 1932-1933 HOLODOMOR ON THE WEBSITE OF EUROPEANA – INTEGRATION INTO THE EUROPEAN HISTORICAL SCENE

Aim of the study *is to analyze the Europeana website on the availability of Ukrainian archival documents and materials on the Holodomor of 1932-1933 and the possibility of their further representation on the site.* ***Methodology of the study*** *is based on the principles of historicism and civilizational approach; the methods of critical analysis of sources, information-analytical, typological, as well as analysis, synthesis, and generalization methods have been used.* ***Scientific novelty.*** *The thematic specificity of the Europeana website has been analyzed in order to develop standards for the implementation of Ukrainian archival documents and materials on the Holodomor-genocide; and to improve integration into the European historical space.*

Key words: *Europeana website, archives, archival memory, Holodomor-genocide.*

Основною складовою знання є пам'ять, як-от історична та культурна. Особливістю історичної та культурної пам'яті є можливість формування набору атракторів, які можуть визначати межі та обсяги культурно-історичних спогадів як однієї людини, так і цілого народу[1]. Для досягнення поставленої мети важливою є кореляція з поняттям «архівна пам'ять», адже архіви є ключовою структурою у системі соціальних комунікацій.

На початку 1990-х рр. архівознавчу проблематику аналізував американський культуролог Кеннет Фут. На його думку, «архіви у сучасному суспільстві є важливим чинником продовження часових і просторових діапазонів людського спілкування»[2]. Канадський архівіст Жан-П'єр Валло зазначав, що «кожен архівіст має місію – створення живої пам'яті історії нашого сьогодення, що впливає на колективне "пам'ятання"»[3].

Варто зауважити, що проблематика відкритих даних, архівів, бібліотечних фондів актуальна у сучасному науковому та освітньому просторах як українському, так і європейському. Фундаментальними стали програми, які розробила ЮНЕСКО наприкінці XX ст., вони чинні й доповнюються. Наприклад, програми «Пам'ять світу» та «Пам'ятайте про майбутнє», в яких акцентовано увагу на питанні Всесвітньої спадщини, де нового розуміння набули документальні здобутки, які зберігаються в архівах, музеях і бібліотеках[4].

В історії України було чимало подій та явищ, які є актуалізованими, викликають інтерес як дослідників українського суспільства, так і міжнародної спільноти, як-от один з найбільших злочинів XX ст. – Голодомор-геноцид українського народу 1932–1933 рр. Цей злочин тоталітарного комуністичного режиму замовчувався впродовж пів століття, і тільки з відновленням державної незалежності отримав правову оцінку, а також наукове осмислення в численних працях істориків, етнологів, демографів, психологів, правників і представників інших галузей знань. Наявність великого масиву джерел з історії Голодомору-геноциду актуалізує й об'єктивно спонукає до систематизації, аналізу, узагальнення, поглибленого проведення джерелознавчих та історіографічних студій.

Важливим залишається питання визнання світовою спільнотою Голодомору в Україні геноцидом. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні визнали актом геноциду Канада (20.06.2003 р.), Угорщина (26.11.2003 р.), Литва (24.11.2005 р.), Грузія (20.12.2005 р.), Польща (16.03.2006 р. – Сенат). 28 листопада 2006 р. ухвалено Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». 4 грудня 2006 р. Сейм Польщі ухвалив окремий Закон, яким засудив «тоталітарний режим, відповідальний за цей геноцид». Упродовж 2007–2008 рр. парламенти Перу, Парагваю, Еквадору, Колумбії, Мексики й Латвії засудили Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як акт геноциду українського народу. Актом геноциду українців у 2017 р. його визнала Португалія. 4 жовтня 2018 р. Голодомор визнано геноцидом у Сенаті США,

[1] Киридон, А. (2013). Простір пам'яті: інструменталізація поняття. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць,* (12), 203–208.

[2] Foote, K. (1990). To Remember and Forget: Archives, Memory, and Culture. The American Archivist, 378-392.

[3] Cook, T. (1997). What is past is prologue: A history of archival ideas since 1898, and the future paradigm shift. *Archivaria*, 17–53.

[4] Memory of the World programme. UNESCO : site. URL: http://en.unesco.org/programme/mow

11 грудня – у Палаті представників Конгресу США. Подальше визнання Голодомору геноцидом допоможе Україні розбудовувати демократичні інституції, громадянське суспільство, рухатися до європейських і євроатлантичних структур. Також, на нашу думку, найкращим розв'язанням питання монолітності європейського соціуму є акцент на створенні єдиного культурного простору, де здобуткам кожної із держав відведена окрема роль, а разом вони утворюють синергію.

Говорячи про імплементування у європейський культурний простір, акцент потрібно робити на цифровому полі та інтеграції у нього архівних даних з української історії. Найкращим рішенням поставлених завдань є інтеграція українських матеріалів на сайт Європіани. *(Прим. авт. Europeana – це цифрова бібліотека на сайті якої розміщено оцифровані матеріали з музеїв, бібліотек та архівів зі всієї Європи. Кожна із вищезазначених установ надає свої матеріали для представлення на сайті[5]).*

Варто зазначити, що Україна представлена на порталі Europeana колекціями цифрових знімків із окремих бібліотек та музеїв, але на сайті абсолютно не репрезентовано архівний матеріал. Також на платформі немає жодних колекцій, які були б присвячені трагічним подіям Голодомору-геноциду. Проаналізувавши тематичні каталоги та колекції на сайті Європіани[6], мені не вдалося знайти бодай однієї тематичної колекції, яка була б присвячена трагічним подіям Голодомору-геноциду в Україні. Таке ігнорування має негативні наслідки, відкидає на околицю культурних та наукових процесів, які відбуваються у цифровому просторі ЄС, та блокує вільний доступ громадян ЄС до документів, які засвідчують причини та наслідки геноциду українського народу.

Повертаючись до ролі Європіани у процесі майбутньої популяризації України та її спадку в європейському культурному контексті, відзначимо, які переваги може отримати наша держава від цієї взаємодії. Наведу декілька можливих позитивних зрушень:

- представлення українського культурного спадку та імплементація його в європейський історичний контекст;
- репрезентація архівних документів та загальноєвропейське інформування щодо жертв комуністичного тоталітарного режиму.

Отож з початку XXI ст. людство переживає черговий пізнавальний «поворот» до історичної спадщини; проблеми її збереження зумовлені реаліями науково-технологічного прогресу інформаційного суспільства, що найважливіше, генерація та поширення цифрового контенту є причиною розвитку глобальної інформаційної цивілізації; формується новий глобальний «етнос», який зростає на універсальних цінностях культурного синтезу, можливого завдяки цифровізації. Завдяки правильній синергії зусиль з боку влади, наукової спільноти та суспільства можлива подальша інтеграція української історії у канву загальноєвропейського розвитку історії та історичної думки. Важливим кроком може стати інтеграція української культури до європейського контексту та представлення архівних, бібліотечних та музейних колекцій про Голодомор-геноцид на сайті Європіани.

[5] Europeana : site. URL: http://www.europeana.eu

[6] Europeana: Sources – Europeana Collections. URL: http://www.europeana.eu/portal/en/explore/sources.html.

УДК 070.23:32.019.5(47+57)

Старовойт Світлана,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду

РАДЯНСЬКА РЕГІОНАЛЬНА ПРЕСА І ПРОПАГАНДА: ЖУРНАЛІСТСЬКИЙ ДИСКУРС

Розвиток регіональної мережі газет розпочався з 1924 р. та увійшов в активну фазу на початку 1930-х рр. Тоталітарний комуністичний режим використав місцеву пресу як ефективний і повністю контрольований інструмент пропаганди, що забезпечив просування комуністичної ідеології в Україні. Під час Голодомору 1932–1933 рр. вона сприяла насаджуванню нового способу господарювання, зламу традицій, збільшенню як активних, так і пасивних прибічників режиму.

Форми донесення інформації до читачів та легітимізація злочинних дій влади на сторінках газет активно впливали на трансформацію колективної свідомості.

Ключові слова: *преса, пропаганда, агітація, Голодомор, трансформація колективної свідомості.*

Svitlana Starovoit,
PhD in History,
leading research fellow
ar the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

SOVIET REGIONAL PRESS AND PROPAGANDA: JOURNALISTIC DISCOURSE

Development of regional network of newspapers started in 1924 and entered its active phase in the early 1930s. Totalitarian communist regime used local press as effective and totally controlled instrument of propaganda, which provided for popularization of communist ideology in Ukraine. During the Holodomor of 1932–1933, it conduced to new way of farming, breaking of traditions, and increasing the number of both active and passive supporters of the regime. Forms of conveying information to readers and legitimizing the criminal actions of the authorities in the newspapers actively influenced the transformation of the collective consciousness.

Key words: *press, propaganda, agitation, Holodomor, transformation of collective consciousness.*

Періодична преса для громадян Країни рад була основним джерелом інформації про події в країні й за її межами. Зі значним збільшенням мережі регіональних газет на початку 1930-х рр. вона стала не тільки одним з ефективних способів поширення інформації, а й дієвою формою пропаганди та агітації через покладені на неї режимом функції. Сьогодні важливим є осмислення ролі преси в зміцненні позицій комуністичного тоталітарного режиму в Україні та дослідження способів використання преси як потужного маніпулятивного інструменту впливу на суспільство.

Як об'єкт історичного дослідження періодичну пресу розглядали О. Вакульчук[1], Н. Солонська[2], Г. Рудий[3], М. Романюк, В. Солдатенко та ін. Її завдання і функції як складової розгалуженої пропагандистської мережі і активного агітатора на регіональному рівні вивчали І. Сипченко[4], О. Попова[5], М. Тимошик[6]. Впливу преси, що спричинив злам традиційного побутування українців та сприяв формуванню нової моралі, присвячене дослідження М. Костіва[7].

Мета цієї статті – проаналізувати форми подачі інформації в регіональних газетах Чернігівщини початку 1930-х рр. та визначити роль преси в системі ідеологічної пропаганди комуністичного тоталітарного режиму в умовах реалізації злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Для преси Чернігівщини як частини загальної мережі періодики УСРР на початку 1930-х рр. характерні стрімкі темпи зростання кількості видань і їх періодичності й орієнтування викладу тексту на сільського трудівника. У 1932–1933 рр. тут видавались три щоденні газети – обласна «Більшовик», районні «Правда Прилуччини» (Прилуцький район) та «Комуна» (Конотопський район); решта районних газет виходила у середньому раз на три дні (9–15 разів на місяць).

Імпульс до швидкого розвитку преси, в т. ч. місцевої, був закладений ще у 1924 р. Зокрема, серед рішень XIII з'їзду РКП(б) (розділ «Про друк») завданням найближчого року визначалось

[1] Вакульчук О. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 67–82.

[2] Солонська Н. До історії української періодичної преси. *Бібліотечний вісник*. 1997. № 3. С. 29–32.

[3] Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. *Бібліотечний вісник*. 2008. № 1. С. 29–35.

[4] Сипченко І. Мас-медіа у соціокомунікативному просторі Сумщини 30-х рр. XX ст.: ідеологічно-пропагандистський аспект. *Журналіст. освіта в Україні: світові проф. стандарти*. XII міжнар. наук.-пр. конф. Суми, 8–9 червня 2016. С. 43–49; Її ж. Районна преса Сумщини 30-х рр. XX ст. як засіб ідеологічного впливу на маси. Образ. 2015. Вип. 1. С. 130–137.

[5] Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): тенденції, механізми, практики. *Гілея*. 2013. Вип. 68. С. 53–59.

[6] Тимошик М. Місцева преса як чинник комунізації та денаціоналізації українського села довоєнної доби. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 164–178.

[7] Костів М. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст. *Література та культура Полісся*. Вип. 88. Серія «Історичні науки». № 8. С. 194–202

100%-охоплення всіх членів партії передплатою на газети, вжиття заходів щодо масового розповсюдження практики читання газет серед робітників і червоноармійців та такий наклад друку, що забезпечив би розповсюдження не менше однієї газети на 10 селянських дворів[8]. Організація розлогої мережі робсількорів і залучення їх до співпраці з редакціями мали створити умови для покращення змісту публікацій та поширення газетного контенту в маси. Перед редакціями ставили завдання знайти спосіб викладу інформації, що відповідав би рівню сприйняття тих прошарків населення, на які газети будуть орієнтовані. Наголошувалося, що національна преса «особливо вимагає» посилення партійного керівництва і зміцнення «політично вмотивованими партробітниками-журналістами»[9].

Серед ключових постанов, що врегульовували засади функціонування регіональної преси на початку 1930-х рр. були постанови ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію мережі газет у зв'язку з ліквідацією округів» від 11 серпня 1930 р., «Про сільську районну та низову пресу» від 18 січня 1931 р., «Про перебудову робсількорівського руху» від 16 квітня 1931 р. Важливу роль відіграла постанова ЦКК ВКП(б) і колегії НК РСІ «Про висвітлення у пресі питань, пов'язаних зі зміцненням районів, та про районну пресу» від 25 листопада 1930 р. Як бачимо, адміністративно-територіальні реформи 1930–1932 рр. в УСРР також сприяли зростанню мережі районної преси. Хоча Чернігівську область утворено тільки у жовтні 1932 р., переважна більшість періодичних видань на її території утворилися упродовж 1931 – весни 1932 рр.

Районні газети відігравали важливу роль в оперативному інформуванні людності в «потрібному» для режиму руслі й були ефективним інструментом ідеологічного впливу, повністю відповідаючи тогочасній характеристиці преси як «єдиного знаряддя, за допомогою якого партія щодня, щогодини говорить з робітничим класом своєю, потрібною їй мовою»[10]. Тож не викликає подиву, що всі вони існували винятково як друковані органи райкомів партії, райвиконкомів та райпрофрад. Редакторів районних газет призначали з-поміж працівників партійного апарату району із подальшим затвердженням кандидатур обласними комітетами та ЦК КП(б)У[11]. Діяльність редколегій жорстко контролювали: їхні доповіді систематично заслуховували на засіданнях бюро районних партійних комітетів[12]. У 1931 р. було скликано перший всеукраїнський з'їзд редакторів. Надалі це стало традиційною практикою – районні, обласні та всеукраїнські з'їзди редакторів і робсількорів тримали «у тонусі» газетні кадри.

Як і вся преса країни, регіональна преса Чернігівщини була жорстко цензурована і подавала інформацію дозовано й уніфіковано. Характерна однотипність найменувань газет («За більшовицькі темпи» – Березнянський, Талалаївський та Ічнянський райони, «Соціалістичний наступ» – Варвинський, Сновський та Іваницький райони), типові форми викладу матеріалів, застосування спеціальних кліше (ілюстрації, цитати вождів). Здійснювалося систематичне «обстеження» діяльності редакцій за певними схемами цензурування, прописаними для місцевої періодики ще у 1931 р.[13] Сектор преси ЦК КП(б)У організовував загальний огляд районних газет раз на два місяці і завжди «тримав руку на пульсі», забезпечуючи негайну реакцію у випадку виявлення «політичних викривлень»[14]. Цензурували все: підбір та спосіб викладу інформації, формулювання заголовків, стиль написання заміток, і, звичайно, ідейний рівень поданих матеріалів та політичні висновки з наведених фактів.

Ця потужна машина виконувала головне політичне завдання – пропагувала новий колгоспний лад, мобілізувала колгоспників та одноосібників кожного району на боротьбу за виконання завдань партії, «виховувала й ширила актив». Вагома частка таких активістів ставала робітничими та сільськими кореспондентами, на яких у своїй роботі спиралися редакції районних газет. Діяльність цих кореспондентів варто розглянути докладніше. Їхня робота не вимагала високого рівня грамотності чи спеціальної освіти, тож достатньо було заповнити анкету, що періодично друкувалися у газетах, і ти вже робсількор. Цікаво, що, крім особистих даних, кандидат у позаштатні кореспонденти мав вказати партійність, свій соціальний стан та стан батьків, членство у колгоспі, посаду та зазначити чи він «ударник» на трудовій ниві[15].

До завдань сільських кореспондентів входило постачання редакційних колегій районних газет інформацією з місць подій, забезпечення публічного читання випусків газет в хатах-читальнях

[8] О печати: Резолюция XIII съезда РКП(б), 23–31 мая 1924 г. Коммунист. партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 3: 1922–1925. Москва: Политиздат, 1984. С. 258.

[9] Там же.

[10] *Робселькор-ударник*. 2 лютого 1933 р.

[11] О партийной и советской печати: сб. док. Москва, 1954. С. 405–406.

[12] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4184. Арк. 1.

[13] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4184. Арк. 50–52.

[14] Там само. Арк. 200–201.

[15] Вакульчук, О. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 71.

та на польових станах, а також заохочення до передплати районних, обласних чи центральних газет якомога ширшого кола робітників і селян[16]. Робсількорівські замітки викривали «злочини» місцевої партійної та радянської номенклатури, «переродженців», «саботажників» колгоспного ладу, проте часто «грішили» необ'єктивністю у викладі фактів та відвертими наклепами на людей. Для більшого емоційного навантаження їхні дописи ілюстрували фотографіями чи карикатурами. Інколи робсількорівським заміткам віддавали цілі шпальти газет. В одному з випусків недригайлівської районної газети «Колективіст-ударник» уся четверта сторінка заповнена дописами робсількорів, об'єднаних у рубриці «Робсількорівським пером»[17]. За цих обставин важко не погодитись із характеристикою робсількора як «невидимого контролера громадської думки», даною М. Тимошиком[18].

Однак дописи робсількорів були лише одним із складників, що наповнювали газетні випуски. Іншою надзвичайно дієвою формою донесення інформації і класичним проявом пропаганди й агітації за «новий лад» на сторінках газет є різноманітні гасла. Змістове навантаження гасел, що закликали до боротьби з соціально «чужими» елементами чи до боротьби за виконання хлібозаготівель, інших народно-господарських планів часто підкріплювалися цитатами з постанов ЦК КП(б)У або виступів партійних вождів, на кшталт «Жодного центнера хліба приватникові», ленінською «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм», або новотворами на їхньому ґрунті «Боротьба за насіння – боротьба за високий врожай». Важливий не тільки їх зміст, а й риторика, нав'язувана читачеві. Використання великих літер у шрифтах та поєднання шрифтів різних розмірів забезпечували привернення уваги читачів до гасел, давало ясне розуміння громадським читачам у хатах-читальнях, на що насамперед звертати увагу і де робити акценти, щоб озвучена інформація мала бажаний вплив і спонукала слухачів до потрібних комуністичному режиму висновків. Короткий, сконцентрований в одному, максимум двох реченнях зміст безпомилково влучав у ціль.

Типовими гаслами на шпальтах газет початку 1930-х рр. є заклики, що спонукають читача до боротьби з «соціально-чужим елементом», за виконання планів хлібозаготівлі, весняної чи осінньої сівби, планів розповсюдження державної позики тощо. Зазвичай вони несуть подвійне інформаційне навантаження. Прикладом можуть слугувати гасла з передовиць газет «Прапор комуни» та «Соціялістичне село» – «ДУЖЧЕ УДАР. На куркуля, підкуркульника та куркульських прибічників – правих і «лівих» опортуністів та примиренців до них, ЩО ЗРИВАЮТЬ ХЛІБОЗАГОТІВЛІ»[19], «В БОРОТЬБІ З ЛІВИМ І ПРАВИМ ОПОРТУНІЗМОМ ЗА ГЕНЕРАЛЬНУ ЛІНІЮ ПАРТІЇ, в боротьбі з класовим ворогом-глитаєм, міцними лавами колгоспників, ВИКОНАЄМО ДИРЕКТИВИ ПАРТІЇ – ЗМІЦНИМО колгоспне будівництво»[20]. Текст свідомо відтворено зі збереженням розміру шрифтів для того, щоб унаочнити головні меседжі цих гасел.

Чернігівська область не була суто зерновою за профілем вирощуваних культур, тож багато місця на шпальтах місцевих газет 1932–1933 рр. відводилося висвітленню різних сільськогосподарських кампаній. Поруч із редакційними матеріалами, замітками й дописами сількорів про виконання планів заготівлі зернових, бачимо чимало інформацій про формування насіннєвих фондів і засів («В строк зібрати насіннєві і страхові фонди та перечистити посівний матеріал»), вирощування й збір урожаю тютюнових культур («Штурмова декада у тютюнозаготівлі злому не дала. Напружимо всі сили й ліквідуємо ганебний прорив»), буряків («Засів цукробуряку – дуже відповідальна дільниця сівби»), льону, конопель, заготівлі сіна («Рішуче вдарити по куркульських полигачах. Які намагаються здати недоброякісне сіно»). Проте навіть у чернігівській регіональній пресі превалюють матеріали щодо заготівлі зернових, особливо упродовж осінньо-зимового періоду. Повсякчас трапляються гасла, що спонукають завершити виконання планів до якоїсь конкретної дати («Червоними валками хліба вивершити хлібозаготівлі до 25 січня», «Січень – ударний місяць вивершення хлібозаготівлі»).

Поширені гасла щодо роботи буксирних бригад на хлібозаготівлях – «Розгорнути похід робсількорівських буксирних бригад – забезпечити в строк вивершення хлібозаготівлі» поєднувалися з гаслами «Здати всі лишки хліба державі», «Жодного центнера хліба приватникові». Розміщені поряд, вони закріплювали у підсвідомості думку, що єдиним власником і розпорядником урожаю зернових в країні може бути тільки держава (тобто комуністичний режим) і легітимізували численні безчинства, до яких вдавалися члени буксирних бригад у прагненні виконати план хлібозаготівлі.

[16] Тимошик М. Районні газети як організатори сількорівського руху в умовах ствердження в Україні комуно-більшовицької системи. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 218.

[17] *Колективіст-ударник*. 11 березня 1932 р.

[18] Тимошик М. Місцева преса як чинник комунізації та денаціоналізації українського села довоєнної доби. С. 164.

[19] *Прапор комуни*. 10 грудня 1931 р.

[20] *Соціялістичне село*. 24 січня 1932 р.

Державна політика, спрямована на технологічне переоснащення промисловості, зокрема на акумулювання коштів всередині країни шляхом розповсюдження різноманітних державних позик, відображена у таких гаслах, як «В розміщенні позики актив мусить показувати приклад і бути організатором мас»[21], «Рішуче вдарити по глитайні та по її агентурі – опортуністах, забезпечити виконання мобілізації коштів 1-го кварталу до 1-го березня. На боротьбу за першість, за переходовий червоний прапор, за премію», «Трудящі району повинні знати передові ударні та злочинно відсталі села по виконанню плану реалізації позики "3-го вирішального"»[22].

«Керівна роль» комуністичної партії та її адептів у повсякденному житті українських хліборобів забезпечувалася через використання гасел, що спонукали членів низових партійних організацій до повсякчасного очолювання будь-яких заходів соціального чи економічного характеру. Прикладом можуть слугувати опубліковані у газеті «Колективіст Буринщини» рядки: «Мобілізувати маси на ударне вивершення хлібозаготівлі, покласти край ганебному відставанню», «Обов'язок духанівських і бошівських комуністів перед партією – мобілізувати навколо себе комсомол, колгоспників і актив, зламати куркульський саботаж і вивершити до 1-го лютого хлібозаготівлі»[23].

Молодому поколінню нав'язували непритаманні йому раніше функції та обов'язки, котрі поступово формували нові моделі «комуністичної» поведінки. За зразок можемо взяти декілька передовиць бобровицької районної газети «За суцільну колективізацію». Тут розміщено гасла «Завтра XVIII МЮД – день бойового огляду й мобілізації РЕВОЛЮЦІЙНОЇ МОЛОДІ СВІТУ», «Комсомольче, молодий колгоспнику – борись за високий урожай, ЗА ВЧАСНЕ ВИКОНАННЯ ПЛАНІВ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ» та «Комсомольці, робітнича й комсомольська молодь! За переможне завершення першої п'ятилітки, за побудову безкласового суспільства». Поряд з ними заголовки дописів «Рішення пленуму РК ЛКСМУ – в маси», «Організуємо червону хлібну валку ім. МЮД'у», «Під гаслами МЮД організуватися на вивершення хлібозаготівель». В іншому номері «глибокий» зміст гасла «Всі комуністи, комсомольці, весь актив – на кутки» розкрито і підкріплено двома іншими: «Розгорнути масово-роз'ясну роботу серед одноосібників-контрактантів» та «Примусити куркульсько-заможні господарства негайно виконати тверді завдання»[24].

На шпальтах газет прослідковується своєрідна «гойдалка» між закликами до інтенсифікації праці новітніх кріпаків-колгоспників – «Кожного дня рапортувати відсотками виконаного плану», «Ударному місячнику – більшовицькі темпи», «День-у-день збільшувати темпи хлібозаготівлі!»[25] – та схваленням діяльності передовиків виробництва «УДАРНИКАМ І УДАРНИЦЯМ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЛАНІВ, що за проводом партії Леніна борються за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, ПАЛКИЙ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПРИВІТ». Цікаво, що в цьому випадку вдячність за ударну працю підкріплена сталінською цитатою: «Щоб стати колгоспникам заможними, для цього треба тільки одне – працювати в колгоспі чесно, правильно використати трактори і машини, правильно використати робочу худобу, правильно обробляти землю, берегти колгоспну власність»[26]. Як тут не виникне бажання бути «правильним»?

Часто гасла використовували як заголовки певних рубрик. Наприклад, у бахмацькій районній газеті «Прапор комуни» під гаслом «ВОГОНЬ по куркулях та підкуркульниках, ЩО ЗРИВАЮТЬ КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО» зібрано декілька дописів сількорів, що висвітлюють «проблемні» факти в діяльності місцевих артілей та колгоспів[27]. Примітною є також практика розміщення на одній шпальті редакційних заміток, заголовки яких звучать в унісон з гаслами. Наприклад, на першій шпальті газети «Колгоспник Дмитрівщини» розміщено гасло «Ще сильніше вдарити по куркульському саботажу хлібозаготівель», і тут же замітки під заголовками «Очистити колгоспи від куркульського гнійника» та «Зграю злочинців з колгоспу "Нове життя" – покарано»[28].

Присутні на сторінках чернігівських регіональних газет і гасла-застереження, наприклад, «Балаканина про нереальність планів – пряма допомога глитаєві»[29] та «Тих, що зривають хлібозаготівлю, ворогів народу нещадно каратимуть. Куркуля Андрійченка засуджено до розстрілу»[30]. Характерно, що поруч з останнім розміщено гасла-завдання місцевому партійному активу і робсількорам («Партосередки, посилюючи більшовицьку пильність в боротьбі за хліб, викриваючи агентів куркуля з партквитками в кишені, повинні домогтися негайного вивершення хлібозаготівель» та «Робселькори, викриваючи

[21] *Соціялістичне село*. 3 серпня 1932 р.

[22] *За більшовицькі темпи*. 12 січня 1932 р., 15 січня 1932 р.

[23] *Колективіст Буринщини*. 25 січня 1933 р.

[24] *За суцільну колективізацію*. 3 вересня 1932 р., 3 жовтня 1932 р.

[25] *Правда Прилуччини*. 5 січня 1932 р., 8 січня 1932 р., 10 січня 1932 р.

[26] *Колгоспник Дмитрівщини*. 10 березня 1933 р.

[27] *Прапор комуни*. 14 грудня 1931 р.

[28] *Колгоспник Дмитрівщини*. 11 лютого 1933 р.

[29] *Правда Прилуччини*. 20 січня 1932 р.

[30] *Колективіст Буринщини*. 4 січня 1933 р.

конкретних зривників хлібозаготівель для суворої кари, мусять бути в передових шеренгах боротьби за хліб»). Таке поєднання не залишало іншого шляху адептам комуністичного ладу, окрім як крокувати накресленим партією курсом.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що обрані форми подання інформації на шпальтах регіональних газет Чернігівщини початку 1930-х рр. забезпечували масштабне просування комуністичної ідеології у суспільну свідомість українців в умовах реалізації злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Редакційні замітки, дописи робсількорів, гасла виконували головне політичне завдання – пропагували новий колгоспний лад й орієнтували колгоспників та одноосібників на виконання політичних та економічних завдань режиму. В ідеологічній площині вони сприяли збільшенню як активних, так і пасивних прибічників комуністичного тоталітарного режиму через примус кожного індивіда до екзистенційного вибору: зберегти моральні принципи, сформовані упродовж віків, і поставити під загрозу життя чи обрати нову комуністичну мораль і зберегти його.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:[303.1:3.076:343.22]

Стасюк Олеся,
кандидат історичних наук,
генеральний директор
Національного музею Голодомору-геноциду

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ І ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі проблемних методологічних питань у вивченні інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду, диференціації ідеологічних та соціокультурних умов формування і функціонування інституту (нової референтної групи); руйнації звичаєвих соціальних практик під час ідеологічного «штурму» комуністичного тоталітарного режиму. На основі міждисциплінарного підходу, критичного аналізу та синтезу було виокремлено чотири сучасні методологічні підходи до вивчення зазначеної теми.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, уповноважені та виконавці, міждисциплінарний підхід, історична антропологія.*

Olesia Stasiuk,
PhD in History,
Director General
of the National Museum of the Holodomor Genocide

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF STUDYING THE INSTITUTE OF AUTHORIZED PEOPLE AND PERPETRATORS OF THE HOLODOMOR GENOCIDE OF THE UKRAINIAN NATION

The aim of the study is to identify and analyze problematic methodological issues in the study of the institute of authorized people and perpetrators of the Holodomor genocide, differentiation of ideological and socio-cultural conditions of shaping and functioning of the institute (new reference group), destruction of customary social practices during the ideological "attack" of the communist totalitarian regime. Based on an interdisciplinary approach, critical analysis and synthesis, four contemporary methodological approaches to the study of this topic were identified.

Key words: *Holodomor genocide, authorized people and perpetrators, interdisciplinary approach, historical anthropology.*

У статті «“Голодомор-геноцид” як категорія полідисциплінарного історичного дослідження подій 1932–1933 рр. в Україні»[1] ми наголосили на необхідності виходу за межі фактографічно-документального канону під час аналізу теми Голодомору як злочину геноциду українців, адже цей канон істотно звужує розуміння зазначеної теми, яка є міждисциплінарною по своїй суті. Вона потребує міждисциплінарної кооперації на методологічному рівні, під час якої історик-голодоморознавець має подолати обмеження традиційного позитивістського підходу та розглянути проблему крізь призму «мистецтва розуміння письмово фіксованих життєвих явищ» (В. Дільтай), або, як писав Л. Февр, збагнути, що «Історія використовує тексти – це зрозуміло як білий день. Проте не лише тексти. Ті, що перебувають в обігу раніше, і ті особливо, що породжені бурхливим розквітом нових дисциплін: статистики, демографії… лінгвістики… психології. Постійно встановлювати нові форми зв’язків між наближеними та віддаленими дисциплінами, зосереджувати на одному й тому ж об’єктові дослідження спільні зусилля різних наук – ось найголовніше завдання з-поміж тих, що стоять перед історією, яка прагне покінчити з ізольованістю та самообмеженням… Йдеться не лише про запозичення понять, хоча інколи воно і необхідне. Втім, перш за все, – про запозичення методів і духу дослідження»[2]. Цю розлогу думку французького історика на початку статті наведено недаремно, адже вона якнайкраще демонструє важливість зміни фокусу пізнання Голодомору-геноциду українців як історичної проблеми. Звернення уваги на роль уповноважених, виконавців й активістів у вчиненні цього злочину, по-перше, переорієнтовує увагу дослідників з інституційної та макроісторії на її мікрорівень, багатий конкретикою та новими джерелами, які розширюють бачення проблеми, а, по-друге, актуалізує міждисциплінарне співробітництво у цьому напрямі, що призводить не до зміни мети історичного дослідження, а швидше до переорієнтації його інтересу, перегляду дослідницьких процедур. Будучи загальною тенденцією у розвитку соціогуманітарного дискурсу, міждисциплінарна кооперація у XXI ст. перетворилася на сферу, знайомство з якою все більше входить до кола професійних інтересів кожного історика. Особливо це стосується тих випадків, коли в суміжних дисциплінах використовуються схожі джерела й серії документальних даних, методи обробки яких, вироблені в межах цих дисциплін, можуть застосовуватися на практиці історика, збагачуючи його дослідницький інструментарій.

Сьогодні міждисципілнарність – чи не єдиний ефективний засіб у тому, що Л. Февр назвав «битвами за історію». Кращого вислову годі й шукати, щоб охарактеризувати ситуацію навколо теми Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр., яка й досі залишається дискусійною та конфронтаційною, можна сказати, «небезпечною», особливо коли йдеться про статистику загиблих та виконавчу вертикаль вчинення злочину на місцях, про тих, хто отримав наказ згори «виголоджувати» українців. Важливо зрозуміти, що перевага детальної розробки питання участі уповноважених і виконавців у вчиненні злочину геноциду українців – не лише у виявленні можливостей аналізу конкретних типів документальних та інших даних, наявних в арсеналі суміжних дисциплін, а й також у тому, що вона дає змогу критично переосмислити фундаментальні проблеми природи Голодомору-геноциду як історичного явища в руслі антропологічно орієнтованих історичних досліджень.

Тема методологічних засад дослідження участі уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. й досі залишається нерозкритою. Взагалі історики неохоче звертаються до питань методології, пов’язаних із геноцидом українців, обмежуючись аналізом набору загальнонаукових принципів і методів у межах статей, кваліфікаційних робіт чи монографій. Незважаючи на це, методологічні рефлексії є важливим аспектом голодоморознавчого дискурсу, особливо щодо розкриття імен жертв і винуватців цього злочину. У цьому ключі потрібно звернути увагу на методологічний потенціал антропологічно орієнтованих історичних досліджень, які ґрунтуються на міждисциплінарній кооперації.

Актуальність антропологічного виміру дослідження Голодомору-геноциду українців посилюється ще й тим, що саме в такому ключі ця тема лише починає осмислюватися. Можна згадати роботи Я. Калакури[3], О. Кісь[4], В. Марочка[5],

[1] Стасюк О. «Голодомор-геноцид» як категорія полідисциплінного історичного дослідження подій 1932–1933 років в Україні. *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. 2018. Вип. № 56. С. 106–113.

[2] Февр Л. Суд совести истории и историка. *Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. С. 20.

[3] Калакура Я. Ментальна складова Голодомору в Україні 1930-х років. *Штучні голоди в Україні XX ст. : матер. конф*. Київ, 2018. С. 257–268; Калакура Я. Антропологічний підхід у дослідженнях геноциду-Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Укр. селянин*. 2018. Вип. 20. С. 53–59.

[4] Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити*. 2010. № 5–6. С. 633–651.

[5] Марочко В. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Укр. істор. журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.

О. Сапицької[6], В. Тиліщака і В. Яременка[7]. Радикальна зміна проблематики дослідження злочину проти українського нації у 1932–1933 рр., спрямованого на виявлення людського виміру історичного процесу, потребує перегляду концептуального апарату та дослідницьких методів, що призводить до формування нової парадигми соціальної історії, перенесення акценту з інституційної та макроподієвої історії на її багату конкретику, перехід від домінування умоглядних схем до «історії подробиць життя». Це зумовлює підвищений інтерес до розгляду методологічних засад дослідження задіяння інституту уповноважених і виконавців у вчиненні зазначеного вище злочину.

Комплексне та ґрунтовне дослідження проблеми участі уповноважених і виконавців у вчиненні геноциду, тобто аналіз мікроісторії, того, що відбувалося у 1932–1933 рр. на українських землях, можливі лише у контексті процесу «антропологізації» історії України, що набирає обертів на сучасному етапі[8]. Деякі дослідники цілком свідомо беруть у цьому участь, активно експериментуючи з новими підходами і концепціями, інші «пливуть за течією», а треті взагалі намагаються виходити з логіки розвитку тієї предметної сфери чи проблематики, в якій перебувають їхні наукові інтереси, доволі скептично та з осторогою сприймаючи якісь інновації. Попри це, прорив, який відбувся у 1970–1980-х рр., стимулював появу соціальної історії та історичної антропології. Йдеться про галузь сучасного історичного знання, що виникла та існує в межах «нової історичної науки», об'єднуючи в собі низку дисциплін, які вивчають людину в усіх її конкретних проявах та взаємозв'язку з елементами соціальної системи, про напрям пізнання соціокультурної історії за допомогою методів історичної та антропологічної наук і кроскультурних досліджень.

Історична антропологія як конгломерат переплетених між собою наукових напрямів (насамперед історії ментальностей (Франція), «нової культурної історії» (США), мікроісторії (Італія), історії повсякденності (Німеччина)), для яких характерне вивчення соціальних структур, їх сприйняття сучасниками у взаємодії та взаємовпливі, уможливлює у процесі критичного переосмислення її засад використання інструменту «соціального мікроскопу» (П. Берк, Дж. Леві, Н. Невіс та ін.), із яким, на думку М. Копосова, пов'язують надії на створення нової парадигми соціальних наук[9].

Цей мікроісторичний фокус, за словами О. Сахновського, «відбиває прагнення істориків перейти від лінійного опису подій, характерного для позитивістської парадигми, до вивчення структур людського повсякденного буття в контексті цих подій»[10]. Натомість увага акцентується на істотних особливостях явища, що вислизають під час макроаналізу, на стратегіях, виборі та інтерпретації «маленьких людей» (у випадку з Голодомором-геноцидом – на виконавцях та активістах), завдяки яким підтримуються режими, структури чи традиції, функціонують громадські інститути та відбуваються історичні зміни, на пріоритетному використанні мікроаналітичних процедур, залученні всіх без винятку доступних джерел та на аналізі взаємодії людей у контексті соціальних відносин, що детермінується біографією або подією.

У цьому ключі з методологічної точки зору важливим є підхід А. Людтке в межах історії повсякдення, згідно з яким по-новому переосмислюється «дійова особа» історії – «проста» та «рядова» людина всупереч історіографічній традиції з її соціологізаторськими схемами та вчинками «великих» людей. Саме «проста» людина розглядається тут як активний суб'єкт історії, і тим самим розв'язується одна з фундаментальних методологічних проблем, що стоять перед історичною наукою – вивчення взаємозв'язків між соціальними структурами і практикою суб'єкта. Своєю чергою, на основі реконструкції цих взаємозв'язків розкривається шлях або контекст, відповідно до якого «учасники історичного процесу ставали – або могли стати – і об'єктами історії, і в той же час її суб'єктами»[11].

По суті, це і сталося з виконавцями та активістами геноциду українців, які, будучи прямо пов'язаними через партійні структури різного рівня зі злочинною верхівкою ЦК ВКП(б), виявилися не лише об'єктами впливу та інструментами

[6] Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928–1932. *Гілея*. 2006. № 6. С. 84–94.

[7] Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору / упорядн. В. Тиліщак, В. Яременко. Львів: Часопис, 2013. 236 с.

[8] Баклашова Т. Антропологізація змісту викладання курсу історії України у вищій школі як засіб формування духовних цінностей студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 5. С. 30–38; Корабльова В. Антропологізація як метадисциплінарний тренд: межі застосування. *Наук. вісник Чернівец. ун-ту. Філософія*. 2013. Вип. 663–664. С. 218–223.

[9] Копосов Н. О невозможности микроистории. *Казус: Индивидуальное и уникальное в истории*. 2000 / под ред. Ю. Бессмертного и М. Бойцова. Москва: РГГУ, 2000. С. 35.

[10] Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. *Історична панорама*. 2014. Вип. 18. С. 65–78. С. 75.

[11] Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Соц. история: Ежегодник*. 1999. С. 83.

в руках останньої, а й суб'єктами, що вчиняли з ідеологічних і доволі часто власних мотивів вбивства, безчинства та наругу над українцями.

На думку Ф. Далгат, під час характеристики антропологічно орієнтованої історії як методологічного підходу можна виокремити такі важливі ознаки: по-перше, міждисциплінарність, що передбачає активний діалог як з іншими науками (антропологією, соціологією), так і між різними галузями історичного знання (соціальна, економічна, політична історія об'єднуються навколо поняття «культура»); по-друге, посилену увагу до міжособистісної та міжгрупової взаємодії; по-третє, погляд на процеси, що відбуваються з позиції їхніх учасників (або жертв); по-четверте, вивчення всіх видів соціальних практик, рутини та повсякденності на всіх рівнях та у всіх проявах (від поведінкової культури до культури політичної)[12]. При цьому підходи і методи суміжних дисциплін мають застосовуватися з огляду на реальну перспективу приросту історичного знання, коли йдеться не лише про участь уповноважених і виконавців у вчиненні злочину геноциду, а й про інші аспекти мікроісторії Голодомору, супроводжуючись перевіркою їх на достовірність та надійність.

У статті «Історична антропологія в німецькій соціальній історіографії» Р. ван Дюльмен наголошує на важливості деяких загальних принципів і спеціальних методів історико-антропологічного дослідження, які можна використати під час вивчення інституту уповноважених і виконавців Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Загальні принципи: пояснення еволюції повсякденних стереотипів поведінки як своєрідного соціального цивілізаційного процесу, що зумовило серйозний інтерес до реконструкції буденних звичок, котрі постають продуктом соціальних перетворень і процесів (Н. Еліас); концентрування уваги на процесах виникнення нової народної культури у зв'язку з індустріалізацією країни, спроба зрозуміти суть процесу виходячи «з духу та життя епохи» в межах історичної фольклористики (Р. Браун); історичне висвітлення загальної взаємозалежності суспільних, культурних і персональних структур, зокрема еволюції сімейної структури, зміни соціального характеру сім'ї і процесу урбанізації поведінкового стереотипу (Т. Ніппердей); мета дослідження – людина у всіх її проявах (а не тільки в повсякденному житті), тобто «історія людини взагалі», а не «загальна історія людини» (Й. Мартін); антропологічно орієнтований історичний аналіз, спрямований на пояснення та розкриття взаємин між практикою «суб'єктів» та структурами, що її детермінують, між життєвими умовами й досвідом учасників, що потребує деталізації історичного процесу (А. Людтке та Г. Медик)[13].

Що стосується методів, то Р. ван Дюльмен вказує на дослідження історії родини та історичну демографію, історію робітників і робітничого руху, історію побуту, вивчення народної культури та жіночої проблематики[14]. У поєднанні з означеними принципами, якщо екстраполювати їх на проблему участі уповноважених і активістів у здійсненні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., ми отримуємо цікаві висновки.

Безумовно, чимало дослідників свідомо обмежуються аналізом центрального та республіканського партійних апаратів, природних факторів, гри економічних сил (особливо прихильники негеноцидної версії) чи класового питання, ігноруючи той очевидний факт, що за всіма цими злочинами стояли конкретні люди, причому злочинці переважно були з іншого соціокультурного середовища (показовий приклад – ті самі 25-тисячники), котрі своєю ідеологічною та репресивною діяльністю руйнували звичний контекст соціальної практики з його цінностями спільного життєсвіту та національною культурою.

І тут антропологічна історіографія, піднімаючи до рівня наукового дослідження цей соціально-практичний аспект, намагається реконструювати внутрішній світ та образ дій людини, котра вчиняє геноцидні дії щодо носіїв окремого, але близького життєсвіту, зрозуміти, які трансформації відбуваються в її мисленні та поведінці під впливом радянських ідеологічних міфологем, як вона перетворюється на мародера та вбивцю, встановлюючи зворотний зв'язок, а саме розкрити її роль у регіональному та національному історичному процесі та функціонуванні тих партійних структур, які б не існували без людей подібної категорії.

Розкриваючи проблему участі уповноважених та виконавців у здійсненні геноциду українців у культурно- та соціально-антропологічному ключі, важливо показати, як відображаються ідеологічні та ментальні настанови апарату ЦК ВКП (б) на локальному рівні, на характері й типології дій активістів і виконавців злочинних наказів. Антропологічне дослідження на перший план висуває питання досвіду та напрямів діяльності цих груп як втілення злочинних задумів керівництва партійних структур, оскільки категорія людського «досвіду» займає таке ж важливе місце у цьому, як і категорія «структури», оскільки історія Голодомору-геноциду

[12] Далгат Ф. К вопросу о концепции и методах антропологии в историческом исследовании. *Евразийский союз учёных*. 2014. Т. VIII. С. 92.

[13] Дюльмен ван Р. Историческая антропология в немецкой социальной историографии. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 208–230.

[14] Там же. С. 208–230.

українців має бути одночасно й історією людей, тобто виконавців і жертв. У цьому ключі важливими є методологічні зауваження Н. Шиндлера у статті «Історичні сліди»: «По-перше, на основі окремих, детально розказаних випадків зібрати відомості про поведінку залежних і пригноблених груп і класів й проявів їх культури, вважаючи ці прояви не формами вираження об'єктивних культурних традицій, а результатом ситуацій, породжених конкретними життєвими обставинами. По-друге, розкрити уявлення, досвід і дії груп і класів без відриву від об'єктивних процесів й структурних детермінант, а як процес їх специфічної інтеріоризації та трансформації відповідними групами»[15].

Ще одним не менш важливим методологічним вектором антропологічно орієнтованого історичного дослідження участі уповноважених і виконавців у здійсненні геноциду українців, їхньої конфронтації з українськими селянами є творення нової соціальної історії Голодомору 1932–1933 рр. взагалі, де в центрі уваги мають опинитися не партійні структури та соціальні процеси, а людина як елементарна клітинка живого суспільного організму, що розвивається. Важливо показати, звісно не забуваючи про макроконтекст, як «знизу» і «зсередини» відбувалися трансформації основних форм суспільного буття з огляду на офіційний дискурс і «мову режиму», який зв'язок між уповноваженими та виконавцями й партійними структурами, що з ідеологічною метою змінювали систему суспільних зв'язків, а це і питання взаємин українців і комуністичного режиму в повсякденному житті; сім'ї, шлюбу, народження і виховання дітей; освіти та матеріального благополуччя; морально-психічного здоров'я суспільства; символи віри та міфи суспільної свідомості тощо.

Аналізуючи складні переплетення економічних, політичних та культурних процесів у межах теми Голодомору-геноциду з урахуванням «нової соціальної історії», важливо звернути увагу на зміни, що породжують новітній фокус, орієнтований на комплексний аналіз суб'єктивного та об'єктивного, мікро- та макроструктур у людській історії, яка, по суті, перетворюється на соціокультурну тією мірою, якою реалізується її синтетичний потенціал[16]. Теоретично нова соціальна історія жахливого злочину проти української нації має спиратися на принципи сучасної філософської герменевтики, лінгвістики, теорії мови та дискурсу, тобто підходи, які забезпечують методологічний синтез і реалізацію завдань міждисциплінарного дослідження. Велика роль тут належить вже згаданому мікроаналізу та історичному синтезу на соціальному мікрорівні. «У центрі уваги мікроісториків, – пише Г. Медик, – не скільки типове і поширене, а випадкове, унікальне, приватне. Замість того, щоб оперувати категоріями макроісторичних субстанцій (сім'я, індивід, держава, індустріалізація), мікроісторичні дослідження, здійснюють експериментальне вивчення мережі соціальних відносин і типів поведінки, яке... завжди враховує також суспільні, економічні, культурні, політичні умови і стосунки, що діють і відбиваються через них і навіть всупереч їм»[17].

У межах джерелознавчого аспекту досліджуваної проблеми важливо сконцентрувати увагу на вивченні джерел особистого походження та використанні нових джерел, що вимагають спеціальних прийомів і методів вивчення, таких, наприклад, як «дискурсивна квантифікація» – синтез прийомів контент-аналізу та дискурсивного аналізу під час вивчення наративних історичних джерел. Велике значення також мають групи джерел, які відображають безпосередні взаємини уповноважених й активу з державними та партійними інституціями. Серед них – листи, звернення, заяви, скарги, особисті та персональні справи, судово-слідчі матеріали та інші документи подібного типу, що є джерелами для написання колективних біографій. У випадку з діяльністю уповноважених і виконавців особливого значення набувають донесення про антиколективізаційні та антирадянські (антикомуністичні) настрої на селі, які систематично укладалися, а також матеріали перевірок, чисток, контрольних комісій, що формують уявлення про реальний, а не уявний стан справ.

[15] Schindler N. Karneval, Kirche und die verkehrte Welt. Zur Funktion der Lachkultur im 16. Jahrhundert. Jahrbuch für Volkskunde. 1984. S. 10.

[16] Репина Л. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. Ч. 2. *Соц. история: Ежегодник*. 1999. С.38.

[17] Медик Х. Микроистория. *THESIS*. 1994. Т. II. Вып. 4. С. 198.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:323.2:304.2:159.922

Стецюк Наталія,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави та права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР ЯК СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Стаття присвячена аналізу протестів уряду УНР на еміграції, а також зарубіжних та українських громадсько-політичних і релігійних діячів проти організації комуністичним режимом штучного голоду в Україні у 1932–1933 рр. та офіційної реакції на ці протести урядів іноземних держав, Ліги Націй, інших міжнародних організацій. Висвітлено зміст державної політики України щодо вшанування жертв Голодомору-геноциду, його катастрофічних наслідків для долі Українського народу. Проаналізовано нормативно-правові акти та судові рішення України, пов'язані із вшануванням пам'яті жертв Голодомору-геноциду та покарання його організаторів. Зроблено спробу визначити місце і роль інформації про Голодомор-геноцид в державній політиці збереження національної пам'яті українського народу.

Ключові слова: *Голодомор, геноцид, Україна, еміграція, Ліга Націй, Конституція України.*

Natalia Stetsiuk,
PhD in Law,
associate professor at the Department
of Theory and History of State and Law,
Constitutional and International Law Department
of Lviv State University of Inner Affairs

HOLODOMOR REMEMBRANCE AS A COMPONENT OF STATE POLICY OF PRESERVING THE NATIONAL MEMORY OF THE UKRAINIAN NATION (HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS)

The article analyses protests of the Government of the Ukrainian National Republic (UNR) in exile, foreign and domestic political and religious figures against the artificial famine organized by the Soviet regime in Ukraine in 1932–1933 and the official response of foreign governments, the League of Nations and other international organizations to these protests. The article further highlights the content of Ukraine's state policy of commemorating the victims of the Holodomor genocide and its catastrophic consequences for the fate of the Ukrainian people; analyses regulatory acts and court decisions of Ukraine on honoring the memory of the Holodomor victims and punishing its organizers. The authors explore the role and place of information about the Holodomor genocide in the state policy for preserving the national memory of the Ukrainian people.

Key words: *Holodomor, genocide, Ukraine, emigration, League of Nations, Constitution of Ukraine.*

Постановка проблеми. Указ Президента України № 459/2020 від 21 жовтня 2020 р. «Про відзначення 30-ї річниці незалежності України» передбачає, серед іншого, проведення тематичних наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів, присвячених «шляхам розвитку держави та її сьогоденню, консолідації суспільства у справі розбудови України як європейської держави»[1]. При цьому відомо, що майбутнє будь-якої держави неможливе без належного вшанування її минулого, чіткого усвідомлення «ціни», яку довелося «заплатити» народові за своє безпечне сьогодення. Саме народна пам'ять є в наші дні надійним оберегом у справі збереження національної державності загалом, а пам'ять про минулі жертви народу (особливо про невинно убієнних дітей, жінок, літніх людей) – тим, що на століття консолідує

[1] Про відзначення 30-ї річниці незалежності України. Указ Президента України № 459/2020. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/4592020-35405

націю у її природньому прагненні до свого збереження, до забезпечення гідного майбутнього кожній людині. Штучно створений більшовицькою владою в Україні Голодомор 1932–1933 рр. залишив страшні рани в народній пам'яті, мав жахливі наслідки для всіх без винятку аспектів життя українського народу. Збереження правдивої інформації про ті події є не тільки постійним обов'язком усіх наступних поколінь українців, а й важливою складовою національної пам'яті українського народу загалом. Пам'ять про Голодомор, з одного боку, є формою вшанування мільйонів невинно убієнних (замордованих голодом), а з іншого – міцною засторогою (гарантією) недопущення подібного злочину в майбутньому. Саме тому ця інформація (правда про злочини, вчинені шляхом штучно організованого голоду) повинна бути постійно присутньою в національному інформаційному просторі, належним чином використовуватись у навчально-виховному процесі, а справа її збереження для майбутніх поколінь, поширення в ЗМІ в Україні та за її межами має перебувати під надійною правовою охороною держави.

Стан дослідження. Окремі аспекти проблематики висвітлення трагедії українського народу в роки Голодомору, спогадів очевидців тих нелюдських подій, політико-правової оцінки актів реагування на Голодомор уряду Української Народної Республіки на еміграції, українських громадсько-політичних, культурних та релігійних діячів, офіційної реакції урядів іноземних держав та міжнародних організацій висвітлені в українській науковій літературі. Певні дослідження торкалися питань становлення та розвитку державної політики України щодо вшанування жертв Голодомору-геноциду, оцінки його катастрофічних наслідків для українського народу, а також аналізу нормативно-правових актів та судових рішень України, безпосередньо пов'язаних із засудженням факту Голодомору-геноциду та покаранням його організаторів. Цим питанням присвячені окремі роботи М. Антонович, К. Боднар, В. Борисенко, В. Василенка, В. Даниленка, Г. Журбелюк, Р. Конквеста, С. Кокіна, К. Крахмальової, А. Кудряченка, Дж. Мейса, В. Микуляк, В. Наливайченка, О. Стасюк, Ю. Рубана, Ю. Шаповала, О. Шульгина, Б. Футея та ін. Однак їхні праці не пропонують комплексного вивчення місця та ролі правдивої інформації (пам'яті) про Голодомор-геноцид в державній політиці збереження національної пам'яті українського народу.

Метою роботи є комплексний аналіз місця правдивої інформації (пам'яті) про Голодомор-геноцид в державній політиці збереження національної пам'яті українського народу, її значення для консолідації та розвитку української нації, історичної свідомості, традицій та культури, а також національно-культурних і мовних потреб українців, які проживаю за межами держави.

Виклад основних положень. Феномен історичної пам'яті справедливо визнається не тільки невід'ємною складовою національної ідентичності, а й явищем, яке безпосередньо сприяє усвідомленню спільності історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями, об'єднанню індивідуумів та окремих соціальних груп у нації і, що особливо важливо, наділяє її членів почуттям духовної спорідненості»[2]. Пам'ять про спільне життя наших предків «тримає в купі наші родини» і об'єктивно виступає «одним зі стовпів національної самоідентифікації»[3]. Вона є також одним із визначальних чинників, що суттєво впливають на процеси державотворення та формування модерної політичної нації, виступає своєрідним феноменом суспільної свідомості, сукупністю знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі та цивілізаційні досягнення»[4]. Саме тому збереження національної (історичної) пам'яті є важливою функцією сучасної демократичної держави, яка зобов'язана вибудовувати в цій частині свою політику («політику пам'яті») не тільки виходячи із власних національних інтересів (інколи, визначених нетривалими часовими рамками і конкретними обставинами), а й із врахуванням базових конституційних засад, принципів та норм міжнародного права.

Приймаючи 28 червня 1996 р. від імені всього українського народу (громадян України всіх національностей) Конституцію України, Верховна Рада України спеціально підкреслила, що в цей відповідальний момент вона не тільки виражає суверенну волю народу, піклується про зміцнення громадянської злагоди на землі України та прагне розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, а й спирається на багатовікову історію українського державотворення і усвідомлює свою відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями (Преамбула Конституції України)[5]. Саме останнє («відповідальність

[2] Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. *Нац. ін-т стратег. досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok /konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna

[3] В'ятрович В. Якою повинна бути політика національної пам'яті? Три складові. *Gazeta ua*. URL: https://gazeta.ua/ru/articles/volodimir-v-yatrovich/_akoyu-povinna-buti-politika-nacionalnoyi-pamyati-tri-skladovi/410462

[4] Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Нац. та істор. пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 118.

[5] Конституція України: чинне законодавство: Офіц. текст. Київ, 2020. 80 с.

перед попередніми поколіннями», «відповідальність перед Богом», «відповідальність перед власною совістю») обумовлює особливе місце інформації (пам'яті) про страшний Голодомор 1932–1933 рр. та його катастрофічні наслідки як в системі національної пам'яті загалом, так і в реалізації державної політики збереження національній пам'яті українського народу.

Злочин Голодомору як безпосередній акт геноциду українського народу, здійснений більшовицьким режимом в Україні (керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР у 1932–1933 рр.) шляхом організації штучного масового голоду, спричинив загибель мільйонів українців, зокрема дітей, жінок, літніх людей. Точні дані замордованих голодом українців не відомі досі. Однак ні їхні невинно втрачені життя, ні страшні факти доведення до відчаю голодуючих людей, ні нелюдські заходи органів комуністичного режиму для організації штучного голоду в Україні не мають права бути забутими. Зібрані свідчення очевидців тих страшних подій про нестерпне існування в умовах голоду, про муки голодуючих, смерть рідних та близьких, сусідів, односельців, про методи насильницького вилучення продовольства, про блокаду сіл та цілих районів, про заборону виїзду за межі голодуючих районів, а також фактичну заборону сільської торгівлі, масові репресії є неоціненними у справі збереження пам'яті про Голодомор. Все це становить страшну «серцевину» великого масиву інформації про організований Голодомор. Ця інформація є невід'ємною складовою національної пам'яті українського народу. Її належне збереження є конституційним обов'язком сучасної української держави. Обов'язком держави є також поширення за межами України правдивої інформації про страшні злочини більшовицького режиму під час Голодомору в Україні у 1932–1933 рр. Держава повинна різними шляхами (включно з фінансовим забезпеченням) підтримувати та поширювати видання книг, зйомки фільмів, підготовку радіопередач, присвячених викриттю злочинів Голодомору, вшанування пам'яті його жертв, пошуку і викриттю фактів злочинної діяльності органів та посадових осіб каральної радянської системи.

Вагоме місце в справі збереження пам'яті про Голодомор займає інформація щодо фактів реагування на штучний голод сучасників тих подій, які перебували за межами УСРР. Йдеться насамперед про акції уряду Української Народної Республіки на еміграції, а також виступи (протести) тогочасних українських громадсько-політичних та культурних діячів, священників. Цінною є також офіційна реакція на ті події урядів іноземних держав та міжнародних організацій. Так, 25 вересня 1933 р. в листі до голови Ліги Націй п. Мовінкеля уряд Української Народної Республіки (на еміграції) звертав увагу міжнародної спільноти на те, що «в час повного миру сотні тисяч, навіть мільйони людей мруть од голоду, тяжко страждають без усякої допомоги майже в Центрі Європи» і під загрозою фактично «є навіть саме існування великої нації»; уряд УНР просив «Лігу Націй підняти свій голос, щоби врятувати наш народ»[6]. В ті дні (27.09.1933) представник Уряду УНР Олександр Шульгин звернувся з офіційним листом до голови 14-ї сесії пленарного засідання Ліги Націй п. Вотера. Він писав про «страшний голод в Україні, спричинений колективізацією хліборобства, насильно запровадженої совітами та, особливо, так званою хлібозаготовлею (*насильницьким вилученням зерна* – Н. С.)» та просив «прийняти необхідні міри, щоб перешкодити вивіз хліба з СРСР, в дійсності, з України»[7]. В той час до урядів іноземних держав, міжнародних організацій зверталися щодо надання допомоги голодуючим в Україні українські державні та громадські діячі, письменники, вчені, глави церков тощо. Так, до голови Ліги Націй зверталися із листом «галицькі посли» (*депутати парламенту* – Н. С.) з Польщі[8]. Величезну роботу в організації допомоги голодуючим в УСРР, в поширенні інформації про голод та привернення уваги до нього міжнародної спільноти робила Українська Греко-Католицька Церква і особисто її глава – митрополит Андрей Шептицький. 24 липня 1933 р. Митрополит Шептицький разом із вищим духовним керівництвом УГКЦ проголосив спеціальну відозву «Україна в передсмертних судорогах», в якій закликав християн всього світу поширювати правду про голод та допомагати голодуючим[9]. Глава УГКЦ офіційно проінформував про ці страшні злочини Ватикан та особисто очолив Український громадський комітет порятунку України.

Уряди іноземних держав по-різному ставилися до інформації про голод в Україні. Окремі комерційні компанії й далі купували зерно в СРСР[10]. «Зі співчуттям» поставився до трагедії

[6] Лист представника Уряду УНР до голови Ліги Націй п. Мокінвеля. *Тисяча років української суспільно-політичної думки:* В 9 т. Т. VII. Київ: Дніпро, 2001. С. 336.

[7] Лист представника Уряду до Голови 14 Асамблеї Ліги Націй п. Вотера. Шульгин О. Без території. Ідеологія і чин Уряду УНР на чужині. Автент. відтворення вид. 1934 р. / Відп.ред. Г. Удовенко; Упор. Г. Стрельський, І. Шевченко. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 209–210.

[8] Лист галицьких послів. *Тисяча років української суспільно-політичної думки:* В 9 т. Т. VII. С. 338.

[9] Україна в передсмертних судорогах. *Мета. Тижневик.* Львів, 1933. 30 липня.

[10] Крохмальова К. Голодомор 1932–1933 років в Україні та питання відповідальності іноземних компаній.

українського народу голова Ліги Націй Й. Мовінкель (міністр закордонних справ Норвегії, що головував у цій організації), який запропонував створити міжнародну комісію для розслідування справи і організації допомоги голодуючим. Однак після обговорення питання про голод в Україні на засіданні Ради Ліги Націй (29.09.1933), за ініціативою представників США, Англії, Франції та деяких інших держав, справу фактично було відкладено та передано на розгляд Міжнародного Червоного Хреста[11]. Водночас дипломатичні представництва іноземних держав мали достатньо інформації про голод в Україні і регулярно інформували про це свої уряди[12].

Важливу інформацію в справі створення «цілісної картини» каральних радянських органів по організації та вчиненню злочину Голодомору містять розсекречені архіви радянських органів – Державного Політичного Управління (ДПУ) та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС)[13]. Ця інформація також повинна належним чином використовуватися для збереження пам'яті про Голодомор, вшанування пам'яті конкретних осіб – жертв штучного голоду, для оприлюднення імен і прізвищ виконавців та організаторів злочину.

Важливе значення у справі збереження правдивої інформації про Голодомор, визначення місця та ролі «правди про голод тридцятих років» в системі національної пам'яті українського народу, а також правової оцінки злочинних діянь як організаторів, так і виконавців злочину Голодомору в Україні мають декілька нормативно-правових актів та судових рішень, прийнятих в останні десятиріччя в Україні. Серед них насамперед варто назвати Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Саме цим нормативним актом на законодавчому рівні Голодомор 1932–1933 рр. в Україні визнано геноцидом українського народу. При цьому публічне заперечення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні визнано «наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу» та проголошено «протиправним». Законодавець окремо (спеціально) зобов'язав органи державної влади та органи місцевого самоврядування брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу, сприяти поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України, вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (в т. ч. спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору), а також забезпечувати доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів[14].

Важливим у справі збереження національної пам'яті українського народу та розслідування злочинів Голодомору є Постанова Апеляційного суду м. Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. (13.01.2010). Відповідно до цього рішення в судовому порядку було встановлено, що керівництво більшовицького тоталітарного режиму – Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович – Генеральний секретар Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків /ЦК ВКП(б)/, Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович – член ЦК ВКП(б), Голова Ради народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Каганович Лазар Мойсейович – Секретар ЦК ВКП(б), Постишев Павло Петрович – Секретар ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Харківського обкому КП(б)У, Косіор Станіслав Вікентійович – член ЦК ВКП(б), Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії більшовиків України /КП(б)У/, Чубар Влас Якович – член ЦК ВКП(б), член Політбюро ЦК КП(б)У, Голова Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки, Хатаєвич Мендель Маркович – член ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У, в 1932–1933 рр. на території УСРР вчинили геноцид частини української національної групи. При цьому важливо було встановити в судовому порядку факт відповідності «параметрів» (*характерних ознак* – Н. С.) українського Голодомору» до вимог Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р.[15]

Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: монографія / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2012. С. 197–201.

[11] Плисюк В. Резонанс Голодомору 1932–1933 рр. URL: http://195.22.112.37/bitstream/ntb/9813/1/41.pdf

[12] Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини / Упоряд., вступ. стаття, пер. з нім. А. Кудряченко; передм. Ю. Рубана. Київ: НІСД, 2008. 336 с.

[13] Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. 604 с.

[14] Про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2006, № 50, С. 504.

[15] Постанова Апеляційного суду м.Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках (13.01.2010).

Однак прийнятих нормативно-правових та судових актів, різного роду заходів, як видається, не зовсім достатньо для належного забезпечення шанобливого ставлення до пам'яті невинно убієнних (замордованих голодом) мільйонів українців під час Голодомору 1932–1933 рр. У зв'язку з цим, варто розглянути питання про можливість внесення змін до Конституції України щодо вшанування пам'яті мільйонних жертв Голодомору-геноциду. Такі нововведення, як видається, гармонізували б із конституційними положеннями про відповідальність українського народу «перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями», про обов'язки держави «сприяти консолідації та розвитку української нації», «зберігати генофонд Українського народу», «захищати життя людини»[16].

Висновки. Інформація (матеріалізовані форми збереження пам'яті) про Голодомор-геноцид об'єктивно займає важливе місце в структурі національної пам'яті українського народу. Їй слід забезпечити належну роль в реалізації державної політики збереження національної пам'яті. Для підсилення процесу належного збереження пам'яті про Голодомор існує потреба конституційного закріплення недопущення (неприпустимості) публічного заперечення злочину Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні.

URL: https://signsfm.com.ua/events/85th-anniversary-of-the-holodomor

[16] Конституція України: чинне законодавство: Офіц. текст. Київ: Б.в., 2020. 80 с.

УДК 94(477)"1932/1933"341.485:612.391]:314.04:314.116-026.24

Теслюк Роман,
провідний науковий співробітник
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

СКЛАДОВІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СТІЙКІСТЬ РЕГІОНУ

Обґрунтовано широке розуміння демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. та складові їхнього розрахунку для певної території та нації загалом. Виявлено головні аспекти впливу наслідків цих втрат для демографічної стійкості України та її регіонів.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, демографічні втрати, демографічна стійкість регіону.*

Roman Tesliuk,
leading research fellow
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

COMPONENTS OF DEMOGRAPHIC LOSSES CAUSED BY THE HOLODOMOR GENOCIDE AND ITS INFLUENCE ONTO THE DEMOGRAPHIC STABILITY OF THE REGION

A wide understanding of demographic losses caused by the Holodomor genocide of 1932–1933 and the components of their calculation for a particular territory and the nation as a whole were justified. Main aspects of influence of these losses' effects onto the demographic stability of Ukraine and its regions were found.

Key words: *Holodomor genocide, demographic losses, demographic stability of the region.*

Проблема підрахунку людських втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. продовжує залишатися актуальним науково-методологічним та практичним завданням низки наукових дисциплін. Визначення змісту поняття «демографічні втрати» є важливим з огляду на складність конкретних історико-суспільних процесів, що відбувалися на території УСРР в

20–30-х рр. XX ст. З метою охоплення всіх категорій можливих втрат необхідно сформувати усталену компонентну структуру цього поняття як предмета дослідження. При цьому, зважаючи на своє широке використання у суспільному дискурсі, поняття «людських втрат» повинно бути чітким і зрозумілим.

Оцінка масштабів людських втрат є важливою з огляду на їхні наслідки для подальшого демографічного розвитку України, що проявилися у формуванні відповідної демографічної структури (чисельність населення, його природний та механічний рух, статево-вікова структура тощо) та певних соціодемографічних та соціогуманітарних параметрів (національний та мовний склад, соціальна структура та стратифікація населення, характер розселення та ін.).

Результати сучасних досліджень демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. висвітлено у працях В. Сергійчука, В. Марочка, колективу науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Вчені застосовують різні підходи до розуміння поняття «демографічні втрати» та використовують відмінну методологію їх розрахунку.

Мета дослідження – визначити зміст та компонентну структуру поняття «демографічні втрати» задля їхнього розрахунку для певної території та нації загалом і виявити головні аспекти впливу наслідків цих втрат для демографічної стійкості України та її регіонів.

Проблема визначення кількості демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду частково полягає у різних трактуваннях самого поняття «демографічні втрати». В демографії виділяють дві категорії демографічних втрат: прямі і непрямі. Прямі втрати – зменшення чисельності населення через смертність та міграцію.

Непрямі втрати (дефіцит народжень) – кількість ненароджених унаслідок падіння народжуваності: різниця між очікуваною кількістю народжених, яка могла б бути за умови відсутності катастрофи, та їхньою реальною кількістю[1].

Інші науковці натомість поняття «демографічні втрати» розглядають у доволі вузькому значенні, згідно з яким до них зараховують лише частину загальних втрат населення в означений дослідниками період. «Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, ми диференціюємо втрати населення від голоду на прямі, спричинені надмірною смертністю, та непрямі, пов'язані з дефіцитом народжень»[2]. Як бачимо, прямі втрати вчені описують поняттям «надсмертність» – як різницю між розрахованим рівнем смертності та гіпотетичним рівнем природної смертності, який міг би бути за умови відсутності Голодомору. Однак наявність гіпотетичної складової у цьому рівнянні робить його результат також гіпотетичним, а розраховані вченими коефіцієнти «природної» смертності за цей період є лише абстрактними розрахунками, які не мають стосунку до конкретної історичної реальності, їх доцільно використовувати лише для ретроспективних розрахунків потенційної кількості мешканців УСРР за умови відсутності демографічної катастрофи.

Також згадані дослідники оцінюють втрати через міграцію як різницю між тими, хто виїхав під час соціальної катастрофи, і тими, хто в'їхав[3]. Таке формулювання у випадку підрахунку демографічних втрат внаслідок злочину геноциду вважаємо некоректним, адже фактичними втратами є усі вибулі (значна частка яких померла вже за межами УСРР), крім того, врахування іммігрантів (що до цього часу не мали стосунку до конкретної територіальної спільноти людей) впливає на розрахунок загальної кількості втрат.

Отже, в найзагальнішому розумінні «прямі демографічні втрати» – це зменшення чисельності населення внаслідок смертності та міграції, а «загальні демографічні втрати» – це сума кількості померлих та вибулих за межі досліджуваної адміністративно-територіальної одиниці та ненароджених від них дітей. Через наявність «умовних» непрямих втрат поняття «загальні демографічні втрати» зводиться до певного гіпотетичного конструкту, що потрібно пам'ятати при застосуванні отриманих результатів розрахунків у широкому суспільному дискурсі. З огляду на це, найбільш актуальним та доцільним вважаємо використання поняття «прямі демографічні втрати», що відображають реальну кількість жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Демографія – наука про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу[4]. Аналізуючи демографічні процеси 1910–1930-х рр. на території України, для розуміння змісту та складових демографічних втрат в цей період беремо до уваги усі історико-політичні, економічні, правові,

[1] Гладун О. Нариси з демографічної історії України XX століття. Київ: НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М. В. Птухи, 2018. С. 150.

[2] Левчук Н. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Укр. істор. журнал*. 2015. № 4. С. 90.

[3] Гладун О. Нариси з демографічної історії України XX століття. С. 216.

[4] Прибиткова І. Основи демографії: посіб. для студ. гуманіт. та сусп. ф-тів вищ. навч. закл. Київ: АртЕк, 1995. С. 19.

соціальні та інші чинники демографічної ситуації. Перша світова війна, національно-визвольна боротьба, а згодом насильницьке становлення комуністичного режиму, голод 1921–1922 рр., формування УСРР, репресивна політики стосовно українського селянства – ці та інші чинники призведи до значних демографічних втрат та змін різних складових демографічної структури українського суспільства. Як справедливо зауважує А. Козицький, «через це у багатьох випадках складно врахувати зміни динаміки й тенденцій демографічного розвитку, а також відділити демографічні втрати, викликані насильницькими методами проведення колективізації, репресіями, депортаціями, добровільною міграцією, від безпосередніх жертв геноцидного голоду»[5].

Для кращого розуміння змісту демографічних втрат необхідно вказувати, відносно кого (чого) вони обчислені. Складові демографічних втрат будуть дещо відрізнятися залежно від того, до якої категорії їх відносити. Для практичного застосування цього поняття (підрахунку втрат) його варто розглядати у двох аспектах: 1) демографічні втрати *певної території*, як правило, адміністративно-територіальної одиниці (країни, «республіки», області, району, міста чи території, підпорядкованій міській раді, села тощо); 2) демографічні втрати *певної спільноти* (нації загалом чи в межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці, соціальної групи чи її частини тощо).

Отже, складовими прямих демографічних втрати певної території є втрати природні (кількість померлих) та міграційні (кількість вибулих за межі цієї території). Природні втрати внаслідок злочину геноциду можна класифікувати за причинами смерті. Безсумнівно, більшість втрат становлять померлі від голоду та супутніх хвороб. Крім цього, сюди увійдуть усі інші померлі внаслідок злочину геноциду – прямо зумовлені його дією (убиті, померлі внаслідок репресій) чи опосередковано (зниклі безвісти, самогубці тощо).

Міграційні втрати внаслідок злочину геноциду можна класифікувати за характером переміщення: примусово виселені (депортовані) за межі УСРР; втікачі (біженці); інші міграційні втрати внаслідок злочину геноциду.

Отже, стосовно конкретної території (УСРР, області, району, міста, сільради тощо) *загальні демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду* – це сукупність природних та міграційних (зовнішніх) втрат цієї території в період здійснення злочину геноциду (1932–1933 рр.).

Основою для розрахунку демографічних втрат слугує балансовий метод, що базується на використанні *рівняння демографічного балансу*:

$$N_{t2} = N_{t1} + B_{t1} - D_{t1} + I_{t1} - E_{t1} \pm \Delta T \quad (1),$$

де N_{t2} – чисельність населення на початку року t_2;

N_{t1} – чисельність населення на початку року t_1;

B_{t1} – кількість народжених впродовж року t_1;

D_{t1} – кількість померлих впродовж року t_1;

I_{t1} – кількість прибулих впродовж року t_1;

E_{t1} – кількість вибулих впродовж року t_1;

ΔT – кількість населення на приєднаній (від'єднаній) частині території, впродовж року t_1.

Вказана формула (1) використовується для розрахунку прямих демографічних втрат певної території. Згідно з нею, прямі демографічні втрати конкретної адміністративно-територіальної одиниці за рік t_1 можуть бути обчислені як сума D_{t1} і E_{t1}.

Розрахунки *демографічних втрат нації* внаслідок Голодомору-геноциду варто проводити у двох вимірах – в межах УСРР та без прив'язки до конкретної території. В першому випадку формула (1) може бути застосована без змін, за умови використання усіх даних стосовно українського населення УСРР (чи інших націй). При обчисленні прямих демографічних втрат нації загалом має значення лише природний рух населення. Доцільність виокремлення міграційної складової при цьому пояснюється методологією розрахунків і специфікою демографічних даних. З-поміж міграційних втрат в цьому випадку враховуються тільки загиблі внаслідок міграції та народжені вибулими. Рівняння демографічного балансу для нації виглядатиме так:

$$P_{t2} = P_{t1} - DP_{t1} + BP_{t1} - EDP_{t1} + EBP_{t1} \quad (2),$$

де P_{t2} – чисельність нації на початку року t_2;

P_{t1} – чисельність нації на початку року t_1

DP_{t1} – кількість померлих впродовж року t_1;

BP_{t1} – кількість народжених впродовж року t_1;

EDP_{t1} – кількість померлих з числа вибулих впродовж року t_1;

EBP_{t1} – кількість народжених вибулими впродовж року t_1;

Відповідно, демографічні втрати конкретної нації за рік t_1 можуть бути обчислені як сума DP_{t1}, EDP_{t1}.

З огляду на те, що політика геноциду мала чітку національну спрямованість, важливим при розрахунку демографічних втрат нації є врахування зміни (примусової, вимушеної, «добровільної» як способу виживання) національності. Зміна чи приховуванні власної ідентичності були в той час одним із способів порятунку чи відведення загрози для життя. Особливо важливою ця категорія осіб є при розрахунку втрат української нації на Кубані. У цьому випадку, крім прямих демографічних втрат нації (формула 2), потрібно врахувати ще один доданок –

[5] Козицький А. Демографічні втрати України від Голодомору 1932-1933 років у контекстів підрахунку геноцидних жертв XX ст. Матер. Міжнар. наук.-пр. конф. *«Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»* (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ, 2017. С. 53.

чисельність осіб, що змінили свою національність. В такому випадку формула (2) матиме такий вигляд:

$$P_{t2} = P_{t1} - DP_{t1} + BP_{t1} - EDP_{t1} + EBP_{t1} - DN_{t1} + RN_{t1} \quad (3),$$

де DN_{t1} – кількість представників досліджуваної нації, що були позбавлені власної національної ідентичності (були віднесені до іншої нації) впродовж року t_1;

RN_{t1} – кількість представників інших націй, що набули відповідної національної ідентичності впродовж року t_1.

Наявність у формулі (3) доданка RN_{t1} є теоретично необхідною для забезпечення математичної рівності.

Відповідно, демографічні втрати конкретної нації за рік t_1 можуть бути обчислені як сума DP_{t1}, EBP_{t1} та DN_{t1}.

Враховуючи масштаби демографічних втрат, важко переоцінити їхній вплив на подальший демографічний розвиток сучасної України та її регіонів. Окрім власне *кількісного вираження* прямих та непрямих демографічних втрат, відбулися суттєві *якісні трансформації* у соціально-демографічних структурах українського суспільства. Тому в подальшому наслідки Голодомору-геноциду доцільно аналізувати не тільки за власне демографічними індикаторами, а й за соціогуманітарними та соціодемографічними параметрами.

Комплексною демографічної характеристикою певної території, що об'єднує кількісні та якісні демографічні параметри, є її демографічна стійкість.

Демографічна стійкість регіону може бути визначена як здатність демографічної сфери регіону зберігати стабільну чисельність населення з оптимальними пропорціями між його віковими категоріями та збалансованою соціодемографічною структурою суспільства.

При цьому *«стійкість»* означає спроможність протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам дестабілізації демографічної ситуації та здатність набувати рівноважного стану. Стійкість може бути керованою ззовні та/або саморегульованою. Демографічна катастрофа 1932–1933 рр. значною мірою дестабілізувала та зруйнувала демографічну стійкість окремих поселень та регіонів.

Головні параметри демографічної стійкості, що зазнали трансформації внаслідок Голодомору-геноциду, можна поділити на власне демографічні, соціодемографічні та соціогуманітарні. До першої групи належать власне чисельність населення, його природний та механічний рух, статевовікова структура, динаміка шлюбності та розлучуваності, сімейна структура населення, сумарний коефіцієнт народжуваності.

Іншими параметрами демографічної стійкості, що зазнали суттєвих деформацій внаслідок Голодомору-геноциду, є національний та мовний склад населення, його релігійний склад, соціальна (стратифікація населення), регіональна (розселення) та соціально-економічна структури. Аналіз динаміки зміни цих параметрів внаслідок злочину геноциду з точки зору впливу на наступні періоди демографічного розвитку країни дасть змогу глибше оцінити і зрозуміти не тільки причини демографічної кризи сьогодення, а й низку соціодемографічних та соціогуманітарних проблем розвитку сучасної України.

Під час оцінювання демографічних втрат варто оперувати реальними розрахунками, а не гіпотетичними. Складовими демографічних втрат території повинні бути природні та зовнішні міграційні втрати, до демографічних втрат нації варто зараховувати й людей, що змінили національність. Демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду настільки значні, що потрібен глибокий аналіз їхнього впливу не лише на чисельність населення та його демографічні характеристики, а й на його соціодемографічні та соціогуманітарні параметри.

УДК 94 (477.43)"1932/1933":316.64:323.2

Філінюк Анатолій,
доктор історичних наук. професор,
академік НАН ВО України,
завідувач кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ГОЛОДОМОРУ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ТА СУСПІЛЬНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ 1932–1933 рр.

У статті представлено роль місць пам'яті Голодомору на Хмельниччині для об'єктивного розуміння та переосмислення суті і змісту історії краю та України в 1932–1933 рр. Обґрунтовано їхнє виняткове науково-теоретичне і практичне значення як надзвичайно чутливих елементів травматичної історичної пам'яті для вироблення просторових, часових і соціальних координат мешканців регіону. Підкреслено, що, на відміну від наукових студій пам'яті про Голодомор-геноцид, які переживають останнім часом справжній бум, дослідження «місць пам'яті» про Голодомор-займають доволі скромне місце. Як показує аналіз, в останніх виданнях, присвячених пам'яткам історії та культури Хмельниччини, їм приділено незначне місце. Наголошено на необхідності об'єднання зусиль науковців, краєзнавців і керівництва територіальних громад для активізації роботи щодо вивчення, переосмислення та популяризації місць пам'яті про Голодомор.

Ключові слова: *місця пам'яті, Голодомор, Хмельниччина, суспільне переосмислення.*

Anatoliy Filinyuk,
Doctor of History, professor,
Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of History of Ukraine
of the Kamianets-Podilsky National Ivan Ogienko University

PLACES OF MEMORY OF THE HOLODOMOR IN THE KHMELNYTSKYI REGION AND SOCIAL RETHINKING OF THE HISTORY OF 1932–1933

The article presents the role of Holodomor memory spots in Khmelnytskyi region for objective understanding and rethinking of the essence and content of the history of the region and Ukraine during 1932–1933. Their extraordinary theoretical and practical significance as extremely sensitive elements of traumatic historical memory for the development of spatial, temporal and social coordinates of the inhabitants of the region were justified. It is outlined that, unlike the Holodomor genocide memory studies, which have been experiencing a real boom in recent times, the study of the Holodomor genocide "memory spots" plays a rather modest role. According to the analysis, they take a small place in the latest publications devoted to the historical and cultural monuments of Khmelnytskyi region. The need to unite the efforts of scientists, local historians and leaders of territorial communities to intensify work on the study, rethinking and promotion of Holodomor memorials was emphasized.

Key words: *memory spots, Holodomor, Khmelnytskyi region, social rethinking.*

Постановка проблеми. Винесена в заголовок назва проблеми про місця пам'яті Голодомору на Хмельниччині та суспільне переосмислення історії 1932–1933 рр. має винятково важливе наукове і практичне значення, оскільки належить до надзвичайно чутливих і травматичних питань історичної пам'яті. Психологічно людина завжди свідомо чи несвідомо почувається в певній системі просторових, часових і соціальних координат. Тільки це дає їй можливість для самої себе визначити: хто вона? Така система координат у кожний момент відображає те, що склалось у мозку людини, в її пам'яті, на основі зовнішніх впливів протягом всього життя[1].

Мета розвідки – з'ясувати стан висвітлення в науковій літературі місць пам'яті про Голодомор на Хмельниччині та окреслити напрямки і можливості їх вивчення в контексті найновіших

[1] Гриффен Л. Теоретические основания памятниковедения / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. Київ, 2012. С. 5.

досягнень української історичної науки й сучасної методології.

Виклад основних результатів. Як відомо, «пам'ятний» означає такий, що добре зберігся в пам'яті, довго пам'ятається; вартий пам'яті, запам'ятовування, дорогий як пам'ять про кого- і що-небудь; такий, якого не можна забути, незабутній; який служить для запам'ятовування, для зберігання в пам'яті кого-, чого-небудь або для нагадування про когось, щось[2]. З огляду на це, «місця пам'яті» слід розглядати як свідків минулого стану суспільства, як джерела історичної інформації. В нашому випадку під «місцями пам'яті» розглядаємо сукупність усіх пам'ятників, присвячених Голодомору-геноциду і окремо Національний музей Голодомору-геноциду в Києві, а під «уявленою спільнотою» – українську націю. Такі «місця пам'яті» набувають символічної цінності і стають винятково важливим «символічним простором». Вивчення та популяризація місць пам'яті покликані слугувати альфою і омегою всебічного осмислення нашого минулого та ціни, яку заплатили цілі покоління нашого народу задля сучасної України, як унікального джерела в обстоюванні нас, великого європейського народу, цілісності і незалежності нашої держави та активізації гуманітарної сфери в становленні високоцивілізованого громадянського суспільства, найвищою цінністю якого є людина, свідомі громадяни.

Пам'ятні місця про Голодомор-геноцид є нашими нетлінними підручниками життя на прикладі жертв і страждань смертоносного часу, котрі довелось понести і пережити українцям 85 років тому. Вони покликані слугувати острівками історичної пам'яті і об'єктивною реальністю нагадування про те, що, всупереч обставинам, зовнішнім імперативам, ідеологіям, апогею фальші та безперестанної цинічної брехні, які пронизували і шалено пронизують наше суспільство в умовах гібридної війни, потрібно цілеспрямовано й неухильно утверджувати історичну правду про наше трагічне минуле, про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. Лише це може і розтопити лід нашого безпам'ятства та облуди. Саме здатність мати спадщину є однією з властивостей території, цінність якої визначається щільністю пам'яток, особливостями їхньої територіальної диференціації[3].

Ми виходимо з того, що наратив, дискурс і символічні практики Голодомору-геноциду можна охарактеризувати в категоріях етнічного націоналізму, який віддає перевагу емоційнішим та ексклюзивним «місцям пам'яті», що мають значний потенціал для суспільної мобілізації групи і конструювання національної ідентичності і колективної пам'яті, тобто «уявленої спільноти». З цього випливає, що проблема «місць пам'яті» не обмежується лише аналізом і використанням вже існуючих меморіалів, пам'ятників, пам'ятних знаків, обелісків і хрестів про Голодомор-геноцид в Україні загалом і на Хмельниччині зокрема, а має значно ширший контекст. Він пов'язаний із потребами теоретичного обґрунтування заходів із виявлення, збереження та використання місць пам'яті як винятково важливої спадщини, яка потребує дедалі більш повного осмислення та усвідомлення суспільством не лише в матеріальному, а й ідеологічному сенсі. Щоб це справляло вплив на нинішнє суспільство, як справедливо зазначають Л. Гріффен і О. Титова, воно повинно входити до сучасного контексту, котрий визначає функціонування суспільства сьогодні[4].

Для нас це винятково важливо ще й тому, що, за словами Ліни Костенко, наша історична пам'ять про це жахливе явище «тяжко спотворена». Бо ж знання домінуючої нації про історію пригноблені народи є структурою неправд і міфів, котрі не підпорядковуються законам логіки і не потребують доказів. Складність і небезпека полягає в тому, що таке спотворення слугує для того, щоб, маючи правдивий вигляд, історична брехня, яка засіла в свідомості наших співвітчизників, у черговий раз могла взяти реванш.

Тут не можна не підкреслити, що нам у спадщину, незважаючи на частково проведену декомунізацію, дісталися пам'ятки історії, переважна більшість яких представляє і уособлює історію колишнього колонізатора, суспільний лад, який себе повністю дискредитував, а не власні, «питомі національні» досягнення, що звеличують наші морально-етичні цінності. Отже, вони і далі орієнтують нашу націю на збереження постколоніальних орієнтирів і маркерів, а не на самостійний, цивілізаційний шлях розвитку незалежної держави. Ось чому вкрай важливо розглядати пам'ятні місця України, її окремих регіонів, зокрема Хмельниччини, про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як органічну складову самозбереження, відродження, самостановлення, самоукріплення українців як цивілізованої європейської нації. Натомість різноманітні пам'ятники радянської доби, наповнені імперським наративом, які заполонили

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Бусел. Київ–Ірпінь: Перун, 2003. С. 879.

[3] Евдокимова Е. Особенности формирования историко-культурного и природного наследия Смоленщины. *Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы:* Матер. XI-й междунар. конф. молодых ученых (27–30 декабря 2000 г.). Санкт-Петербург, 2000. С. 473–477.

[4] Гріффен Л., Титова О. Пам'яткознавство в системі наук. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Історія.* 2016. № 4 (131). С. 9.

наш життєвий простір, слід розглядати передусім як локальне відгалуження російської національної історії, в якій українцям відведена роль незначного доповнення.

На відміну наукових студій пам'яті, що переживають останнім часом в Україні справжній бум, на жаль, мусимо констатувати факт про доволі скромне місце питання «місць пам'яті» про Голодомор-геноцид. Можна сказати, що ця проблема в Україні сьогодні має характер, близький до екзистенційної кризи, тобто неусвідомлення глибоких потрясінь і соціальних криз, які український народ пережив у 30-х рр. XX ст. Якщо таких місць пам'яті незначна кількість або якщо вони мають непривабливий, а тим більше недоглянутий вигляд, то це означає, що ці потрясіння і соціальні кризи не мали і не мають для українців серйозного значення.

На жаль, до кінця 80-х рр. XX ст. в Україні і на Хмельниччині пам'ятних місць Голодомору-геноциду взагалі не було. Одним із перших пам'ятників жертвам Голодомору, вслід за першими селами на Київщині та Харківщині, був перший меморіал пам'яті жертв комуністичного терору в області, відкритий у листопаді 1989 р. в с. Паньківці Старосинявського р-ну. На пам'ятних таблицях меморіалу викарбовано 72 прізвища мешканців, розшуканих ентузіастами села, і напис: «Нехай таке більше не повториться. Жертви сталінського терору. Вони померли з голоду в 1933 році». Тоді ж на цвинтарі с. Ожарівка було встановлено хрест, а на могилі меморіальну плиту з написом понад 400 імен односільчан, убитих голодом в 1933 р.: «Жителі села Ожарівка, які померли в 1933 році від штучно створеного голоду». В селах Адампіль, Івки, Цимбалівка встановлено обеліски. У с. Паплинці огороджено могилу жертв 1933 р., встановлено пам'ятник[5].

Хронологічно наступним таким пам'ятним місцем став пам'ятник жертвам Голодомору в с. Жовтневе Кам'янець-Подільського району, відкритий у 1990 р. В 1992 р. високий курган, увінчаний хрестом, насипали за козацьким звичаєм у районному центрі смт Деражня Хмельниччини на згадку про вбитих голодом земляків[6]. Протягом 1992–1993 рр. на Хмельниччині монументи жертвам геноциду та політичних репресій були відкриті в селах Гарбузівка, Пишки, Пилявка Старосинявського району[7].

Вслід за цим, у 1993 р. з'явилися пам'ятники в районних центрах Білогір'я, Волочиськ, а також пам'ятний знак у Старокостянтинові[8]. Наступного року такі пам'ятники були відкриті у Славуті та с. Самчики Старокостянтинівського району, а 1995 р. – в Городку, с. Васьківці Ізяславського і с. Княжпіль Кам'янець-Подільського районів. У 1998 р. монумент жертвам геноциду та політичних репресій відкрили в Хмельницькому. За наступне десятиріччя їх постало небагато. У 2003 р. місце пам'яті жертвам Голодомору було відкрито в с. Пишки Старочинявського району[9], а згодом у селах Жабче Славутського, Мацьківцях Хмельницького і Пишки Старосинявського районів. В 2006 р. пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. було відкрито в Полонному. Загальна площа комплексу становить 300 м². В центрі комплексу чорний хрест висотою 3 метри, а навколо нього розташовані 20 тумб із табличками (19 сільрад і 1 загальна)[10]. Певна активізація в цьому відношенні відбулася у 2007 р. з відкриттям місць пам'яті: зокрема, меморіального комплексу в м. Нетішин[11], меморіального знаку в с. Нестерівці Дунаєвецького району і пам'ятників жертвам Голодомору в селах Вочківці, Купіль, Тарасівка і Холодець Волочиського району.

Масове відкриття пам'ятних місць в області, як і в Україні загалом, відбулась до 75-ї річниці Голоду-геноциду, як і по всій Україні, в 2008 р.За далеко не повними даними, станом на липень 2008 р. в Україні нараховувалося 4452 пам'ятники і пам'ятні знаки, що увічнюють пам'ять жертв Голодомору. Водночас здійснені перейменування й демонтаж близько 2825 об'єктів тоталітарного комуністичного минулого: монументи політичним діячам, причетним до репресій, організаторам Голодомору 1932–1933 рр. – геноциду українського народу. Так, восени 2008 р. піднявся пам'ятний знак – хрест жертвам Голодомору 1932–1933 рр. у с. Підпилип'я на Хмельниччині[12].

[5] Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам Голоду-Геноциду 1932–1933 рр. в Україні./ *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 171.

[6] Там само. С. 172.

[7] Веселова О. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. в Україні *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки:* Вип. 13 / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. С. Кульчицький]. Київ, 2005. С. 439.

[8] Гладун І. В пам'яті народній: Відкриття пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–33 рр. в м. Старокостянтинові. *Життя Старокостянтинівщини*. 1993. 15 вересня.

[9] Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 років. URL : https://pol-otg.gov.ua/pamyatnij-znak-zhertvam-golodomoru-19321933-rokiv-14-53-11-17-12-2019/

[10] Рудковська Л. «Жертвам голодомору і репресій»: Про меморіал. комплекс у м. Нетішин. *Енергобудівник*. 2007. 6 квітня.

[11] Оліфер В. Знак нашої пам'яті: Про відкриття пам'ятного знаку жертвам голодомору в с. Нестерівці. *Дунаєвецький вісник*. 2007. 29 листопада; Слободянюк Т. Повернення: В с. Нестерівці Дунаєвец. р-ну відкрито меморіал. знак пам'яті жертв голодомору та політ. репресій. *Подільські вісті*. 2007. 30 листопада.

[12] Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам Голоду-Геноциду 1932–1933 рр. в Україні. С. 176.

Протягом 2008–2009 рр. в області було відкрито 87 меморіалів, пам'ятників, пам'ятних хрестів, зокрема в м. Красилів і смт Ярмолинці – 20 листопада, у містах Дунаївці, Ізяслав і Старокостянтинів – 22 листопада 2008 р. Їх також спорудили в 1 селі Віньковецького[13], 1 селі Городоцького[14], 1 селі Волочиського[15], 3 селах Дунаєвецького; 23 селах Деражнянського, 33 селах Ізяславського, 2 селах Кам'янець-Подільського[16], 15 селах Красилівського, 2 селах Летичівського[17], 1 селі Новоушицького, 3 селах Славутського[18], 7 селах Старокостянтинівського, 8 селах Старосинявського[19], 1 селі Тепофіпольського[20], 2 селах Хмельницького[21], 2 селах Чемеровецького[22] та 22 селах Ярмолинецького районів[23]. У 2009 р. пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. був відкритий у Кам'янці-Подільському[24]. В наступні роки продовжували відкривати місця пам'яті жертв Голодомору, але вже набагато меншими темпами.

В цілому можна констатувати, що такі місця пам'яті були сформовані в багатьох населених пунктах області. Їхня цінність як об'єктів історії зумовлюється передусім значенням пов'язаних із ними подій і персоналій у суспільно-політичному розвитку. Це цілком закономірно, адже тоталітарний режим із нав'язаною суспільству комуністичною ідеологією не лише знищив у Поділе-Волинському краї тисячі безневинних селян, а й нищив духовність народу, його культурну спадщину. Він проявився руйнацією численних храмів, насильницькою реконструкцією міст[25].

Однак аналіз засвідчує, що абсолютна більшість пам'ятних місць про Голодомор являє собою дерев'яний, металевий чи гранітний хрест з відповідними написами, котрі символізують трагічну долю краян, як і всього українського народу. У більш ніж половині таких місць пам'яті є інформація тільки про жертви Голодомору і жодного разу не зазначено слова «геноцид». Лише в окремих місцях пам'яті вказані кількість та імена жертв Голодомору-геноциду. Цілком зрозуміло, що такий стан справ із місцями пам'яті не дозволяє сформувати повноцінного уявлення про масштаби і наслідки цього смертоносного явища. На нашу думку, як для Хмельниччини, так і інших регіонів України потрібна посилена увага до місць пам'яті. Очевидно, їх слід перетворити на священні місця. Тільки в такому разі сучасні громадяни України і майбутні покоління українців усвідомлять, чим насправді був Голодомор-геноцид для долі українського народу.

Не менш важливою проблемою є відображення місць пам'яті Голодомору-геноциду в багатотомному виданні «Звід пам'яток історії і культури України» та інших книгах про пам'ятки історії та культури. Вибірковий аналіз опублікованих томів зазначеного зводу дає підстави для висновку про те, що «місця пам'яті» Голодомору-геноциду посідають у них дуже незначне місце. В цьому неважко пересвідчитися з інформації,

[13] Франкова Н. Хрест жертвам Голодомору у с. Ломаченці Віньковец. р-ну. *Сільські новини*. 2008. 23 травня.

[14] Вбережи, Боже, нас від подібного: відкр. пам'ятного знаку «Жертвам голодомору 1932–33 рр.» в с. Тростянець. *Городоц. вісн*. 2008. 12 квіт.

[15] Свірщ Л. Увіковічнили пам'ять: відкрито пам'ятний знак жертвам голодомору в с. Поляни Волочис. р-ну. *Зоря*. 2008. 16 трав.

[16] Жертвам голодомору: відкр. пам'ятного знаку в с. Голосків. *Край Кам'янецький*. 2008. 1 серпня.

[17] Віннічук Г. Як пам'ять, як наказ, як застереження...: відкр. пам'ятного Хреста жертвам Голодомору на Летичівщині. *Летичів. газ*. 2008. 25 липня; Гостинна Д. Летичівщина поминає ..: [встановлено пам'ятний знак – дубовий хрест на вшанування жертв голодомору]. *Поділ. вісті*. 2008. 25 липня.

[18] Дем'янчук В. Жертвам Голодомору встановлено пам'ятник у с. Стригани Славут. р-ну. *Пульс*. 2008. 29 травня; Завадська В. Голодна смерть селом ходила: в с. Комарівці Славут. р-ну встановлено пам'ятний знак-монумент. *Трудівник Полісся*. 2008. 18 квітня; Міщук О. У Мирутині вшанували жертв Голодомору: відкр. пам'ятного знаку в селі Славут. р-ну. *Трудівник Полісся*. 2008. 20 червня.

[19] Пшенична Г. Пам'ятник жертвам голодомору відкрито у с. Мшанець Старосиняв. р-ну. *Колос*. 2008. 12 вересня.

[20] Миколаєнко Н. Поставили пам'ятний знак в с. Великий Лазучин Теофіпол. р-ну. *Життя Теофіпольщини*. 2008. 25 липня.

[21] Гнатишко Л. І пам'яті свіча не згасне: мітинг-реквієм і освячення пам'ятника жертвам голодомору 1932–33 рр. у с. Малиничі Хмельниц. р-ну. *Поділ. вісті*. 2008. 20 травня; «Надмогильні хрести, мов заламані руки» : відкр. пам'ятного знаку в с. Рідкодуби Хмельниц. р-ну. *Прибуз. зоря*. 2008. 15 серпня.

[22] Бабич В. Не забувайте історії свого народу: у с. Красноставці Чемеровец. р-ну встановлено пам'ятний знак-хрест жертвам голодомору та репресій. *Нове життя*. 2008. 20 червня; Гончарук Ю. У Вівсі встановлено пам'ятний Хрест жертвам Голодомору 1932–1933 років [Чемеровец. р-н]. *Нове життя*. 2008. 25 квітня.

[23] База даних пам'ятників Голодомору в Україні. URL: http://www.holodomor-monuments.org; Інформація про встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років в в населених пунктах України. URL: http://www.holodomor-monuments.org/ewExternalFiles.

[24] Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%/Пам%27ятники_жертвам_Голодомору_в_Україні_(1932—1933)#Хмельницька_область

[25] Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 108.

розміщеної в інтернеті, щодо Полтавської, Харківської, Чернігівської та інших областей. Виявляється, що тема Голодомору має, м'яко кажучи, не зовсім привабливий вигляд. Натомість у цих регіонах потужно представлені пам'ятники і меморіали про втрати радянської армії у період Другої світової війни. Однак підкреслимо, що йдеться не про українців, а саме радянських воїнів, які полягли в діючій Червоній (радянській) армії і партизанів у радянському підпіллі

Наведемо інший приклад. В 2019 р. побачила світ книга «Новоушиччина: історія в пам'ятках», що стала історіографічним фактом як у Хмельницькій області, так і Україні загалом. Однак у цій достатньо змістовно та ілюстративно цікавій книзі лише однією-єдиною фразою сказано про трагічні події 30-х рр. минулого століття: «І ще однією із причин погіршення суспільного розвитку Новоушиччини варто зазначити й пережиті населенням краю більшовицькі репресії та голодовки у 20-х і 30-х рр. XX ст. та два жахливі голодомори 1932–1933 рр. і 1946–1947 рр.». Як результат, із-поміж 29 пам'яток історії в праці вміщено лише одну світлину про пам'ятний знак жертвам голодомору в Новій Ушиці, решта 28 стосується братських могил радянських воїнів і жертв Голокосту 1943 р., нацизму, могил окремих воїнів, пам'ятних знаків героям Радянського Союзу[26] тощо. Неважко здогадатися, які образи та історичні уявлення може потенційно сформувати таке видання і до яких ідеологічних, політичних маркерів та цінностей воно спрямовує мислення, до яких висновків щодо найбільш вагомих для населення району південного Поділля місць пам'яті воно підштовхує. Тож чи не рухаємося ми подібними виданнями по шляху масштабної ідеологічної маніпуляції над нашим трагічним минулим, модель бачення якого нав'язали нам ще за радянських часів? Між тим, Україна насправді вижила саме тому, що завжди повставала проти всіх тиранів для захисту своєї свободи. Саме тому, що спротив українців означав відродження і життя, росіяни в українцях, в історичній пам'яті українців бачили і бачать нині свою загрозу і свою погибель.

Отже, дослідження та популяризація місць пам'яті про Голодомор вимагають серйозної уваги. В першу чергу це стосується істориків і краєзнавців, які займаються цією проблематикою. Для цієї категорії дослідників важливим є засвоєння та дотримання сучасних теоретико-методологічних принципів, котрі дозволяють професійно вивчати ступінь адекватності пам'яток історичній дійсності; застосування адекватних методів виявлення, відбору, вивчення, оцінки значення і взаємозв'язків інформації, що міститься в них; засобів та прийомів цілеспрямованого використання інформації з навчальною і виховною метою; сприяння збереженню місць пам'яті історико-культурного та природного середовища. Основою цього є «комплексний аналіз і міждисциплінарні дослідження цих об'єктів з метою одержання конкретних даних, необхідних для встановлення їх наукового, культурного, художнього, виховного та іншого значення, особливостей функціонування і взаємодії з навколишнім природним й антропогенним середовищем з метою ефективного управління охороною та збереженням історико-культурної спадщини»[27].

Можливість емоційно визначити свої соціально-історичні координати дає тільки та інформація, яку несе в собі саме матеріальний пам'ятник історії та культури. Однак для цього потрібно зробити ще чимало, щоб упорядкувати місця поховання, вшанувати померлих від голоду, поставити хрести, пам'ятники, помолитися за безневинно замучених[28]. Краще, якщо пам'ятні місця розміщені в поєднанні з місцями поховань. Це дає можливість зануритися у часи трагічного минулого, відчути себе генетично близькими з тими, хто пережив його або загинув в його вихорі і тим самим виробити особисте уявлення і власну духовну єдність з краянами та українським народом. Як нещодавно справедливо зазначив голова Українського інституту національної пам'яті А. Дробович, ми не маємо гратися у політику в питаннях історичної пам'яті, потрібно вшановувати пам'ять, відновлювати забуті історичні місця, які затиралися тоталітарними режимами. «Місця пам'яті» Голодомору-геноциду на Хмельниччині повинні слугувати засобом формування конкретної індивідуальної свідомості краян і транслятором традицій вшанування численних жертв сталінського режиму.

Студії місць пам'яті Голодомору 1932–1933 рр. у краї перебувають лише на початковому етапі вивчення та осмислення. Більше того, характерна для 1990–2010 рр. активність органів місцевого самоврядування і громадськості у цьому питанні істотно знизилася. Між тим, сформовані місця пам'яті про цей драматичний і травматичний період нашої історії міцно посіли належне їм значення в житті хмельничан. Це, своєю чергою, означає, що дослідники мають посилити увагу й активізувати науковий пошук у напрямку

[26] Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання / упоряд.: Петраш І., Шпаковський С, Климчук В. Хмельницький: Поліграфіст, 2018. С. 27.

[27] Боярский П. Введение в памятниковедение. Москва: Центр «Культура и Мировой океан» при Творческо-производственном объединении Советского фонда культуры, 1990. С. 19.

[28] Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: Стилос, 2007. С. 6.

глибшого відтворення їх як суб'єктів і носіїв інформації[29] про організований комуністичним режимом смертоносний період нашої історії як символів чи образів «місць покоління», яке його пережило, як маркерів соціальної або національної ідентичності, як священних просторів, котрі виконують функцію увічнення пам'яті. Така робота важлива ще й тому, що характерною ознакою нинішнього часу є «функціонування декількох різних за змістом канонів «національної пам'яті»[30]. Об'єктивно визначитись із цим дозволяють як узагальнювальні праці провідних вітчизняних істориків В. Василенка, М. Антонович[31], О. Веселової і С. Кульчицького[32], А. Киридон[33], так і вміщена в «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область»[34] інформація про жертви Голодомору-геноциду.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Необхідно продовжити роботу як із комплексної систематизації інформації щодо місць пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині, так і з формування таких місць у населених пунктах, де їх досі немає, а також надання їм відповідного меморіального статусу. Кожен дослідник і краєзнавець, причетний до вивчення місць пам'яті трагедії Голодомору 1932–1933 рр. на Хмельниччині і в Україні загалом, має виходити з того, що нові покоління українців будуть неодмінно шукати і знаходити для себе в минулому відповіді на непрості питання свого буття. Тому слід докладати зусиль, щоб праці про місця пам'яті транслювали образ Голодомору-геноциду й об'єктивно засвідчували жахливі часи, його причини та наслідки. Пам'ять про горе і трагедію України не повинна згаснути, як свічка, і бути пересторогою всім, щоб ніколи не допускати повторення Голодомору.

[29] Любовець О. Місця пам'яті: інструменталізація поняття. *Нац. та істор. пам'ять: Зб. наук. праць.* Вип. 5. Київ: Пріоритети, 2012. С. 110.

[30] Киридон А. «Memory studies» в Україні: статусність та особливості процесу становлення. *Нац. та істор. пам'ять: Зб. наук. праць.* Вип. 5. Київ: Пріоритети, 2012. С. 96–106.

[31] Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / наук. ред.: В. Василенко, М. Антонович. 4-те вид., доп. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2016. 370 с.

[32] Голодомори в підрадянській Україні: Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / ред. О. Веселова, С. Кульчицький та ін.; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України НАН України. Київ – Львів – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2003. 724 с.

[33] Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. Киридон. Київ: Пріоритети, 2013. 436 с.

[34] Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1 / редкол.: Гавчук І. (співголова редкол.), Гладуняк І. (співголова редкол.), Слободянюк П. (наук. ред.), Осадча Г. (відп. ред.) та ін.. Хмельницький, 2008. 752 с.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 2 / редкол.: Гавчук І. (співголова редкол.), Гладуняк І. (співголова редкол.), Слободянюк П. (наук. ред.), Осадча Г. (відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2008. 1176 с.

УДК 94(477)"1932/1933":612.391:373.3-057.874

Фрига Інна,
кандидат педагогічних наук,
методист НМЦ організації наукової роботи
та моніторингових досліджень
Хмельницького обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ МОЛОДШИМ ШКОЛЯРАМ ЗАКЛАДІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Болісні сторінки Голодомору 1932–1933 років в Україні є невід'ємною частиною нашого сьогодення, і, зрештою, майбутнього. Ми – нащадки тих, хто вижив, і не маємо права забувати про гірке, шукаючи в минулому лише приємні спогади. Ті роки живуть не тільки в спогадах очевидців, а й у нашій підсвідомості, ментальності та генетичній пам'яті.

Ключові слова: *Голодомор, жертви, влада, народ, голод.*

Inna Fryha,
PhD in Education,
supervisor of Educational and Methodic Center
of Organization of Scientific Work
and Monitoring Research of
Khmelnytskyi Regional institute
of Postgraduate Pedagogical Education

SPECIFIC FEATURES OF TEACHING THE TOPIC OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE TO JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN PRIMARY EDUCATION INSTITUTIONS

The painful pages of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine are an integral part of both our present and, ultimately, our future. We are the descendants of survivors, and we have no right to forget the bitter, looking for only pleasant memories in the past. Those years live not only in the memories of eyewitnesses, but also in our subconscious, mentality and genetic memory.

Key words: *Holodomor, victims, power, people, famine.*

В історії України тема Голодомору є невичерпною та актуальною для широкого кола дослідників. До списку бібліографічних джерел у темі сьогодні внесено понад 6000 публікацій, значна частина яких перебуває в фондах Державного архіву. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким ці події було визнано геноцидом українського народу. Питання було винесено на розгляд світової спільноти в рамках низки міжнародних організацій, насамперед Організації Об'єднаних Націй. Нині Голодомор визнали геноцидом 17 країн світу.

Про події Голодомору в Україні вже написано багато наукових праць, книг, статей, знято кілька фільмів. Науковці по різному досліджують геноцид тих років. Чільне місце серед видань з теми займає «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років», яка вийшла друком до 75-ї річниці Голодомору. У ній – 17 обласних томів. Однак, як і раніше, вона залишає інколи більше таємниць і запитань, ніж відповідей.

Багато рис, притаманних сьогоденню, не випливають безпосередньо з попередньої культури українців – зв'язок часів перервався. Події 20–30-х рр. XX ст. зруйнували не тільки соціально-економічний та побутовий уклад життя, а й викорінили культурні традиції й знищили їхніх носіїв.

Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-історичний спадок, власні славні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби, а тому й була певною загрозою для геополітичних намірів тоталітарної держави.

Якщо суцільна колективізація і голод фізично зруйнували соціально-економічні підвалини національної самобутності українських селян, то припинення «українізації» стало засобом духовної руйнації народу. Самостійні українські хлібороби ставали колгоспниками-кріпаками, які примусово виконували безкінечні державні замовлення за символічну і мізерну платню.

Терор голодом допоміг виховати соціальну однорідність – радянський народ, якому роками прищеплювали покору і відданість системі. Сліпе поклоніння владі, «законопослушність» і соціальна терпимість за формою «аби не було війни і голоду, а все інше переживемо», успадковане почуття страху, особливо до реформ, дають свої плоди й досі.

На жаль, діяльність громадсько-суспільних організацій, які могли б допомогти голодуючим, обмежувалася переважно незначними акціями, а то й просто урядовими постановами і наказами. Профспілки, комсомол, Червоний Хрест, місцеві журналісти намагалися заперечити сам факт масового голоду. Значна сума прибутків Українського Червоного Хреста у 1933 р. – 63 млн крб – не була використана для допомоги голодуючим, тому що «голоду не було», а інструкції «згори» не лише забороняли лікарям цих установ надавати допомогу голодуючим, а й приписували справжні причини смерті від голоду маскувати під різноманітні хвороби. Наприкінці 1932 р. свідоцтва про смерть заборонили виписувати взагалі, а порушників інструкцій жорстоко карали[1]. Офіційна точка зору заперечувала сам факт голоду. В директивних документах – ані згадки про нього.

Одним із болісних наслідків Голодомору є небачена хвиля дитячої безпритульності тих років. Так, у липні 1932 р. Уманське районне правління добровільного товариства «Друзі дітей»

[1] Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / С. Білокінь, О. Веселова, Т. Вронська та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 888 с.

створило притулок на 600 дітей і за 48 годин заповнило його[2].

Усвідомлювати і вивчати трагедію Голодомору 1932–1933 рр. буде кожне нове покоління українців. Саме тому варто звернути особливу увагу на вивчення цієї теми у початковій школі, адже саме з початком навчання діти активніше сприймають подібну тематику.

Про Голодомор дітям говорити нелегко. Однак розмовляти на цю тему треба тоді, коли дитина починає усвідомлювати, що відбувається навколо неї. Найкращий момент для цього – коли малюк запитує сам. Можна й не чекати, доки дитина спитає про Голодомор, а самому завести про це розмову. Втім, слід бути впевненим, що малюк адекватно на це відреагує. Варто апелювати до позитивних емоцій – добра, співчуття, бажання допомогти. Моторошних подробиць потрібно уникати, бо це може налякати і травмувати дитячу психіку. Саме тому варто розглядати цю тему поступово, починаючи з початкової школи.

На чому ж варто акцентувати увагу? Коли розказуємо дітям про Голодомор, наше завдання – викликати співчуття й дати розуміння, що це була велика трагедія українського народу. Дітям варто дати зрозуміти: «Ви думаєте, що вам бракує одягу чи їжі, а були часи, коли діти мріяли про шматочок хліба». Треба виховувати шанобливе ставлення до цього продукту. Розказувати, що ним не можна розкидатися і треба шанувати кожну крихту.

Особливу увагу варто приділити літературі, яку дітям можна презентувати або запропонувати опрацювати самостійно. Однак одним з найкращих засобів пояснення цієї теми є відео про Голодомор, адже це ті засоби, які дитина найкраще сприймає. Учням початкової школи більше підійдуть мультфільми. Перед тим, як показувати дітям, їх обов'язково повинен переглянути вчитель, щоб зрозуміти, чи будуть діти спокійно сприймати цей мультик. В основному на цю тему трапляються моторошні відео, які для дітей початкової школи будуть шкідливими й руйнівними.

Візуалізація тих подій – свідок, якісь артефакти, які він може з собою принести, – справляє потужний вплив і запам'ятовується. Однак потрібно бути обережним, адже коли очевидці розповідають про події 1932–1933 рр., вони можуть озвучувати страшні речі, які негативно вплинуть на дитячу психіку. Саме тому перед тим, як запрошувати свідка Голодомору до школи, вчителям варто з ним поговорити. Розпитати, що він пам'ятає і про що збирається говорити з дітьми. Краще попросити уникати страшних подробиць.

У День пам'яті жертв Голодомору завжди запалюють свічку пам'яті. Досить важливою та актуальною є розповідь молодшим школярам про те, чому ми повинні не забувати тих, хто помер у Голодомор. Навіть якщо в дитини виникнуть стривожені почуття, смуток і сльози. Це нормальна реакція. Діти переживають такі відчуття, коли переглядають фільми чи мультики з драматичними елементами, а тут – реальна історія. Так відбувається катарсис. Потрібно дати зрозуміти учням, що в День пам'яті жертв Голодомору народ повинен зібратися воєдино, щоби позбутися рани й болю.

У тисячах розповідей очевидців тих подій звучить для нас пересторога бути пильними, бачити за жахливими спогадами про Голодомор і його причини, і наслідки. Знати про це треба всім, щоб ніколи не допускати повторення Голодомору.

[2] Пшеничний Т. Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Держ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2008. 18 с.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485:612.391:[159.922:17.02]

Шеремета Лілія,
методист
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

У статті доведено, що саме через Голодомор-геноцид, вчинений комуністичним тоталітарним режимом, українці зазнали непоправних втрат не тільки у демографічній, а й духовній, ментальній, психологічній та моральній сферах. Зокрема, у дослідженні проаналізовано морально-психологічні руйнації, що відбулися в українському суспільстві під час злочину Голодомору-геноциду. Також досліджено пролонговані наслідки, які відчуває й нинішнє покоління українців. До наслідків можна віднести насильство, страх, психічні розлади, руйнацію інституту сім'ї, доноси, крадіжки, мародерство, самосуди, порушення правосвідомості, канібалізм, нищення духовності та селянської культури, сімейної обрядовості тощо. Доведено, що, лише усвідомивши та пропрацювавши ці негативні наслідки, українська нація зможе їх подолати.

Ключові слова: *Голодомор-геноцид, морально-психологічні наслідки, психотравми, історична пам'ять, комуністичний тоталітарний режим.*

Liliia Sheremeta,
methodist,
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor Genocide

MORAL AND PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF THE HOLODOMOR GENOCIDE

In the article, it was proven that because of the Holodomor genocide, committed by the communist totalitarian regime, Ukrainians suffered irreparable losses not only in the demographic, but also in the spiritual, mental, psychological and moral spheres. In particular, the study analyzes the moral and psychological of Ukrainian society during the crime of the Holodomor genocide, as well as examines the long-term consequences felt by the current generation of Ukrainians. The consequences include violence, fear, mental disorders, destruction of the family institute, denunciations, thefts, frontier justice, looting, defections of law consciousness, cannibalism, destruction of spirituality and village culture, family rituals, and so on. It is proved that only by realizing and working through these negative consequences, Ukrainian nation will be able to overcome them.

Key words: *Holodomor genocide, moral and psychological effects, psychotrauma, historical memory, communist totalitarian regime.*

У 1932–1933 рр. комуністичний тоталітарний режим вчинив один зі своїх найжахливіших злочинів – масове вбивство голодом українців. Українців знищували не тільки фізично (у роки Голодомору-геноциду вбито голодом понад 10 млн осіб), а й духовно, ментально, психологічно та морально. Цей аспект вартий уваги не менше, ніж демографічні втрати, бо українці є післягеноцидним суспільством, яке ще не подолало усіх наслідків вчиненого проти нього злочину. Наукова співробітниця Інституту суспільних досліджень І. Рева зауважує, що постгеноцидні наслідки тривають чотири покоління, тому дуже важливо усвідомити й проаналізувати тогочасні події, і, врешті, позбутися негативного, руйнівного впливу на свідомість українців, спричиненого комуністичним тоталітарним режимом. Українська науковиця О. Стасюк зазначає, що наслідки Голодомору 1932–1933 рр. «справді приголомшують і шокують, адже йдеться про втрати одразу на кількох напрямках – демографічному, соціальному, морально-психологічному та трансґенераційному»[1].

Над осмисленням морально-психологічних наслідків Голодомору працювали: Я. Калакура[2],

[1] Стасюк О. Нариси про Голодомор. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2019. С. 86.

[2] Калакура Я. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні. *Істор. пам'ять*. 2017. Вип. 37. С. 16–22.

Г. Капустян[3], С. Маркова і М. Вавринчук[4], І. Рева[5], О. Стасюк[6] та ін. Є і декілька авторських праць[7].

Перед тим, як досліджувати морально-психологічні наслідки Голодомору-геноциду, визначимо, що ж саме означає це поняття. Словосполучення «морально-психологічний стосується морального і психологічного аспектів поведінки людини»[8]. У «Філософському енциклопедичному словнику» наведено таке визначення поняття «мораль»: «Мораль (лат. moralis – моральний, від mores – звичаї) – духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп»[9], і «Психологія (від. грецьк. душа; вчення) – наука про становлення, розвиток, закономірності психіки людини та тварин»[10]. Комуністичний тоталітарний режим спричинив руйнівні зміни у поведінці, світосприйнятті, ментальності, позбавивши людей засобів до існування.

Після кампанії з «хлібозаготівель» в українських селян не залишилося не тільки хліба, а й будь-яких інших продуктів, запасів. Є багато свідчень, які підтверджують, що в українців забирали все. Згадує Катерина Павлівна Сєра (с. Єгорівка Волноваського району Донецької області): «Від селян забирали все, що можна було винести з двору»[11]. Також маємо свідчення Віктора Івановича Станецького: «Пам'ятаю, що забирали все, навіть у мами взяли пригорщу пшона та півстакана квасолі»[12].

Позбавлення людини однієї із базових життєвих потреб – їжі – спричиняє порушення психіки, залишаючи лише одне інстинктивне бажання – вижити будь-якою ціною. Лікар-психотерапевт С. Рослюк зазначає, що в такому стані людина зазнає регресивних змін, а такі поняття, як мораль, совість, прив'язаність, нівелюються або зазнають небезпечних трансформацій[13].

Саме під час Голодомору-геноциду люди почали вдаватися до невластивих українській нації вчинків, наприклад, крадіжок, самосудів, доносів, мародерств, вбивств, щоб забрати їжу або з'їсти саму жертву, самогубств. Окрім того, внаслідок неможливості задовольнити потребу в їжі, люди часто божеволіли: зникала критика власного стану, поведінки, дій, вчинків, виникали асоціальні тенденції. Єдиним залишалося бажання їсти, і, як наслідок, траплялися непоодинокі випадки канібалізму. Так, Марена Максимівна Сліпко згадувала, що в селі почали пропадати люди, а потім знайшли їх зарізаними в одній сім'ї, а односельчанин Петро зарізав свою дружину Ганну, бо «вона сама згодилася»[14]. Найчастіше жертвами ставали беззахисні діти. Ганна Олександрівна Маслянчук розповіла: «Ловили дітей, вбивали, продавали і самі так їли, щоб спастися»[15]. Також непоодинокими були випадки, коли батьки свідомо вчиняли суїцид, пропонуючи дітям з'їсти їх після смерті, аби тільки вони вижили.

Активна боротьба комуністичного тоталітарного режиму із релігійністю призвела до руйнування традиційної релігійної обрядовості, наприклад, серед інших, знівелювався обряд

[3] Капустян Г. Голод і селянська ментальність. Голодгеноцид 1933 року в Україні: істор.-політолог. аналіз соц.-демогр. та морально-психол. наслідків. Міжнар. наук.-теорет. конференція. Київ – Нью-Йорк, 2000. С. 179–190.

[4] Вавринчук М., Маркова С. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років для українського суспільства. *Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки*. Хмельницький, 2008. С. 98–114.

[5] Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: науково-популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: К.І.С., 2019. 272 с.

[6] Стасюк О. Нариси про Голодомор. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2019. 216 с.

[7] Слободян Л. Деформації моралі на тлі Голодомору 1932–1933 років: українознавче бачення. *Збірник наукових праць ННДІУ,* 2011. Том XXVIII. С. 353–363; Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як спосіб морально-психологічного та духовного нищення українського села. *Українознавство*. 2012. № 4. С. 23–32; Слободян Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові записки Міжнародної асоціації україністів*. Випуск 6 / голов. ред. Г. Скрипник; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 137–148; Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як етнічний та культурно-духовний геноцид українського народу: історіографія питання. *Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації проф. спілок України: Наук. зб*. 2013. № 3 (67). С. 100–109.

[8] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Бусел. Київ–Ірпінь: Перун, 2009. С. 690.

[9] Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 397.

[10] Там само. С. 534.

[11] Блєднов С. Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. С. 118.

[12] Там само. С. 119.

[13] Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору. Українське жахіття 1932–1933 років: психологічні наслідки і психотерапевтичні аспекти. URL: http://www.lvivpost.net/ukraine/n/12821

[14] Трагічні сторінки моєї Вітчизни: голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині: спогади, списки померлих / В. Голяник. Київ, 2008. С. 58–59.

[15] Борисенко В. Свіча памяті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: Стилос, 2007. С. 92.

поховання померлих. Якщо раніше небіжчика обмивали, одягали, клали у труну, відспівували на кладовищі, оплакували та поминали обідом, то під час Голодомору-геноциду покійників ховали навіть без труни, просто прикидали землею. До того ж люди масово вмирали на вулицях, попід тинами, посеред дороги, таких зачіплювали залізними гаками і закидали на віз, потім везли за село і скидали усіх разом у великі ями без жодних розпізнавальних знаків. Часто засипали землею ще живих людей. Свідчить Омелян Іванович Крапля: «Для звезення і поховання трупів померлих людей була створена спеціальна команда. Хоронили без труни, так хто в чому був. Було й так, що живих забирали, щоб другий раз не їхати. Такий випадок був із Процюком Маркіяном, який у повній свідомості питав: "Куди ви мене везете? Дайте мені їсти. Я хочу ще жити"»[16].

Українцям нав'язували нові радянські свята (8 березня, 1 травня, 7 листопада тощо) та обряди (зорини (октябрини), «червоне весілля», «червоний похорон», комсомольське різдво, комсомольська пасха). Активно проводилися антиріздвяні та антивеликодні кампанії. Наприклад, завідувач агітмасвідділу Кам'янецького РПК Тараханов в інформаційному листі до всіх сільських, міських партосередків та фракцій установ давав такі настанови з проведення антиріздвяної кампанії: «а) осередкам СВБ треба повести роботу так, аби в антиріздвяні свята ні в одному підприємстві та установі не було прогулів підчас "Різдва". СВБ виділити робітників для роботи на виробництві та в установах з числа безвірників, які на "Різдво" мають вихідні дні. ... г) для більш наочної агітації за СВБ та практивної допомоги колгоспу, рекомендується сільським СВБ організувати 7-го січня полагодження с.-г. реманенту, сортування насіння, устаткування шкіл, ХЧ та інш.»[17]. А Міжнародний комуністичний жіночий день (8 березня) використовували насамперед для «втягнення жінок до колгоспів», і він мав проходити «під гаслами мобілізації уваги трудящих жіночих мас міста й села на здійснення найважливіших завдань партії»[18].

У кожній хаті замість ікон ставили портрети В. Леніна і Й. Сталіна, таким чином, відбувалося їхнє «обожнювання». Люди зрікалися своїх рідних через їхні релігійні переконання, адже це загрожувало концентраційними таборами, ув'язненнями, депортаціями[19]. Українці почали називати своїх дітей новими іменами: П'ятирічка, Леніна, Сталіна, Октябрина, Барикада, Ревком, Трактор, Вілен (Володимир Ілліч Ленін), Троленбузина (Троцький – Ленін – Бухарін – Зинов'єв), Даздраперма («Да здравствует Первое мая»)[20].

Отже, політика Голодомору 1932–1933 рр. супроводжувалася активним войовничим атеїзмом та викоріненням християнських цінностей, обрядів, свят і заміною їх на нові радянські, знищенням селянської культури та сімейної обрядовості.

Вбивство українців голодом супроводжувалося моральним знущанням, залякуванням, люди боялися влади. «Активісти», які конфісковували в людей продукти, вдавалися до побиття, образ, цькувань, застосовували тортури, катування та фізичне насилля. Свідчить Ольга Вікторівна Цимбалюк: «Забирали ударники, активісти муку, крупу, де в горшках було, то висипали, брали одежу, худобу. ... Висилали на Сибір ноччю, щоб ніхто не бачив. Мали право людину вбити. Люди нічим не боронилися, власть така».[21]

На селян-власників, хазяїнів навішували ярлики «саботажників», «контрреволюціонерів», їх називали «куркулями». Це призвело до того, що селянина-господаря, трудівника почали сприймати негативно, ніби якогось злочинця чи ворога держави. Часто на воротах таких осіб з'являлися образливі написи. На людей навішували таблички з написами і водили селом, внаслідок чого деякі не витримували і накладали на себе руки (найчастіше через повішення). Так, маємо резолюцію бюро Кам'янецького РПК у справі самогубства вчителя Пастуха: «Бюро РПК вважає за доведене, що у ставленні до вчителя с. Ластівець ПАСТУХА з боку керівників сільських організацій, перш за все сільради, практикувалося систематичне цькування. Воно полягало в тому, що господарство вчителя Пастуха безпідставно вони кваліфікували як глитайське, провели за відсутности Пастуха незаконний трус у його помешканні й примусове вилучення хліба, ухвалили постанову про обкладення його експертним порядком, про виключення Пастуха з членів колгоспу та виселення за межі України, подавали в пресі неправдиві відомості про Пастуха з метою його скомпрометувати тощо. Буксирна бригада [...] брала участь у цькуванні вчителя Пастуха і припустилася до нього знущань (примусове фотографування для світляної газети Пастуха, як глитая й зривника хлібозаготівель...)»[22].

Українці спостерігали за стражданнями і смертями від Голодомору близьких людей, зазнавали

[16] Дорош М. Чорні покоси. Публіцистика. Документи. Вінниця: О. Власюк, 2007. С. 71

[17] Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). Ф. П-12. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 12.

[18] ДАХмО. Ф. П-12. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 40.

[19] Слободян Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. С. 137–148.

[20] Серафима (ігуменя). Піст від диявола. Київ: Мистецтво, 2003. 112 с.: іл.

[21] Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. С. 229.

[22] ДАХмО. Ф. П-12. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 145.

психологічного тиску, що виливалося у відчуття власної недієздатності, втрату самоповаги й віри в інших людей. Внаслідок такої деградації людина ставала більш керованою, малоініціативною, легше піддавалася впливам[23].

Протягом 2003–2008 рр. Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка проводив обстеження 1000 громадян України, яким у 1932–1933 рр. було від 1 до 7 років. Половина з них жила на територіях, де був Голодомор, половина – на територіях, які не зазнали Голодомору. Як показало дослідження[24], у представників першої групи і другої груп помітні такі розбіжності:

Психологічна ознака	1 група (мешканці територій, де був Голодомор)	2 група (мешканці територій, де не було Голодомору)
неусвідомлений комплекс меншовартості	78 %	32 %
респонденти пережили смерть своїх батьків, братів і сестер у роки Голодомору	76 %	0 %
радянські стереотипи («бути, як усі», «не висовуватися», «не бути націоналістом», радянська одностайність, вірність ідеалам «пролетарського інтернаціоналізму»)	75 %	23 %
схильність до конформізму	75 %	20 %
високий рівень тривожності	73 %	12 %
низький рівень суб'єктності	72 %	19 %
низький рівень самоактуалізації	69 %	35 %
низький рівень домагань	66 %	33 %
неадекватна самооцінка	65 %	46 %
відчуття відчуженості від України та її національних інтересів	63 %	7 %
українофобські настановлення	63 %	3 %
домінування поведінкових тенденцій до уникання	60 %	21 %
домінування депресивних настроїв	59 %	11 %
низька самоефективність	57 %	17 %
респонденти виховувались в інтернатах та дитячих будинках	56 %	8 %
фобійні розлади	55 %	7 %
внутрішньоособистісні конфлікти	53 %	10 %
«втеча» від реальності	52 %	33 %
регресія поведінки (перехід на попередній рівень розвитку), що унеможливлює адекватність дій у нових умовах	51 %	20 %
наявність психосоматичних розладів	50 %	20 %

[23] Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору...

[24] Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр. у політико-психологічному ракурсі. *Українське слово*. 2009. Ч. 17–21, 29 квітня — 2 червня. URL: http://beztaboo.narod.ru/aspecty.html

Отже, дослідження засвідчило, що Голодомор спричинив низку психологічних наслідків, що негативно вплинули на інтелектуальний і творчий потенціал України.

С. Онуфріїв вважає, що одним із найбільших психологічних наслідків Голодомору, які тривають ще й досі, стала ліквідація історичної пам'яті українців, маючи на увазі під цим втрату Україною ідентичності і зміну генетичного коду нації[25]. Історичні травми, як зазначає Л.Найдьонова, не завершуються у межах одного покоління, а тривають як мінімум три покоління, а то й більше. Відтак, про травму потрібно говорити постійно, оскільки перше покоління зазвичай «німе», друге – відчуває власну недолюбленість й образу, а третє починає відчувати провину[26].

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. призвів не лише до мільйонних жертв, а й до зміни ментальних рис українців, до негативних змін у свідомості, спотвореного світосприйняття, бездуховності, пристосуванства у ставленні до влади, до відірваності селян від землі. Українці зазнали тотального нищення, голод породив хаос, насильство, страх, психічні розлади, криміналітет. Стали поширеними такі явища й процеси, як моральне та фізичне знущання над людьми, руйнація інституту сім'ї, доноси, крадіжки, мародерство, самосуди, порушення правосвідомості, канібалізм, нищення духовності та селянської культури, сімейної обрядовості. Лише усвідомивши та пропрацювавши ці негативні наслідки, українська нація зможе подолати їх.

[25] Онуфрів С. Психологічні наслідки історичної амнезії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник Львів. ун-ту. Серія: Журналістика*. 2018. Вип. 43. С. 302–311.

[26] Найдьонова Л. Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? *Практ. психологія та соц. робота*. 2012. № 2. С. 48–55.

УДК: 94:37.018.3(437=161.2)»1917/1929»:341.215.4-054.72

Шугальова Інна,
кандидат історичних наук, доцент
завідувач відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду
Інституту дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду
Молдавський Роман,
кандидат історичних наук, доцент,
методист виставково-експозиційного відділу
Національного музею Голодомору-геноциду

«...БУДЕМО ЖИТИ ЗАДЛЯ ДІТЕЙ»: КОНЦЕПЦІЇ ДИТИНОЦЕНТИРИЗМУ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

В результаті національно-визвольної боротьби 1917–1929 рр. значна частина української інтелігенції змушена була емігрувати. Численна українська діаспора згуртувалася у Чехословаччині. Завданнями нашої статті є аналіз обставин створення та діяльності дитячого будинку у Подєбрадах, який відкрився та працював у непростих соціально-економічних умовах, проте провідною концепцією його роботи був саме дитиноцентризм у поєднанні із національним вихованням.

Ключові слова: *діти, дитиноцентризм, ювенальна справа, еміграція.*

Inna Shugalyova,
PhD in History, Associate Professor
Head of the Department of Historical
Research of the Holodomor Genocide
at the Holodomor Research Institute
of the National Museum of the Holodomor-Genocide
Roman Moldavskiy,
PhD in History, Associate Professor,
specialist at the Exhibitions Department
of the National Museum of the Holodomor Genocide

«WE WILL LIVE FOR CHILDREN»: CONCEPT OF CHILD-CENTRISM OF ORPHANAGES OF UKRAINIAN EMIGRATION IN THE INTERWAR CZECHOSLOVAKIA

As a result of the national liberation struggles of 1917–1929, a significant part of the Ukrainian intelligentsia was forced to emigrate. A numerous Ukrainian diaspora gathered in Czechoslovakia. The aim of our article was to analyze the circumstances of the establishing and activity of an orphanage in Podebrady. It opened and worked in difficult socio-economic circumstances, however, child-centrism combined with the national upbringing was the key concept of its work.

Key words: *children, child-centrism, juvenile studies, emigration.*

Ювенальна політика держави – справа достатньо непроста. Дитиноцентризм, дотримання прав дитини й коректна поведінка педагогів – все це становить ідеальну модель виховного процесу. Однак статистика є прикрою та безкомпромісною: в Україні кількість дітей, позбавлених батьківського піклування зростає. Наміри держави реорганізувати дитячі притулки на заклади сімейного типу наразі залишаються лише проектами на перспективу. Перебування дітей у дитячих притулках та інтернатах є психологічно складним для дітей. Навіть якщо вихованці не демонструють публічно свої почуття, в глибині душі кожен з них має єдину мрію – знайти родину.

Історія української педагогічної думки дає підстави стверджувати, що концепцію дитячих будинків в Україні впродовж XX ст. розробляли авторитарні більшовицько-радянські теоретики, які мало піклувалися про потреби дітей. Пріоритетними були ідеологічні та трудові гасла. Авторитарна радянська педагогіка буквально знищила багату спадщину українських діячів, які ґрунтовно розробили засади діяльності педагогів та концепції благоустрою дитячих закладів для сиріт.

Однією із найавторитетніших педагогів-теоретиків дитиноцентризму вважається С. Русова. На сьогодні є багата історіографічна спадщина, присвячена діяльності видатного педагога. Однак метою нашої статті є намір здійснити аналіз організаційного устрою та концепції діяльності дитячого притулку у Подебрадах, який був облаштований з ініціативи С. Русової та завдяки зусиллями представників української діаспори у Європі.

Завданнями нашої статті виступає аналіз обставин створення та діяльності дитячого будинку у Подебрадах, який відкрився та працював у непростих соціально-економічних умовах, проте провідною концепцією його роботи виступав саме дитиноцентризм у поєднанні із національним вихованням.

Питання існування дитячих закладів не є приголомшливо новим в історіографії. Можемо відзначити, що справою культурно-просвітницької діяльності української діаспори цікавилися українські дослідники. До кола їх уваги потрапили справи фундації та діяльності Сільськогосподарської академії у Подебрадах або робота лише окремих представників діаспори на освітянській ниві. Потенційна джерельна база охоплює вітчизняні та закордонні архівні фонди, наративи, фотодокументи. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві, ми опрацювали фонди Всеукраїнської громадської організації 264 «Друг дітей» та фонд 3950 «Український дитячий притулок». Зібрані у фондах документи носять, переважно, діловодний характер: звіти, листування тощо. Наративи представлено щоденниками та споминами представників української діаспори щодо існування дитячих закладів у міжвоєнній Чехословаччині.

В принципі, життя дитини-сироти у будь якій точці світу апріорі не може бути комфортним. Утім, аналізуючи історичні прецеденти, ми зафіксували устремління небайдужих педагогів створити прийнятні умови для дітей-сиріт з України. Проблемою створення для сиріт прийнятних умов опікувалася відомий педагог, емігрантка з України Софія Русова.

В результаті національно-визвольної боротьби 1917–1929 рр. значна частина української

інтелігенції змушена була емігрувати. Численна українська діаспора згуртувалася у Чехословаччині. Чехословацький уряд у міжвоєнний період достатньо лояльно ставився до емігрантів. Більше того, уряд Чехословаччини у міжвоєнний період розробив навіть програму підтримки емігрантів із радянської України.

Українцям довелося налагоджувати життя у новій країні. Засновувалися школи, університет, громадські установи тощо. Під патронатом Софії Русової впродовж 1920-х рр. створювалися дитячі притулки. Русова була твердо переконана, що гармонійний повноцінний розвиток дитини може відбуватися лише у родинному оточенні. Проте, коли дитина не має можливості родинного виховання, роль сім'ї мають перебрати на себе соціальні організації. Софія Русова прагнула створити заклад, який би опікувався сиротами з України та забезпечував виховання в українському національному дусі у поєднанні із новими (на той час) педагогічними віяннями (наприклад, спільне навчання дівчат та хлопців, педагогіка Монтесоррі). Будучи переконаною, що «чужих дітей» не буває, Софія Федорівна звернулася до наркома просвіти УСРР із пропозицією надання прихистку для безпритульних дітей із радянської України, яка на той час була охоплена штучним масовим голодом 1921–1923 рр. Утім, нарком відповів різкою відмовою[1].

С. Русова вже мала досвід створення дитячих закладів різного типу (від дитячого садка до притулку) не лише в Україні, а й на еміграції. Зокрема, у м. Калішів за підтримки Союзу українок та особисто С. Русової, було засновано дитячий садок на 85 малят та бібліотеку при ньому[2]. Саме тоді С. Русова звернулася із закликом до українських емігрантів, які мали дітей. Цитату із промови Русової наводить сучасна українська дослідниця спадщини відомого педагога О. Джус. Софія Федорівна закликала: «врятувати наших дітей від фізичного вимирання, дати їм вирости в ... кращих умовах життя»[3].

В 1922 р. за ініціативи Русової було створено перший дитячий притулок у Чехословаччині. Новоутворений заклад прийняв лише 9 дітей із родин студентів сільськогосподарської академії у Подебрадах. За організацією цей притулок більше нагадував ясла або дитячий садок. Діти перебували у ньому з 9 ранку до 5 вечора, отримували достатнє гаряче харчування та перебували під доглядом вихователька.

На організацію притулку та його підтримку виділяли кошти патрони – діячі Української греко-католицької церкви та Чехословацького Червоного Хреста. Проте вже у 1923 р., внаслідок фінансової скрути притулок було закрито.

Заклад поновив роботу за кілька років в м. Чорних Черношницях. Там виховувалося всього п'ятеро малят віком від 4 до 12 років. Їх поділили на дві групи за віковими ознаками: дошкільнята та шкільного віку. Згодом їх склад поповнився дітьми українських емігрантів. Це не були сироти, але вони мали настільки юний вік, що з їх складу було організовано ясла – це малюки від 1,5 до 3-х років.

За ініціативи С. Русової тут запроваджено методику виховання, що поєднувала ідеї національного виховання, концепції вільного виховання М. Монтессорі, антропоцентризму та самоусвідомлення дитиною самої себе (автор – бельгійський педагог і психолог О. Декролі) та трудове виховання.

Господарство закладу включало присадибну ділянку, кролів, птицю. Національне виховання передбачало підготовку вистав українською мовою до свят та видання періодичного часопису «Наша Україна» під редагуванням С. Нагірної. Перший випуск часопису присвячувався матері, а наступний – дітям, що голодували на Наддніпрянщині.

Діяльність цього закладу аналізувала українська дослідниця О. Джус. Зокрема, вона відзначила, що патронеса закладу С. Русова висунула ряд вимог до адміністрації закладу: «1. певний виховничо-педаґоґічний стаж із знанням основ ґиґієни, 2. вміння керувати господарством притулку та вести господарську грошеву відчитність, 3. рекомендації певної української громадської організації або відомих укр. громадських діячів...»[4].

З 1928 р. дитячий заклад перенесено до м. Подєбради[5]. Подебради – невелике курортне містечко у Чехії. Саме воно стало осередком консолідації української діаспори. Нині часто зазначають, що чеські Подєбради мають багату українську історію, яка є майже не дослідженою.

Хоча притулки відкривалися з ініціативи представників української діаспори і для українських дітей, виховання у них відбувалося українською мовою, але діловодна документація велася чеською мовою.

Після переміщення притулку до м. Подєбради, трансформувалася й організація цього

[1] Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: Монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 74.

[2] Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага : Knihtisk, 1942.

[3] Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: Монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 74.

[4] Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: Монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 75.

[5] ЦДАВО. Ф. 3950с. Оп. 2. Спр. 47. 16 арк.

закладу. Концепцію діяльності притулку у Подєбрадах розробила Софія Русова. На наш погляд, Софія Федорівна заклала в основу діяльності закладу у Подебрадах систему патронату. Педагогічний та медичний персонал працював стабільно по кільканадцять років (зокрема, лікар пан Плітас у притулку у Подєбрадах працював із моменту відкриття закладу в 1924 р. й до часу переведення його до м. Монжари у 1939 р.). У закладі перебувало від 20 до 30 дітей одночасно. Однією з головних вимог для дітей та персоналу було спілкування українською мовою, хоча, як ми вже зазначали, діловодство велося чеською. Завідувачем притулку був пан Романченко, а лікарем – пан Плітас, з поміж вчителів значилася пані Нагірна. Адміністрація закладу добилася того, що при притулку було розбито город, звідки вихованці могли отримувати свіжі овочі та фрукти. Присадибне господарство включало птицю, кролів. Передбачалося, що присадибну ділянку будуть обробляти самі вихованці, реалізовуючи у такий спосіб складову трудового виховання.

Будівля притулку була невеликою. Вона складалася із двох кімнат, що використовувалися як навчальні класи, їдальня, світлиця та купальня.

Прийом українських дітей до закладу мав певні правила. Насамперед перебування у притулку було платним та коштувало 10 крон, які стягували як абонплату. Додатково визначалася вартість утримання дитини. Заклад відзначався гнучким графіком перебування дітей: цілодобово, з ранку до обіду або з ранку до вечора. Відповідно, корегувалася й платня за перебування дитини: від 50 до 100 крон.

Опікуни, наставники або батьки, віддаючи дитину до закладу, мали забезпечити її натільною білизною, двома парами черевиків, постільною білизною (4 простирадла, 2 наволочки та 3 рушники) та предметами особистої гігієни: зубною щіткою та гребінцем[6] (пригадаймо становище дітей у притулках радянської України в цей же час, де діти не мали черевиків та ходили восени босими, взимку взагалі не відвідували школи, а про існування зубної щітки більшість і не знала). Обов'язковою умовою до прийому дитини була наявність довідки від лікаря щодо задовільного стану здоров'я, хворі діти позбавлялися можливості зарахування до притулку до повного одужання.

Отже, правила прийому дітей та особливості їх перебування у притулку все таки більше нагадують патронат, аніж дитячий притулок у його класичному розумінні. Ми так вважаємо, оскільки, по-перше, не всі діти були на цілодобовому утриманні, по-друге, ряд вихованців мали батьків або опікунів, по-третє, перебування у притулку не було безкоштовним (хоча, аналізуючи ціни у міжвоєнній Чехословаччині, назвати вартість утримання дитини надто високою ми теж не можемо). Персонал закладу добирався, очевидно, з позицій фаховості: адже керівником був українець Романченко, лікарем – чех Плітас, вчителькою – українка пані Нагірна.

Облаштування притулку для українських дітей у Подебрадах було непростим завданням для представників української діаспори. Ідея створення закладу існувала давно, але налагодити роботу вдалося лише у 1928 р. (до речі, в документах ЦДАВО ми знайшли дві дати відкриття дитпритулку у Подєбрадах: 1924 р.[7] та 1928 р.[8]).

Діяльність притулку не була стабільною. Складним виявився 1928 р. Загалом вважалося, що дитячий притулок у Подєбрадах перебував у скрутному матеріальному становищі. Предмети повсякденного вжитку купували коштом меценатів та патронів, проте їх не вистачало. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління ми знайшли Книгу обліку інвентаря та продуктів харчування в притулку у Подєбрадах за 1930–1935 рр. Дитячий заклад не міг похвалитися надмірним забезпеченням. Утім, був необхідний посуд, достатня кількість кухонного приладдя, з-поміж якого бачимо навіть котел. Однак керівництво закладу постійно наголошувало на нестачі предметів повсякденного вжитку, а головне – продуктів для дітей. Лікар вважав неприпустимою ситуацію, коли із 21 вихованця притулку 14 сильно втратили вагу й виглядали занадто худими (щоправда, 7 осіб залишалися у нормальній вазі)[9]. В 1929 р. ситуація частково стабілізувалася, про що лікар Плітас доповідав із особливою гордістю.

Початок 1930-х рр. був непростим для представників української діаспори. Хоча й еміграційний потік із радянської України зупинився (зважаючи на фактичне закриття кордонів та початок сталінської репресивної політики), проте звістки про Голодомор, які надходили з Великої України, не залишали нікого байдужими. Патронеса дитячого притулку у Подєбрадах Софія Русова, через Українську національну жіночу раду у Празі у лютому 1933 р. звернулася із відозвою про необхідністю надання допомоги голодуючим[10].

У притулку, яким опікувалася С. Русова, на початку 1930-х рр. ситуація серйозно ускладнилася. Всі 19 мешканців притулку – діти емігрантів. З-поміж вихованців 70% були круглими або

[6] ЦДАВО. Ф. 3950с. Оп. 2. Спр. 11. 17 арк.

[7] ЦДАВО. Ф. 3950с. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 1.

[8] ЦДАВО. Ф. 3950с. Оп. 2. Спр. 47. 16 арк.

[9] ЦДАВО. Ф. 3950с. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 2.

[10] Грабовський С. Софія Русова : Україна як хрест і покликання. *День*. URL : http://incognita.day.kyiv.ua/sofiya-rusova-ukrayina-yak-xrest-i-poklikannya.html

напівсиротами. Їх батьки хворіли на туберкульоз або померли від цієї хвороби. Вбогістю відзначалося й соціальне становище батьків. Вони часто не мали змоги забезпечити своїх дітей у притулку найнеобхіднішим.

Лікарем продовжував працювати все той же пан Плітас (здається, він працював із дня відкриття закладу). Він повідомив, що в 11 малят – недокрів'я, 3 – мали сильно виражене недокрів'я, 4 дітей хворіли на туберкульоз, ще у 5 була підозра на туберкульоз, в одного вихованця був туберкульоз кісток, ще двоє дітей хворіли на інфантилізм та монголізм.

На відміну від медиків радянської України, лікар Плітас буквально бив на сполох. Він звернувся до Комітету Українського дитячого притулку у Подєбрадах. Лікар вимагав надати дітям повноцінне харчування. У своєму звіті, пан Плітас констатував, що з липня до листопада 1932 р. діти у притулку недоотримали до норми, встановленої для їхнього віку, 286 літрів молока, 121 кг товщі, 175 кг, 780 г м'яса, 11 кг 180 г цукру, 741 шт. яєць[11]. Лікаря непокоїло, що 40% дітей за останні 3 місяці або нічого не набрали, або схудли, а 30% вихованців потребували санаторного лікування. Притулок у Подєбрадах був розрахований на дітей українських емігрантів. Це представники так званої політичної хвилі еміграції, які виїхали невдовзі по окупації більшовиками Наддніпрянщини. Мусимо констатувати, що коло контактів представників української еміграції включало переважно співвітчизників. Тому й не дивно, що на початку 1930- х рр. вихованці притулку опинилися немов в ізоляції. На початку 1930-х рр., як ми вже зазначали, власне, українська еміграція фактично зійшла нанівець. Тоталітарні горнила сталінського режиму паралізували можливість вільного пересування громадян. В радянській Україні лютував Голодомор, який ретельно приховувався сталінськими маріонетками, що керували тоді УСРР.

[11] ЦДАВО. Ф. 3950с. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 1.

УДК 94(477)"193":338.439.02:63-051]:930.253:32(477.43)

Шупер Вікторія,
учениця 10 класу Хмельницької
гімназії №1 імені Володимира Красицького
Педагогічний керівник:
Антонова Оксана Григорівна,
вчитель історії Хмельницької гімназії №1
імені Володимира Красицького

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ЯК ЗАСІБ УПОКОРЕННЯ СЕЛЯНСТВА (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ПАРТІЙНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Як відомо, історичні документи є важливим джерелом для дослідження та аналізу подій і фактів, що відбуваються або відбувалися в минулому. Відповідно до Закону України «Про інформацію» документ – це матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі . Відомо, що документи є не просто носіями ретроспективних відомостей, а й джерелом, яке найбільш повно характеризує діяльність політиків, держави, окремих груп людей у певний історичний період. Згідно із Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», держава здійснює оприлюднення, забезпечує можливість вивчення та доступ до архівних документів та інформації, що пов'язані з політичними репресіями, Голодомором 1932–1933 рр. в Україні. Такі документи з фондів партійного архіву допомагають пролити світло на злочини комуністичного режиму. Якщо накази, розпорядження, інструкції, що видавались на державному рівні, здебільшого опрацьовані дослідниками Голодомору, то документи, локалізовані на місцях (згідно з тогочасним адміністративним поділом), все ще потребують ретельного вивчення. Отож мета статті – аналіз документів партійного архіву, що зберігаються у фондах ДАХмО, для формування об'єктивної картини регіональної історії Хмельницької області в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Ключові слова: *документи, архіви, Голодомор, геноцид.*

Viktoriia Shuper,
student of the 10th grade
of Volodymyr Krasytskyi Khmelnytskyi Gymnazium No. 1
Supervised by
Oksana Antonova,
teacher of history
of Volodymyr Krasytskyi Khmelnytskyi
Gymnazium No. 1

GRAIN PROCUREMENTS AS THE MEASURE OF APPEASEMENT OF FARMERS (BY THE DOCUMENTS OF PARTY ARCHIVE OF KHMELNYTSKYI REGION)

It is known that historical documents are an important source for research and analysis of events and facts that occur or have occurred in the past. According to the Law of Ukraine "On Information", a document is a material medium that contains information, the main functions of which are its storage and transmission in time and space. It is known that documents are not just carriers of retrospective information, but also a source that most fully characterizes the activities of politicians, the state, certain groups of people in a given historical period. According to the Law of Ukraine "On Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of Their Symbols", the state makes public, provides the opportunity to study and access archival documents and information related to political repressions and the Holodomor 1932–1933 in Ukraine. Such documents from the party archives help to shed light on the crimes of the communist regime. While the orders, directives, and instructions issued at the state level were mostly processed by the Holodomor researchers, the documents localized in local archives (according to the administrative division of that time) still need careful study. Thus, the purpose of this article is to analyze the documents of the party archives stored in the funds of the DAKhmO, to form an objective picture of the regional history of the Khmelnytsky region in the Holodomor genocide of 1932–1933.

Key words: *documents, archives, Holodomor, genocide.*

Науковці, що досліджують період Голодомору, одностайно вважають хлібозаготівлі безпосередньою причиною голоду[1].

Незаперечним фактом є те, що плани хлібозаготівель на 1931–1933 рр. були надвисокими і фактично неможливими для виконання. У багатьох архівних документах зафіксовано незадоволення влади ходом хлібозаготівель практично у всіх районах області. Для того, щоб активізувати вилучення зерна у селян партійне керівництво УСРР видало постанову від 18.11.32 р. «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», у якій йшлося про необхідність створити з робітників (здебільшого зі східних регіонів України) групи по 3–4 особи, які відряджали «у 40–50 вирішальних хлібозаготівельних районів, по 2–4 бригади у кожен район»[2]. Тут також пропонувалося залучити «комсомольські організації до боротьби за покращення хлібозаготівель»[3]. Щодо тих робітників, які виявлять «розхлябаність та саботаж у хлібозаготівлях необхідно здійснювати репресії»[4]. Окрім того, ще наприкінці 1928 р. розпочалося створення так званих «буксирних бригад» з-поміж селян-активістів із сусідніх сіл, роль яких на початку 1930-х рр. лише посилювалася. Так комуністична влада роз'єднувала українське суспільство: робітники – проти селян; молодь – проти старших людей, одних селян проти інших, що повністю корелює з відомою сентенцією усіх тоталітарних режимів – розділяй та володарюй.

Хоча постанова побачила світ лише у листопаді 1932 р., маховик вилучення зерна почав діяти ще задовго до цього. Наприклад секретар партійного осередку в с. Покутинці Затонського району повідомляв, що 23 січня 1932 р. до них в село прибула «буксирна бригада» з сусіднього села Станіславівка у складі чотирьох осіб на чолі з партійцем Максюком. Саме у цей час місцева комісія зі збору зерна «...працювала у господарстві Лебедя Гилька, який погоджувався добровільно здати 2 пуди (32 кг) зерна. Буксирна бригада вчинила обшук, і було знайдено 135 кг пшениці та 82 кг жита. Громадянин Лебідь не давав забирати жита, після чого Максюк повалив Лебедя на сані і вихватив револьвер»,

[1] Романець Н. Хлібозаготівельні кампанії 1931–1933 рр. та особливості їх здійснення на Дніпропетровщині. *Придніпров'я: істор.-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 187.

[2] ДАХмО. Ф. П-101. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 77

[3] Там само. Арк.79

[4] Там само. Арк. 78.

приставивши до голови селянина. Усю пшеницю в Лебедя забрали та відвезли до магазину. Автор записки зауважує, що ця буксирна бригада вчиняла подібне й раніше. Всі члени бригади мали мисливські рушниці[5].

Про ще один епізод, що відбувся у тому ж районі, дізнаємося із записки комсомольського активіста Дубинка, який завзято доповідає, що комсомольська бригада виїхала у два села – Покутинці та Станіславівку. «У Станіславівці всі голосять, що хліба немає. Село вредне, хуліганське. Прийшлось нажати на актив, мобілізувати громадську думку, наслідком чого протягом двох днів нами зібрано 37 центнерів жита та 8 пшениці, що складає 75 % виконання плану по хлібу. ...Ми зобов'язуємось зібрати хліб до 17.01.32. В противному випадку я з села не виїду, поки не закінчу збір. З комсомольським привітом Дубинко»[6].

В с. Грим'ячка на збір хліба мобілізували весь актив колгоспників, вчителів. «Утворили з них бригади на каждому участку, які працюють день і ніч, заключивши між собою соцзмагання»[7].

Подібна бригада існувала і в с. Галузинці, очолював її чоловік на прізвисько Матрос (реальне прізвище – Надахівський). У селян вилучали геть усе. Тих, кого раніше називали «середняками» й розкуркулили в попередні роки, забравши навіть побутові речі та одяг, примушували тепер виконувати «план до двору», тобто план здачі сільськогосподарської продукції, якої в них просто не було. В родині Конопка Миколи було двоє дівчаток, а старший син вже служив у армії. Мати родини Юзефа, попереджена заздалегідь про прихід бригади, ховала харчі, де могла. Ввечері, коли було вже темно, вона вирішила заховати сухі качани кукурудзи в стріху на даху. Однак бригада вилучила геть усе, а Матрос особисто лазив по даху, шукаючи кукурудзу (хтось із сусідів доніс). У родини Коростовських, де було четверо неповнолітніх дітей, також вилучили всі продукти харчування. Знайшли навіть два горщики з сухою квасолею, які баба Марія заховала серед порожнього начиння. Люди залишились без засобів до існування[8].

На прикладі одного села розглянемо, яким чином виконували плани хлібозаготівель. В «Інформаційному повідомленні про стан підготовки до весняної посівної компанії по с. Стара Гута», що на Віньковеччині, від 25.02.1932 р. йдеться про стан виконання завдань за перший квартал 1932 року. «Мобілізація коштів виконана на 66 % по селу загалом, а по колгоспу на 10 %;. М'ясозаготівля виконана на 104 % загалом, а по колгоспу на 101 %. Створення насіннєвого фонду по селу – на 35 %, по колгоспу на 100 %»[9]. Проаналізувавши документ, бачимо, що вилучення великих обсягів зерна та м'яса здійснювали не лише серед колгоспників, а й, у першу чергу, серед одноосібників. Наприклад, по насіннєвому фонду селянам-одноосібникам було доведено план у кількості 221 ц, в той час, як «для колгоспу – лише 41 центнер». Отож зрозуміло, чому колгосп виконав свій план на 92 %, а одноосібники – лише на 35 %. Вилучення чи, як тоді називали, «мобілізація коштів» у населення виконана по одноосібниках більш, ніж на 2/3, тоді як колгоспники її виконали лише на 10 %. Так само відбувалося і з м'ясозаготівлею: одноосібники її перевиконали на 4 %. Цей документ унаочнює систему викачування продуктів харчування та грошей у першу чергу з одноосібників, які не хотіли вступати до колгоспу. Таких на початку 1932 р. в селах Поділля було ще багато.

Мешканці краю всіляко опиралися колективізації. З с. Калюсик доповідали: «По колективізації: утворені бригади, проведені збори. Результати пока скверні», чоловіки не хочуть приходити на збори, а посилають туди жінок, які заявляють: «Не підемо: в колгоспі нема правди!»[10].

Одноосібники бачили, що й колгоспникам не легше. У с. Білопіль колгоспники зібрались у сільбуді на святкування 1 травня, де їм влаштували обід. Одноосібник Кваша Іван, який прийшов подивитися на святкування, сказав «Чого ви зібралися святкувати Перше травня, адже ви голодуєте. Подивіться, чим вас годують! Я краще свиням готую, ніж вам тут дають...»[11].

Серед одноосібників поширювалася антирадянська та антиколгоспна агітація. Селяни говорили про наближення війни, загибель більшовицької влади, смерті людей від голоду. Один із колгоспників с. Лотівка, підслухавши розмову односельців між собою, доносив: «Чернега Филимон заявив, що влада довела до того, що їсти немає чого і сіяти абсолютно нічим, помремо всі з голоду, я не знаю, що далі робити. А Михальчук Євтихій відповів йому: "Радянська влада довела народ до того, що скоро всі помруть з голоду, цим самим хочуть знищити народ"»[12]. На загальних зборах с. Січинці, де розглядалося питання хлібозаготівель, колгоспник Підгурський Григорій, звертаючись до правління колгоспу, заявив: «Чим ви займаєтесь, що ви думаєте робити з нами? Ми маємо всі з голоду пропасти! Чому хліба нам не даєте, який ви нам винні за трудодні?». «Ви хочете мати хліб? Ви його ніколи не будете його мати. Влада не прагне того, щоб ми хоч що-небудь мали, а навпаки хоче забрати

[5] ДАХмО. Ф. П-35. Оп. 1. Спр 100. Арк. 4.

[6] Там само. Арк. 5.

[7] Там само. Арк. 6.

[8] Там само. Ф. Ф-6193. Оп. 12. Спр. П-1967.

[9] Там само. Ф. П-35. Оп. 1. Спр 100. Арк. 9.

[10] Там само. Арк. 18.

[11] Там само. Спр.73. Арк. 69

[12] Там само. Арк. 17.

те, що у нас є», – сказав рахівник Маліївецького колгоспу Рапюк Микола Олександрович[13].

Мешканці Дунаєвецького району також ставили під сумнів дії режиму. Серед людей ширилися чутки про ймовірну війну з Японією. Більшість жила в страху перед таким майбутнім. Однак для тих, хто терпів усі біди, які «подарував» режим, війна була надією на його повалення. Люди сподівалися, що вона допоможе знищити ненависний комуністичний режим. У повідомленні від 05.03.1932 р. секретарю районного парткомітету Гендельштейну доповідали: «...серед службовців різних районів поширюється ряд розмов про те, що скоро буде війна... Також існують розмови, що хліб весь від селян забрали, а через місяць-два зовсім його не буде, а весь забраний хліб відправляють за кордон. Радянська влада старається, в особливості комуністи, цим відкупитися від війни... Зараз все дорожчає, на промтовари піднімаються ціни, як день, так все дорожчає – ці факти говорять про війну... Ця розмова була серед службовців Райвиконкому. Наприклад, десятник по будівництву Лубинець говорить: "Партія добре думає і знає, що до соціалізму далеко, бо коли б йшли до соціалізму, то гроші потрібно було б взагалі скасувати, а не навпаки. Зараз всі жаліються, що нема чого їсти, нема чого пити і не можна ніяк жити. Всі надіються, що скоро буде війна і воно щось повинно бути"»[14]. Отже, мешканці області, не маючи змоги опиратися діям режиму, намагалися послабити психологічний тиск, висловлюючи невдоволення чи сподіваючись, що режим впаде в результаті можливої війни.

Зрозуміло, що комуністичний режим не міг залишити подібні повідомлення без уваги. Тиск на селян посилювався: в часи, коли люди вкрай потребували їжі, навіть колгоспникам її не давали. У постанові «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель» є пункт з прямою забороною «видачі будь яких натуральних авансів у всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель». До таких «натуравансів» зараховували й хліб, яким годували колгоспників «у якості громадського харчування»[15]. Однак голодні люди просто не мали сил працювати. Харчування в колгоспі давало можливість хоча б якось насититися. В інформаційній довідці про стан посівної кампанії від 24 квітня 1932 р. йшлося про те, що в с. Гоголі Віньковецького району люди приходять працювати лише після того, як пообідають в колгоспі. При цьому автор записки заявляє, що вони не могли відпрацювати по 7–8 годин через виснаження[16]. Із спецповідомлення районного відділу НКВС по Грицівському району в с. Шкарівка стає відомо, що колгоспники на зборах чітко висловились: «Якщо не будуть годувати краще колгоспників і давати хороші обіди в їдальні, люди не будуть ходити на роботу, а якщо буде продовжуватися так в колгоспі, то оскільки коні слабкі, люди голодні, то колгосп обо'язково розвалиться»[17].

Та сама постанова вимагала організувати негайне вилучення в окремих колгоспів та одноосібників хліба, який міг бути викраденим при молотьбі, під час збору врожаю тощо[18]. Бондарчук Констанція Миколаївна 1922 р. н. з с. Галузинці Деражнянського району згадувала, як наприкінці серпня 1932 р. вона, десятирічна дівчинка, з маленькою торбинкою пішла збирати колоски на полі, де вже був зібраний врожай. Дівчинка не побачила, як над'їхав на коні сторож і нагайкою побив її та, відібравши торбинку, просто висипав колоски. Боса дитина намагалася втекти по колючій стерні в ліс, аби заховатися у корчах. Однак наглядач відрізав їй цей шлях до втечі. Тоді Констанція кинулася втікати в інший бік, де налетіла на колючий дріт, об який роздерла і шкіру, і одяг (що теж було великою проблемою). Закривавлена дитина боялася прийти додому, адже знала, що за таку «крадіжку» дорослих розстрілюють. Тоді навіть дітям усім було відомо, що на початку серпня цього ж року Й. Сталін підписав постанову, яку в народі називали «законом про п'ять колосків»[19].

Отже, попри супротив селян, комуністичний режим проводив широкомасштабні хлібо- та м'ясозаготівлі, які перетворилися на тотальне вилучення продуктів харчування.

[13] Там само. П-115. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 87.

[14] Там само. Спр. 118. Том 1. Арк. 13.

[15] Там само. Ф. П-101. Оп.1. Спр. 69. Арк. 80.

[16] Там само. Ф. П-35. Оп. 1. Спр 100. Арк. 147

[17] Там само. Ф. П-115. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 15.

[18] Там само. Ф. П-101. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 78.

[19] Інтерв'ю з Бондарчук К. М. 1922 р. н., записане Антоновою О. 23.11.2011 в с. Галузинці (тоді Деражнянського р-ну)

Науково-методичне видання

Матеріали
IV Міжнародної науково-практичної конференції
«Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду»
19 листопада 2020 р.

(українською мовою)

Упорядник *Інна Шугальова*
Відповідальний редактор *Світлана Маркова*
Верстка *Лілія Шеремета*

Формат 60x84/8
Шрифти Georgia, AdonisC
Ум. друк. 12,1 арк. Обл.-вид. 23,7 арк.
Наклад 300 прим.
Зам. 432

Віддруковано з готових оригінал-макетів
в ЖККГВ «Полісся»
10008 Житомир, вул. Шевченка, 18а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
серія ЖТ № 5 від 26.02.2004 року